CITRICULTURA
OFT
REGERINGHE
DER UYTHEMSCHE BOOMEN
TE WETEN
ORANIEN, CITROENEN, LIMOENEN, GRANATEN, LAURIEREN EN ANDERE.

Waer in beschreven is de gedaente ende kenniſſe der Boomen, met hunne bloemen, bladeren en vruchten: van ieder geſlacht in het beſonder. Als oock van den RANCK-APPEL, OPRECHTEN LAURIER VAN AMERICA, Den CANEEL-BOOM: Ende beſonderlijck van den VERBODEN ADAMS oft PARADYS-APPEL.

Daer beneffens de natuere, kracht, en ghebruyck, haer deught en ondeught van ieder vrucht en plant. Waer by oock grondigh gheleert wordt het Zaeyen, Meſten, Planten, Oculeren, Inten, Afſuyghen, Inlegghen, Beſnoeyen, en Begieten. Oock de kenniſſe van het treuren ofte ſieckten der Boome, ende haere behulp-middelen. Met alle het ghene deſe Boomen (ſoo wel in den winter, als in den ſomer) tot welſtandt zijn verſoeckende. Ende dat alles naer den eyſch van ons Nederlandts Climaet.

By lanckdurighe ondervindinghe in het licht ghegheven ende met kopere platen verciert door

FRANCISCUS VAN STERBEECK Prieſter.

T'ANTWERPEN, By Joſeph Jacops, in de Borſe-ſtraet naeſt den hoeck van de Langhe Nieu-ſtraet. Anno 1632.

Met Gratie en Privilegie.

Chicago Botanic Garden
Library

AEN DEN

Seer edelen eñ wel-geboren Heere

MYN HEERE

JUSTUS DE NOBELAER

RIDDER

Heere van Burſt, in Griſoirt &c.

SEER EDELE HEERE

Enichmael met een inwendighe gheneghentheydt betracht hebbende, dat my iet mocht voorcomẽ, in hetwelcke ſoude aenwijſẽ V.E. overgroote ervarentheydt in de kenniſſe van alle vremde (ſoo uytlandſe als inlandſe) boomen, planten en kruyden, van de welcke ick V.E. ſonder vrees van

opspraeck, onsen PHOENIX van heel Brabandt stoutelijck derre noemen: ende dat door de menichvuldighe seldtsaeme en kostelijcke uythemse planten, soo van boomen, kruyden, bloemen en anderlins, met de welcke V.E. wydt-beroemden Hof, nu soo menighe jaeren, in soo onghemeene goede order en welstandt is verheerlijckt, dat van geen deftigh kruyt beminder anders cã betracht worden. Waerom niemandt sal verwondert zijn dat ick met de waerheydt segghe, my onbequaem te kennen, om naer waerdy t'selve uyt te drucken, het ghene oock aen alle wydt-befaemde ende ervaren Herbaristen, Medecijnen, ende beminders deser studien, in *Europa* ten uyttersten tot blyck is: want soo wanneer wy maer een oogh en slaen op

V.E.

V.E. princelijcke winter-plaets, die wy met weynighe woorden (in het vierde Deel aen het XVI. Capittel) hebben aengheroert, soo laeten wy t'ghedacht der rypsinnige voorder spelen; in hoedanigen toestel V. E. somer-plaets en hof moet gebouwt en verheerelijckt zijn.

Soodanige uytmuntentheyt doet my verstoutē, van dit soo een slecht beworp van kleyne lessen, het gene naer mijne weynighe bequaemheyt den onweten voorstelle aen V.E. op te draeghen; seggende in plaets van opdraght: dat ick aen V.E. als aen mijnen opper-meester oodtmoedig aensoecke, ten eynde V.E. mijne fouten ende ongherijmde misslagen gelieve aen te teeckenen. Want k'en heb oock V.E. lessen (voor desen dickmael ghehoort) niet konnen

verſwijgen: ende V.E. mijnen Leermeeſter te noemen. Waerom andermael verſoecke dat V.E. mijne onwetentheydt ghelieve te verlichten; ende het ghene dat hier nu ten toon compt, onder V.E. beſcherminghe mach beruſten, ſoo ſal ick grooter loon betreffen, als mijnen arebeydt waerdigh is. Niet teghen ſtaende dat mijnen kleynen Kruythof over veule jaeren aen V.E. ghenoegh verplicht is, weghens de mildadigheyt ſoo van zaet als planten. Immers voor alle het gene dat in deſen te kort comt tot voldoeninge vã herkentenis; verſoecke ende bidde V.E. te willen ordeelen, dat ick dit al te ſlechtẽ Tractaet van mijne CITRICULTURA ſoo groot en waerdigh wenſche te zijn, in ſtaet en achtbaerheydt, als af te meten is,

dat

dat V. E. naer waerdye toecomt. Met welcken goeden vville vertrouvven ſal, dat V. E. deſe gheringe kleynicheydt niet en ſal verſtooten, maer met een goedertieren gemoet aennemen. en ontfanghen Van

V. E. ghenegen ende oodtmoedigen dienſt-bereyden Dienaer,

F. VAN STERBEECK Prieſter.

VOOR-

VOOR-REDEN

Goet-gunstighen Leser.

Eſondere reden hebben my opgeweckt dit langh bereydt, doch gheringh werck eens in't licht te geven. Niet tegen ſtaende, dat mijnen beſonderen goeden vriendt (wegens de planten ende hof-cieraet) den Heere Joan Commelyn tot Amſterdam dit ten deele in ſijnen *Nederlandtſchen Heſperides* heeft uytghegeven, in den ſelven aenwijſende de bekende ſoorten groeyende in Nederlandt, beſtaende al te ſaemen in het ghetal van twintigh, vande welcke genoemden Heere ſeer lofwaerdigh en ampel heeft gheſchreven. Ende door onſe goede correſpondentie, ſoo en hebbe oock t'ſijnder inſtantelijck verſoecke, mijne memorien ende aenteeckeninghen (de welcke ick door langhen tydt en ondervindinghe allenghskens vergadert hadde: raeckende deſe materie) met ſijnen *Heſperides* beſich zijnde, de ſelve niet connen weygheren t'ſijnder dienſte hem toe te ſeynden, de welcke hy op den 16. April 1677. my danckbaerlijck met een exemplaer van ſijnen *Heſperides* heeft wedergheſonden.

Dit voorſchreven docht my hier noodigh byghevoeght, om gheene andere reden, als alleen op dat men my niet en belaſtert, dat deſe mijne Beschry-

VINGHE

VINGHE DER UYTHEMSCHE BOOMEN uyt dien *Nederlandtſchen Heſperides* ſoude gheleent oft naergheſchreven zijn. Want mijne aenteeckeningen en oefeninghe in deſen heeft haer begin van dertigh jaeren, het gene van den Leſer genoegh ſal connen beſpeurt wordē. Soo dat alle het ghene ick van andere lofbaere Schrijvers ende ervaren oefenaers geleent hebbe, daer van zijn de ſelve op haere plaetſen ghenoemt ende aengewеſen: maer niet vermomt nochte verſweghen.

In deſe mijne CITRICULTURA ſal den Leſer beſchreven vinden niet alleen onſe inlandtſe bekende, maer oock alle de uytlantſe vruchten van ORANIEN, CITERS en LIMOENEN: beſtaende te ſaemen in een ghetal van meer als hondert verſcheyde ſoorten, de welcke uyt beſondere Schrijvers zijn vergadert: maer namentlijck uyt dē *Roomſchen Heſperides* vandē *Eerw.* P. JOANNES BAPT. FERRARIUS *van de Societeyt Ieſu*, die alhier met korte woorden beſchreven ſtaen: wiens geleerde ende hoogh draevende latijnſe ſtiel, in onſe tale nauwelijckx naer te ſtappen is. Mijne eerſte meyninge wenſchte in dit kleyn werck oock alle de vruchten in print te vertoonen: maer bemerckende dat den genoemden *Roomſchen Heſperides* om de ſijne alleen aen den dagh te brenghen, tachentigh plaeten in folio hadde: waer in hy vertoont hondert en ſeſen ſeſtigh, ſoo tacken als heele ende halve doorgheſneden vruchten, alle levenſch grootte. Ende op dat

een ieder dit Boeck, tot kleynen prijs, ſoude connen dinſtich ſijn; ſoo pooghde my dit naer te laten. Want deſe mijne beſchrijvinghe oock veul meer behelſt als den ROOMSCHEN HESPERIDES. Vertrouwende dat den Leſer uyt deſe weynighe ende korte beſchrijvinghe, het verſchil der deſcheyde vruchten bequamelijck ſal leeren kennen. Want my docht deſe kenniſſe (van allen deſe ſoorten hier naer beſchreven) noodigh te weſen, aenghetien dat ons Nederlandt iaerelijckx ſoodanigh door de Genueſen en andere Italiaenen voorſien wordt, dat wy in corten tydt, in de beſondere vruchten (naementlijck van de *Oranien*) Italien ſullen ghelijck ſchijnen. Alle de andere omſtandigheden van FERRARIUS de welcke ſeer bondig zijn, hebbe hier voorby ghegaen, alſoo het ſelve meer dienſtigh, voor de Italiaenſe locht als voor ons is. Boven dien ſoo en zijn oock de Grieckſche woorden (in deſen) in haeren eygen caracter niet by geſtelt, als van ſommighe vrienden verſocht zijnde, die klaeghende waeren dat de ſelve den voortganck ende den ſin in het leſen ſchijnt te ſtutten.

Doch het ſcheen behoorelijck dat wy den oorſpronck van den naem HESPERIDES hier niet voor by en gonghen, als mede de verſieringhe van den GULDEN APPEL, het ghene wy hier met korte regelen ſullen aenroeren: al ſoo de Poeten en andere als PLINIUS, VIRGILIUS &c. hunne ghedachten in deſe

fabels

fabels wonderlijcke hebben laeten spelen, het gene wy al hier (om tydt te winnen) sullen voor by gaen.

VERSIERINGHE VAN DEN HOF HESPERIDES.

VOor eerst soo is den naem HESPERIDES voor den Hof aen te nemen, oft een plaetse al waer de dry geslachten van boomen te vinden zijn; te weten *Citers*, *Limoenen*, en *Oranien*. Andere segghen dat HESPERIDES niet anders en beduydt als de Oefeninghe ofte Regeringhe der boomen; immers dese Oefeninghe moet in den hof volbrocht worden. Noch soo twistmen om de seeckerheydt waer desen Hof gheplaetst is. Ende gelijck den naem verdacht is; niet minder en can de plaetse versiert blijven. Even wel soo segghen andere als dat HESPERIDES ghetrout was met ATLANTA waer van dat dry Dochters voorts gecomen zijn: met naemen ÆGLE, ARETHUSA, ende HESPERTUSA. Waer van ÆGLE de oudtste Dochter is, de welcke den *Citer-boom* beteeckent: ARETHUSA wordt den *Limoen boom* toegheschreven: ende HESPERTHUSA den *Orani-boom*. Hoe wel dat *Ovidius* ARETHUSA voor een Fonteyn beschrijft. Den meermael genoemden DAPPER verhaelt datter neffens de muren van het Paleys, een halve ure van de stadt *Maroc-*

Ovi. *lib.* v.

DAP *Afri. pag* 195

co eenen schoone boomgaert des Coninckx is(*Montferat* ghenaemt)den welcken beplant is met over de vyftich duysent *Limoen boomen*, ende soo veel *Orani boomen*: waer door dese ghewesten schijnen, by sommige voor den hof HESPERIDES aengewesen te worden. Waer mede wy desen hof met alle sijne boomen sullen besluyten.

De verstieringe van den GULDEN APPEL.

IN CYPERS, seght OVIDIUS, is een veldt ghenaemt *Damasco*, ende toegewijt aen de Godinne VENUS in het welcke den *Gulden boom* geplant is, draeghende *Gulde Appelen*, van dese heeft VENUS aen HIPPOMENES dry schoone vruchten ghegheven, waer mede hy den snellen loop van de schoone maeght ATALANTA soude connen verhinderen, want den genen die ATALANTA conde te vooren loopen: den selven was haere schoonheydt voor sijn Bruydt gheoffert; maer den ghenen die haer ten loopbane versochte, ende in den loop te cort quamp, soodanigen moest aenstonts sterven. Soo dat desen schoonen schat nier anders als met perijckel des levens te versoecken was. ATALANTA inwendich tot HIPPOMENES gheneghen sijnde, wenschte den loop teghen hem te verliesen: ende

op

op dat HIPPOMENES haere schoonheydt soude winnen, soo heeft hy in den loop dese dry *gulde Appels* vervolghens van hem gheworpen, door welck opraepen van ATALANTA (niet teghenstaende haeren loop verhindert sijnde) even wel soude ghewonnen hebben. Sulckx HIPPOMENES merckende, sijnde hier door tusschen groote vreesch ende hope: aenriep de Godinne VENUS om dese Appelen haer kracht te laten uytwercken, de welcke soo swaer in haerē schoot wierden, dat HIPPOMENES te samen den loop ende sijn ATALANTA heeft ghewonnen.

Hier is nu in't cort de eene met de ander fabel aen gheweesen, waer mede onsen oorspronck van het eerste boeck gheheel volseydtis.

Comende nu tot onse andere beschrijvinghe der *Granaten* en *Laurier-boomen*, daer van sal den oorspronck in het beginsel van ieder Inleydinge beschreven staen. Soo dan de oorsaecke dat ick dit werck by der handt ghenomen hebbe: is ten deele om dat men my belast ende den naem toevoeght van eenē boeck DEN VERSTANDIGEN HOVENIER ghenaemt, die in verscheyde steden gedruckt is. Als oock van een KOOCK-BOECK &c. van welcke boecken my noch eere, noch blaem toecomt, alsoo gheen van twee van my ooyt voorts quam. Waer van ick in de voorreden van mijn TONEEL DER CAMPERNOELLIEN uytghegeven in den iaere 1675.

breeder hebbe gheseydt. De andere ende meeste redē van desen is: om dieswille datter seer veel onervaren zijn, die dit handtwerck van de *Oranien* en *Limoenen* sonder kennisse seer stoutelijck aenvanghen, aen de welcke, veele aensienelijcke persoonen hunne costelijcke boomen, als aen goede regeerders toe betrouwen. Waer van soo veule dagelijcksche klachten gehoort worden: met verderf ende onderganck der boomen, waer door de liefde in veule persoonen, niet alleen verswackt, maer gheheel verlaten is. Dese ofte soodanighe sullen ten minsten hier uyt hunne grove onwetendtheydt ende misslaghen leeren kennen! ende soo wanneer datter eenighe quaedtwilligh, bot ende hoovaerdigh in desen bleven; soo sal den eygenaer ende Liefhebber, tot sijn profijt en plesier, den onweten ende niet verstaenden, uyt sijn handelinghe leeren kennen, met weynich van mijne leeringe naer te sien. Want daer is blijck ghenoech? hoe de eerste persoonen van de weireldt; soo in de oude als in dese tijden: in dese boomen, tot tijdt verdryf in ledighe uren, hun vermaeck ende verkiesinghe hebben ghenomen. Soo *Paufen*, *Keysers*, *Coninghen* en *Princen*. Ende dit siende ende bevonden hebbende; soo is dese *Regeringhe* van my, met een vryer ghemoedt in't licht ghegeven. Niet tegenstaende dat my oock genoechsaem blijckt, en bekent is, datrer seer ervaeren Kenders ende Oeffenaers in ons Nederlandt sijn, maer

voor

voor soo danighe is mijn voorstel niet ; want den ghenen sich met sijne gewoonelijcke oefeninghe wel bevindt, heeft de mijne niet te volghen. Aengheſien een selve saecke, oock op besondere manieren met een selve goede uytcomst wel gheschieden can. Soo dat ick dit alleen aen den onweté hebbe voor gestelt. Waer door ick trachte dat den iever op een nieu sal aengroyen, hopende dat ons Nederlandtse vremde Boomen met meerder Oranie vruchten en Granaet bloemen den hof vercieren ende de oogh van den Oefenaer tot loon van den arbeyt verquicken sullen. Waer door ick van den reden rijcken Oefenaer geen schimp oft laster sal verwachten. De rechte *Momus kinderen* sullen hunnen naturelijcken stinckenden adem uyt-waſemen, den welcken van niemandt, als van hun maschap, can gheroken worden. De derde soort, sal men het ghemeyn spreeck-woordt voorleleſen. *Ars nullum habet inimicum nisi ignorantem* : de Conſt en heeft gheenen vyandt, als den onwetenden.

LOFDICHT

Op het Boeck ghenaemt CITRICULTURA.

Uytghegheven

Door den seer Eerw. Heere

FRANCISCUS VAN STERBEECK

HEt geen noch *Beeckx besproey* noch *Ster-invloet* kan gevē,
Heeft *Sterbeeckx* inck en geest hervarentlijck beschrevē
Gheeft aen *'dHesperides* van t'vinnigh Nederlant
In Boomen, Bloemen, vrught en aller's werelts Plant.
Dit sijn veel-iaerigh werck, licht uyt gheleerste boecken:
Straelt uyt beproefde const, steit uyt vernuft doorsoecken:
Het schijnt vā oogh op pen, vā pen tot d'oogh weerstraelt,
Dat die sijn lessen volght, niet in de boom konst faelt,
Geen raedsels van slecht oor hy raemt, maer werck van oogē:
Geen boecken sammelingh, maer schrijft hervaet betoogen:
Waer door het raerst vau d'Aerdt, oock verren Indiaen
Hier midden met sijn vrucht kan in sijn boomen gaen.
Elck bladt is hier een tongh van d'edelste *Laurieren*
Om STEERBEECKX Boeck en Naem te croonen en vercieren:
Granaeten met *Citroen* verbreyden uwe konst,
En elck uythemsch plantsoen bedanckt met lof u ionst,

Amicus Amico
H. HARTS Pastor in
Ranst & Milleghem.

Reverendo Domino
D. FRANCISCO VANSTERBEECK
Presbytero, scientia Botanices peritissimo,
SUAM CITRICULTURAM
Prælo mandanti

ÆMula? Parnasso, varijs quod floreat hortis
Hoc ANVERSA tuo STERBEECK, decorata labore
Debet: Apollineâ non unâ DAPHNIDE, malo
Undique nunc *Citreo*, ac *Myrto* oblectantur ocelli:
Punica mala, *Aurancia* sunt: nihil Itala tellus,
Nil habet *Hesperia*, hîc careat quo visus amænus,
Si quid in occiduis Rarum progerminat oris,
Si quid in Eois, uno STERBEEKIUS horto
Objectat cupidis oculis: sua munera dicas
Pomonam, & *Floram* pleno hic profundere cornu,
Ne tamen intereant tanti monumenta laboris,
Lector habes calamo cuncta exarata veraci
Quâ methodo seritur, regitur, servatur & Arbor
Rarior his terris. Quis non dictante *Minervâ*
Hæc conscripta putet? Vatum præsagia veri
Si quid habent, quam diu cingentur Daphnide frontes
Qui stadium emensi studiorum gnaviter, armis
Clari victores propulsis hostibus, Astra
Dum rutilant Cœlo, excipiet mare flumina, laudum
Præco tuarum Anversa erit, ut paralela in honore

Nunc est cum hortis medicis, quos Gallia, & Angli,
Italia & Batavi, Daniq́ue, & Iberia servant,
Quos cum laude stupet, gaudetq́ue vidisse viator;
Vive diu STERBEECK! *Pomona* hæc scripta litasti
Ut FLORÆ sua des, vitæ tua st amina Clotho
Protrahat, & seros Lachesis tibi demetat annos.
Utraque cum fuerit completa hæc pagina, sic sic
Semper honos, nomenq́ue tuum, laudesq́ue manebunt.

Honoris & amoris ergo
Offerebat
J. Van Buyten
Medicus Antverp. jurat.

REVE.

Reverendo Domino
D. FRANCISCO VANSTERBEECK
Presbytero &c.
Ac Botanico famoso
SUAM CITRICULTURAM
In lucem edenti.

CHRONICON
VIVat noVa eDIta arborVM CVLtVra

SI tibi tuta velis Fungorum prandia lector,
Fungorum STERBEECK docta Theatra lege,
Hoc melius nemo innocuos discernere fungos
Edocuit, melius nemo cavere malos.
Maxima Romanis fuit armis gloria cives
Servasse, an minor est, Arte cavere necem?
Laus eadem calamo quo vita tuetur, & ensi:
Corporis & mentis vis in honore par est.
Hæc tibi debetur laus, STERBEECK, noxia monstrans
Dum mala fungorum, corpora sana teues.
Grata ut sint vario qnoque condimenta sapore,
Multa parare doces fercula, tuta tamen.

Maxime

Maxime *Limonis* ſucco condita : ſed ut hic
Noſtro ſit præſto Clymate, lector habes
En CITRICULTURAM, qua *Aurancia*, *Punica mala*
Ac *Citria*, extrema fertilitate colas.
Quis non exclamet ? doctrinæ hæc flumina, ab Aſtris
Jam vegeta, à STERBEECK mente manuque fluunt.
Quam bene diſtinguis *Laurum* ! quam docte ! mereris
Æternum ut redimant *Laurea* ſerta caput.
Te faciunt fungi, atque CITRICULTURA celebrem,
Ingenij & plantis da monumenta tui.
Sic opere hoc terno fiet tibi fama perennis,
Caſurum & nullo tempore nomen erit.

Accinebat amicitiæ & honoris ergo
I. Franc. Verlinden
Medic. civitatis Antuerp. juratus
& arcis ejuſdem ſtipendiarius.

In

In Reverendum Dominum D.FRANCISCUM van STERBEECK Dum librum Citriorum in lucẽ mitteret.

POEMA

ET liber, & qui scribit eum, plerumque petuntur,
Invidiaque boni: supplicioque mali.
Nec Liber est umquam liber, vel nemine lectus,
Nec legitur, liber, negligiturve Liber.
Idque rei est: legitur, livorve, aut pœna sequuntur:
Negligitur blattis vermibus esca ruit.
Ast hodie doctos nil plus affligere libros.
Quam cariem, blattas, vermiculosque reor.
Nam modó quis libros legit, aut, ut oportet, inheret?
Aut modó quis libros volvit obitque bonos?
Librorum tinias pars maxima pascit edaces,
Robigoque jacet diminuenda Deo.
Sed tua non cariem, non blattas scripta fovebunt,
(A) Nam cariem & blattas *Citria poma* necant.
Quod necat in reliquis, in se vetat, ergo vetabunt
Poma, suo blattas vermiculosque libro.
Quique creat longa turpes putredine vermes,
Auferet annosum, lectio longa situm.
Fungosos Citrio versus licet addere libro:
Nam tibi fungoso Citria scripta modo.
Te quoque naturæ cunctas describere partes

Aut

Aut in quos usus cuncta creata tuor.
Hoc nomen complere tuum est: quod defluit *Astris*,
(B) Quod *Rivis* Herbas influit, certe sequi.
Poma (c) stylo dulces fugunt, velut ubete. succos:
Suntque tuo STERBEECK succida poma stylo.
Et liber & codex, partes sunt arboris, ambo,
Pomaque, tam codex, quam liber, ambo ferunt.
Sed meliora tuo legimus nos *Citrea* libro,
Quam salubri, fœlix, arbore, persa legit.
Persica poma tribus durant utcumque diebus, PLI. *lib.* V. *cap.* XLI.
Durabunt cunctos, sed tua poma dies.

Emundus Trohy
Medicus civit. Antuerp. juratus.

A Citreum pomum odoratissimum, quod interjectum vesti, tineas necat.

B Influentiæ Astrorum, Irrigatio rivorum. Allusio ad nomen Auctoris STERBEECK *Ster* Astrum. *Beeck* Rivum significant.

C Vox *Stylus*, inter alia, duo significat, semel significat pediculum suo fructu, & folia, herbæque, hoc sustinentur, illa arboribus figuntur. Lingua belgica *Steel*. semel significat modum dicendi aut scribendi.

Aen

Aen den seer Eerweerdigen Heere

Mijn Heere

FRANCISCUS VAN STERBEECK

Over de roem-ruchtighe werck-stof die ghegront leyt in sijne

CITRICULTURA

VVAt flick'rend' tintel-licht verschijnt hier t'wyl de Maen
Haer blauw lazuere koets naer 't *Antipod* laet draeghen?
Het is een licht-STER die int ooften op comt daghen
Wiens lust sy in de BEECK haers oef'naers hert laet gaen.
Dees STER die leydt ons door deu draey-boom van de reden
In een CITRICULTUR: niet, die *Dedalus* wrocht
Door const van sijn verstant voor 't hongh'righ schrick-ghedrocht
Dat *Ariadne* socht van lichaem te ontleden:
Maer daer een STER verschijnt wiens BEECK haer reigheu stiert
Op d'uytghekipte stof die *Flora* uyt can noemen,
En *Pomonas* paruyck borduert met kruydt en bloemen,
En *Ceres gulde vrucht* met paerle dropp'len ciert.
Hier vindt m' in dien hof het redens-klauw ontbonden
Door't licht van STER-BEECK, oft ervaren *Herbarist*:
Het geen' tot deser tydt noyt oefenaer en wist
Als dat voor Christus doodt het *Inten* is ghevonden,
Daer walt een vrucht die 'tbreyn geen kleyn bedencken gheeft,
Wanneer het spraeckbaer lidt die keur-stof comt te lesen,
Of dit de vrucht niet sou uyt Godes boomgaert wesen
Daer *Adam* sijn ghebodt med' overtreden heeft?

Daelt

Daelt vry hier in de BEECK uws menſchelijcke ſinnen
En licht u gheeft, door 't licht van deſe STER, wiens licht
De BEECKE van de ziel ſoo licht, en leert, en ſticht.
Dat Godes woordt niet meer op u gemoet can winnen.
Wat zijn w'u danckbaerheydt, ô STEREEECK, ſchuldigh, dat
U STER dien hof ontſluyt: bet ulbant met ciraden
Van *Vijghen*, *Citers*, *Limoenen*, en *Granaden*,
Ja ſelfs een werelt ſchier in ſijn beworp omvat.
De faem, die ſal u lof op goude vlercken draeghen
En voeren door triumph in't binnenſt' van Atheen:
Den tydt die ſal u Naem in goude plaeten ſmeen
Daer noyt den roeſt op ſal met ſcherpe tanden knaghen.
Verſchoon, EERWAERDE NEEF dees onghe ſchaefde re en
Die ick op 't voor-hooft van u werck-ſtuck derf verthoonen,
K'ſchreef (coſt den WIL ſoo 't werck, ghelijck de daet bekroonen)
Dat noyt coſt s'meeſters breyn op redens aenbelt ſmeen.

Aen het ontydigh oordeel van MIDAS.

WAt dul verwoede ſtier hier ſchuym-beckt, knarſeltant
Met d'ooghen uytghepuylt, en machteloos ghekreten,
De wanghen geel en bleeck, ſijn boeſem opghereten,
En ruckt ſijn hert van ſpyt uytt'nydigh inghewandt?
T'is *Midas*, wel ghy beeft ghehult met ezels ooren
Wat of u dom verſtant hier eynd'lijck noch uytwerckt?
Siet ghy niet dat dees STER is met een BEECK verſterckt
Daer g'als een *Tantalus* ſoud' tot de keel in ſmooren.

DOBBEL JAERSCHRIFT.

DIt WaTer DaeR DeeS beeCk VoL VaN beſ WangerT Is
WorDt Van't geſTert gegVnt DaT In De WoLCken Is.

Balthaſar Wils. *Veel* WILS *kleyn vermogen.*

ELENCHUS AUTORUM

Ofte naemen der Schrijveren, de welcke in dit Boeck aengeweſen worden

ABRAHAM MUNTINGH. waere oefeninghe der planten.
ADRIANI SPIGELII.
ADRIANI TURNEBI. Adverſaria. lib. 30
ANDREAE CESALPINI. de plantis
ANDREAE MATTHIOLI in Dioſcoridem
ANTONII FUMANELLI De ſenum regimine
ANTONII GONZALES. Reyſe van Jeruſalem
ANTONII MIZALDI. Secretorum Agri Enchridion.
ANTONY MUSAE BRASSAVOLI Examen omnium ſimplicium
APOLONII MENABENI. Tractatus diverſi
APOLONIUS TIANEUS.
ARNOLDUS DE VILLA NOVA. Kruydt-boeck
ARNOLDUS MONTANUS. Beſchrijvinghe vande nieuwe weſtelt
——————Beſchrijvinghe van Iapan
ARNOLDI SYEN Commentaria in horto malabarico. Tom. 1.
ATHENEI Dipnoſophiſtarum, ſive cœna Sapientum
AUGUSTINUS CARATE in hiſtor. peruviana
AVICENNA MEDICUS in rem herbariam

B

BENEDICTI TEXTORIS ſtirpium differentæ
BIBLIA SACRA
S. BONAVENTURAE opera

C

CAI PLINII 2. hiſtoria naturalis
CAROLI CLUSII hiſtoria plantarum.
——————Exoticorum &c.
CAREL DE ROCHEFORT van de voor eylanden van America.
CAREL STEVIN van de landt bouw
CAROLI STEPHANI Silva, frutetum, collis &c.
CASSIANI de Re Ruſtica &c.
CASTORIS DURANTIS novum herbarium

CATTULLUS TIBULLUS properſius. cum notis Levinei
CHRISTOPHORI à COSTA Aromatum liber. cum Cluſio compactum
CLAUDII GALENI opera medica
CLEMENTIS ALEXANDRINI opera
CONRARDI HERESBACHII. de Re Ruſtica
CORNELII TACITI cum notis Lipſij

D

O DAPPER Beſchrijvinghe van America
———————————Africa
———————————Aſien
———————————Sina
DEMOCRITUS De Re Ruſtica
DYDIMI De Re Ruſtica fiagmenta
DIONIS CASSII Hiſtoria
DIOPHANIS De Re Ruſtica fragmenta

E

EMANUELIS SWARTII florilegium
ERICII CORDI Botanologicon Indicum

F

FERRANTIS IMPERATI De plantis & fructibus
FRANCISCUS GOMARA hiſtoria generalis
FRANCISCI HERNAUDES Hiſtoria nova plant. Mexicana

G

GARZIA AB ORTO
GASPARIS BAUHINI Pinax
GASPARIS HOFMANNI opuſcula medica
GUALTERIUS RYF Diſtileerbuch
GUILELMI PISONIS hiſtoria naturalis & medica
GUILELMI ROVILLII hiſtoria generalis plantarum

H

HERMOLAI BARBARI Corollarium in Dioſcoridem
HERODIANI Hiſtotiæ
HESIODUS Poeta
HIERONIMI CARDANI De Rerum varietate
HIERONIMI TRAGI Hiſtoria plantarum
HORATII Poemata
HORTI MALABARICI Tomus primus
HYPOCRATIS opera

I

IACOBI BONTII Hiſtoria naturalis & medica

Iacobi Bosii De Cruce Triumphante
Iacobi Breynii Exoticorum plant. Centuria prima
Iacobi Dalescampii Historia plantarum
Iacobi Gordiani Chronologia
Iacobi Grevini De venenis
Ioannis Bauhini Historia plantarum
——————De Thermis &c.
Ioannis Bapt. Ferrarii Hesperides
Ioannis Bapt. Portaville De rebus diversis
Ioannis Bodei a Stapel In Theophrastum Eregium
Ioan van Beverwygk Schat der gheſondtheydt
——————Schat der ongheſondtheydt
Ioan Commelyn Nederlandtſchen Heſperides
Ioannis Cornarii de plantis
Ioan Huyghen van Linschoten Sijne Voyagie oft Schip-vaert
Ian Iansen Struys Voyagien van Moſcovien, Tartarien &c.
Ian Nieuhof Beſchrijvinghe van Sina
Ioannis Monardi Epiſtola medica
Ioannes Palernus
Ioannis Ruellii de natura ſt irpium
Ioannis Serapionis liber de ſimplicibus
Ioannis Veslingii De plantis Ægyptijs
Isaci Iudei De Dieta
Iulii Caesaris Schaligerii in Theophrastum

L

Laurentii Grylli De ſapore dulci
Laurentii Maioli De gradibus medicinalium
Leonardus Fuchs kruydt-boeck
Leonardi Thurnesseri Hiſtoria plantarum
Leontini De Re Ruſtica fragmenta
Lucii Iunii Moderati Columellæ De Re Ruſtica
Ludovicus de Barthena in Itinerar
Ludovici Nonnii Dieteticon

M

Martialis Epigrammata
Matthys Lobel kruydt-boeck
Monachus in Meſue
Mosis Barcepha Syri Epiſcopus in bibliotheca Patrum

N

NARDI ANTONII RECCHY historia plantarum
NICANDER Poeta
NICOLAI MONARDI De secanda vena & malis Aurantijs

O

ODOARDUS BARBOSA
OVIEDUS
P. OVIDII Metamor.

P

PALADII BRUTI De Re Rustica
PAULI BOCONI Rariorum plantarum descriptio
Pauli GUALTERI Chronologia
Paulus HERMANS Professor Herbarum &c.
PEDANI DIOSCORIDIS De Re Herbaria
PERSIUS & IUVENALIS cum notis FARNABII
PETRI BELLONII De plantis exoticis &c. cum CLUSIO comp.
PETRUS CIEZA
PETRI CRESSENTII De omnibus Agriculturæ partibus
PETRI GARCIAE in Avicennam
PETRUS LOMBARDUS Magister Sententiarum.
PHILIPPUS BALDEUS Beschrijvinghe van Malabar
PHILOXENUS MABURGENSIS De arbore vitæ
PROSPERIS ALPINI De plantis Egyptijs

R

RASIS CASTRENSIS Liber luminum
REMBERTUS DODONEUS Beschrijvinghe der kruyden
RHASES De Re Medica &c.

S

SIMONIS PAULI qutdripartitum Botanicum

T

TOBIAE ALDINI Hortus farnesianus
TABERNAE MONTANI Editio secunda.
THEOPHRASTUS EREGIUS

V

VALERIUS CORDUS in Dioscoridem
VIRGILIUS MARO in Georgisis
VOPISCUS FORTU PLEMPIUS in Avicennam

W

WOUTER SCHOUTEN Voyagien van Oost-Indien.

den

Den Inhoudt der Capittelen waer in begrepẽ zijn de verſcheyde ſtoffen en leeringhen van dit heel werck.

HET EERSTE BOECK

HET EERSTE DEEL

Beſchrijvinghe van alle de ſoorten van Orani-boomen.

Het eerste Capittel.

De inleydinghe tot het werck, vertoonende de eerſte Zaeyers en vruchten in Nederlandt. 1

Het II. Cap.

De kenniſſe der vremde naemen met de welcke de *Oranien* van alle volckeren genoemt zijn. en beſonderlijck het onghemeen veranderlijck noemen van den oprechten *Gulden appel* 5

Het III. Cap.

De gedaente vande *Orani-boomen*, met tackẽ, bloemẽ en vruchten. Ende op hoedanige maniere dat de rype vruchten haer inwendigh vertoonen. 8

Het IV. Cap.

Beſchrijvinghe van ſes ſoorten van *Orani-boome*, de ghene in Nederlandt alder meeſt bekent en te vinden zijn. 9

Het V. Cap.

Aenwijſinghe van vier verſcheyde ſoorten van *Oranien*, de welcke alhier

albier weynigh te vinden zijn. 13

HET VI. CAP.

Elve vremde soorten van *Oranien* uyt FERRARIUS beschreven, waer onder vijf Indiaensche soorten zijn. 17

HET VII. CAP.

Beschrijvinghe ende een samen-voeginghe van eenige wanschepsels ofte *mismaeckte Orani-appels*. 22

HET VIII. CAP.

Vertooninghe van ses vremde *Orani-boomen*, vergadert uyt verscheyde Schrijvers. 25

HET IX. CAP.

Een aenhanghsel van neghen besondere uytlandtsche Appelen, waer van eenighe (ten deele) met de *Oranien* gelijck zijn. 28

HET X. CAP.

De natuere, nut, behulp, en ghebruyck: soo van bloemen, schellen, sap, en zaden van den *Orani-appel* in't ghemeen. 31

HET XI. CAP.

Op hoedanaghe maniere, dat men sal olien en salven maecken van de Oranien. Als Tabletten maecken en confijten, rieckende wateren distileren en andere. 35

HET

HET TWEEDE DEEL

In het welcke beschreven worden alle de soortē van Citroenen, Adams appelen en Paradys-appelen, met de andere soorten die daer voor bekent ende ghenoemt worden. 43.

HET EERSTE CAPITTEL.

OOrsaecke ende verklaringhe van de twyfelachtige ende eygen naemen der oprechte *Citers*. 44

HET II. CAP.

De ghedaente van de *Citer-boomen* met de bladers, bloemen en vruchten. Ende waer in sy besonder vande *Limoenen* zijn. 46

HET III. CAP.

Beschrijvinghe van vijf besondere soorten van vruchten der *Citer-boomen*. 48

HET IV. CAP.

Byvoeginghe van vijf vremde *Citer-appels*, de welcke in Afriken voortscomen. 52

HET V. CAP.

Ghebruyck, natueren profijt uyt alle de deelen van den Citer-appel. 53

HET VI. CAP.

Aenwijsinghe van de *Paradys-appelen* en *Adams-appelen*, de welcke soorten van *Limoenen* zijn. 56

HET

HET VII. CAP.
Besondere aenwijsinghe der vremde vruchten, de welcke van sommige voor de verboden vrucht van Adam gehouden wordt. 60

HET VIII. CAP.
Bemerck-redenen uyt de H. Schrifture, oude Vaders ende vermaerde Godts-geleerde, aengaende den boom ende verbodē vrucht van ADAM. 66

HET DERDE DEEL.

Aenwijsinghe van alle de soorten der Limoenen, met eenighe vremde Indiaensche Limoen-ghelijcke vruchten. 75

HET EERSTE CAPITTEL.

KEnnisse der naemen, met de ghedaente van de boomen, bladeren, bloemen en vruchten der *Limoenen*. 77

HET II. CAP.
Beschrijvinghe van tien besondere soorten van *Limoenen*. 78

HET III. CAP.
Vervolgh van tien andere soorten van *Limoenen*. 82

HET IV. CAP.
Noch voortgaende in het ghetal van tien andere soorten van *Limoenen*. 86

HET V. CAP.
Voortganck van de leste tien soorten van *Limoenen* waer onder vier Citer-ghelijcke zijn. 90

HET

HET VI. CAP.

Beschrijvinghe van seven soorten van *Lumia*. 94

HET VII. CAP.

Noch vijf andere soorten van *Lumia*, de welcke onder de *Limoenen* gherekent worden. 99

HET VIII. CAP.

Byvoeginghe van dry Indiaensche vruchten, de ghene iet ten deele ghelijck aen de *Limoenen* zijn. 103

HET IX. CAP.

Natuer, ghebruyck en nutbaerheydt der *Limoenen*. 106

HET VIERDE DEEL

Regeringhe der uytlandtsche boomen, waer in beschreven staen de bequaemste middelen van Zaeyen, Mesten, Inten, Oculeren en andersins. 113.

HET EERSTE CAPITTEL.

HOedanighe aerde en mest dat de boomen alhier versoecken met de kenniſſe der selve. 118

HET II. CAP.

Kenniſſe van het zaeyen der *Orani-boomen*, ende hoedanigh zaedt daer toe te verkiesen is. Met het opvoeden der zaeyelinghen. 119

HET III. CAP.

Maniere om te oculeren, met alle de bequaemste middelen die daer toe noodigh zijn. 123

HET IV. CAP.

Aenwijsinghe van het inten der *Orani-boomen*, het welck met Figueren in print vertoont wordt. 129

HET V. CAP.

Het assuygen oft inten der Fruyt-boomen op vier besondere manieren. 132

HET VI. CAP.

Verscheyde lessen en aenwijsinghen van het assuyghen en inleghen van *Orani* en *Limoen-tacken*. 136

HET VII. CAP.

Door hoedanighe oorsaecke dat het oculeren en inten sijn begin ghenomen heeft, ende dat het selve voor de gheboorte Christi in het ghebruyck was. 140

HET VIII. CAP.

Dat het oculeren noch inten in sommighe landen niet bekent en is, ende nochtans op de wilde boomen (sonder eenighe oefeninghe) de beste *Oranien* en *Limoenen* voorts-brenghen. 144

HET IX. CAP.

Handelinghe van het planten en verplanten der boomen, met de andere noodigheden van potten en tobben. 146

HET X. CAP.

Hoedanigh dat wy de boomen uyt andere landen becomen, ende op wat maniere dat wy de onse toestellen om te verseynden daer en boven de kennisse en verschil der natuere, ende de ceseninghe tusschen d'een en d'ander. 150

HET

HET XI. CAP.

Verkieſinghe van beſondere ſomer-plaets in den hof ende andere noodigheden voor de *Oranien* en *Limoenen*. 153

HET XII. CAP.

Wanneer ende op hoedanighe maniere dat de boomen van hunne tacken moeten gheſnoeyt worden, gheſuyvert ende ontlaſt zijn van hun doodt en bedorven houdt. 154

HET XIII. CAP.

op wat maniere, ende wanneer dat men de boomen moet begieten, ſoo wel in den ſomer als in den winter. 157

HET XIV. CAP.

Kennis, Tydt, maniere en noodigheden van het plucken der bloemen en rype vruchten. Soo van Oranien als Limoenen. 161

HET XV. CAP.

Welcken tydt dat bequaem is om de boomen in en uyt den hof te brenghen. Met de vervoeringe tot de winter-plaets, ende haer bereydtſel tot de ſelve. 163

HET XVI. CAP.

Verkieſinghe van winter-plaets oft kelder, met de kenniſſe hoe de boomen aldaer moeten ghehandelt worden. 166

HET XVII. CAP.

Oorſaecke en kenniſſe van het treuren en ſieckten der boomen, als geile bladeren, het afvallen der ſelve met de vruchten, haer behulp en gheneſinghe. 169

HET XVIII. CAP.

De onghevallen met de behulp-middelen van Luyſen, Mieren, Muyſen, Spinne-webben en andere, met de welcke de boomen geplaeght worden. 172

HET XIX. CAP.

Verſcheyde manieren om de kromme boomen ghevoeghelijck recht te maecken. 178

HET XX. CAP.

Onghemeene voorvallen door onderwindinghe aengheteeckent, raecekende de *Orani* en *Limoen-boomen.* 180

HET TWEEDE BOECK

Beſchrijvende de kenniſſe van alle de ſoorten, van Granaet-boomen. Met de Natuere, en ghebruyck, als mede de Regeringhe der ſelve &c. 182

HET EERSTE CAPITTEL.

DE beſondere eyghe naemen met de welcke de Granaeten beſchreven worden. 187

HET II. CAP.

Ghedaente der Granaet-boomen in't ghemeyn met bladeren, knoppen, bloemen, en appelen. Met de beſchrijvinghe van vier beſondere ramme ſoorten, en eenighe twijfelachtighe. 188

HET III. CAP.

Beſchrijvinghe der wilde Granaet-boomen met dubbel bloemen, ſonder

ſonder vruchten. Met de ghedaente van beyde de ſoorten. Te weten van dubbel en enckel bloemen. Van bladeren, boomen, knoppen en vruchten. 193

HET IV. CAP.

Byvoeginghe van eenighe vremde ſoorten van vruchten inwendigh met korelen oft zaden vervult, waer door de ſelve ten deele aen de Granaten ghelijck zijn. 198

HET V. CAP.

Beſchrijvinghe van het gulden Granaet-appelken, *Granadilla* van MONARDUS ghenaemt. 204

HET VI. CAP.

Hier wordt gheleert de kenniſſe der goede Granaet-boomen, maniere van het zaeyen, voortsſetten van tackxkens ende meer andere noodigheden. 207

HET VII. CAP.

Hoedanigh meſt en aerde dat de Granaet-boomen alhier tot welſtandt zijn verſoeckende. 210

HET VIII. CAP.

Den tydt en maniere van het planten en verplanten der Granaet-boomen. 212

HET IX. CAP.

Hoe men de Granaet-boomen ſal ſcheiren, beſnoeyen, en voorts ſetten door affuyghen. 214

HET X. CAP.

Dat de vruchten veranderen door oculeren en inten, ende op hoedanighe maniere 't ſelve noch gheſchiedt. 216

Het XI. Cap.

De kennis van het begieten der Granaet-boomen, met haere oefeninghe, soo in den winter als in den somer. 218

Het XII. Cap.

Uyt welcke oorsaecke dat de bladeren, knoppen en bloemen afvallen, met meer ander ongevallen die de Granaet-boomen onderworpen zijn. 220

Het XIII. Cap.

Natuer, kracht en gebruyck, soo van knoppen, bloemen, vruchten en schellen der Granaten. 222

HET DERDE BOECK

Beschrijvende de kennisse van alle de geslachten der Laurier-boomen met allen haer natuer en eyghendom, ende de oefeninge oft regeringhe der selve. 228

HET EERSTE CAPITTEL.

DE vremde naemen met de welcke den oprechtē tammen Laurier in't ghemeen, door verscheyde natien ghenoemt wordt. Met de aenwijsinge van den eerstē oprechten tammē Laurier. 236

Het II. cap.

Beschrijvinghe van den tweeden tammen Laurier, ghenaemt het Vrouken. Met de voordere twijfelingen inden selvē te noemen. 239

Het III. Cap.

Beschrijvinghe van eenighe seldtsaeme, oprechte tamme ende Edele Laurieren. 242

Het

HET IV. CAP.

Beschrijvinghe van eenighe indiaensche Laurieren. Den welrieckenden Laurier met gheschaerde bladeren van STAPEL. 244

HET V. CAP.

Den Africaensen Laurier sonder reuck met de ronde vrucht. 246

HET VI. CAP.

Hoedanighe aerde en mest dat de Laurieren behoeven. Oock van het planten, zaeyen, inten en affuyghen. 249

HET VII. CAP.

Van het besnoeyen en begieten der Laurier-boomen, haer oefeninghe des winters, haer sieckten, luysen en andere noodighe kennisse. 251

HET VIII. CAP.

Natuer, behulp en ghebruyck van den oprechten Laurier. 253

HET IX. CAP.

Aenwijsinghe van den Laurier van Indien in America, met alle de menighvuldighe twijfelachtigheden, hoe den PERSEA ende meer andere boomen daer voor te onrecht ghehouden worden. 156

HET X. CAP.

Beschrijvinghe van den Caneel-boom, oft den selven oock voor een gheslacht van Laurier can beschreven worden, ende op hoedanighe maniere. 263

HET XI. CAP.

Beschrijvinghe van alle de besondere gheslachten van den wilden Laurier. 272

HET

HET XII. CAP.

Beschrijvinghe van het tweede gheslacht van den wilden Laurier, met den bynaeme Tinnus. 275

HET XIII. CAP.

Eenighe oneyghene soorten, de welcke met den naem van Laurier eenighsints ghenoemt worden. 283

HET XIV. CAP.

Aenwijsinghe van den Laurus Alexandrina. 286

HET XV. CAP.

Van den gheslachte van den Roosachtighen Lauwer-boom ofte Oleander. 289

HET XVI. CAP.

Een byvoeghsel van seven vremde Indiaensche boom-gewassen de welcke eenigē gelijcken schijn van Laurier-bladeren hebbē. 292

E.Biset. delin.

Franc. Ertinger fecit.

Franc Ertinger fecit.

HET EERSTE BOECK

HET EERSTE DEEL.

Beschrijvinghe van alle de soorten van Oranje-boomen

HET I. CAPITTEL.

De inleydinghe tot dit werck: Vertoonende de eerste Zaeyers en Vruchten in Nederlandt.

ALs ick bemerckte dat het eerste Plantsoen tot cieraet van den ROOMSCHEN HESPERIDES, den **Citroen-boom** ten toon quam, en tot ghesellschap de **Limoenen**. Doen was t'gedacht in my vol spelens! hoe dat de **goudevrucht** hier als verlaté was. Doch, ick hernam dees klachté, en bekenden dat FERRARIUS al te wijs in sijnen handel was, om iet te doen dat buyten reden draven soude. Ghelijck te voorschijn quam, als ick sijn werck voorder heb doorwandelt; waer in hy aenwijst dat de **Citers** en **Limoenen** als d'eerste inwoonders in Italien hem bewillecomt hadden! Soo is't wel billijck dat ons Brabandt dese les aenveirdt, en stelt d'**Oranje-boom** voor d'eerst van allen, omdat sy d'eerste groet in Neerlandt heeft ghedaen: en 't is ons eerste en meeste hof-ciraet ghebleven. Eer langh daer naer, soo quam de **Citer** ons besoecken, waer van wy alle het mildt Italien den eersten loon en lof voor altydt schuldigh zijn: waerom wy oock aen hun den naem HESPERIDES alleen behouden laten, de wyl wy maer een deel van hem becomen hebben. Daerom soo is't dat wy ons bevredigen met dit kleyn begryp, den naem van CITRICULTURA toe te voeghen, waer mede ick beduyden wil! hoe ons ghedeelte van den *Hesperisen Hof* in ons Neerlandt moet ghehandelt ende onthaelt worden.

Om nu ons begin in Brabandt van dese boomen en vruchten voor Eeuwen aen te wijsen, soo zijn ons ghetuyghen verre te soecken: want ons

CAR, STE. 2. *Boeck* 46. C. *Pag.* 115.

ghewisse toonen zijn door my niet naerder aen te brenghen, als van den Heere CAROLUS STEVIN in sijne *Landt-winninghe* van den jaere 1588. alwaer hy ons is leerende het inten en oculeren der **Ozani-boomen**, ende hy als doen in dien handel soo wyt bewust zijnde, dat hem oock wel bekent was van de vruchten **half-ozani** en **half-limoen**. Ende volgens het ghetuyghen van den Heer COMMELYN soo is den H. GULIELMUS DE BLASER tot Gent in Vlaenderen ghevolght, hoe wel dat CAROLUS CLUSIUS den eersten naer STEVIN *in Hollandt* gevolght is. Ende bevindende dat MATTHYS LOBEL in sijnen *Kruydt-Boeck* van den jaere 1581. hier van als doen noch gheen kennisse ghehadt en heeft. Soo heb my in den jaere 1677. ghevoeght by den seer Ed: ouden Heere ALEXIUS HOEFNAGEL, mijnen veel jaerighen bekenden Vrint, eenen wyt-beroemden oefenaer ende Kender der vremde Kruyden, Boomen en Bloemen, zijnde als doen een man van drij-en-tachentigh jaeren, den welcken op mijn versoeck met goede kennis en memorie heeft bekent, dat hy over vijftigh jaer tot Brussel Orani en Limoen-draghende boomen ghesien hadde, de welcke aldaer haer begin ende oorspronck uyt het zaet ghenomen hadden, die hy oordeelde (naer de dickte der stammen) als doen wel dertich jaer oudt waeren. Soo dat dien volghens het uyterste van tydt, schaers een eeuw berycken can: Dat de oeffeninghe der **Ozanien** en **Limoen-boomen**, in volle welstant, in Nederlandt, uyt zaet zijn voorts-ghecomen. Waer van onse stadt Antwerpen onder de eerste can ghenoemt worden.

Wat nu belanght de later aen-telingh, daer van can men heele boecken drucken, alsoo de Liefhebbers ontelbaer zijn. Wy hebben alhier ghehadt den Eerw. H. *Canonick* TAXIS, wiens naem ghenoegh vermaert is. Noch hebben wy binnen onsen huyse wel veertigh uytnemende schoone **Ozanien / Citers** en **Limoen-boomen** toecomende aen den *H. Doctor* JOAN. VAN BUYTEN, wiens schoon-vader Hr. CORNELIS DE CLERCK in sijn leven selfs uyt zaet gewonnen ende geoculeert heeft, die nu ontrent de veertigh jaer oudt zijn. Ende tot Brussel is my bekent gheweest sijne Hooghwaerd. de H. GOTTHENIES in sijn leven Bisschop van Ruermonde, wiens uytmuntenden hof met sijne menighte **Ozani / Limoen / Ozanaet-boomen** en seldtsame bloemen ick dickmael met groote verwonderingh hebbe aensien: niet twijfelende ofte den selven is aen ons Nederlant ghenoech bekent gheweest. Waer mede ick hope voor genoechsaem exempelen betoont te hebben, want als nu soo wordt ons Nederlandt een tweede Italien, besonderlijck in dese boomen, het gene

ne den iever daghelijckx in onse Antwerpsche liefhebberen doet aengroeyen en vermeerderen.

My heeft noodigh ghedocht het naervolghende ongherijmt en slecht bericht hier by te voeghen, dat eenighe soo onwetend zijn, die ghelooft hebben dat de **Oranie-appels** geen geslacht van vruchten uyt haer eygen selfs zijn voorts ghecomen: maer een veranderde becomen vrucht is, door wetenschap van Inten ofte oculeren. Het ghene ons JOANNES BODÆUS à STAPEL verhaelt, dat sy in die meyninghe waren, suckx ghe- schiet te zijn, ghelijck de gene die **roon-Citers** begeirden, dat sy **Citers** op **Moerbesien**: en **Moerbesien** op **Citers** doen vereenigen, waer door den eenen en den anderen boom **roon-Citers** voorts sal brengen. Soo is't dat MONARDUS schrijft, dat de **Citer** op eenen vruchtdragenden Granaet-boom geoculeert zijnde, hier van den **Oranie appel** voorts ghecomen is ende sijn beginsel ghenomen heeft.

I. B. à STA. *in* THEOP. *lib.* 4. *cap.* 4. *pag.* 345. B

Sommighe zijn van meyninghe, dat seecker Appelen, de welcke in oude tijden *Malum sestianum* ofte *cestianum*, *Melimela* oock *Mala orbiculata* ghenoemt waren, de selve de **Oranie-appels** geweest zijn, ofte daer voor moeten verstaen worden. Hoe wel alle het selve van den voornoemden STAPEL seer bondigh wederleyt wordt, segghende dat die soorte van appelen, die *Malum sestianum*, by COLUMELLA al te wel bekent waren, om daer van niet een woordt te vermaenen: want ick den selven COLUMELLA neirstigh naer ghesien hebbende, niet een woordt van den **Oranie-appel** by hem bevinde aen te roeren. Soo dat uyt desen ende andere (volghens het schrijven van JOAN à STAPEL) vastelijck te besluyten is, dat de Ouderlinghen, als te weten Griecken en oock Latijnen, de welcke later Eeuwen gecomen zijn, gheen kennisse van de **Oranie-boomen** ofte vruchten ghehadt en hebben. Ende tot vaster ghetuygen soo en soude ATHENEUS, COLUMELLA, PALLADIUS, CASSIANUS BASsus ende meer andere niet versuymt hebben sulckx bekent te maecken, aengesien sy lieden soo promptelijck van alle vruchten te inten en oculeren ghescreven hebben. Waer uyt noodtsaeckelijck volghen moet; dat de **Oranie-appels** van de leste bekende vruchtē vandē *Hesperides* zijn? Maer wie nu den eersten vinder van dese is, is ons noch onbekent. My dunckt nochtans uyt de bemerckinghe der schrijvers, dat men eenighsins soude connen aennemen, dat de **Oranie-appels** noch geen 200. jaer in Italien zijn bekent gheweest; maer in de Eylanden van *Maledÿva*, *Sÿlon*, *Sina* en andere aen-paelende plaetsen (volghens het betuyghen van JOAN. H. VAN LINSCHOTEN ende andere) Soo en isser gheenen tijdt te noemen van den oorspronck aldaer, want hunne

COL. *de re Rust. lib* 1. *cap* 45.

wilderniſſen en boſſchadien zijn aldaer altyt vol ſchoone **Oranj-bueſ-ten** voorſien geweeſt: ende ſulckx gheheel *Indien* door. Den ouden Doctor GUALTERUS RYF vertoont in ſijnen hoogh-duytſchen kruydt-boeck de figuren van den **Oranj appel**, daer beneffens de **Citer** en **Limoenē**, den welcken beſonderlijck leert het eygen gebruyck vandē **Oranj-appel**, van dē welckē hy met geene nieuwigheyt en ſpreeckt, als van de andere, waer uyt oock ſoude eenighſins te beſluyten zijn, dat de **Oranjē** wel ontrent 150. jaer in Duydtſchlandt zijn bekent geweeſt.

GUALT. RYF 2. *deel pag.* 53. B.

Hier ſal ick nu vaſt ſtellen, dat de **Oranj-boomē** en **appels** haer begin en oorſpronck niet door het Inten ofte door oculeren becomen hebben, maer dat de ſelve een gheſlacht, boom en vrucht uyt ſijnen eygen naturelijcken oorſpronck is, ſoodanigh, als alle andere ſoorten zijnde ſulckx wordt betoont in het eerſte Boeck in het vierde Deel aen het achtſte Capittel. Al waer te leſen is datter landen zijn, daer het oculeren in gheen kennis en is, ende nochtans goede **Oranien** van ſelfs voorts-brenghen, het gene tot noch toe van gheene Autheuren beſchreven is.

Het is nochtans waerſchijnelijck, naer den ſin van ſommighe Schrijvers, dat wy alhier in Nederlant de eerſte vrucht-dragende **Oranj-boomen** becomen hebben, door de oeffeninge van wilde tacken op wilde boomen te inten, als van ghelijcken het oculeren van wilde Orani op de ſelve wilde natuer. Ja dat meer is, den bot boven van de tacken gheſneden, tot een inte ofte oculatie, ende inden ſelven ſtam gheſtelt: waer door wy langh te voren bloeyende boomen hebben ghehadt, eer wy de **Oranien** uyt Italien en Spanien becomen zijn? behoudelijck nochtans, dat onſe wilde evenwel van de Spaenſche Appelen, dat is, uyt haere zaden eerſt becomen hebben, ende altijdt ſullen ghehouden zijn te doen, al ſoo wy alhier gheen bequaem zaet oft keirnen en connen winnen: om daer van voorts te telen.

HET II.

HET II. CAPITTEL

De kenniſſe der vremde Namen met de welcke de Oranien van alle Volckeren genoemt worden. En beſonderlijck het onghemeen veranderlijck noemen vanden oprechten Gulden-appel.

IN het onderſoecken der Herbariſten, ſoo bevinde ick datter menighmael geſchrevē ſtaet *Pomum aureum*, dat is **guldē** ofte **gouden-appel** Ende de **Oranie-appelen** worden nu meeſtendeel met dien naem beſchreven, waer uyt vele miſſaghen comen te rijſen, meynende datter gheen ander vruchten met dien naem ghenoemt en zijn als den **Oranie-appel**. Daerom dient gheweten, dat den **Oranie-appel** den leſten is, den welcken met den gulden naem vereert is. Ende om ſulcks te betoonen, ſoo hebbe voorgenomen alle de andere ſoorten van **gulde-appelen** met een woordt aen te wijſen, om het onderſcheydt bekent te maecken,

Den eerſten **gulden-appel** (naer het ſegghen van DODONÆUS) is dē rechten *Pommes d'amour* in't Frans genaemt, ende niet van de Neder-duydtſchen *Appel der liefde*, maer den **gulden-appel**. In't Italiaens *Pomi D'oro* In't Latijn *Aurea mala*, deſen is wel bekent, oock en is den Appel van ATTALANTA niet, want hy en groeyt op geene boomen: ende den plant vergaet alle jaeren. DOD. 2. deel 14 boeck cap. 30.

Den tweeden **gulden-appel**, gelijckt een ſoort van Granaet te zijn, den ſelven wordt om ſijn Gout-geil vleeſch en keirens ſoo ghenaemt. Waer van aen het vierde Capittel vande **Oranaet-boomen** te leſen is. DOD. 6. deel 28. boeck cap. 4.

Den derden **gulden-appel** wort van SERAPIO *Muſa* genaemt vandē welcken onder de beſchrijvinghe van de **Adams-appelen** niet weynigh te leſen is. DOD. aen de Indiaenſche Kruyd. pag. 1417.

Noch bevinde inde Beſchrijvinge van *Sina*, raeckende het Keyſerijck vā *Taiſin*. In het lantſchap van *Fokien*: dat aldaer langhs de landts-ſtreeck van *Chiu* en *Chufu* ende *Changcheufu* vele ſchoone **gulde-appelen** voorts comen, O. DAP. Sina. 3. deel pag. 221. A

men, de welcke soo wel in reuck als smaeck een leckere musseliate Druyf ghelijck is. Haer gulde, dicke schelle laet sy seer licht afschellen, welck vleesch ofte merch tusschen Vliesen ligghende, van ghelijcken lichtelijck af-pelt.

O DAPP, *pag.* 209. B. Den selven DAPPER verhaelt dat aen de landt streeck van *Changtesiu* des Lantschaps *Huquang* groeyen alderley slagh van **Gulde Appeleu**: waer onder eenige zyn, die by de Sinesen **Winter-Gulde appelen** genoemt worden, want als d'andere af-ghevallen zyn, worden dese eerst des winters ryp: de selve zyn oock seer soet van smaeck.

Het is een wonder dolinghe onder de oude Schrijvers, weghens het aenwijsen van den oprechte **Gulde Appel**. Hier voor is betoont de Fabel van *Hesperides* met sijne dry dochters, waer van noodtsaeckelijck *Hesperthusa* den **Oranie-appel** zijn moet, ende nochtans soo is hier voor oock bethoont dat de Auderlinghen den **Oranie appel** niet ghekent en hebben. Ende al noch soo is't claer dat de Fabel van *Hesperides* langhen tydt voor ATHENEUS is bekent geweest, oock voor VIRGILIUS en COLUMELLA: want sy weten den naem van den *Hesperides* dickmael in hunne boecken te noemen, met het welcke sy lieden al te samen seer spelen: ende nochtans soo blijft hun dese leste Dochter (*Hesperthusa* onbekent. VIRGILIUS noemt wel in sijn Gedichten eenen **Gulden appel**, maer het blyckt clarelijck, dat hy den **Citer-appel** hier door verstaen heeft, den welcken hy dien naem geeft om sijn schoon gout-geil coleur, de wyle hy daer den naem by voeght van den *Appel van Meden*: waer van de **Citers** hun begin hebben, ende by een ieder soo ghenoemt en bekent is. want ten tyde van VIRGILIUS, doen en was den **Citer-appel** tot Roomen niet te vinden, soo dat VIRGILIUS (uyt andere schriften) desen naem in sijn Versen heeft ghesonghen. en tot een teecken der waerheyt, soo zijn de **Citers** ontrent het jaer vyf-hondert eerste uyt *Meden* in Italien ghebrocht, als wanneer VIRGILIUS soo veel hondert jaeren doodt was. Soo dat GASPAR HOFMAN van het selve gevoelen is, ende wel uytdruckelijck is schrijvende, dat VIRGILIUS den **Oranie-appel** niet ghekent en heeft, noch in sijn Versen niet en heeft ghemeynt. HYPOCRATES en heeft geene **Oranie-appels**, nochte **Gulde-appels** gekēt. Ende GALENUS in het jaer twee-hondert in Italien gheweest zijnde en toont daer gheen kennisse van. Want oock uyt dese woorden van DIOSCORIDES schrijvende van de **Citer**, *Colore aurum imitans*, dat is, *vertoonende een coleur van gout*: Soo en was by hem oock geenen **Gulden** nochte **Oranie-appel** bekent. JANUS CORNARIUS schrijft dat GALENUS den voormael ghenoemden *Appel Cestiana* voor den **Oranie-appel** ghehouden heeft: den welcken

ATHEN. *lib 3. cap. 5.*

GAS. HOF. *lib. 2. cap. 181. §. 34.*

DIOS *lib. 1 cap. 131.*

hy

by't voorwaer niet en is. Ende soo groot is de onwetendheyt van de **Oranien** gheweest, dat ons GASPAR BAUHINUS betuyght, dat MONACHUS in MESUE schrijft, dat den Appel *Malus medica*, den welcken van hem oock *Citranguli* ghenoemt wordt (die een rechte soort van **Citer** is) den selven niet alleen voor een **Citer** en **Limoen** / maer oock voor den **Oranj-appel** moet verstaen worden. Soo dat uyt soodanigh schrijven te besluyten is, als dat den **Citer** / **Limoen** en **Oranj** voor eenen en den selven moet verstaen worden, en dat den *Hesperides* 't onrecht dry verscheyde Dochters heeft, want een ghenoegh is, om dry Parsonagien te spelen. Den Leser kan hier uyt oordeelen, hoe seecker dat de Ouderlinghen de deure van desen Dool-hof open-doen; want ick bevinde? Hoe dese saecke verder onderscht worde? hoe dat by de Ouderlinghen minder seeckerheyt te becomen is. G. BAU. *lib.* 11. *sect.* 6.

Nu sullen wy treden tot de uytcomste van den dool-wegh, waer toe ons alleen den geleerden ANDREAS MATTHIOLUS voor een gidse dienen sal. Desen is segghende dat den **Oranj-appel** naer den uytwendighen schijn van het gout-coleur, dē naem van **Gouden appel** heeft becomē; maer wie desen eersten naem ghever was, blijft ons onbekent. De gene de welcke meynen, dat sy *Aurantium malum* ghenoemt worden naer een Griecxse stadt in *Achaia* gheleghen: ofte naer seecker volck van Persien, de welcke *Arany* ghenoemt zijn; sulckx blijckt ons nerghens voor de waerheyt. Noch grooter mislagh is het, voor de ghene die meynen, dat sy den naem naer de stadt *Oranien* in Vranckrijck be-erft hebben. A. MATT. *lib.* 1. *cap.* 31. *pag.* 150.

Den **Oranj-appel** is by naer in alle Landen van Europa bekent, ghelijck uyt de verscheyde naemen der Talen te verstaen is: in Neder-duyts **Oranj** ofte **Oranj-appel**. in't Hoogh-duyts **Pomerantzē** In't Frans *Pommes d'Orenges*. in't Italiaens *Pomiranci* oock *Auranci*, *Melangoli*, *Citrangoli* ende *Citrangula*. in't Latijn *Aurantium malum*, *Aurenum malum*, *Aurantium*, *Aranium*. *Pomum aureum*. ende oock wel *Hespericum*. in't Grieckx *Chrysomelon*. in't Spaens *Naranias* ofte *Naranza*. in Bohemen **Pomerantij**. in het Engels *Orenge tree*. Sy worden oock ieder in het besonder, uyt haer onderscheydt der vruchten, met eenen bysonderen by-naem ghenoemt en op haer plaets beschreven.

HET III.

HET III. CAPITTEL.

De gedaente van de Oranie-boomen, *met tacken, Bloemen en Vruchten, ende op wat maniere dat de rijpe Vruchten inwendigh haer vertoonen.*

OM wel beſcheyden en volcomen het uytwendigh weſen der Oranie-boomen aen te wijſen, ſoo dient eerſt gheweten het verſchil datter is tuſſchen den wilden ende den Tammen, want wy noemen dien den Tammen, den welcken door inten ofte oculeren tot een beter natuer gebrocht is. Bemerckt dat de wilde boomen ſoo in hout als bladerē aen de tamme ſeer gelijck zijn, behalven dat de wilde Oranie-boomē vol lange, ſcherpe herte dorenen zijn, de welcke ſy oock blijven behouden al is't dat ſy (oock wildt zijnde) bloemen en vruchten krijgen, ghelijck in het achtſte Capittel van het vierde Deel betoont wordt. Boven dien ſoo zijn de bloemen bitterder en heeter van reuck, en oock kleynder als van de tamme.

Den aenghenamen eyghendom waer mede de vruchtbaere Oranie-boomen begaeft zijn, beſonderlijck in ons Nederlandt, is waerdigh te bemercken. Deſe komen tot een middelbaere hooghde, waer van de grootſte tot neghen ofte thien hout-voeten hoogh zijn, te weten den ſtamme met het uyterſte van de tacken; hoe wel wy de ſelve tot meerder hooghde konnen brengen, het gene belet wordt om het groot gewicht, in de ſelve te verdraeghen, als mede ten aenſien der verdiepinghen van de winter-plaetſen. Den wortel is dick en werſeligh, met vele herde houte zijde tacken, die ſoo geil als palmen-hout van coleur zijn, ende ſterck van reuck, den ſtam is hert en vaſter al palmen-hout, binnen niet wit, maer grauw, de ſchorſſe doncker-groen met wat yſerachtigh ghemenghelt. De kroone beſtaet in vele zyde tacken, aen wiens buytenſte eynden de vruchtbare ſcheuten ſtaen. De bladeren zijn ſchoon groen en groot, voor ſpits en achter met een kleyn bladeken beſet, het gene een lanckworpigh herteken vertoont: ende ſoo wel het groot als kleyn bladeken, ſoo zijn de ſelve alle doorſichtigh met kleyne gaetkens, even eens als het S. *Ians-kruyds* dat men *Hijpericon* noemt: de bladeren ghewreven zijnde ruecken ſeer aenghenaem, De bloemen zijn ſneeuw wit, van vyf, ſes en oock wel acht bladerkens, binnen met witte veſelingen,

die

AVRANTIÆ FLORES.

Franc. Ertinger fecit.

die aen haer uyterſte geil zijn, waer tuſſchen het ſchepſel van de vrucht ſigh vertoont, ende als de bloem-bladeren ghevallen zyn, ghemeynelijck een oft ſomwyl meer van deſe draeykens op het tipken van het geſchapen appelken blijven vaſt ſtaen, die als dan ſtyver en herter gheworden zijn, uyt den groenen geil met een kleyn teer bolleken ofte ſpellen-hoofts groote knopkē beſet. Dit bloeyſel vertoont ſigh in Nederlandt inde maendt van Juni, ende is ſeer ſterck en aengenaem van geur, beſonderlijck voor den opganck ende naer den onderganck der Sonne.

De vruchten vertoonen haer in het eerſte een weynigh langh-worpigh, maer worden haeſtelijck rondt: ende ſoo haeſt het ſchepſel vande kleyne vrucht ſich verthoonen can, ſoo verſtoot ſy de blom-bladeren, die terſtondts af-vallen. Deſe vruchten komen het ſelve jaer tot halve wasdom, maer noyt eerder volwaſſen als op twintigh maenden, als wanneer ſy komen tot een Gout-geile ſchorſſe, waer van de eene ſoorte geilder oft rooyer is als d'andere: ghelijck by ieder ſoorte in het beſonder ſal te leſen zijn Evenwel ſoo dient voor al gheweten, hoe dat onſe rijpe inlandtſe **Oranj-appels** alhier noyt eenigh volcomen ryp zaet voorts-brenghen.

Hier wordt in de neffen-ſtaende printe eenen halven door gheſneden appel vertoont, waer uyt een ieder ſien can, op hoedanighe maniere, dat ick alle de gheſlachten van deſe vruchten ben beſchrijvende, als men dickmaels leſen ſal, by exempel, deſen teghenwoordighen appel ende haere mede-ſoorten zijn bedeelt in een buyten-ſchors, en wit binnevleeſch, ende ſappigh vleeſch ofte merch. Van welck merch altydt geleert wordt in hoe veel vellekens, vlieſekens ofte cellekens dat het ſelve bedeylt, ofte beſchevden is De buyterſte ſchellen zijn ghemeynelijck buyten rou gepuggelt, en bitter van ſmaeck uytghenomen eenighe.

HET IV. CAPITTEL.

Beſchrijvinge van ſes ſoorten van Orani boomen de ghene in Nederlandt aldermeeſt bekent en te vinden zijn.

MY docht noodigh dit werck ſijn begin te gheven, ende de Liefhebbers eerſt hun ooghen te doen ſlaen op onſe bekende inlandtſe **Oranj boomē**, om ſoo allenghskens hun voorder te leyden van Nederlandt tot in *Spanien* en *Italien*, ende ſoo vervolghens te leeren ende aen te wijſen het ghene onbekent is. Tot welcken eynde dat in deſe

twee Capittels alle de ghemeyne ende meest bekende soorten in Neerlandt sullen beschreven zijn; naer de welcke alle de andere vremde onbekende, vervolghens onder het selve ghetal haer oock opentlijck verthoonen sullen.

Den ghemeynen Orani-appel.

DEse *Gemeyne* **Oranj-appels** zijn dryderley, ende sy wordē in't latijn genoemt *Aurantium vulgare* Het onderscheyt bestaet alleen in den smaeck van het sap, waer van den eenen suer, den anderen soet, ende den derden rensch, die tusschen soet en suer is.

L. B. Ferra *lib.* 4. *cap.* 3.

I. Den *sueren* **Oranj-appel** heeft van buyten een rouwe ghepuggelde oneffen schorse, bleeck droef van coleur, de welcke scherp van reuck en weynig bitter van smaeck is: ende tamelijck dick van binne-schel, het vleesch ofte sappigh merch is geil van coleur, en scherp suer van smaeck, het ghene in acht oft neghen witte vellekens bescheyden leydt: al waer somwijl eenighe schepsels van keirenen in ligghen sonder keest ofte pit van binnen.

Dit zijn de vruchten waer van in het vierde Deel aen het veerthiende Capittel te lesen is, dat als sy naer haren rypdom op de boomen staende overwinteren, in het voor-jaer het sap te rugh loopt, waer door sy als dan binnen heel droogh zijn.

Gemeynen soeten Orani-boom.

2. ONsē *gemeynen soeten* **Oranj-appel** is in't latijn genoemt *Aurantium vulgare medulla dulci.* De bladeren, bloemen, en tacken is van het selve wesen, gelijck hier voor aen het derde Capittel beschreven is; maer het onderscheydt van dese vrucht tusschen de eerste sure, bestaet, als dat desen appel de buyten schelle seer effen ende ghelad is, hoogh-geil van coleur en bitter van smaeck, met een dicke binne schel, vast van stof en solferachtigh van coleur: het merch vol aenghenaem soet sap: in acht cellekens bescheyden, sonder corelen oft zaet, hier in Neerlandt, maer naer den sin van Ferrarius in *Italien* met goet vol-ghevoeyt zaet.

Al is't dat het sap van dese soo haest niet te rugh en treckt, nochte en verdrooght, ende veel langher naer den winter het selve behoudt, als den suer-sappighen, even wel ontrent de maendt van Julij en isser gheen ofte selden sap in te speuren, het welcke naer verscheyden aenteeckeninghen, en inden jaere 1680. noch soo bevonden hebbe.

Ick

Ick leſe op de voor aengheweſen plaetſe van FERRARIUS, dat de hoveniers ontrent *Genua* ondervonden hebben, dat deſe appelen haer merkelijck veranderen van ſmaeck oft natuer, naer de geleghentheyt van de plaetſen daer deſe boomen gheplant worden. Als by exempel, ſoo deſe boomen in ſtercke ſonne en open locht ſtaen, dat als dan de vruchten heel ſoet van ſmaeck zijn. Maer als ſy onder den lommer ofte ſchaduwe van de boomen ſtaen, waer door ſy voor de locht en ſonne-ſchijn belet worden, als dan zijn ſy ghelijck bitterachtigh van ſap ende on-aenghenaem van ſmaeck. Waer mede de aenwyſinghe van het ſuer ſap der Citers, in het vyfde Capittel de ſelve betuyght worden.

Gemeynen Renſchen Orani-appel.

3. DEſen wort in't latijn *Aurantium temperata medulla* ghenoemt. Wat aengaet de uyt wendige gedaente tuſſchen deſe ende andere, ſulckx is weynig, en niet anders, dan dat deſen verſchilt inden ſmaeck van het ſap, tuſſchē den ſuerē en den ſoetē, waer door hy een bequame vrucht is voor de ſiecke menſchen: ende daerom den *Renſchen* **Orani-appel** genoemt is.

Orani-appel met ſoete ſchelle.

4. IN het latijn wordt ons deſen van FERRARIUS ghenoemt *Aurantium dulci cortice.* En van BAUHINUS *Malus aurantia cortice dulci eduli.* Ick meyne vaſtelijck dat dit den ſelven is, waer van dat CLUSIUS betuyght twee boomen gheſien te hebben in *Spanien* ontrent de Reviere *Betim* tot de *Paters Cartuyſers*, die ſy in't Spaens *Las cuevas* noemen: en van CLUSIUS in't latijn *Aurea malus eduli cortice.* Ende het is ghewiſch dat onſe Neerlanders deſen appel wel te onrecht *Pomum Adami* dat is **Adams appel** ghenoemt hebben Naer het ſegghen van den *Roomſen Heſperides.* Waer van in het beſonder Capittel van de **Adams appelen** meerder te leſen is.

I. B. FERR *lib.* 4. *cap.* 16
B. BAU. *in* PIN XI. *ſect.* 6.
CAR. CLI *Hiſto plant lib.* 1. *cap.* 4.

Het boom ghewas van deſe vruchten heeft ſware dicke tacken, de bladeren zijn oock dick en herd van ſtof, bruyn doncker groen, groot en breedt, maer korter als den ghemeynen: de bloemen zijn grooter en wyder uyt-gheſpreydt ende met meerder overvloedigheyt in ghetal. De vruchten zijn ſoo groot als twee te ſamen van den ghemeynen, en ſeer ſwaer in ghewicht, de ſchelle is ſchoon ſoffraen geil, ende al is't dat ſy met de ſoete ſchel ghenaemt is, ſoo heeft ſy even wel een ſeer aengh enaemebitterheyt. De witte binne-ſchel is dick en vaſt van ſtof de welcke

ke oock eenen besonderen aenghenaemen soet bitteren smaeck heeft waer uyt sy den naem van soet ghekreghen heeft. Het merch is wat solferachtigh van coleur, ende middelbaer suer van sap. Onse Nederlandse zijn binnen in neghen cellekens bedeelt, maer in Italien in elve.

Den appel Sina, ofte den Appel van Lisbona ghenoemt

5. OM dieswille dat dese *Sinese vruchten* eerst uyt Portugael van Libona in Italien gebrocht zijn, de welcke de Portugisen eerst uyt Sina bekomen hebben, soo noemt FERRARIUS dese oock in't latijn *Aurantium Olysiponense*. Dese boomen zijn teer van houdt en tacken, en met dorens beset. De bladeren zijn lanck en voor spits scherp: de selve ghewreven zijnde riecken seer aenghenaem. De bloemen zijn kleynder als van den ghemeynen Orani-appel. De vruchten zijn van middelbaer grootte, heel bol-achtigh rondt ende wit van fatsoen: de schors is effen, glad en dun, schoon geil-roodt van verwe, welcke schelle te samen met het vleesch van vele ghegheten worden, het merch is vol sap en een weynigh geil, van eenen aengenamen soet-renschen smaeck, om welcke aenghenaemheydt dese de alder-waerdighste worden gheacht. Het vleesch is in neghenen beschevden, wel voorsien met ghelyvighe schoone corelen ofte zaden. Van desen ghesla chte hebbe twee boomen uyt Genua, die nu voor de eerste mael met vrucht voorsien zijn.

I.B. FERR. *lib. 4. cap. 13.*

Hier dient gheweten, dat het seecker is, dat dese soorten seer verminderen in deught: ende als verbasteren, want wy hebbender ghegheten wiens sap laffer als schoon water van smaeck was. Den H. COMMELYN schrijft dat de Portugise **appels** de beste van Europa zijn Ende om hare deughtsaemheydt te behouden, soo worden sy aldaer op **soete Citer-boomen** geoculeert, welcke boomen hier te lande ghebrocht zijnde niet wel en willen aerden. Die van Genua zijn minder gheacht, ende sijn op Orani-stammen gheset, doch sy connen in Brabandt wel groeyen, want alhier tot Antwerpen zijn de Liefhebbers wel van voorsien, waer op sy jaerelijckx goede rype vruchten becomen.

I. COM. 24. *Hooft deel.*

Den Memmekens appel, ofte ghehorende vrucht, oock Klooster-appel ghenoemt

WY zijn alhier in Brabant van dit ghesla cht niet weynigh voorsien, eñ besonderlijck tot Antwerpen, alwaer den Heere LUDOVICUS GIESENS (een uytmuntendē eñ wyt-vermaerdē Oeffenaer deser boomen ende

ende bloemen) vande selve wel versien is, waer op hy jaerelijckx vele schoone rype vruchten heeft, die wy met geenen anderen naem en noemen als de **Demmekens appel** *Aurantium mammulatum*. Hoe wel dat den naem vã **Behoozenden appel**, *Aurantium corniculatum* hem oock wel past. Maer den naem van *Hermaphroditum* can hem niet toecomen. Want dien naem behoort alleen aen de ghemenghde vrucht, de welcke bestaet uyt twee besc'heyde naturen: waer van hier naer wyder te lesen is. Desen wordt noch van sommige den **Dingher-appel** ghenoemt *Aurantium digitale*: uyt reden datter somwyl ghelijck heel vinghers uyt groeyen. I. B. Ferr. *cap.* 9.

Voorwaer desen Orani-boom is onder alle de andere den aengenaemsten, ende den lustichsten om te aensien, ende den bequaemsten om hier te lande te oeffenen: soo om sijne groote herdigheydt tegen de koude, als om sijne onghemeyne vruchtbaerheydt. Hy heeft hooge en wydt uytschietende tacken, doncker groene bladeren, die grooter als van den ghemeynen zijn die voor spits toeloopen. De bloemen zijn dobbelder van bladeren; de vruchten zijn van een vremt maecksel met putten en bulten, ghelijck aen-wassende wratten, sommige met vinghers ghedaente, andere mem-achtigh. De schorse is soffraen-geil, de binnen schel is dick en vast van vleesch met weynigh smaeck. Het merch is aenghenaem vol rensch sap: het merch leydt seer onghelijck sonder order in thien oft twaeleven bescheyden.

HET V. CAPITTEL.

Aenwijsinghe van vier verscheyde Orani-boomen, de welcke alhier (doch weynigh) te vinden zijn.

Den ghesterden ofte geroosden Orani appel.

7. Ferarius beschrijft desen appel met den latijnschen naem *Aurantium roseum*. Dat is **geroosdē Oz̄ani-appel**. Sijn wesen schijnt weynigh te verschillen van onsen eersten ghemeynen **Oz̄ani-boom**/ behalven dat de bladeren lanck ende smalder zijn. Maer de bloemen zijn even als die van den ghemeynen. De volwassen vrucht is van een goede ghemeyne grootte, achter en voor wat inghedruckt, aen het voor-eynde is een inghedruckt roosken, ende achter aen den steel zijn vyf oft ses verheven uytwendighe sters-ghewijse uytwaskens ghelijck bladerkens, I. B. Ferr. *cap.* 6.

tusschen de welcke den steele seer aerdigh uytcomt, waerom den selven oock den **Gheesterden** dat is *Aurantium stellatum* ghenoemt wordt. De schorse is wat oneffen ende bleeck soffraen-geil: 't wit vleesch en is soo dick niet als dat vanden gemeynen, maer een weynigh bitter van smaeck: Het merch is bleeck solfer-geil, somwyl in seven cellekens, en oock wel in neghen bedeylt, liefelijck suer van smaeck, maer weynigh saps en luttel zaet. Dese zijn alhier en in Hollant bekent ende by sommighe liefhebbers te vinden.

Den ghekrolden Orani appel.

I.B. Ferr. cap. 5.

8. NOch vertoont ons hier den *Roomschen Hesperides* den **Orani-boom met gekrolde bladeren**, die hy *Aurantium folio crispo* noemt, eñ van de Italianen *Risse de poullê*. Van de welcke ick een soo schoonen boom hebbe als de oogh sien can. Hier van is Ferrarius den eersten aenwijser ende van niemant anders beschreven.

De tacken van dese boomen zijn op het uytterste eynde met veele korte, in een ghedronghen, dicke onghewapende tacxkens beset, de welcke seer dicht met in een ghekrolde bladeren bewasschen zijn, bruyn aengenaem groen en blinckende, van de welcke sommige een achterbladeken ofte herteken hebben, ende eenige niet. In het eerste uytcomen der bladeren soo zijn sy voor spits, en als dan heel bleeck-groen, maer volwassen zijnde rondtachtigh: sy hebben oock weynigh reuck. Op de soppen vande tacxkens comen de bloemen dicht te gader en veel te samé ghedronghen, waer van de bladeren buyten een weynigh onghekrolt zijn. Den reuck en fatsoen is ghelijck aen de ghemeyne. De vruchten zijn van een ghemeyne grootte, onder en boven wat plat: de schors is rouw en gegraent by naer soffraen-geil van coleur: een weynigh bitter smaeckende: het wit vleesch is dun en saecht, laf sonder smaeck: het merch is geil en aenghenaem serp van smaeck, het welck Ferrarius in tien cellekens ligghende aenwijst; hoe wel dat mijne vruchten alhier noyt anders als in achten bescheyden zijn.

Dese boomen versoecken eene besondere sorghe, wegens haere dichte in een ghesloten bladeren, waer door sy seer onderworpen zijn aen vuyligheydt te laden ende aldaer te vergaderen, waer door de bladeren in malcanderen kliffen ende versticken. Om welcke oorsaecke soo moeten dese tackxkens dickmael uytghesneden worden, als mede om dese boomen in het leven te behouden, en om de vruchten door de

locht

locht tot beter natuer te brenghen. Soo dan om deſe wel vande vuyligheyt te ſuyveren, ende de bladers en tacken te behouden, ſoo ſalmen dickmaels door deſe boomen eenighe ſchotels met water gieten, ghelijck aen het vierde deel in het ſeventiende Capittel gheleert wordt.

Den ghegroefden ghevlamden Orani-appel.

9. ALs ick inden jaere 1680. binnen Antwerpen deſen boom met kleyne ende oock ſchoone volwaſſe vruchten, met een goede aendacht gheſien hebbe, ten huyſe van den Heere JOAN. BAPTISTA LUNDEN, zijnde een groot liefhebber deſer boomen. Soo ſal ick my in de beſchrijvinghe van deſen, meer voeghen naer mijn ſienbaer kenniſſe, als naer de ſin van FERRARIUS: want den ghenoemden boom uyt Italien alhier ghecomen is. Deſen wordt met verſcheyde naemen beſchreven, als te weten den **ghevlamden / gheſtreepten** / ofte **ghegroefden** ende den **bonten Oranj-appel.** Ende naer mijn ghevoelen ſoo ſoude met recht ſijnen naem moeten zijn in't latijn *Aurantium virgatum, variegatum*: dat is **ghegroefden Oranj-appel met verſcheyde coleuren.** I.B. FER. *cap. 7.*

Deſen boom is ſprock en broos van hout, waer van de tacken haeſtelijck breken: de bladeren zijn veel kleynder als vanden gemeynen **Oranj-boom**, van de welcke ſommighe bladeren dickmael als ghemermert, dat is als met ſolfer beſprinckelt zijn. Ja dat meer is oock eenighe tackxkens hebben aen de ſchorſe geile ſtreepkens. De bloemen zijn kleynder als vanden ghemeynen. De vruchten noch kleyn zijnde, beginnen met heel bleeck geil haere aenwijſinghe tuſſchen het groen te vertoonen: ende als ſy tot halven groey ghecomen zijn, ſoo begint hem het inwendigh ende uytwendigh aen te wijſen, als met beſcheyde bandekens ofte ſtrepen, rontſom in de lenghde van den Appel: maer als de vrucht ryp is, ſoo is het inde inwendighe groefkens heel licht geil van ſchorſe, ende de uytwendigheyt der verheven rubbekens zijn hoogh ſoffraen-geil, deſe rubben en groeven ſtaen overhandt, dan een inwendighe ende weder een verheven, even eens al oft ſy door konſte ofte wetenſchap ghemaeckt waeren, ghelijck men ſomwyl de Pompoenen doet groeyen. Den appel is de ghedaente van een kleyne lanckwerpighe **Limoen**, de ſchorſe is wat rouw ghegraent, dick van witte ſchel: het merch is ſolfer-geil, aengenaem ſuer van ſap, FERRARIUS ſchrijft dat het merch in neghen cellekens beſcheyden is, ende groote zaden beſitten, die ick vaſtelijck meyne dat de onſe vruchten niet en beſitten.

Deſe

Dese boomen zijn heel teer en swack teghen de koude, soo dat sy vroegh binnens huys ende wel versorght moeten wesen.

Den ghenoemden HESPERIDES schijnt noch eenen anderen te beschrijven, den welcken een tweede soort soude zijn, die gheheel gelijck en effen van schorse is, die alleenelijck met ghelijcke strepen van licht en bruynder geil, en op de selve maniere ghecoleurt is, ende heel anders met vlecken, lichter en bruynder van natuer beschildert is: om welcke reden dat FERRARIUS desen den **gheslrcepten** ende **gheblamden Orani-appel** noemt; behoudelijck nochtans, dat sijne tweede figure, met desen naem aengheteeckent, een kleynder en ronder vrucht vertoont: daer-en-boven oo zijn de strepen aen de schorse niet met platte als den eersten, maer met ronde ende holle uyt en in gaende groeven beset: het ghene my niet weynigh twijfelen doet, waerom desen met den eersten (naer mijn ghevoelen) wel een ende selve soorte schijnen te zijn. Waer van ick den leser niet verder en kan berichten.

Den Naentiens Orani appel.

10. MYne ghedachtenis is noch seer vast van dese boomkens over veele jaeren in Brabandt, ende oock in den jaere 1660 in Hollandt by verscheyde Oeffenaers ghesien te hebben, als by den Heere Secretaris ROETAERS tot Amsterdam, en buyten de stadt by Sr. VANDEN HEUVBEL ende meer andere.

CLUS *Hist. plant. lib. 1. cap. 4.* CAS. BAUH. *pin. lib. 11. sect. 6.* IB. FER. *lib. 4. cap. 15.*

Desen wordt van CLUSIUS *Aurea malus humelis* ghenoemt, dat is den **kleynen gulden appel**. Van BAUHINUS *Malus aurantia humelis*. Den kleynen ofte **Naentiens Orani-appel** En van FERRARIUS *Aurantium Sinense. Potius Indicum vel choanum.* Dat is **Orani-appel van Sina**, ofte van **Indien** ofte **Choa**. Ende naer mijn ghevoelen behoorden ghenoemt te zijn *Aurantium nana myrtifolio*, den **kleynen Orani-appel met de bladeren vanden Myrtus.**

Dit boom-ghewas is kleyn en leegh, voorsien van veele teere tackxkens, seer dicht en loof-rijck: de bladeren zijn kleyn en smal, en voor scherp, seer ghelijck in ghedaente aen *Mirtus* bladeren, doch stijver van stof, ende vande selve natuer vande Orani-bladeren: oock bruyn doncker-groen: het draeght seer overvloedigh kleyne bloemekens, die seer te samen ghedronghen staen: het is oock seer vruchtbaer, die meest al ryp worden, maer niet grooter als een Okernote: gout-geil van schorse en rouw ghegraent, heel weynigh bitter, dun van schel, het merch aenghenaem

ghenaem ronsch vol sap, somwyl in acht, in neghen en oock wel in tien wellekens bescheyden. Dese vruchten worden veel uyt de handt met de schellen gheheel ghegeten, gelijck ghemeyne appelen. Clusius schrijft aen de voor aen-gheweesen placts dat dese boomkens by naer in alle koude Provincien te vinden zijn, het welck een teecken is, dat sy een herde soort van natuer zijn, ende over al groeyen connen.

Dodoneus betuyght in sijn *byvoeghsels*, weghens de teericheyt van desen: dat den **Oranj-boom Paentken** gheplant wordt van taxkens van den ghemeynen **Oranj-boom** / de selve van hunne scherpe puntkens ghesuyvert zijnde, met 'thsop nederwaerts in een doeckxken gewonden met versch kalfs-mest ende soo in de aerde ghesteecken wordt. Dit en sal in Nederlant (naer mijn ghevoelen) met gheen goede uytcomst sich vertoonen: want ick aen dit niet meer gheloof en gheve, als aen het naervolghende. Alsoo hy is schrijvende, dat sommighe versceckeren, dat hoe de **Oranj boomen** tammer ende beter gheoefent zijn, hoe sy meer dorenen en steeckelinghen hebben sullen. Immers en meyne niet dat sulckx van een recht oefenaer van Neerlant sal aenghenomen worden. Ten ware dat dit van den **Citerachtighen Oranj-appel** te betoonen was, ofte eenen van die soorten, de welcke hunne dorens behouden, ghelijck de **Citers** en **Limoen**. Maer dit wordt van Dodoneus sonder onderscheydt gheleert en beschreven.

HET VI. CAPITTEL.

Hier zijn elve vremde Oranien met korte woorden uyt Ferrarius *beschreven.*

Den VVinter Orani-appel.

11. DEsen **Oranj-appel** den welcken den *Hesperides Aurantium sic-ciore medulla Hibernum* noemt, ofte den **Winter-Oranj-appel** met droogher merch. Desen is van de selve ghedaente en weesen als onsen eersten ghemeynen, soo in bladeren, bloemen en tacken, behalven dat de vruchten seer rouw ghepuyst van schel zijn, ende oock grooter, maer dicker van schel: doch van het selve coleur als den ghemeynen. Dese vruchten zijn niet bequaem om over de spijsen te parssen, Haer vleesch is suet-suer en seer delicaet van smaeck, maer het merch is droo- I. B. Fer. cap. 3.

gher ende niet soo sappigh: soo dat dese in Italien, ende besonder tot Napels veel in den winter worden ghegeten, ende daerom in groote achtbaerheydt ghehouden zijn.

Den Citer-achtighen Orani-appel.

I. B. Fer. cap. 12.

2. VYt den selven hof wordt ons dese vrucht betoont, met een gevoelen dat dit seer aparent den rechten *Malum medicum* wesen soude; van den welcken hier naer noch meerder sal te lesen zijn.

Dese boomen zijn seer ghelijck aen de **Limoen-boomen** / de bladeren zijn breedt, blinckende, een weynigh ghekrult, sonder achter-bladerken, dick van stof: de tacken met kleyne scherpe dorens beset. De bloemen zijn oock grooter als de **Orani** bloemen, de vruchten zijn groot en rondt, niet lanck, seer rouw met een grove ongheschickte, gehobbelde schelle, buyten roodt van coleur, binnen wit en heel dick, treckende seer naer op de **Citer** schelle, laf van geur en smaeck: het merch is op een onghemeyn maniere in tweilven bescheyden: behoudelijck dat in het midden noch besondere kleyne afscheydsels van merch zijn, hebbende ronde zaden in, het sap is laf van smaeck.

Orani-vrucht sonder keirenen.

I.B. Fer. cap. 4.

13. *Arantium semine carens*, dat is **Orani-appel sonder saet.** Dit is een ghesslacht soodanigh in sich eyghen, datter nerghens eenighe vrucht met een korel in bevonden is: immers en vertrouwe niet, dat dit sulckx is: als my in den jaere 1659. eenen **Barbaris-struyck** wiens besikens sonder zaet waeren, van Haerlem ghesonden was, wiens vruchten twee naer-volghende jaeren oock sonder eenigh steenken oft zadeken bleven, maer het derde jaer begosten met weynigh, ende het vierde jaer waeren soo vol zaet als den ghemeynen **Barbaris** oyt zijn connen.

Desen **Orani-boom** naer het schrijven van Ferrarius is kleynder van bladeren en de vruchten zijn oock minder als onsen ghemeynen, de schors is soffraen-geil, wat rouw en on-effen, de witte schel tamelijck dick, het merch is heel dun en teer van stof waer door hy seer overvloedigh van suer-suet aengenaem lecker sap is: welck vleesch is beschey-den in tien vliesekens.

Van dese vruchten zijnder geoculeert op eenen **Limoen-stam** waer door

door hy ſoo verbaſtert is, dat hy twee verſcheyde vruchten op eenen ſteel voorts-ghebrocht heeft, den eenen lanck-worpigh als een **Limoene** / ende denanderen eenen ronden **Oranı-appel.**

Orani-boom met dobbel bloemen.

14. WY bevinden deſen beſchreven in't latijn *Aurantium flore pleno* dat is **Oranı met volle bloemen:** waer van deſe bloemen ſomwyl ſoo dobbel zijn als een *Roos van Damaſco*. De appelen zijn ſoo groot als de grootſte van de ghemeyne: doch onder en boven plat keisachtigh van ghedaente, de buyten ſchorſe ſeer rouw ghepuyſt ofte ghegraent, met een dunne witte binnen-ſchel: het merch is ſoffraen coleur, ſeer overvloedigh van delicaet wijn-ſmaeckende ſap, met veele korelen en zaet voorſien. I. B. FER. cap. 5.

Den gheweerden: ofte Orani-appel met ſchellighen aen waſch.

15. VOlghens den ſin van den *Heſperides*, ſoo ſoude deſen ſchijnen als een mirakel der nature onder d'**Oranien** te zijn. Ende wordt aldaer beſchreven met den latijnſchen naem *Aurantium calloſum multiforme*, het welck eyghentlijck te ſegghen is: den **Oranı-appel met weerighen aen-waſch van verſcheyde ghedaente.** I. B. FER. cap. 10.

Het loof ofte de bladeren, bloemen en tacken, en is van gheen ander fatſoen als onſen ghemeynen **Oranı-boom**. De vruchten in haeren vollen wasdom zijnde is heel rondt ende ghelijck-formigh effen, in alles ghelijck aen eenen ſchoonen volmaeckten (ende niet miſmaeckten) gemeynen **Oranı-appel**, die oock ſeer aenghenaem wijn-achtigh van ſmaeck en ſap is.

Hier is te verwonderen dat deſen aen-waſch van den beginne ſich niet en vertoont, want de vruchten zijn volwaſſen ende van een ſchoon weſen als wanneer ſy overvallen worden met deſen miſmaeckten, ſchorsachtighen, dicken aen waſch. Deſen aen-waſch neemt ſijn beginſel van den ſtele ende volendight onder aen de bloeme, ofte voorſte eynde des appels: den ſelven aen-waſch is twee vinghers breede ende eenen goeden duym dick, het welck ſich rondt verlieſt, op de maniere van een beulinck ofte worſte, al oft den appel met een halve mane omſedt was, deſen beulinck is van de ſelve nature ghelijck de ſchelle, maer rooyer van

van coleur en meer gherompelt rouw, als de schors van den appel: den aenwasch is inwendigh niet anders als een wit sacht vleesch: want den appel behoudt sijnen ronden circkel inden welcken het sappigh merch in neghen vellekens bescheyden is.

Den aldergrootsten Orani-appel.

I.B. Fer. cap. 17.

16. Hier vertoont ons Ferrarius den *Aurantium maximum* den welcken ten aensien van den **Pacntieus appel** eenen Reus schijnt te zijn. De bladeren zijn oprecht Orani-loof, maer in grootte (by die vande gemeyne) zijn sy monsters: dry lenghde vingers lanck, ende vier breede breedt, ieder bladt staet een nen vingher lanck van malcandere aen de tacken. De bloemen zijn vervolghens den eysch van de bladeren oock ghemeyn groot. Den appel is heel rondt, een weynigh op de schel ghegraent, zijnde bynaer swart soffraen-roodt: ende een weynigh bitter van smaeck: de binnen schel is heel dick, bynaer op de manier van de **Citers** / laf van geur en saecht als een fungi: het merch is heel weynigh en soetachtigh laf van smaeck, het ghene in dertien kleyne corte cellekens bescheyden is, binnen de welcke in het midden van den appel noch eens wit vleesch leydt met een weynigh merch doortrocken. Dese vruchten worden op het derde jaer eerst rijp.

Den ghenoemden Auteur verhaelt noch van een tweede soorte van desen voorgaenden, welck verschil bestaet in de veranderinghe der bladeren, waer van desen tweeden met geile vleckxkens op de bladeren soude verciert zijn: welcke bladeren oock veel korter zijn: ende het sap van de vrucht is oock veel beter.

Vijf besondere soorten van Indiaense Orani-appelen de welcke in die landen van selfs voorts comen sonder eyghen oft besondere naemen.

I B. Fer. cap. 14.

NU schrijft ons den *Hesperides* met weynige woorden vijf soorten van **Orani-vruchten** / de welcke inde Eylanden van de Philippinen ghevonden zijn, ende beschreven door den Eerw. Pater vande Societeyt Simon Gotta van Genua, den welcken aldaer langh ghewoont heeft. Dese gronden oft aerde en brenghen niet alleen goude mineralen voorts; maer oock boomen en goude appelen: waer van by den Auteur meer te lesen is.

17. Den

Den wel rieckenden Appel.

17. DEn eersten groeyt overvloedigh ontrent de Stadt Manila, ende is van ghedaente gout-geil van schors, kleyn van vrucht, heel soet van smaeck: hebbende eenen wonderen eyghendom, want desen appel ghedrooght zijnde wort in het vier geworpen om te branden, uyt reden van sijnen goeden reuck die hy van hem gheeft, ghelijck *bensoin*, *pastilli* ofte iet van dien ghelachte: waerom desen den wel-rieckenden **Ozani-appel** ghenoemt is.

Den Indiaensche Pompoen-appel.

18. VAn dese tweede soort staet te lesen dat dese **Ozani-appelen** somwyl een vrucht ontrent vijf palmen groot zijn! soo wanneer wy dit verstaen moeten naer den Roomschen sin, volghens den *Roomschen Hesperides* (welcke mate van palma my bekent is) ende daer naer moeten af-meten, soo zijn dese vruchten in haeren diameter ofte ronde veel grooter als onse grootste **Pompoenen** van Nederlandt. Ende dit ghelesen hebbende, ende naer de konst af-ghemeten zijnde, hebbe niet weynigh vertwijfelt ghestaen: uyt reden dat ick den Leser gheen meerder aenwijsinghe doen conde, den genen wel den **Indiaenschen Pompoen-appel** behoorde ghenaemt te zijn.

Den dobbelen Indischen Orani-appel.

19. DEsen derden **Indiaenschen Ozani appel** is van het selve fatsoen en grootte, als onsen ghemeynen Appel van Genua; hoe wel dat desen altydt swanghers en inwendigh bevrucht is, hebbende in het midden van het merch noch een kleyn ghelijcke vrucht sonder schel, de welcke van het selve sap, merch, coleur en smaeck is. Waerom desen den **dobbelen Appel** ghenoemt hebbe.

Darandanas.

20. DEn vierden heeft een bleeck-geile schorse, ende soet van sap; den welcken uyt de handt met de schelle en merch te samen-

wordt ghegeten. Hy is een uytnemende ghenees-middel ende behulp teghen de gal-sucht. Hy wordt in die Eylanden van de Spaniaerden met eenen ghebroken Indiaensche naem *Darandanas* ghenoemt.

Den purperen Orani-appel van Indien.

21. HEt inwendigh wesen van desen vijfden is seer vremt en onghemeyn, want sijn merch ofte inwendigh sappigh vleesch en is niet geil, maer heel purper van coleur: ende het sap is ghelijck aen het sap van rijpe druyven. Maer alle de andere uytwendigheden verschillen niet van het wesen van onsen eersten **ghemeynen Oranj-appel** Soo dat desen tot onderscheydt van de voorgaende, den *inwendighen purperen* sal ghenoemt zijn.

HET VII. CAPITTEL.

Beschrijvinghe van een samen-voeginghe vande van-schepsels ofte mismaeckte Orani-appels.

Den Orani-appel wijfken.

22. HIer wordt ons een vremde vrucht-draghende vrucht voor ooghen ghestelt, de welcke in't latijn *Aurantium fœmina* dat is **Oranj-appel vrouken**, *sive fœtiferum* ofte **bevruchten Oranj-appel** ghenoemt is. I.B. Fer. cap. 8.

De vrucht is van een ghemeyne grootte, rondt, maer onder en boven weynigh plat. Den stele veroorsaeckt ofte treckt naer hem eenige ployen ofte ingaende vouwen, de welcke uyt het midden van den appel hun beginsel nemen, ende aen den stele eyndighen: de schors is seer effen ende soffraen-coleur, die oock bitter van smaeck is: haer binnen witte schel is maer eenen mes-rugh dick! maer wat solferachtigh van coleur: het midden vleesch ofte merch leyt in tinen, doch seer ongheschickt bescheyden, alsooer noch een witte schel hier tusschen haer dichte woonplaets heeft ende vremt beset is. Desen appel is voorsien ofte ghevult met besondere klonten van sappich merch, de welcke ieder in't besonder in witte vellekens besloten zijn, even eens als schepsels van nieuwe appels oft vruchten, het sap is seer rensch en aenghenaem.

Den

Den verkeerden Orani-appel.

23. Ick besluyte uyt den sin van FERRARIUS; als hy dese soorte is noemende *Aurantium distortum* eenen **ghewronghen** ofte **omgheheerden appel**. Ofte ghelijck hy daer naer is byvoeghende het woordt *Abortus*: soo veel te segghen als een *misval* ofte **on-volcomen vrucht**: soo dat desen boom van sijn natuer gewoon is niet anders voorts te brengen als mismaeckte vruchten van **Oranien**, ende niet anders als alleen met bulten, puysten, ooren, kromme hoens, tanden, honde-memmen: ende oock twee ofte drij heel kleyn, oock middelbaere, eenen grooter ende soo voorts, die nochtans al te samen aen malcanderen ghewassen vruchten zijn: waer van alle de buytenste schorsen soffraen-geil zijn, ende betoonen oock rechte **Orani-appelen** te wesen: sy zijn oock seer aenghenaem van reuck; maer ten uytersten bitter van smaeck. Sy bestaen inwendigh meestendeel in vast wit vleesch, het welcke met eenighe aderkens van suer sap doortrocken is, het ghene heel bruyn van coleur is, maer sy en hebben noyt zaet ofte korelen. I.B. FER. cap. XI.

Seeckere Aenmerckinghen.

NU dient hier bemerckt het ghevoelen van den *Neerlandtsen Hesperides* tusschen de aenwijsinghe van den *Roomschen*. Wy hebben uyt FERRARIUS verhaelt en beschreven onse sesde soort van **Orani-appel** met naem **ghehoornden** ofte **Memmekens appel**. Oock onsen vijftienden den **ghewoerden** oft **stelligen**. Wederom den twee-entwintighsten ghenaemt het **Orankien**. Boven dien den drij en-twintighsten die den **verkeerden appel** ghenoemt is. Ende alnoch onsen veertienden, den **Orani-boom met dobbel** ofte **volle bloemen**.

Van dese voorschreven vruchten is den H. COMMELYN van ghevoelen dat sy ghéen besondere soorten, maer niet anders als een speelinghe in de nature en zijn: ende dien volghens soo moet den 15. 22. en 23. alle gerekent ende ghevoeght worden onder de sesde soort; want hy is daer by voeghende dat sy al te samen maer een en de selve soort en zijn. Hier is nu de sesde soort door hem voor een besondere bekent en aenghewesen. Het blijckt uytdruckelijck by FERRARIUS, soo met de woorden, als met ieder besondere vruchten in print: als dat gheen van allen dese aen-gheroerde vremde appels met malcanderen ghelijck zijn, alwaer ieder in't besonder I. COMM. 23 hooftdeel.

besonder sijn groot onderscheydt ten toon staen, waer uyt meer waerheyt betoont wordt, als uyt eenigh inwendigh ghevoelen. De reden van ghenoemde H. COMMELYN sijn dese: dat hy oock den *Aurantium caltosum* wel aen den **ghemeynen Oranj-boom** ghehadt heeft. Hier en can den H. COMMELYN niet loochenen: ofte sulckx is alleen by gheval ghescheit, maer niet door ghewoonte, ofte jaerelijck ende ghedurigh ghevolgh, Het is ghewis dat alle het ghene (besonderlijck in boomen en planten) eens, tweemael, ofte selden ghescheidt: het selve *by gheval* ghenoemt wordt, ende sonder onseecker ghevolgh is aen te nemen. Doch ick en can by FERRARIUS (weghens dese aengheroerde vruchten) het woordeken *by gheval* dat is *casu, accidentaliter, per accidens, fortuitu*, ofte eenige van dese woorden (sulckx te verstaen gevende) nergens bevinden, veel minder is by den selven te lesen, dat op eenen van dese ghenoemde boomen, oyt eenighe van alle de voorseyde bescheyde vruchten te samen zijn voorts gecomen. Soo dat men van gevoelen can zijn, dat het schrijven in desen maer een spiculatie en is van den Heere COMMELYN. Waer door den *Roomsen Hesperides* tot noch toe in sijne aenwijsinghe vast gaet. Ende wat nu hier van belanght tot voldoeninghe, soo dient wel bemerckt dat de 6. soort in haer eerste groeyen noch heel kleyn zijnde: als dan haere memmen ende andere ghedaente vertoonen, ende de 15. soort is schoon volwassen eer hem iet quaets aencomt. Den 22. is altijdt vol aenghenaem sap, ende in den 23. is by naer gheen sap bekent: soo al waeren sy uytwendigh te beschuldigen met een ende het selve ghesiacht te moeten zijn, soo en comen sy inwendigh malcanderen niet te gelijcken, het ghene by ieders beschrijvinghe claer te lesen is.

Wat nu aengaet onse 14. soort met de **volle bloemen** sulckx en is oock gheen bescheyde soort van de enckele bloemen; uyt reden dat den *Nederlantsen Hesperides* oock somwijl by gheval op sijne enckele boomen, wel eenighe dobbele heeft ghesien. Dit woordeken *by gheval* is hier boven voldaen. Soo dat hier niet anders tot voldoeninghe moet dienen, als dat dien volgens den **Kriecken-boom met dobbele bloemen** als Roosekens, gheen bescheyde soort en is van den ghemeynen **Kriecken-boom met enckel bloemen**. Van ghelijcken een enckele geile Roose met de volle dobbele geile Roose moeten al het selve zijn. Wel dese spiculatie soude seer hoogh buyten mijne kennisse strecken. Het is ghewisch dat den Eerw. P. FERRARIUS in sijne onderscheyckinghen (in dese beschrijvinghe) niet lichtvaerdigh en heeft voorts ghegaen, want sijne aenwijsinghe al te vast en gegront zijn.

Hier van is noch een weynigh te lesen in het derde Capittel van de **Citer-appels**. Tot

Tot hier toe heeft HESPERTHUSA haer Rol gheſpeelt op het Tonneel van den *Roomſen Heſperides*, volghens de vertooninghe van den Eerw. P. FERRARIUS. Sy ſal nu een corte tweede leſſe te ſpelen hebben op het gemeyn Tonneel van verſcheyde Auteuren te ſamen opgeboudt, het ghene tot gheen weynigh cieraet van het voorgaende ſtrecken ſal.

HET VIII. CAPITTEL.

Vertooninghe van ſes vremde Orani-Boomen vergadert uyt verſcheyde Schrijvers.

Den Orani-boom met Laurier-bladeren

TOt een vermeerderinghe ende ciraet van den *Heſperiſen Boomgaerdt*, ſoo ſullen deſe naer beſchreven ſoorten ſijn ghetal vermeerderen.

24. Dien grooten vermaerden Herbariſt PAULO BOCONE van Sicilien betoont ons eenen **Oranj-boom met langhe ſmalle Laurier-bladeren**, die hy in't latijn noemt *Malum auranium Lauri anguſtis folijs*. Den appel en heeft gheen verſchil buyten den **ghemeynen Oranj-appel**, als alleen in het loof ofte bladeren, de welcke ſeer lanck en ſmal zijn ende lanck ſcherp, ende aen de randen weynigh ghekertelt, de tacken rondom dicht bewaſſen, deſe en hebben oock gheen achter-bladeken ofte herteken: maer ſy zijn ſeer gelijck aen de bladeren van den grieckxſen **Rhododendron** dat is **Oleander**. Deſe boomen groeyen by Piſa in Italien in ſeeckeren vermaerden hof. PAU. BOC. *Rari plant. Sicil. Mili. pag.* 3.

Den oprechten Hermaphroditum.

25. WY hebben onſe ſeſde ſoort deſen naem oock ſchijnen toe te voeghen, al waer oock betoont wordt dat hem ſulckx niet eyghen is. Deſen naem comende van het Griecx, gheeft te kennen ende beteeckent een lichaem, het welcke twee beſcheyde naturen te ſamen beſit: ghelijck hier naer ſal gheſpeurt worden.

Somwijl ghehoort hebbende van perſoonen in deſe kenniſſe onbewuſt zijnde, dat ſy dit als een fabel aenhoorden: ſoo dient wel te weten als dat ick over eenighe jaeren binnen Bruſſel, in dien vermaerden Hof van den HERTOGHE VAN BOURNEVIL, gheſien hebbe eenen **Oranj-boom**

wel voorsien met schoone vruchten, de welcke van alle ende een ieder vruchten, de eenen helft **Orani-appel** was, ende de andere helft **Limoen** / met alle de eyghenschappen, soo inwendigh als uytwendigh, die ieder vrucht uyt haere nature toecomt, soo van schel, sap en keirenen; als oft ieder helft eenen besonderen appel uyt sy selven was. Ende tot meer verseeckeringh in desen, soo hebbe oock in den jaere 1680. binnen de voornoemde Stadt ghesien ten huyse van Sr. JOAN VAN SCHIBSDAEL (gheweesenen Hovenier van den ghenoemden Hertoghe, zijnde een uytsteeckende overtreffer in alle soorten van seldsame boomen) eenen schoonen en grooten boom waer op dese soort van appelen gheint waeren, volghens het ghetuyghen van den gheseyden SCHIPSDAEL. Hoe wel datter nu meer van die soort te vinden zijn.

Den dobbelen Hermaphroditum.

26. GHelijck van den voorgaenden gheschreven is van twee ghelijcke helften, soo is desen verdobbelt ende tweemael ghemenghelt: soo dat aen eenen appel van dese een vierde deel **Orani** ende een vierde paert **Limoen** is, met vier gelijcke deelen, in de lenghde van de vrucht bescheyden: dat is beginnende van den steel tot aen de bloeme uytgaende. Ieder deel heeft sijn besonderen smaeck en eyghendom, soodanigh als hier boven van den oprechten gheschreven is.

Desen en hebbe noyt gesien; maer over vele jaerē van hooren spreecken: ende over weynighe maenden is my verclaert voor de waerheydt, van seer lofwaerdighe mannen, de welcke dese dobbele vruchten op de boomen, binnen Roomen in verscheyde hoven ghesien hadden, ende al noch met meerder verwonderinghe binnen den hof van den grooten HERTOGHE VAN FLORENCEN dese vruchten selfs ghepluckt ende ghegeten.

Den kleynen soeten Orani-appel van Africa, ofte den kleynen Trosappel.

O DAP. *Afr.* 3. *deel pag.* 29. B.

27. IN de beschrijvinghe van *Afriken* wordt ons betoont een kleyn **Orani-appelken** (want aldaer veel besondere soorten zijn) dat seer seldsaem ende uytnemende is, het welcke van de inwoonders, in hunne tale *Vo ang gissaye* ghenoemt is. Sy zijn oprechte **Orani-appelen** in alle behoorelijcken eyghendom, ende en zijn niet grooter als een

Pruym

Pruym, boven dien sy groeyen tien en twelfte samen aen eenen steel, de welcke seer soet en lecker zijn.

Den Orani-appel, die inwendigh de Citer ghelijck is.

28. BY den voor-aengheweesen P. Bocone wordt ons dese vrucht beschreven ende ghenoemt *Malum aurantium malo citro pragnans.* Het gene soo veel beduydt als den **Oranie-appel bedruckt synde van eenen Citer-appel.**

Desen appel is uytwendigh in coleur, van schel, reuck, smaeck, en fatsoen, niet anders als een oprechte **Oranie-appel** vertoonende. Maer den selven gheopent zijnde, vertoont sich een heel dunne teere witte binnen-schel, die haer in het ronde seer ghelijck beschreyden houdt: ende ghelijck alle de andere appelen tegen dese schelle haer sappigh merch hebben, soo is hier teghen noch een witte saechte vleesch-achtigheydt eenen vingher dick, die van een stof en ghedaente is, even als de dicke schelle vande **Citers** zijn. Soo dat binnen desen tweeden dicken binnen-randt, het sappigh merch eerste sijn beginsel heeft, in tien teere cellekens ofte merch, in het midden ofte binnenste van den selven appel is hy noch eens vervult met het selve wit ende sacht vleesch, waer door sy inwendigh meer aen een **Citer** als **Oranie** ghelijck is.

Den Gulden appel van Sina ofte muscadel appel.

29 IN Sina in het Eylandt van *Fokien* comen overvloedigh seer treffelijcke gulde appels voorts, die aen de swaerste ende grootste **Oranie-appels** van Europa niet en verschillen, maer overtreffen haer in soetigheyt, reuck en lustigheydt: hoe wel dat den boom weynigh verschilt van onse in Europa, maer is hem schier ghelijck. Het sap van de vruchten is ghelijck in reuck en smaeck, als de leckere **muskiliate Oranien**. Soodanigh dat in heel Europa gheen beter vrucht van die soort en can gevonden worden. De goudt-geile eñ dicke schel laet haer seer licht afpellen, van gelijcken soo laet het merch dat in vliesé beschreyden leydt: ieder deel besonder sich heel licht scheyden ende uytnemen. O Dap. *Sina. 3. deel pag. 221. A*

Dese vruchten gheperst zijnde met de schellen: worden van de inwoonders met suycker tusschen twee plancken gheleydt, ende alsoo het heel jaer door bewaerdt, niet alleen voor hun selven: maer verseynden dit voor leckernye in andere uythemsche plaetsen.

Hier is nu het ghetal der **Oranie-appels** voltrocken, voor soo veel als ick tot op heden hebbe connen aenwijsen.

HET IX. CAPITTEL.

Een aenhanghsel van neghen wytlandtsche Appelen, waer van eenighe ten deele met de Oranien ghelijck zijn.

ALis't dat dese geene oprechte **Oranie-appelen** en zijn, soo nochtans om haere ongemeene vremdigheyt hebbe de selve met weynighe regelen, tot een vermaeck van den Leser hier by ghevoeght. Te meer om datter onder dese eenighe den schijn van Orani-vruchten, Boomen, ofte gelijcke bloemen hebbē, tot vollen onderscheyt en aenwijsinghe van het oprecht ghesla cht der **Oranie boomen.**

Den vremden Boom voorts-brenghende Orani gelijcke vruchten.

Clu: *exoti. lib. 1. cap. 13. pag. 12.*

1. DEse eerste soort wordt ons by CAROLUS CLUSIUS met desen latijnschen naem voorgheselt. *Arbor peregrina Aurantium simili fructu.* Schrijvende dat desen vremden boom te vinden ende groeyende is in het swart Mooren-landt: betuyghende dat hem den eyghen naem, soo van den boom als vrucht onbekent is. Den boom heeft tacken die in verscheyde lidtmatē bedeylt zijn, met besijde scheutē, en viercante stelen op de eynden, waer op elck een of twee vruchten groeyen (niet hanghende) maer recht om hoogh staende in een schale, by naer ghelijck de eeckels hebben, van vier schelferen ghemaeckt. Ieder vrucht is rondt, maer gherimpelt, swart ghelijck eenen kleynen ghedrooghden **Oranie-appel** met voosch merch, het ghene wat samen-treckende van smaeck is: binnen met kleyne zadekens voorsien, by naer ghelijck men in de Vijghen vindt.

Den drooghen Orani-appel.

2. NOch eenen anderen eñ van den selven Auteur beschreven, den welcken hy ontfanghen heeft van I. PLATEAU. Desen is oock kleyn van stuck, heel schoon gout-geil van schellen, maer inwendigh

digh droogh en licht. Hy is inde lenghde in acht zenuwen door-regen.

Den grauwen Orani appel.

3. DE derde soorte, die van PALUDANUS aen CLUSIUS ghesonden is, den welcken sy betuyghen eenen oprechten **Orani-appel** ghelijck te zijn, maer heel licht in ghewicht en asch-grauw van schel.

Den appel Carcapulus.

4. WY vinden beschreven by den gheleerden CHRISTOFFEL à COSTA desen **Appel Carcapuli** die oock **Garcapula** genoemt is. Dese wassen op groote boomen, waer van de vruchten in grootte en ghedaente eenen gheschelden **Orani-appel** ghelijck zijn, van veele stucken te samen ghevoeght, doch niet scheydtbaer en zijn gelijck den **Orani-appel**: sy zijn met een blinckende, gout-geile, dunne, effen, niet drooghe schelle bedeckt: daer en boven straf van smaeck, ende nochtans met een liefelijckheydt. CHR à CO. *cap.* 46.

Dese noch versch zijnde worden voor spijsen ghenut, ende by andere spijsen ghesoden zijnde, soo verwecken sy den appetijt. Sy zijn oock bequaem (het sy rijp oft onrijp) te weten het sap vande versche, ofte oock het poeder van de ghedrooghde om alle vloet te stulpen: boven dien soo ghenesen sy alle duysterheydt ende ghebreken der ooghen. &c.

Den appel Maugostans.

5. NOch vertoont ons CLUSIUS desen Indiaensen vremden Appel: de welcke op boomen voorts comen: niet grooter als onse Brabantsche ghemeyne Appel-boomen: maer met grooter ende breeder bladeren als de Laurier-bladeren, wel drij duym breedt en ses duym lanck: met seven aderen doortrocken uyt de midden-zenuwe haer beginnemende, op de maniere als een spinnen-webbe. Sy zijn scherp en heet van smaeck, met effen randen niet gheschaert. De bloemen zijn geil. De vrucht is als eenen cleynen Orani-appel met een asch-grauwe schorse, ofte oock wel uyt den donckeren groen. Het vleesch en merch is even eens als dat van den **Orani-appel**: maer aen de schelle gheensins vast: seer soet van smaeck, maer niet wallegigh. Daerom by de Indianen seer gheacht, en besonderlijck te *Bantam*. CLUS. *exot. lib.* 2. *cap.* 12. *pag.* 233.

Den Appel Guayavas.

N. Mon. cap. 64.

6. ONs wort beweſen door NICOLAUS MONARDUS, dat deſe boomen van een middelbaere grootte zijn, met uyt-gheſpreyde tacken: de bladeren zijn gelijck aen de Lauwerier bladeren. Sy bloeyen met witte bloemen, die wat grooter als de Orani-bloemen zijn, maer van den ſelven reuck. De vruchten zijn van grootte en fatſoen, ghelijck ſeecker Spaenſe appelen, die ſy **Camueſas** noemen. Deſe **Guayavas** zijn in d'eerſte groen, maer door rijpigheydt worden gout-geil, het inwendigh vleeſch ofte merch is wit, tuſſchē beyden wat bloſende: dit merch is in vier beſcheyde caſkens ghedeelt: waer binnen dat het zaet ofte korelen ruſten, de welcke van een ſtof ende ghedaente zijn als de Miſpel-ſteenen, heel been-hert, bruyn van coleur, ſonder merch.

Tot het ghebruyck ſoo moeten deſe vruchten ontſchelt worden, als wanneer ſy ſeer aenghenaem van ſmaeck zijn, oock gheſont en licht om verteiren, met meer ander goede uytwerckinghen in verſcheyde qualen. Deſe boomen ſetten hun van ſelfs ſoo overvloedigh voorts, dat ſy heele velden beletten gras te groyen. Noch ſoo wordt ons bekent door OVIEDUS datter verſcheyde ſoorten van **Guayavas** zijn.

Den Appel Mameis, ofte Orani-Meloen.

A. Mont. 3. boeck. pag 285. B.

7. ARNOLDUS MONTANUS, in ſijne beſchrijvinghe van de *Nieuwe onbekende weireldt*, betoont ons dat in *America* in het gheweſt van *Vraba* een vrucht is heel ghelijck aen den **Orani-appel**, den welcken ſy aldaer **Mameis** noemen, ſijnen ſmaeck is niet anders van de inwendighe ſtof, als van een alderbeſte Miloen. Dit is alle het ghene dat den Auteur hier van verhaelt.

De Miloen-Orani.

I. Str. 30. booſt-ſtuck.

8. IOAN STRUYS in *de derde Reys van ſijn Voyagien* bewijſt ons een vrucht ſonder naem, die ick volghens ſijn natuer en weſen de **Miloen-Orani** noem, ofte de **ſchijn-Orani**. Dit en is gheen boomvrucht. Want ghenoemden Schrijver ſeydt dat hy tot *Saba* in Parſien heeft ſien groeyen een ſeecker ſoorte van Miloenkens, de welcke in haer

uytwen-

uytwendigh aensien, in alle haere deelen, soo van grootte, ghedaente, coleur en reuck den **Orani-appel** soo ghelijck zijn, al oft sy van de **Orani-boomen** ghepluckt waeren: jae soodanigh, dat sy van veele passanten daer voor ghehouden zijn. Sy worden om haeren goeden geur als Orani appels in de handt ghedraghen: maer open ghesneden zijnde bevint men dat het ghepleckte Miloenen zijn, die oock niet aengenaem van smaeck en zijn. Dese groeyen aldaer in groote menighten.

De vrucht Supim.

6. DEn meermael ghenoemden DAPPER in sijne *Reys van Sina* verhaelt dat nerghens als in Sina desen boom te vinden is: waer van de vrucht gout-geil en purperachtigh van verwe is, grooter als eenen ghemeynen Appel, sy vertoont inwendigh weeck en roodt vleesch: van binnen ligghen hier en daer korelen oft steenkens. Als dese vruchten ghedrooght zijn, dan vertoonen sy een vijghe van Europa. Sy behouden haer langh goet, ende worden in Sina veel tot medecijnen gebruyckt. O DAP. *Sina* 3. *Deel*, *pag.* 215. A

Den voormael ghenoemden SCHOUTENS, in sijne *beschrijvinghe van Indien*: seght dat aldaer in het Eylandt van *Arrakan* soo grooten **Orani-appels** groeyen in het wilt, dat een vrucht van de selve wel acht, tien, en meer oncen krachtigh suer en aenghenaem sap in hebben.

Hier dient bemerckt dat twelf oncen een derde deel van een Antwerpse pot-maete is. Waer uyt by gissing can ghemeten worden: hoe groot een vrucht soude zijn die een derde paert sap van eenen pot in heeft.

Wat nu aengaet de *Culture* ofte Regeringhe deser boomen, sulckx sal in het vierde deel te lesen zijn: want van meerder bescheyde soorten van Appelen, desen aengaende, can mijn kennisse op heden niet bereycken.

HET X. CAPITTEL.

Natuer, nut, behulp en ghebruyck, soo van bloemen, schellen, sap en zaden van den Orani appel in't gemeen.

IN het begin van dit boeck is vertoont het twijfelachtigh kennen, en onbescheyden twisten der oude Schrijveren, weghens het verscheyden aenwijsen in't noemen van den **Gulden Appel**. Soo is't dat alhier mijne beschrijvinghe van de krachten, van gheene vremde soorten en sal aenroeren, als alleen van de **oprechte Orani-appels**.

De

De **Oranj-appelen** zijn verscheyden van natuer: want de suere verschillen van de suete: de buyten-schel verschilt van de witte binnenschel. Alnoch soo isser onderscheydt in de buyten schelle, de welcke bitter en scherp van smaeck zijn, tussen de schellen die den smaeck laffer zijn ende die als **Limoen** oft **Citer** schellen smaecken.

De buyten schellen van de laf-smaeckende **Oranj-appelē** zijn heet in het uyterstèn van den eersten graed, en droogh tot in het hooghsten van den tweeden. Maer de heel scherpe en bitter schellen tot poeder dun afgheraspt zijnde: is heet en droogh tot inden derden graed: want dese zijn soo doordringhende en beweghende, dat sy somwijl met een meerder kracht doen sweeten als den *Crocus* oft soffraen, waer van ons de preuve bekent is.

De witte binnen-schel is van beter aert als die van de **Limoenen**/ want sy en zijn soo swaer nochte laftigh aen de maeghe niet, nochtans soo besitten sy weynigh prijsbaer deught.

Het suer sap is koudt en droogh in den derden graed. De **suer-soete** ofte **rensch-sappighe**/ zijn van minder kracht, ende zijn oock de beste en ghesondste. De **soet-sappighe** zijn de alderminste koudt ende de meest ghematighde.

Het zaet ofte keirenen zijn werm en droogh in den tweeden graed. Brassavolus schrijft. Veertigh zaden heel ghegeten maecken den buyck weeck en los. Het selve betuyght hy oock van het **Limoen** en **Citer-zaet**. Dese zaden zijn oock goet met spijse oft dranck inghenomen (kleyn gestooten) om de wormen in den buyck te dooden. 'tSelve wederstaet oock seer krachtigh alderhande vergif, het gheneest oock de beten der Schorpioenen ende van dierghelijcke beesten. Uyt dit zaet wordt oock water ghedistileert, 't welcke gedroncken zijnde den steen in de nieren breeckt, 't sy dat het alleen ofte met twee oft drij druppels *Vitriool* ghemenghelt is.

A Fum. *cap.* 10. *pag.* 38. Antonius Fumanellus schrijft dat de **soet-sappighe Oranj-appelen** den dorst verslaen, tot appetijt verwecken, het herte van den ouden mensch verquicken: maer niet de **heel suere**/ want de selve scherpigheydt is verkouwende, de welcke best en nutter aen den kortsachtighen, en aen die werm van nature zijn ghegheven worden. Daer en boven sy stutten de galle, ende stijven den buyck-loop.

I.B. Fer. *lib.* 4. *cap.* 16. Den **Oranj-appel met de soete schelle** seydt Ferrarius (zijnde onse vierde soorte) desen gheheel met sap, schel en zaet gestooten en met suycker te samen kleyn ghewreven tot een conserve: daer van somwijl een weynigh ghenut, is een groote behulp-middel teghen de ghebreken van de maghe.

In Bra-

In Brabant maecken sommighe persoonen, op de voorgaende maniere een dicke conserve van de **Oranj-appelen met de alderbitterste schelle**, die sy ghebruycken voor de gal-sucht, vande welcke my sommwyl eenighe potten vereert zijn, die soo ten uytersten bitter was als de galle selver. Voorwaer hier staet te bemercken dat soodanighe conserve meerder galle verwecken ofte ontsteecken soude als beletten. Want van dese en is niet anders te segghen, als dat sy heet en droogh van natuer is. Immers het ampt van den Doctoor en wordt niet dan al te lichtvaerdigh van veele ter handt genomen, en een ieder speelt sijn party op het beste, met weynigh ende onseecker voordeel, maer met meerder onghe weten schade en nadeel.

Om niet verder te treden buyten onse beloofde krachten en gebruyck deser vruchten: soo sullen wy voorts gaen tot het loof ofte bladeren der **Oranien**. Dese bladeren in de handen ghewreven gheven eenen aengenaemen geur: oock de selve inden mondt geknaut verwecken eenen aenghenaemen adem: bladeren gheslooten en gheplet, op een ghevallen ofte gheslooten schene gheleydt, tweemael daeghs vernieuwt: gheneest seer wel en voorspoedigh.

Het is in Engelandt by veule aensienelijcke persoonen in het ghebruyck, dat sy heele bedden in de hoven met Orani zaet ofte keirelen zaeyen: ende als de selve het derde bladeken becomen hebben: ende noch teer en mals zijn, soo snijden sy het loof met dese teere scheuten af, het welcke sy met olie, asijn en suycker voor een seer aenghenaem en niet minder ghesont salaet eten, het ghene de maeghe versterckt ende den appetijt verweckt.

De bloemen vande **Oranien** worden heel geconsijt in suycker. Men maeckter oock tabellen af. De bloemen worden in lijnwaet en kleerkassen ghestrooyt, soo voor den reuck, als voor motten en schieters. Maer, hier is wel te bemercken: dat het lijnwaet ofte kleederen weynig reuck van ghenieten, ende oock niet en behouden, want in den tijdt van acht daghen: soo is allen den liefelijcken en aenghenaemen geur vervloghen, ende hebben als dan meerder eenen sueren-bitterachtighen reuck becomen. Soo dat sy hier toe niet seer dienstigh en zijn. Dies weghens soo dienen dese bloemen meer gheacht te worden, en tot een behulpsamer middel ghebruyckt, als tot dese verquistinghe sondernut en behulp.

Van het gedistileert water van de bloemen (gemaeckt op de maniere als hier naer gheleert wordt) onder halve once inghenomen doet sweeren en verdrijft de koortsen. Het selve versterckt het herte ende meer

Dodon. 6 28. *boeck cap.* 2.

ander ghebreken. Het is seer nut teghen de pestiale ofte petichiale kortsen daer peperkorens by zijn: ses oncen seffens ghedroncken.

Tot een pint wijn van wijn, dat is den besten brandewijn, neemt daer toe twee oncen versche Orani-bloemen: stelt dit te samen in een flesse wel ghestopt zijnde veertien daghen in de stercke sonne-stralen in *digestie*, maer niet te distileren gelijck veele dit qualijck noemen, want distileren is met den helm door het vier overhaelen. Van desen brandewijn eenen lepel ghedroncken is seer goet voor het colieck ofte krimpinghe der dermen, ende voor veele andere koude sieckten en gebreken.

De bloemen van Oranien als sy in het open gaen zijn, savons naer sonnen-onderganck ghepluckt, de selve in een doose ghesloten en in een werme drooghe plaetse ghedrooght. (ghelijck in de backers kelders) dese dan tot poeder ghestooten en fijn gesift: dit poeder in een glase fles dicht ghestopt en bewaert. Als't den noodt vereyscht voor het colieck eenen schrupel dat is 20. asen ofte een halve draghma dat zijn 30. asen met eenen lepel wijn ghenomen, want dit is een middel om alle koude humeuren te doen scheyden en dun-maecken. Dit selve doet oock sweeten.

De Tabellen zijn seer nut voor alle pestiale lochten ende sy verstercken het herte teghen alle flauten.

De olie van de bloemen, ghemaeckt op de naer-beschreven maniere, is tot veele qualen in't ghebruyck: maer noch meer tot parfumeren en om reucken te gheven. De selve is seer goet teghen de heete ghebreken van de borst, daer mede ghestreecken, voor de pijne van het *Podagra*, dat is flerecijn der voeten. Ende voor meer andere puysten en ghebreken, de welcke uyt hitte haeren oorspronck hebben.

Van de kleyne afghevallen groene appelkens wordt oock een goet water ghedistileert, seer nut tot de voor-verhaelde qualen, als buyckpijn, vergif, pest en meer andere: doch het moet met kennis en discretie ghebruyckt worden.

De buytenste schellen van de rijpe appels naer de konst in suycker geconfijt, doen de winden scheyden, stercken de maghe, verdrijven den slijm uyt de maegh en den buyck. Al noch soo zijn sy dienstigh den ghenen die eenen stinckenden adem hebben: waer toe de drooge schellen oock seer nut zijn. De drooghe schellen ghepoedert, worden ghenomen met wijn oft water voor 't colijck en buyck-pijn. 't Selve doodet de wormen. Met honich en weynigh arluyn ghemenght, is goet voor den sprouw ende andere puystkens binnens mondt der kleyne kinderen. 't Selve poeder met wijn ingenomen bewaert den mensch voor de pest

Het suer sap van de appelen is seer goet voor het scheur-buyck ofte blauwe schuyt. Maer seer hinderlijck aen den gichtighen, ofte aen den ghenen die van koude waterachtighe humeuren overvallen zijn, oock den engh-borstighen, ghenoemt *Asmaticus*. Van gelijcken voor de uyt-teiringhe ofte uytdrooginghe ghenaemt in't griecx *Pthisis*. En by de Latijnen *Tabes*, maer dit sap in eenen beecker weye van melck ghedruckt, is goet voor den ghenen die in heete kortsen seer dorstigh zijn. Noch is dit goet voor de gal-sucht.

Den **Hensche ofte wijn-achtighen Oranj-appel** is seer nut en ghesont voor menighvuldighe qualen. Maer wacht u altijdt van alle soorten van dese vruchten, de welcke niet rijp en zijn, ende de ghene die licht in ghewicht en droogh van merch zijn, want soodanige en zijn met gheen deught noch voordeel begaeft.

Het sap van de **soete Oranj-appels** met siroop van violetten ghemenght, is den siecken ofte korts achtighen seer goet, want hetdoet oock wel slapen.

De alder-kleynste drooghe **Oranj-appeltkens** worden in de fistels gheleydt, in plaetse van Erten, ofte bollekens van veil-hout.

HET XI. CAPITTEL.

Leeringhe op hoedanighe maniere dat men sal Olien en Salven maecken van Oranien, Confijten, Tabeletten maecken, rieckende water distileren, ende meer andere.

MYn eerste voornemen was niet van meyninghe dit naervolghende aen te raecken: maer siende dat den Leser, sonder 't selve te weten weynigh voordeel conde trecken uyt het voorgaende Capittel schrijvende vande krachten, het ghene soo wel noodigh zijn sal in de **Citers** en **Limoenen**, als van de **Oranien**: Soo is't dat ick profijtigh oordeelde hier een weynigh van te leeren, gelijck ick naer mijne ondervindinghe bekenne goet te zijn.

Het plucken der Bloemen.

ICk hebbe veel beter bevonden in het plucken der opene bloemen, een ure naer sonnen-onderganck, als voor de sonne opganck, uyt reden dat de bloemen voor der sonnen opganck vol nacht-dauw ende waterigh zijn, daer sy in tegendeel savons naer dat de sonne onder is, heel

droogh zijn. Bemerckt dat alle de bloemen tot het gebruyck met droogh weder ghepluckt moeten zijn. Noch is't seecker dat de Orani-bloemen smorghens ghepluckt zijnde, eerder rosch, roodt, ende doorwijckt worden: oock soo en salmen op den middagh ofte in stercke onne-schijn geene bloemen plucken daer men eenighen goeden reuck van betracht, want als dan hebben sy den alderminsten geur ofte kracht. Dit is soo wel noodigh te verstaen voor Jonquillien / Jasmienen / Rooscn ende meer andere, als van de Orani-bloemen.

Het distileren der Bloemen.

HIer sal ick alle moeyelijcke manieren voor by gaen, als te weten het distileren met de slanghe, met het *Refrigeratorium* ofte *verkoelvat* en met de klock, maer alleen de beste maniere aenwijsen om heel aengenaem rieckende water te becomen, ende met het minste perijckel van naerden brandt te riecken.

Hier toe is noodigh eenen *kolve* ofte *cucurbitum* van ghelas, met eenen helm van den selven. De Orani-bloemen in desen *kolve* ghedaen zijnde, salmen de selve met Fransen-wijn besprinckelen: niet dat sy halve inden wijn staen, maer dat sy al te samen wel doortrocken ende nat zijn: hier in staen sy vier en twintigh uren in werme asschen, den *kolve* wel dicht met een blase ghestopt zijnde, op dat de gheesten niet en vervlieghen, den selven *kolve* somwijl roerende en schuddende, en naer het weycken in den wijn, sal men een goet ghelas schoon put-water (meer oft minder) naer de proportie van de helft van den wijn daer by doen. De reden van het byvoeghen des wijns, is om dies wille dat de bloemen dick en taey van stof zijn, ende hier door los, dun ende ontsloten worden, waer door sy te beter haere kracht mede deelen en voorts brenghen. dit gheschiedt zijnde, soo steldt men den *helm* op den *kolve* ende met papier en stijsel te samen dicht toe ghepleckt: desen *kolve* wordt als dan gheseldt in eenen yseren ofte koperen ketel met water, waer dat rondsom een halve handt breedt spatie blijve, tusscheu den *kolve* ende den randt van den ketel: in gheseyden pot oft ketel sal men op den bodem soo veel hooy oft strooy leggē, tot dat men siet dat de bloemen die inden *kolve* zijn, een weynigh boven het water staen. Dit hooy dient alleen om dat den *kolve* aen den bodem van den pot niet en soude raecken: waer door den *kolve* soude comen te bersten. Noch soo doet men rontsom teghen den randt van den ketel eenigh hooy waer door den *kolve* dies te

vaster

vaster staet als oock voor perijckel van bersten. Geseyden pot oft ketel wort als dan met het ghelas in't water staende op een forneys met vier gheset, soodanigh dat het water ghedurigh siedende blijft, ende men moet altijdt heet water by der handt hebben, om teghen het versieden des waters altijdt den pot te connen opvullen: men bint een flesken aen den teute van den helm om het water te ontfanghen.

Bemerckt dat dit niet al te langh en blijve distileren, op dat den *kolve* in gheen perijckel en is van te bersten, waerom dat men op het leste somwijl den *kolve* uyt het water nemen sal, siende oft het niet en packe aen den gront, het ghene aen het schudden en roeren can ghesien worden. Hier door is een kostelijck water te becomen. Dese distilatie wort ghenoemt in *balneo Mariæ*.

Op dese maniere can men oock **Jonquillien** en **Jasminen** distileren, maer sonder wijn ofte heel weynigh.

Dese bloemen connen oock sonder wijn ghedistileert worden: behoudelijck dat de bloemen eenighe daghen in den ghestopten pot, met een weynigh sout besprinckelt zijn ende een goet gelas water, waer door sy tot rottinghe ofte *fermentatie* comen, het welck naer tien oft twintigh daghen can over ghehaelt worden op de voorschreven maniere, waer door oock seer krachtigh (maer niet soo liefelijck ofte aengenaem) Orani-water sal becomen worden. Hier van zijn veele verscheyde manieren, soo van't prepareren der bloemen, als van distileren aen te wijsen.

Om goet water van drooghe af-ghevallen Orani-appelkens te distileren.

DEse groene appelkens zijn bequamer versch als droogh, nochtans soo hebbe in den jaere 1668. en 1670. seer goet water gedistileert van af-ghevalle appelkens, de welcke twee en dry jaer out waeren. De verschse vruchtkens moeten met een mes dun ghesneden worden, ende als dan in Fransen wijn overdeckt zijnde: met een weynig sout in eenen steenen pot wel toeghestopt veertien daghen in werme asschen te wevcken blijven, ende als dan daer soo veel put-water en Roose-water by-doen: dat is tot een pint wijn een pint van elckx.

De heel drooghe vruchten zijn te hert om te snijden, daerom worden dese op de voor-verhaelde maniere, heel zijnde, in den weyck ghestelt, ende naer ses weken weyckens worden als dan in eenen mortier kleyn ghestampt: ende wederom in hun vat ghedaen, met noch soo veel wijn,

water, en Rooſe-water als ſy voor het eerſte van noode hadden om overdeckt te zijn.

Deſe *diſtil.atie* can gheſchieden in gelaſe inſtrumenten: op de manier ghelijck van de bloemen hier voor gheleert is: maer het is veel beter, om verſcheyde reden, dat dit in het zant op het vier ghediſtileert worde, doch met de ſlanghe, ofte verkoel-vat is het alderbeſte: maer aenghefien dat weynighe perſoonen van die inſtrumenten voorſien zijn, nochte gheen kenniſſe en hebben van de ſelve te handelen: ſoo ſal hier de maniere van in het zant te diſtileren aenwijſen.

Het verſchil tuſſchen de diſtilatie (in *balneo arenæ*, dat is in het zant) ende tuſſchen de voorgaende in het water, is ſeer weynigh, want alles gheſchiet op de manier ghelijck van de bloemen: behoudelijck dat den *kolve* met de materie, die van te voren in eenen ketel met heet water geſtelt wordt, ſoo wordt deſen nu in een diepe panne met wit zant geſtelt, wel mijdende dat den *kolve* aen dē blootē bodem van de ſteene ofte copere panne niet en raecke, maer ten minſten twee vinghers breedt zandt onder blijve, ende den *kolve* ſoo hoogh bedecken met zant, tot dat uwe materie altijdt boven blijve, ende dit op goet vier laten diſtileren. Hier toe zijn oock ſteene kolven bequamer om te gebruycken, om het perijckel van het berſten van't gelas. Niet tegen ſtaende datmen in't gelas bequamer het brandē can verhoeden, door dien datmen van buyten ſien can: hoe de materie inwendigh geſtelt is, ende nu om het berſten ſeecker te behoeden, ſoo ſalmen den *kolve* niet droogh laeten uyt-dampen, maer altijt met eenige vochtigheyt inzijnde afnemen, want den genen die al te gierigh ofte profijtelijck in het diſtileren is, wordt ghemeynelijck met berſten van gelaſen, ofte met aenghebrandt ſtinckende water beloont.

Op deſe maniere ghediſtileert zijnde, ſoo is dit water nut tot het ghebruyck van de voorſchreven ghebreken. Soo iemant van deſe vruchten rieckende water (ghelijck Orani water) begheirde, daer toe is een heele andere toeſtellinghe van noode, hier te langh om ſchrijven. Deſe appelkens ſoo groene als drooghe, zijn een ſeer bequame ſtoffe om uyt de ſelve, door de conſt van diſtileren, een ſeer koſtelijcke olie te becomen. Ghelijck men oock uyt de drooghe ſchellen van de rijpe **Oranj-appelen** diſtileren can.

Verſcheyde manieren om olien te maecken.

Olie van Orani-ſchellen door uytperſinghe.

EEn vierendeel half-drooghe Orani-ſchellen heel dun gheſchelt van rijpe **Oranj-appelen** / deſe wel gheſtampt zijnde, doet deſe

in

in eenen pot oft fleſſe met een uperken wijn ende ſoo veel aſijn, laet het ſamen twee daghen in de weyck ſtaen: ende als dan ſamen in een ſtercke parſe uyt geperſt: hier van ſalmen de olie boven de vochtigheydt vinden drijven, de welcke can af ghenomen ende vergadert worden, door de conſte van filtereren, dat is doordruppen. Op de ſelve maniere can de olie van de voorſchreven kleyne vruchten ghemaeckt worden.

Olie van Orani-ſchellen, door diſtileren.

NEemt een goet deel dun gheſchelde, verſche rijpe Orani-ſchellen, Ofte van de voornoemde kleyne groene vruchten dun gheſneden, ſtampt de ſelve heel kleyn: en als dan in een ſteenen vat dicht ghepackt zijnde laetende dit in ſy ſelven wel rotten, dit gheſchiedt zijnde: doet deſe pappe in een diſtileer-vat, ende giet daer een goet deel water op, ende met matigh vier door het *verkoel-vat* over ghehaelt, ſoo ſal de olie met het water te ſamen overcomen, welcke olie daer naer van het water gheſcheyden: ende tot het ghebruyck bewaert wordt, die ſeer goet is tot verkrompe zenuwen en meer andere qualen.

Om uyt de bloemen door diſtileren alhier in Neerlandt olie te becomen is wel doenelijck, maer uyt hondert pondt bloemen, ſoude nauwelijckx ſes oncen olie te voorſchijn comen.

Olie vande bloemen, door in-weyckinge.

EEn pondt bladeren van Orani-bloemen in eenen mortier gheſtooten, deſe in een fles ghedaen, doet daer op een pondt olie van ſoete amandelen verſch ghetrocken, ende de fleſſe wel gheſtopt: naer dat dit dry daghen te ſamen gheſtaen heeft, ſoo laet de olie door een ſifte ofte doeck wel af loopen, ende wringht de bloemen van alle haere vochtigheydt in die olie ſterck uyt: doet wederom ſoo veel bloemen, als te voren by de ſelve olie in die fles, doet dit drymael achter-volghende, ende ghedaen zijnde ſcheydt als dan de olie van de water-achtigheydt. Deſe olie is ſeer nut, ende oock om te parfumeren. Op deſe maniere can men oock olie van *Iaſminen* maecken. Maer hier toe is *Oleum de ben* beter als van Amandelen.

Een ander maniere om olie te maecken.

ONſen voormael beroemden R. P. FERRARIUS beſchrijft deſe naervolghende maniere om olie van Orani-bloemen te maecken Seghende: F.B. FER. *lib. 4. cap 24.*

ghende: neemt van den suyverſten ende fijnſten cattoen die te becomen is, ſonder eenighen dut ofte geur hebbende. Ende om dies te ſeeckerder te gaen, ſoo laet den ſelven in verſche pekel weycken tot dat alles uyt-ghetrocken is, ende als dan den ſelven in verſch water ſchoon uyt-ghewaſſchen ende weder droogh ghemaeckt als van te voren. Neemt deſen cattoen ende maeckt hem wel vet en door-droncken van de olie van ſoete amandelen, de welcke niet door het vier uytgheperſt en is: maer *Olie de ben* is veel beter. Bemerckt dat de olie niet uyt en druppe ende den cattoen niet al te nat vande olie is. Beſpreyt den bodem van eenen nieuwen platten aerden pot met verſche ghepluckte Orani-bloemen, leght hier over eenen Regel van deſen vetten cattoen, ende wederom bloemen, ende wederom cattoen tot dat den pot vol is: maer den bovenſten reghel moeten bloemen zijn. Als dan den pot met een blaſe dicht gheſtopt ende op een drooghe, doch niet al te werme plaetſe ſtellen. Deſe bloemen ſullen ſes daghen achter-volghende ieder dagh vernieuwt worden, ende men ſal de oude bloemen verwerpen. Naer den leſten dagh wordt den cattoen ſijne olie ſtijf uyt-gheperſt, en naer dat deſe olie ſal gheruſt hebben, ſoo moet men de ſelve van de vochtigheydt ſcheyden, de ghene in den gront ſal bevonden worden. Deſe olie ſal als dan eenen ſeer aenghenamen geur hebben, die tot veele ſaecken dienſtigh is. Tobias Aldinus verhaelt by naer een ſelve maniere, waer van hy de figure van den pot en rooſters in print aenwijſt, doch hier te langh om te beſchrijven: ende 't ſelve als onnoodigh achtende, uyt reden dat ſijne maniere van de voorgaende weynigh verſchilt.

Tob. Ald. *in horto Farneſiano pag. 79.*

Salve van Orani bloemen.

Neemt wit waſch, walſchot dat is *ſpermaceti*, ofte ſoo ghy gheen walſchot by der hant hebt: ſoo neemt in de plaetſe verckens reuſel oft lieſe: van elckx een once, dit te ſamen bynaer gheſmolten zijnde, doet hier als dan by van de boven-ſchreven Orani-olie ſoo veel naer behooren, laet dit al te ſamen ſmilten en ghedurigh roerende, tot dat alles wel onder malcanderen ghemenghelt ende kout is, welcke koelte men verhaeſten ſal, op dat de olie haeren reuck niet en verlieſe.

Het confijten der Orani-bloemen.

Hier toe en zijn de opene bloemen niet dienſtigh, maer alleen de grootſte volcomen bloem-knoppen: op den tijdt ghepluckt als

hier vor enghele ert is. Dese worden in reghen-water op ghekoockt tot dat sy haere rouwigheydt: als mede de meeste bitterheydt verloren hebben, als dan werden sy in eenen temst ofte ydele sifte van eickanderen ghespreydt tot dat sy van het water ontlast zijn. Daer naer wordt het suycker (hoe schoonder hoe beter) ghesmolten ende naer ghewoonte met het éy-wit ghekiaert: als dan 't selve tot een behoorelijcke dicke siroop ghekoockt zijnde, soo wordt de selve in eenen pot over ghesseyde knoppen heet ghegoten, ende te samen kout gheworden zijnde, ende soo bevonden wordt dat de syroop te dun is, salmen de selve schoon afgieten en weder hersoden worden tot welstant van de bloemen.

Tabeletten van Orani-bloemen, de welcke sommighe Pastilli noemen.

DEse bloemen moeten, wel open zijnde, met een steelken ghepluckt worden, want hoe sy minder de handen raecken dies te beter: men hout ieder bloemeken met het steelken, ende soo wordt ieder bladeken met een scheirken op het alder-kleynste ghesneden, welcke snipkens op een schoon papier vallen. Tot vijftigh bloemen behoeft maer een pont van het beste candijs suycker fijn ghestooten, hier by doetmen dry oncen van het voor-gheleerde ghedistileert water van des selfs bloemen, het ghene samen met het suycker in een becken wordt ghesmolten en gheroert: en hier naer op een saecht vier ghestelt zijnde laet men t'selve langhsaem koken tot de consistentie van een heel dicke syroop, waer van men de proeve neemt op een tenne taloor, ofte leyperende tusschen de vinghers. Dit wel bevonden zijnde soo doetmen daer de bloemen onder, die te samen wel onder mengelt worden. Neemt als dan een effen planck ofte tenne plate bestrooyt de selve wel met suycker teghen het aen-plackken: giet als dan met eenen lepel uwe Tabellen oft koecken soo groot als een ieder belieft: dese kout en herdt zijnde doet de selve met een mes van de plancke: en bewaert die in een drooghe plaetse tot het gebruyck, ghelijck hier voor gheleert is.

Om Orani-schellen te confijten.

LEght verschse Orani-schellen acht daghen in water te weyck, het water daghelijckx vernieuwende: hier naer laet de selve een halfure in versch water sieden, steltse van het vier, kout gheworden zijnde

soo doet alle het binnenste wit uyt met een mes, ende behoudt maer de geile buyten-schellen, de welcke eenen dagh en nacht in het suycker gheleydt worden, ende als dan met dit Suycker eenighen tijdt ghesoden hebbende, doet men dese in potten om nat te eten.

Om dese droogh te eten, soo en is hier in geen veranderinghe, als dat de schellen eerst in langhe riemkens ghesneden zijnde, buyten het suycker van malcanderen leggende in een werme plaetse gedrooght worden.

Om de Orani-schellen te candeliseren, soo moet alle het selve geschieden als hier voren (te weten tot hier toe) als dese eenighen tijt met het suycker gesoden hebben, soo worden sy daer uyt genomen, ende droogh geworden zijnde, soo doetmē dese in een koperen beckē over 't vier staende, maer beter hanghende, ghiet somwijl over dese schellen eenen lepel ghesmolten suycker, dit becken ghedurigh schuddende en roerende tot dat dese schellen met het suycker wel bekleedt zijn, maer dit suycker moet te voren wel ghesoden zijn, ende 't behoort van de alder-fijnste soort te wesen. Dese schellen met het suycker wel bedeckt zijnde, worden uyt de pan ghenomen ende in een werme stove ghestelt tot dat sy het kristal becomen.

Den ghenen meer ghelieve te weten van dese confituren te maecken, die can hem voeghen tot eenen boeck ghenaemt. *'t Ontdeckte voor-deel van alle wereltsche dinghen.* Al waer hier van veel te lesen is, welcken boeck op den naem van den H. I. Cats uyt-ghegeven is, die wel te ghelooven is dat vanden ghenoemden Heere Cats in zijn leven noyt begost, noch ghesien en is, alsoo dien man te veel verstandt hadde, om sulcken ongherijmde *rapsodia* (ghelijck dien heelen boeck is behelsende) in sijnen naem te vergaderen, en daer voor in den druck te gheven.

HET

HET TWEEDE DEEL

In het welcke betoont worden alle de soortē van *Citroenen*, *Adams-appelen*, *Paradys-appelen* met de andere die daer voor bekent en genoemt worden.

VOOR-REDEN.

ALs't saecken dat onse Nederlantsche Lust-hoven met de *Citer-vruchten* weynig vercierd zijn: soo is't nochtans behoorelijck, dat de selve als mede-susters van de **Oranje-appels** aen onse Nederlandtsche Liefhebbers en Oefenaers worden bekent ghemaeckt. Ende aengesien de selve Boomen ons jaerelijckx meer en meer comen besoecken soo en sullen sy door dese kenniſſe voor soo vremde gasten niet verwillecomt, maer met bescheyden kenniſſe in onse hoven aengenaem ontfanghen worden: en met een goet onthael (naer ons climaet) woon-plaets verleenen.

HET I. CAPITTEL.

Oorsaecke ende verklaringhe van de twijfelachtighe ende eyghen naemen der oprechte Citers.

DE menighvuldighe vremde talen, met de welcke dese Boomen en vruchten van de Auderlinghen beschreven staen: betuyghen ghenoeghsaem dat de selve over menichte eeuwen in andere deelen des weireldts zijn bekent gheweest: doch ons Nederlandt moet voor de leste aenteelders gherekent worden. Tot een teecken der oudtheydt soo betuyghen de griecxse naemen der boomen en vruchten den oprechten **Citer** boom, die sy noemen *Melea medica*, ende oock *Melon Citrion*. Waer naer de latijnen van desen boom ghesonghen hebben *Malus citria*, ende van de appelen *Malum citrium*. Oock *Malum medicum*. Welck woordeken *Medicum* op verscheyde manieren verstaen wordt, en van veele ghemeynt wordt, dat dit alleen den **Medecijn-appel** beteeckent. Soo wanneer dit niet anders en beteeckende als **Medecijn** ofte **ghesonden appel**: ende dat men den **Citer** alleen hier mede vereeren soude, soo gheschiede den **Ozani** en **Limoen** groot onrecht ende iniurie. Dewijle sy in ghesontheyt niet en moeten wijcken: maer dit wel bemerckt hebbende, soo en is dit den rechten sin nochte meyninghe van de eerstn oude noemers niet gheweest. Want sy betuygen dat het griecx woordt *Medicon* by hun te verstaen gheeft het landtschap *Meden*: uyt het welcke dese **Citer-boomen** en vruchten aen de weirelt eerst ten tooncomen, ende haer begin en oorspronck hebben. Op soodanighe maniere, ghelijck men seydt naer de stadt *Lisbona* in *Portugael* den **Lissebonsen Ozani-appel** ende den **Appel Sina**: naer haer eerste vertoonplaetse van het Koninck-rijck Sina. Maer als wanneer de andere natien ende volckeren het voordeel der ghesontheydt uyt desen **Citer-appel** beproeft hebben, soo meynden sy dat het grieckx woordeken *Medicon* alhier **Medecijn-appel** moest beduyden, welcke meyninghe oock niet te verworpen is, aenghesien hun ghebruyck, in soo menighe qualen een oprechte medecijn is GALENUS schrijft dat men desen Appel *Citrium* oock *Malus Assyriæ*, ofte *Malus Assyriaca Plinij* noemen moet: om dies wille dat den **Citer-appel** door PLINIUS, aen ons uyt die plaetsen eerst bekent ghemaeckt is. En GALENUS voeght hier noch by, segghende dat men desen **Citer appel** niet meer moet *Malum medicum* noemen, maer

GAL. *tom* 2. *lib.* 2. *cap.* 37. *pag.* 77.

Malum

Malum Citrium, ende is daer by voeghende, dat de ghene die hem *Medicum* noemen, sy niet anders en trachten, als soo te spreken, dat hun niemant verstaen en soude.

In het Neder-duydts noemen wy hem **Citer-appel** ofte **Citzoen**. In't hoogh-duydts **Citzien-opffel** ofte **Citzinaten**. In het Boheemsch **Citzinowe jablw**. En by de Apotekers *Citrones*. DODONEUS betuyght in sijne byvoeghsels, dat ATHENEUS dese *Chrisomela* noemt, het ghene by genoemden ATHENEUS niet en hebbe connen vinden: hoe wel dat HERMOLANUS BARBARUS schrijft dat de **Citer-bzucht** by sommighe *Citromela* gheheeten is. Dan ATHENEUS verhaelt dat sy van sommighe met den latijnschen naem *Citromalum* beschreven staen. Ende daer en boven dat JUBAS den Coninck der *Mauritanen* van desen *Malum citrium* vermaent heeft: seggende dat dien Appel aldaer *Malum Hespericum* ghenoemt wirdt: hoe wel dat den **Citer-appel** naer den Hesperisen sin ÆGLE ghenoemt is, welcken naem sijnen oorspronck heeft uyt de fabel van *Hesperides*, gelijck in de voor-reden van dit Boeck, tot den Leser te sien is. In de France tale *Citrons*. In't Spaens *Cidras*. Italiaens *Citroni*, en oock *Cedri*. In't Engels *Citroen-appel* en *Citron tree*. Ende van AVICENNA in het Arabis *Vtruggi* met welcken naem hy eyghentlijck de alder-grootste soort van **Citers** aenwijst, de welcke soo groot zijn als Miloenen: hebbende een soete schel: naer de uytlegginghe van den *Doctor* PLEMPIUS. Den *Neder landtschen Hesperides* is segghende dat hem den Hebreeusen naem *Hader* toebehoort, den ghenen schoon beteeckent, welcken naem dese vruchten wel passen, naer het verhael van PORTA VILLE uyt PAMPHILIUS en ATHENEUS: schrijvende dat dese goude vrucht van de inwoonders van Lacedemonien, om haere schoonheydt aen de Joden wierden op-gheoffert. Het selve wordt oock bevestight door CONRARDUS HERESBACHIUS, als wanneer hy is segghende dat die **groote Citers** den **Bzun-lofs appel** van de Goddinne JUNO ghenoemt is. DIOSCORIDES noemt de **Citer** *Cedromela*. ROVILLIUS ofte om beter te segghen DALESCHAMPIUS noemt dese met den naem *Pomcires*: waer mede hy clarelijck betuyght dat desen den rechten **Citer-appel** is.

H. BARB. *lib.* 1 *cap.* 176. ATH. *lib.* 3. *cap.* 5. PLEM. *Cam. Med lib.* 2 *Tract.* 2. *pag.* 54. I.B. PORT. *lib.* 5. *cap.* 5. CON. HER. *lib.* 2. *pag.* 299. DIOS *lib.* 1 *cap.* 131. D. L. *tom.* 1 *lib.* 3 *cap.* 5.

Een ieder heeft sijn besondere reden ghehadt, niet alleen om dese, maer om meer andere vruchten eenen besonderen naem toe te voeghen. ghelijck THOPHRASTUS desen **Citer** heeft *Medicum Parsicum* ghenoemt, om dat den **Citer** eerst aen hem uyt Parsien is bekent gheworden. VIRGILIUS noemt hem *Pomum aureum* dat is den **gulden Appel**, alwaer hy is byvoeghende dat den selven uyt *Meden* ghecomen is, het welcke oock by alle de Schrijvers, ende besonderlijck door RUELLIUS betoont wordt, dat

THEOP. *lib.* 4. *cap.* 4. *pag.* 322. I RU. *lib.* 1. *cap.* 59.

dat de **Citers** en **Limoenen** alder-eerst uyt *Meden* in *Italien* door PALLADIUS ghebrocht zijn: ende door den selven in *Vranckerijck* en *Spanien* mede ghedeelt, die om haer schoon geil coleur oock den **gouden appel** van veele zijn gheheeten.

Immers de Poeten en andere, als VIRGILIUS, ANTIPHANES, JOVIANUS, PETRONIUS, MARTIALIS, BELLONIUS &c. hebben seer cierelijck ende aenghenaem met dese vruchten ghespeelt: want dese **Citers** zijn in *Italien* oock van een ieder **Adams-appelen** ghenoemt, eensdeels om hunne onmatighe groorte, als oock om haere aen-lockende schoonheyt: waerom veule meynen dat dit de waerachtighe vruchten zijn, waer mede wy al te samen soo ellendigh zijn versnoept ghéweest: maer soodanighe zijn in hunne meyninghe seer falende. Om welcke reden dat hier naer in een besondere aenwijsinghe van de **Adams** ofte **Paradys-appelen** breeder sal te lesen zijn.

Noch soo bevinde ick dat de Ouderlingen niet sonder reden soo grootelijckx ghetwijfelt hebben, oft sy aen de **Limoen-boomen** oock den naem van **Citer** souden toevoeghen, aenghesien het groot onderscheydt en verschil datter is tusschen de **Citer** ende **Limoen** / het ghene niet minder en is als tusschen een Que-peir ende een ander Peir. Nerghens can ick bevinden dat den **Citer-boom** met den naem van **Limoen** ghenaemt is: maer wel dat de **Citer** dickmaels te onrecht met den naem van **Limoen** ghenoemt wordt, al hoe wel dat de eene van de anderen soodanigh verschillen, in tacken, bladeren, bloemen en vruchten, dat den Leser in dese mijne betuyghinghe van het verschil sal lichtelijck connen oordeelen 't selve een groote foute en mis-verstandt te zijn, van mijn gevoelen (naer den sin van soo menige ervaren Auderlingen) daer in niet over een te comen.

HET II. CAPITTEL.

De ghedaente ofte wesen van den Citer-boom met bladers, bloemen, en vruchten: ende waer in sy besonder zijn van de Limoenen.

VIRGILIUS met sijne mede-gesellen, hebben al te samen grootelijckx ghefaelt, besonderlijck als hy in sijn versen singht dat den **Citer-boom** in sijn tacken en bladeren soo ghelijck is aen den **Laurierboom**/ dat, ten waer alleen het verschil dat den reuck bescheyden is: ofte den

Lauwer-

Franc^s. Ertinger del: et fecit.

Lauwer-boom soude voor den **Citer-boom** aenghesien worden. Hier toe en dienen gheen reden van wederlegghinghe, maer ick stel den minsten kender hier in Rechter, den welcke dese twee soorten eens te gader aensiende, haestelijck sal vonnis gheven dat VIRGILIUS met alle sijne naersinghers hier in sonder kennis, jae heel onverstaende hebben gesproken.

Het alghemeyn betuyghen der vermaerste Herbaristen ende andere Schrijvers, als kenniſſe hebbende in desen, die betuyghen dat den **Citer-boom**/soo wel in de uythemsche Landen, als in ons climaet, altijdt van natuere cort van stam zijn: ten sy de selve door besondere oefeninghe tot hoogher boomen ghebrocht worden: hoe wel dat sy uyt haere corte stammen hooghe tacken schieten, de welcke seer taey zijn, groen van schorse, met scherpe langhe dorens beset. Ende tot een waere ghetuyghenisse der selve, soo heeft sijne *Hooghw. Heere* AMBR. CAPELLO in sijn leven Bisschop van Handtwerpen (by den welcken ick veele jaeren Capelaen gheweest ben) my dickwils verhaelt, selfs binnen *Napels* in seeckeren pandt-hof van een Klooster der PP. Predick-heeren ghesien te hebben, dat de **Citer-boomen** hunne taeye en ghebuyghsaeme tacken soo hoogh ghescheten hadden, dat de selve aen latten teghen den muer ghebonden waeren, rakende aen het dack des Kloosters, op soodanighe maniere ghelijck by ons de wijngaerden gheleydt worden. Het ghene hem wonder om sien was, te meer soo door de menighte bloemen: als duysent schoone vruchten, welcke plaetse soo vervult was met den krachtighen geur des bloeysels: dat hy voor hooft-pijne beducht was, in dien daer langh ghebleven hadde.

Al ist saecken dat de Citer-bladeren eenighsins ghelijckenis hebben met de Lauwer-bladeren: soo nochtans en isser noyt Laurier, den welcken soo grooten bladeren heeft als den **Citer-boom**: boven dien soo zijn die van de **Citers** romdom aen de randen als een zaghe ghescharrt, bruyn-groen, dick van stof, blinckende ende glad, bitter van smaeck en sterck van reuck. De bloemen staen dicht by een aen 't buytenste der tacken, sy zijn dick en vleeschachtigh van stof, binnen wit en buyten purper-roodtachtigh, slap van reuck, in het midden een rondt schepsel van de aencomende vrucht. De volwassen **Citer-appels** zijn lanck rondt, doch ghemeynelijck in de midden veel dicker als aen de eynden: ende sommighe zijn aen het onderste eynde het dickste, het ghene onder sich seffens verlieſt. De buyten-schel is gemeynelijck bleeck goutgeil en gherimpelt: ghelijck wrat-achtigh: de witte binnen-schel, dat wy somwijl het wit vleesch noemen, is seer dick en laf-soet van smaeck, het welck met verscheyde groote zaden voorsien is. In *Calabria* weeght ghemey-

ghemeynelijck een vrucht van ses tot tien pondt. Ende volghens hē schrijven van FERRARIUS, soo zijnder ontrent *Genua* tot dertigh pondt ghesien.

I. B. FER. *lib. 2. cap. 3*

Wy hebben dese vruchten uyt *Italien* eerst in Nederlandt becomen, alwaer sy somwijl rijpe vruchten voorts-brenghen, want door dien dat de locht alhier niet werm ghenoegh en is soo verschieten sy allen haeren tocht in lange, groene malse scheuten, en weelderigh groot loof. Maer gheven dickwils overvloedelijck bloemen, van de welcke somwijl veule speinen tot kleyne vruchten, die oock rijsen al eer sy tot voorder wasdom comen: hoe wel dat wy teghenwoordigh schoone vruchten op onse **Citer-boomen** hebben. Ende van ghelijcken den seer Ed. Ridder PASQ. DE DECKER teghenwoordigh Amptman deser Stadt Handtwerpen, wiens vruchten nu in het derde jaer op sijne boomen ghestaen hebben, eer sy tot volcomen rijpigheydt ghecomen zijn.

Ick soude half van ghevoelen zijn, dat seecker soorte, die wy alhier **Citers** en oock **Schutters** noemen, een tweede ghelacht van de gemeyne **Citers** soude wesen, want sy zijn vol groote dorens, met doncker peirdtsche bloemen, hooghe tacken en groote breede bladeren.

HET III. CAPITTEL.

Beschrijvinghe van de vijf besondere eyghen soorten van de vruchten der Citroen-boomen.

OM hier alle onnoodige omstandigheden voor by te gaen, ende alles in het kort met weynighe woorden aen te wijsen: soo en sal hier maer een weynigh van de boomen aenroeren, aenghesien de ghedaente der selve in het voorgaende capittel clarelijck in print ende met de beschrijvinghe betoont is. Waerom hier niet anders volghen sal als het verschil in de vruchten, waer uyt dat sal blijcken (naer den sin van FERRARIUS) dat sy een besondere soorte op haer selven zijn, maer niet ghelijck met de **Limoenen.**

Den ghemeynen Citroen-appel.

1. DEse eerste wordt in't latijn *Malum citreum vulgare* genoemt, want met den naem ÆGLE soo worden alle de ghesslachten te samen ghehee-

gheheeten. Ende van dese en is hier niet te verhalen, aenghesien sy in alle haere deelen hier voren beschreven staet.

De ghemeyn Citroen met mismaeckt vrucht.

2. VAn dese is weynigh in't besonder te verhalen, alsoo de bloemen, noch bladeren geen verschil buyten de eerste soort en hebben, behoudelijck, dat dese vruchten uytwendigh seer mismaeckt ende onaenghenaem in't aensien zijn, want hebben groote uytwassen en vremde bulten, het ghene alle de vruchten, op die boomen groeyende, vertoonen. Waer om hy in't latijn *Malum Citreum vulgare bellnatum* geheeten is.

De Callebas-Citroen.

3. M*Alum citreum cucurbitivum*, is soo veel te segghen als de **Citroen met de ghedaente van een Callebasse** ofte **St. Jacobs-flesse**. Dese vruchten zijn alle van een soorte en comen seer groot van stuck, even eens als een Callebasse, ghelijck haeren naem te kennen gheeft. Sy bestaet in een gout-geile dunne buyten-schors, maer inwendigh en is de heele vrucht niet anders als een vast wit vleesch ofte schelle, want al is't dat sy soo groot is, soo nochtans en heeft sy gheenen lepel sap in: want haer weynigh merch is niet waerdigh van te schrijven: oock soo twijfeltmen ofte sy oyt zaet heeft.

Den Citer-appel van verscheyde ghedaente.

4. DEse is de vijfde soort van FERRARIUS, de welcke van hem in't latijn ghenaemt is *Malum citreum digitatum seu multiforme*. Soo veul te segghen als den **Dinghen-appel** of de **Citer van veelderley ghedaente**. Onder dese zijnder die schorsighe aenwassen hebben ghelijck stucken van vingeren, ende andere mismaeckte gekarbonckelde schorse, seer vremt en onghemeyn. Dese is seer ongemeyn groot, ende vertoont by naer gheen fatsoen van Peir oft Appel door haer vremde monstreusigheydt. Dese buyten-schorse is van den selven coleure als de voorgaende, doch dese heeft groote keirenen, de welcke aen haer scherp eynde omghekromt zijn.

De soet-sappighe Citroen.

5. GHenoemden *Hesperides* beschrijft ons desen voor sijn vierde, die hy noemt *Malum citreum dulci medulla*, **Citroen met soet merch.**

Naer het schrijven van den Auteur soo zijn dese uyt Indien eerst gecomen, sy is oock heel anders van ghedaente als de vier voorschreven soortē: want sy de alderkleynste van dese vruchtē zijn, oock de beste gelijckende aen de gedaente der **Limoenē**: behalvē dat de buyten schorse de welcke effen is, als oock haer coleur dat ghelijck is aen de **Oranie-appelen**. Onder alle de **Citers** en isser gheen, die soo veel sap in heeft als dese, het welck seer aenghenaem soet van smaeck is.

Sonder twijfel soo groeyen dese veel in *Portugael*, want my verscheyde mael van dese is presēt ghedaen, soo in den jaere 1668. van den Heere BALTHASAR RUBIUS van Amsterdam, als in den jaere 1675. van den Heere GERARDO INGELS in sijn leven Raedt van de Admiraliteydt tot Middelborgh. Vande welcke ick aen sommighe vrienden deelachtigh maeckende, weynigh geacht waeren, en dat alleen ten opsicht van haer dicke schel; maer haer sap overtreften alle soete Limoenen, het gene van soo ongemeene leckere smaeck was, dat het niet om schrijven is.

Bemerckt.

WY hebben in het sevenste Capittel aen het eerste Deel eenighsins aengheroert het ghevoelen van onsen goeden vrient den Heere COMMELYN: weghens de vremde ofte wanschepsels der vruchten onder de **Oranie-appels**. Ende het selve ghevoelen comt oock onder de **Citers** voor te vallen, te weten van onse vierde soort, de welcke oock-ghenaemt is *Malum citrium multiforme*. Die in den *Neerlandtschen Hesperides* voor gheen besondere soorten aenghenomen is, als alleen voor een spelinghe der nature. Sulckx is voor desen met vriendelijcke reden aengheroert, waerom hier nu gheen meerder voldoeninge noodigh is Want tot blijck van dien soo is't ghewisch, als wanneer seeckeren boom alle jaeren vijftigh vruchten voorts brocht, onder welck ghetal datter tien van verscheyde fatsoen ofte ghedaente waeren, de welcke te samen een ghetal van twintigh uytbrochten, ende dat het ander ghetal van dertigh van een ende ghelijck-formigh wesen zijn Als dan soo is't seecker dat desen boom den naem rechtvaerdigh toecomt naer het meeste ghetal van de ghelijcke vruchten. *Quia á majori parte sumitur denominatio.* Want die andere vremde vruchten worden oneyghen vruchten, en miswasch genoemt, en soo danige zijn een rechte spelinge der nature. Want sulckx heeft FERRARIUS seer wel verstaen, het ghene hy oock clarelijck betuyght ende te kennen gheeft: aen sijn elfste en veertiende Capittel van de *Limon pÿri effigie* ende *Limon striatus vulgatior*. Het ghene hy noch op meer

I. COMM. 5. *boofd-deel. pag. 6.*

I. B. FER. *lib. 2. cap. 11. & cap. 14. & cap. 26.*

meer andere plaetsen is betoonende: hier onnoodigh aen te wijsen. Daerom leest hier mijne 52. soorte van de **Limoenen**/ al waer sijne getuyghenissen bondigh bevestight worden.

Tot een sienelijcke ghetuygenisse: soo comt hier wel te pas de **vremde Citer** den welcke ons JOAN BAUHINUS in twee verscheyde boecken met de print vertoont, en van hem *Citrum monstrosum* ghenoemt is, de welcke aen hem van den *Hertoghe van Wittenbergh* inden jaere 1599. is ghesonden, ende aldaer in sijnen hof aen eenen **Citer-boom** voorts ghecomen was, welcken **Citer-boom** de natuer hadde van altydt de grootste **Citers** voorts te brenghen. Dese misswas, wanschepsel, ofte **Citer-vrucht** door spelinghe der nature, hadde de ghedaente van eenen Teurcksen ofte Poolschen schoen, waer van den voorsten punt als eenen horé bovē waerts was omgebooght, hebbende te langhs een opene wyde holligheydt, welcke holligheydt inwendigh met rubben ghevult was, waer van de buytenste randen van dese **Citer** wijdt van elckanderen weken: op de maniere van eenen open-ghesneden schoen, daer eenen voet in steeckt, met meer andere krullen en vremdighedē, gelijck sulckx door desen monstruesen naem can doen bedencken. Dese vrucht was van ghenoemden Hertogh, om haere vremdigheydt, aen BAUHINUS toe-ghesonden, de welcke hy ghedrooght hebbende onder de andere seldtsaemheden van sijn *museum* bewaert heeft.

1 BAUH *de lapi. infect. Stirp. pag.* 40. *Idem in historia plant. Tom 2. cap* 25.

In deser voeghen sal ick met den Heere COMMELYN van 'tselve ghevoelen zijn ende over een comen: al soo dit een rechte spelinghe der nature was, want dees eenighe vrucht was by geval dat jaer op dien boom voorts ghecomen, sonder dat ons in het voorgaende betoont wordt 'tselve noch gheschiet ofte oyt meer ghevolght te zijn,

Het blijckt ons in de planten der **Hasel-noten**/ (die wy in het latijn *Corÿlus* noemen) dat de selve jaerelijckx goede ende oock quade ofte ydel noten sonder korelen voorts brenghen: immers dit heeft verscheyde oorsaecken, hier onnoodigh te verhaelen? Maer hoe sullen wy ons gevoelen in het naer-volghende bekennen. Ghelijck den H. Doctoor JOAN VAN BUYTEN my betuyght heeft, selfs dickmael beproeft te hebben, van eenen **Haeselaer**/ groeyende binnen de stadt Lier inden hof van den H. Doct. JOAN TAS, des voorn. H. Groot-vader, welckē boom sich in schoonigheyt op het uytersste vertoonde, eñ oock niet minder in jaerelijckx schoone en overvloedighe noten voorts te brenghen: van de welcke onder de vrienden een schotel wierde voorgheselt, beneffens een schotel van slechter aensien, die veel kleynder waeren, welcke eerste soort, om haere schoone vertooninghe, oock alder eerst begroet wierden, in de

welcke noyt een korel bevonden wiert, niet tegenstaende dat sy oyt eenige worm-gaetkens, veel minder tusschen de schelpen eenighe vuyligheydt hadden. Soo dat de kraeckers der kleyne Bos-nootkens de selve goet bevonden? daer de andere kraeckers al te samen verloren arebeydt deden. Hier van soude mijn vraghe zijn? oft dit een spelinghe was? ofte de natuer selver. Want niemandt conde betuyghen datter oyt een note met een keiren op dien boom bevonden was. Ick moet oock bekennen dat ick noyt van mijn leven van sulcken noten heb ghehoort nochte gelesen.

I. Comm. 9. Hooft-deel

In den *Nederlandtschen Hesperides* is te lesen, dat de bloemen de gene die de miswasschen ofte mismaeckte vruchten voorts-brenghen, de selve onvolcomen van maecksel zijn.

Sulckx can oock seer wel by gheval gheschieden ende can alsoo oock voor seecker aenghenomen worden, maer daer mede en wordt niet besloten dat de boomen, die alleen mismaeckte vruchten voorts-brengen, al te samen van onvolcomen bloemen zijn voorts ghecomen, als blijckt ende betoont is, in den **ghehoornden Oranj appel.** Wederom in onsen vijftienden, ende van den twee-en-twintighsten, als mede van den dry-en-twintigsten: want daer en spreeckt Ferrarius niet een woordt van on volcomen bloemen: ende dat sulckx volghen moest, oft dat daer iet van was, dat en soude van hem niet voorby ghegaen ofte naer ghelaten zijn aen te wijsen. En van ghelijcken den **Oranj-boom met de dobbele bloemen** heeft weynigh verschil in sijne vruchten, ten aensien van de **gemeyne Oranj-appels**, soo dat de bloemen hier in weynige onghemeyne uytwerckinghe doen. Ende als sulckx seecker was, soo sou dit ten minsten in den **Ghehoornden** ofte **Memmickens Appel** bevonden worden, het ghene aldaer oock niet te vinden is.

HET IV. CAPITTEL.

By-voeghinghe van vijf vremde Citer-appels, de welcke in Afriken zijn voorts-comende.

HEt sal aen sommighe persoonen vremt, en aen andere onnoodigh duncken, dat dese onbekende vruchten hier by-ghevoeght zijn: immers sulckx is gheschiedt op dat den nau-keurighen van alles soude moghen kennis hebben: ende al is't dat wy nu ter tijdt gheen kennis ofte gheniet van desen en befitten, soo sal den Oefenaer ende liefhebber ten minsten wetenschap krijgheu, dat dese ofte soodanighe vremde soorten in-

in de weireldt bekent en te sien zijn: het ghene somwijl de kennis seer verlicht.

Joan. Huyg. van Linschoten schrijft in sijne voyagien, dat ontrent *Lima* in *Indien*, in een groote ende vermaerde Valeye ghenaemt *Cincia*, aldaer seer schoon om te aensien is de hooghe ende wel-rieckende boomen, de welcke overvloedighe **Citroenen** draghen: die nochtans niet van nature en zijn ghelijck de Spaense, al is't dat sy eenighe ghelijckenis hebben in ghedaente met de selve. Maer dese gheschelt zijnde, soo zijn sy evenwel inwendigh schoon geil, ende soo goet van smaeck dat men sich niet van verzaden can.

In het Landtschap van *Machikore* (seght Dapper) besonderlijck op het Eylandt van *Sancta Maria* groeyen seven-derley **Citroenen** / de welcke van de in-woonders met eenen alghemeynen naem *Voasara* ghenaemt zijn: hoe wel dat sy ieder soort met noch eenen bescheyden ende eyghen naem onderscheyden is. O. Dapp. *Africa*, *pag.* 30. A.

1. De eerste van dese noemen sy in hunne vremde tale *Voasare mami*, de welcke seer schoon en groot van stuck zijn, ende soet van aengenaem sap

2. De andere is ghenaemt *Voasekats*, dese heeft de ghedaente van een groote Pruym, ende is heel suer van sap.

3. en 4. Nu zijn hier twee soorten van de selve nature, maer verscheyde van fatsoen, die sy met eenen naem noemen, *Voatoulong*, dese zijn lanck van gedaente, maer de eene is de kleyne ende de andere is de groote soort, hun sap is van smaeck muscus achtigh, het ghene daer door seer onghemeen lecker gheacht is.

5. Noch hebben sy een andere slach van **Citers**, de welcke sy *Voatrimon* noemen, dese zijn soo groot van vrucht als een kinder-hooft, welcke schel ten uyterstẽ dick is, ghelijck die van de voorgaende oock zijn, die seer nut zijn om in suycker te confijten.

Het viel my vremt voor, dat den Auteur in desen, in het beginsel van seven soortẽ spreeckt, ende niet meer als dese vijf bekent maeckt. Waermede dit aenwijsen der **Citers** sal voltrocken wesen, ende sullen ons voeghen tot de beloofde kenniſſe van de **Paradys** en **Adams Appelen**.

HET V. CAPITTEL.

Ghebruyck, natuer en profijt uyt alle de deelen van den Citer-appel.

Naer dat ick onderſocht hebbe, soo bevinde dat de **Citers** in *Sijrien* aldermeest in het ghebruyck zijn, ende nu seer veul in *Italien* als

tot *Napels*, maer besonder tot *Genua*, ende merckelijck in *Calabria*, dewijle aldaer wel de meeste menighten zijn groeyende.

De Doctoren der gheneesconst, soo de oude als jonghe: bedeylen de **Citers** in vier besondere natueren, te weten de geile buyten schorse, de witte binnen-schel, het merch ofte sap, ende oock het zaet.

AVIC. *lib.* 2. *Trac.* 2. *cap* 189. Den gheleerden Arabisen *Doctor* AVICENNA, beneffens hem meer andere beschrijven, dat de buytenste geile schorse van de **Citroenen** heet is tot in het hooghste vanden eersten, en droogh tot in het uyterste van den tweeden graed. De witte binnen-schel is werm en vochtigh tot in het hooghsten van den eersten graed. Ende AVICENNA is hier by voeghende, *De ghene die meynen dat dese schelle kout en vochtigh is tot in den eersten graed, soodanighe spreken sonder kennisse en onderrindinghe.* Het vleesch ofte merch met het suer sap is kout en droogh in den derden graed. Het zaet is heet in den eersten en droogh inden derden graed. Bemerckt dat dit van de **suere Citers** ghemeynt is, want de soete zijn van een ander ende minder natuer, ende zijn oock seer weynigh in het ghebruyck. Den *Doctor* PLEMPIUS verhaelt in sijne *scholia*, dat AVICENNA dit niet anders en meyndt als van de **oprechte groote Citers** ghelijck Miloenen.

PLEM. *Can. med. lib.* 2. *Tom.* 2.

De buytenste geile schorse van de **Citer** heel dun af-ghesneden, ende tussen papiren in een werme plaetse ghedrooght ende fijn ghepoedert, van 't selve poeder eenen schrupel, dat is twintigh asen, in eenen lepel peterceli water, ofte daer kervel in gheseden is, 't selve aen de kinderen inghegheven, is seer goet voor de wormen.

GAL. *de simp. med. fac. Tom.* 2. *lib.* 2. *cap.* 37. De witte binnen-schel (seght GALENUS) is seer grof en swaer om te verteiren, sy brenght oock verstoptheden by, en gheeft aen het lichaem grof, swaer en slymerigh voetsel. Evenwel soo pleegh de selve veel tot spijse in het ghebruyck te zijn, besonderlijck met pekel en fijn ghekoockt, waer door sy eenighsins beter te verdouwen was. Doch daer worden goede confituren af gemaeckt, de welcke seer aengenaem zijn.

Agrio di cedere.

VAn het binnenste suer-sappigh vleesch ofte merch, met alle sijne witte tussen vellekens (alleen de keirenen uytghedaen) wordt den *Agrio di cedere* ghemaeckt, het welcke met kleyne moeyte gheschiet: niet anders als 't voorschreven merch met wit fijn suycker wel te samen onder malcanderen ghemenghelt, sonder eenighe kokinghe ofte vier. Dit wordt in *Italien*, alleen tot *Genua* met groote menighte ponden gemaeckt, ende van daer de weirelt door versonden.

Den

Den naem van *Agrio di cedere* gheeft te kennen, dat dit van het suer vleesch van **Citers** moet ghemaeckt worden, want *Agrio* is suer te seghen, en *cerdere* is **Citer**: soo de ghene die meynen dat dit oock van de **Limoenen** ghemaeckt wordt, die zijn seer onwetende. Uyt dit sap wordt oock een sijroop ghemaeckt, ende dat tot *Venetien*: de welcke seer nut en bequaem is om by ghebreck van *Agrio di cedere* te ghebruycken.

Het gebruyck van den *Agrio di cedere* is om den onnaturelijcken doorst, den welcken uyt scherpe hitte van de gal-sieckte, heete kortsen, petitsen, ende andere brandende onstelteniſſen, sijnen oorspronck heeft, de selve te matighen, verhoeden ende gheneſen, het ghene naer den reghel der Doctoren, ofte onder melck-wey, kleyn bier, water, oock somwijl onder wijn ghemenghelt wordt, naer de ghestelteniſſe van de qualen ende sieckten, ofte naer de ghestelteniſſe van de lichaemen der siecken.

Uyt het zaet van de **Citers** wordt een olie gheperst, de welcke seer nut is teghen alle vergif, als de selve gestreken wordt aen den pols van't hert. De selve olie gheſtreken aen den navel der kinderen doodet de wormen.

De bloemen en bladeren van de **Citer-boomen** worden tot de selve qualen ghebruyckt, ghelijck hier naer van de **Limoenen** te leſen is.

Sommighe on-ervaren Schrijvers seggen met een groote on-wetendheydt, dat tusschen de **Limoenen** en de **Citers** in de nature gheen onderscheydt en is: aen soodanighe is wel beter kennis en naerder onderſoeckinghe noodigh. Want het merch van de **Citers** is van een veul taeyer stof als van de **Limoenen** / oock het sap van de alder suerſte **Limoenen** en is noyt soo scherp als van de **Citers**: want het Citersap is van een kouwer natuer als van de **Limoenen** / uyt oorsaecke om dat dese soo dick en dicht van witte schel zijnde, het merch dat heel weynigh is, tot soo goeden kokinge niet en comt als dat van de **Limoenen**/ alsoo de sonne stralen aen de **Citers** niet soo scherp en connen doordringhen tot een behulpsamer rijpinghe. Boven dien om dat de **Citer** oock een ander natuer van vrucht is als de **Limoenen**. Met meer andere reden hier niet noodigh by-ghevoeght, alsoo ick niet van meyninghe ben, van dit werck een Medecijn-boeck te maecken.

HET VI.

HET VI. CAPITTEL.

Aenwijsinge van de Paradys-appelen met de Adams-appelen, de welcke soorten van Limoenen zijn.

SOmmighe vernufte Herbaristen sullen verwondert zijn dat ick den **Paradys-appel** met de **Adams-appelen** by de **Citers** schijne te voeghen, daer nochtans de selve meer **Limoenen** als **Citers** zijn, jae oprechte **Limoenen** ende gheen **Citers**. Het ghene FERRARIUS oock wel verstaen heeft: buyten wiens paden hier niet treden wil. Ende om het selve aenstondts vast te stellen, soo hebbe oock de selve het alder-naeste by de **Limoenen** haer plaets ghegheven. Maer de oorsaecke dat ick haer besonder buyten de **Limoenen** woude aenwijsen, is alleen uyt een verkiesinghe gheschiet: om dat aen dese **Adams-appelen** eenen besonderen eyghendom(buyten de **Limoenen**) toe-geschreven wordt. Als zijnde eenen Appel, ofte eenen van dien gheslachte, met de welcke onsen alghemeynen VADER ADAM sijn heel menschelijck gheslacht soo ellendigh soude verstoept hebben. Uyt welck ghevoelen, van soo menighen achtbaeren Schrijver, veel vremde verclaringhe gheschiedt zijn. Waer uyt oock gheene weynighe twijfelachtigheden op-gheresen zijn. Daerom soo is't dat ick de moeyte met eenen iever hebbe aen-ghevangen, om soo veul als het my doenelijck was, de onvermomde waerheydt door goede ghetuyghen aen te wijsen, waer van hier naer de proeve volghen sal.

Den Paradys-appel.

TOt meerder voldoeninghe soo zijn hier de vier soorten de welcke met den naem van **Adams-appel** ghenoemt worden, naer de printen van FERRARIUS in figuren by ghestelt, waer dat den *Pomum Paradisi* sich als den eersten vertoonen sal.

I. B. FER. *lib.* 3. *cap.* 23. 1. De gedaente van den boom vertoont hem seer groot met veule tacken: die seer broosch en breecksaem zijn, de bladeren lanck en smal, doncker-groen, blinckende dick van stof: de bloemen zijn het selve fatsoen als die van de ghemeyn **Limoenen**. De vruchten zijn lanck, van voor ofte onder dicker als boven, van een seer fraey fatsoen, onder met een kleyn memmeken: dese comen wel tot soodanighe grootte als onse tiende *Limon Laura*, oock somwijl ghelijck de **Citers**: de schorse is seer aenghe-

N.° 3.

POMVM PARADISI

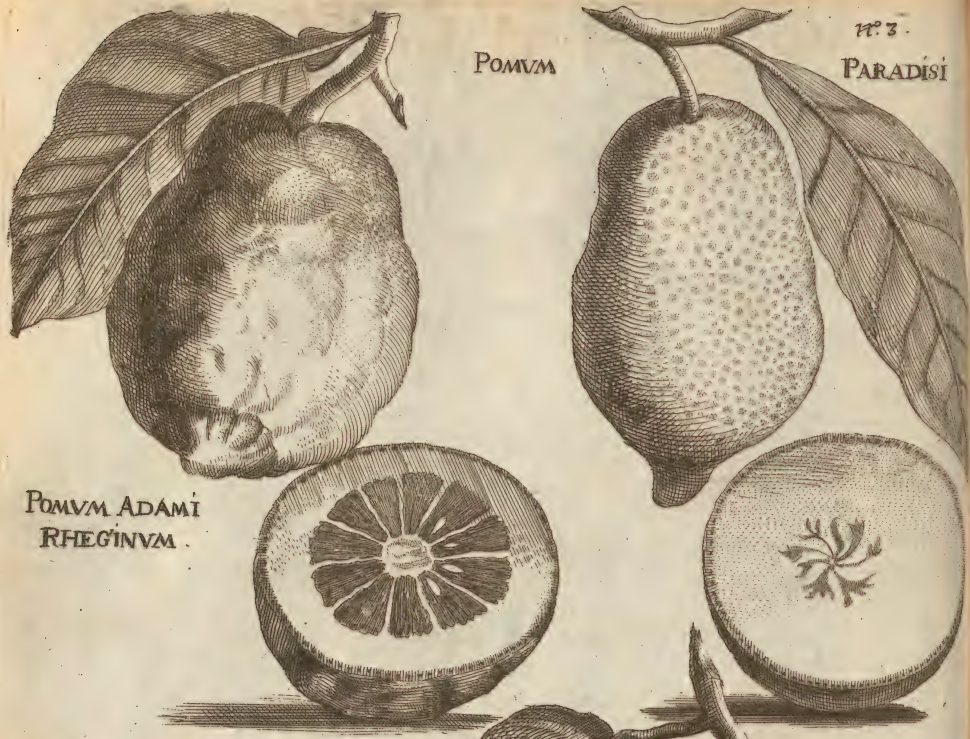

POMVM ADAMI RHEGINVM.

POMVM ADAMI FOETVM.

POMVM ADAMI COMMVNE

Franc. Erlinger fecit

aenghenaem gout-geil; heel fijn-en saecht gekeirent, liefelijck van geur. Den heelen inwendigen appel en is niet anders als een dick, saecht en wit vleesch, behalven dat in de midden eenige weynige in't ronde ligghende krollekens van weynigh sappigh merch zijn, het ghene niet seer soet en is, met twee oft dry teere zadekens: de voorseyde krollekens van merch ligghen inwendigh in soo goede order ende cierelijck gheteeckent, dat-men eerder segghen soude, 't selve meer door konst als door natuer gheschiet te zijn.

Pomum Adami Rheginum.

2. HIer wordt nu vertoont de eerste soort, die den naem van **Adams-appel** heeft, want hy den naem van *Rheginum* naer sijn gheboort-plaetse ontfanghen heeft, die ghelegen is ontrent *Sicilien*, ende hy wordt van de Italianen voor den rechten **Adams-appel** gehouden, uyt seeckere reden om dies wil dat de onderste memme haer altijdt op soodanighe maniere vertoont: als oft sy met der menschen tanden daer in ghedruckt waeren, ghevende daerom tot een vast besluyt dat dit het teecken van *Adams-bete* is. I.B.Fer. cap. 24.

Op andere plaetsen van Italien wordt noch een andere soort van **Limoenen**/ met den naem van **Adams-appel** verkocht, waer op Ferrarius is schrijvende, dat desen *Pomum Adami Rheginum* altijdt veul ende onghemeyn langher is. Maer die **Limoenen** die daer mede voor verkocht worden zijn grooter en dicker van vrucht, de welcke onse veertiende soort is, ende ghenaemt wordt *Lumia Valentina*, wiens beschrijvinghe aldaer naer te sien is.

Onsen tegenwoordigen **Adams-appel**/ die hier in de print ten toon staet, is in sy selven (volwassen zijnde) wel drymael grooter, alshy hem hier in print laet sien. Sy zijn voor dick-rondt, ende aen de stelen wat dunder, met een inghebeten mem. De buyten-schors is schoon gout-geil, hert en rouw by naer ghelijck de **Citers**/ en slap van reuck: de binnen-schel is eenen vingher dick en van smaeck uyt den soeten, het merch is witachtigh en ten uyterstensuer, dat in elve aderkens bedeelt leydt, waer binnen dat veul zaet is, doch ten aensien van de vrucht seer kleyn. Den boom heeft langhe en breede gheschaerde bladeren.

Niet teghen staende dat dese vrucht niet aenghenaem om te eten is, soo wordt sy evenwel veul in de spijsen ghebruyckt.

Ghemeynen Adams-appel.

3. BY veule kenders wordt desen de **swarte Limoen** ghenoemt, welcken naem haer niet qualijck past: uyt reden om dat dese vruchten, soo sy ghespeint zijn, beginnen sy swart groen te worden, waer in onse Nederlanders seer dolen van dese den naem van **Citer** te gheven, alsoo sy voorwaer noyt **Citers** zijn en connen: want dit een oprecht ghesiacht van **Limoenen** is. Ons Nederlandt is van dese wel voorsien, die sy over al't onrecht **Citer** noemen. Ick hebbe beneffens andere Oefenaers alhier veule vruchten ghehadt. Immers hunnen eyghen naem is *Pomum Adami commune*, dat is den **ghemeynen Adams-appel.**

Dese Boomen zijn by veule persoonen meer misacht, als wel bekent, besonderlijck om dat men de selve niet bequaemelijck tot ronde schoone en dichte kroonen en can bedwinghen, alsoo sy seer ongeschickt, krom en slom uyt-schieten. Het hout is seer brooscb en sprock vol groote herte scherpe dorenen. De bladeren zijn lanck en breedt voor rondt, ghekronckelt, doncker groen, dickmael met een kleyn achter-bladerken, gelijck de Orani-bladeren hebben. Sy bloeyen met overvloedige schoone knoppen en bloemen, de welcke inwendigh wit: maer uytwendigh met purpere strepen zijn, oock seer swack van reuck. De vruchten zijn wel tweemael grooter als onse ghemeyne **Orani-appelen.** Het fatsoen ofte ghedaente, wordt hier in print, met een kleyn figure vertoont. De buyten schorse is gout-geil ende een weynigh rouw ghepugghelt, hebbende een uytpuylende memme, den stele is boven ghelijck in eenen navel inghedronghen: de binnen-schel is eenen vingher-breedt dick, oock somwijl veel dicker ende aenghenaem van smaeck. Het merch is geil, en in tien ofte elve cellekens bescheyden, ende het sap is aenghenaem suer van smaeck.

Wy en hebben in onse Nederlandtsche boomgaerden gheen ghesiachten, welcke herder tegen onse koude luchten connen als dese, uyt oorsaecke dat hun houdt soo dicht en vast van stof is.

Noch seyt FERRARIUS dat van het merch ofte sappigh vleesch tot Napels, door order der Doctoren, een *Confictie* ghemaeckt wordt, de welcke aldaer veul in het ghebruyck is. Hoe wel dat PETRUS PINTOR VALENTINUS (Doctor van den *Paus* ALEXANDER DEN VI.) dit ghebruyck verboden heeft.

Wy wenschen al hier om werme somers, waer door wy veele rijpe vruchten

vruchten becomen, die wy als dan met goet voor-deel ghebruycken.

Den eerw. P. GONSALES is schrijvende dat in Egypten eenighe Appelen zijn, die men **Adams-appelen** noemt, waer van die boomen bladeren hebben ghelijck de **Limoenen** ende **Citroenen**/ maer grooter en breeder: de bloemen zijn gheiijck aen de **Citroenen**/ de vruchten zijn rondt en bleeck van coleur: eens soo groot als de ghemeyn **Oranjappels**, de schorsen zijn rouw ende gelijck met seeckere scheuren ofte puttekens, even eens al oft het tande beten waeren. Sy eten dese vruchten met de schellen ghelijck andere Appelen, want sy zijn vol rensch aengenaem sap. De eerste die hy van die ghesien ende gheproeft heeft: was binnen *Damatie* in eenen schoonen hof. De reden dat sy **Adams-appel** ghenoemt zijn en is niet anders: als dat eenighe seghen, om dies wille datter die beten in bevonden worden, dat sy uyt dat teecken den **Appel des Paradys** soude wesen, Het welcke hy nochtans voor een fabel acht en aenneemt. Dit soude naer mijn ghevoelen, den derden voor-beschreven **ghemeynen Adams-appel** wel vastelijck schijnen gheweest te zijn. A. GONS. 2 *deel 6. boeck 2. cap.*

Den bevruchten Adams-appel.

4. NOch wordt ons hier een wonder der nature voorgestelt, in't latijn *Pomum Adami fœtum*: wiens naem nauwelijckx in ons Nederduyts bequaemelijck can geseyt worden, want het woort *fœtum* is soo veel te seghen als iet, het ghene swangher gaende oft bevrucht is. Immers sulckx is den sin naer de woorden van FERRARIUS: ghelijck hier uytwendigh de neffens-staende figure in print aenwijst (doch veel kleynder) als de vruchten inder daet zijn.

Het uytwendigh wesen van desen Appel is ghelijck aen de **Limoenen**/ de welcke aldernaestе ghelijck zijn aen de **Citers**. De vruchten rijp ende volwassen zijnde, berst met een scheure open: waer door het sap uytbortelt, ende als dan vertoont inwendigh noch een kleyne vrucht. Den Appel is rondt, op de maniere van den **Granaet-appel**/ maer dese binnenste vrucht is dun van schel, vol merch en sap, het gene in veertien ofte meerder cellekens beslooten leydt, ende soo vremt van fatsoen, dat FERRARIUS bekendt, dat dese vruchten alleen by ghesicht, maer niet door ghebruyck bekent zijn. Waer door men soude moghen seghen, dat hy den naem van **Adams-appel** becomen heeft, ten aensien van sijn open-berstеn, ghelijck als ADAM in sijnen drift zijnde om alles te weten, sy selven niet en heeft connen wederhouden, ende dien

volghens het serpent ghehoorsaem zijnde, is sijne begeirelijckheydt als uytgeborsten, ende seffens den bete in den Appel gevende: heeft sich vertoont hoedanighe vruchten hy baerde ende voorts ghebrocht hadde. Dese ofte soodanighe reden schijnt ons den ghenoemden Schrijver aen te wijsen.

Hier zijn nu de verscheyde soorten van **Paradys** ende **Adams-appelen** aen de weirelt vertoont, waer mede soo veel verscheyde ghemoederen der menschen becommert zijn: meynende voor vast en seecker, dat het gheen ander vruchten oft appelen connen gheweest zijn, ende dat meer is, ieder natie van volck meynt dat den selven appel eenen gheslacht van hunne inlantsche Appelen gheweest is, uyt welck gevoelen gheen weynighe onseeckerheden beschreven en aenghewesen zijn. Waerom wy tot de andere vruchten (geene Appelen zijnde ende nochtans voor **Adams-vrucht** ghehouden is) ons nu sullen begeven, ende het ghevoelen opentlijck daer van aenwijsen en betoonen.

HET VII. CAPITTEL.

Een besondere aenwijsinghe der vremde vruchten, de welcke van sommige voor de verboden vrucht van ADAM *ghehouden wordt.*

WY bevinden dat de weireldt sich altijdt heeft inghebeelt, dat den **Appel des Paradys** / buyten twijfel den uytnemensten in alle schoonheydt aen de uytwendighe ooghen, ende den alder-aenghenaemsten in smaeck van alle gheschapen vruchten moet gheweest zijn. Ende en is het oock niet seer te verwonderen, dat de bemerckinghe der menschen (ontrent dese saecke) soo verscheyden ende vremde verkiesinghe doet, ghelijck in het voorgaende voor een deel ghetoont is, ende hier naer noch vremder volghen sal.

Van de ghemeynde vrucht des Paradys ghenaemt Mouz ofte Musa ofte Adams-vijgh.

HEt verhael der menighvuldighe naervolghende namen, betuyght dat desen plant met sijne vruchten in de uythemsche landen, wel te vinden

vinden ende oock door sijne oudtheydt langh bekent is gheweest, want den ouden AVICENNA noemt den plant ofte boom in sijne Arabise tale *Mauz*, ende de vruchten *Mauzum* ofte *Arlena*. Met den selven naem wort oock in *Egypten* soo ghenoemt: als te weten tot *Damiata*, *Cairo*, *Roset*, *Alexandrie* ende andere aenpaelende plaetsen. In *Brasilien* en *West-indien* **Bananas**. By de *Iavanen* **Piesang** ofte **Pijsang**. By de *Malabaren* en *Malayzen* **Palan**. By de *Sinesen* **Pacgao / Pala**. En menighte andere naemen. OVIEDUS in sijne historie van Indien schrijft dat desen boom in de Eylanden van *Canarien* ende elders *Platanus* ghenoemt wordt. Maer desen naem wort van CLUSIUS wederleyt, seggende dat desen *Musa* geene boom en is, daer in tegen deel den *Platanus* heel hooge hout-achtige boomen zijn. Den rechten naem in't latijn is *Musa*. In het Neder-duydts **Indiaense vijghe**/oock **Adams-appel**. van BROCARDO in sijne *Reys van't H. Landt* **Pazadys-appel**. Van GULIELMUS PISO *Bananiera*. Ende den *Hortus Malabaricus* noemt hem *Bala*. En in de Braemse tale **Ketp**. Doch men kan haer gheenen eyghender naem toevoeghen als *Ficus exotica cruciata*. Dat is **vremde Kruys-vijgh**.

Avic. *lib.* 2. *cap.* 491.

Ovie. *lib.* 8 *cap.* 1.

Clus *lib.* 2 *cap.* 10.

G. Pi. *lib.* 4. *cap.* 21. *Hort. mal. part.* 1. *pag.* 17.

De ghedaente van den Musa.

ALis't dat PROSPER ALPINUS, ende GULI. PISO de afbeldtsels deser planten, in hunne wercken ons voor ooghen stellen, soo nochtans en zijn sy van my niet ghevolght, bevindende dat de leste Schrijvers met meerder onderscoeck de waerheydt nader-comen. Om welcke reden dat ick my ghevoeght hebbe naer de printen ende beschrijvinge van den voornoemden *Hortus Malabaricus*.

In den ghenoemden *Hortus Malabaricus* is desen plant met den naem van boom beschreven, den welcken tot de hooghde van twee mans lenghde groeyt. Den wortel is twee spannen dick en dry lanck, leydt rondt in sijnen omvangh, hebbende veule teere zaselachtighe wortelkens, die inwendigh houdt-achtigh zijn, ende uytwendigh met een bruyne swart-achtigh schorsken becleedt. De dicke wortelen zijn inwendigh wit, ende van waterachtigh sap, wat soet en samen-treckende van smaeck. Desen wortel gheeft veule jonghe scheuten van nieuwe boomkens, gelijck dese neffen-staende print aenwijst. Want alle de andere menighvuldighe eyghendommen zijn hier te langh om te schrijven.

Den stam is van ghedaente ghelijck een Riet-plant, de welcke seer recht tot de voorschreven hooghde opgaende is, maer soo dick als een

mans Dye. Hier van en can niet ghevoeghelijck een schorse aenghewesen ofte ghenoemt worden, de wyle den stam van den wortel tot aen het top, vervolghens in sijne bladeren bewonden is: ghelijck wy aen het **Indiaens Riet** connen bemercken. Hy is bleeck-groen en glad, niet hout-achtigh, maer Riet-achtigh brooseh van slof. Desen plant en heeft oock gheen tacken, als alleen dat de bladeren te samen boven uyt den stam comen, die haer aenstondts uytspreyden als de bladeren van het Riet, de ghene eerst in malcanderen geroldt zijn ende allenghskens haer breeder ontfouwen ende open gaen. Ieder bladt is in de midden met een dicke zenuwe door-trocken, ende van weder-syde met veule teere schunse aderkens door-toghen: de selve bladeren zijn boven doncker en aen de onder-syde licht groen, Dese bladeren zijn onderhalven mensch lanck ende eenen cubitus breedt. Hoe wel dat ALPINUS schrijft dat ieder bladt ses ofte seven ellen lanck en twee ellen breedt is. Immers soo groot, volghens dat P. GONSALES ghesien heeft, dat den grootsten mensch lichtelijck met een bladt can heel bedeckt worden, Haere stoff is van natuer van het **Indiaens Riet** / het welck door den windt lichtelijck scheurt: de selve bladeren groeyen met sulcken gheschieckten order, dat sy als tacken schijnen te vertoonen.

P. ALP. *cap.* 22.

A. GON. 2. *deel* 6. *boeck* 2. *cap.*

Uyt het hert van den stam en midden uyt de bladeren rijst eenen seer schoonen scheut recht op, met overvloedige eyer-ronde bloemen beset, waer van ieder blom grooter is als een Tulipa, ende het fatsoen van een Leli-narcis, de welcke yser ofte royst achtigh van coleur zijn. Ghelijck in de plaet een figure neffens leydt.

Naer dese bloemen vertoont sich een eenighe tack, die een mans-arm dick is in veule knoppen ofte leden verdeylt: aen ieder lidt zijn tien oft veertien vijghen, soo dat desen tack somwijl met twee hondert vijghen te voorschijn comt. Hoe wel dat DAPPER uyt sekeren Schrijver BOYM verhaelt datter somwijl duysent **Vijghen** aen een eenighe tack hanghen.

Sommighe van dese **Vijghen** zijn kleyn en andere groot, waer van de grootste een span lanck zijn, hebbende de gedaente van een dunne commer: de selve noch onryp zijnde zijn van buyten groen, maer ryp gout-geil, ende onryp zijnde soo is het vleesch binnen geil, het ghene soo saecht van stof is als een fungus. Dese vruchten in de dickte doorghesneden zijnde, in soo veul ronde schijven als het doenelijck is, soo vertoont inwendigh in ieder schijf in't midden de afteeckeningh van een kruys.

Den boom met de jonghe uytspruytelinghen zijn alhier in de print met de letter A. aengheteeckent. De bloemen van de vruchten met B.

Den

MVSA

n. 4.

Den grooten tros met Vijgen C. een vrucht. D. ende de doorgesneden vrucht vertoonende het kruys met de letter E.

Hortus Malabaricus betuyght dat dese boomen in zandt achtige plaetsen groeyen. Ende GONZALES seydt in natte vochtighe. Evenwel sy zijn by duysenden in alle heete landen te vinden.

Natuer en ghebruyck van den Musa.

SERAPIO betuyght met meer andere, dat de vruchten van den *Musa* werm en vochtigh zijn tot het uytersten van den eersten graed. SERA. *lib. simp. cap. 84*

RHASES schrijft dat de vruchten aen de maghe hinderlijck zijn, ende den appetijt weghnemen, en nochtans den buyck weeck maecken, en de engh-borstigheydt gheneesen.

Hort. Malab. bewijst dat den wortel ghestooten en met melck ingenomen de draeyinge des hoofts wegh-neemt. Sijne vochtigheydt uyt de vruchten gheperst en met suycker ghedroncken, is goet voor de onsteeckentheyt der nieren.

LINSCHOTEN schrijft dat dese **Vijghen** de meeste spijs ende onderhoudt van heel Indien is. De beste groeyen aen de kust van *Malabar* en *Cananor*: uyt welcke oorsaecke sy van de Portugisen *figos de Cananor* ghenoemt zijn, ende om de groote menighte die daer zijn, soo worden sy ghedrooght en de schellen af-gepelt zijnde, door heel Indien voor coopmanschap versonden. Ryp en versch zijnde worden meest ghebraden, maer weynigh rouw ghegheten, ghebraden ende in schijven ghesneden doet men daer wijn en canneel over. Andere snijdense in de lenghde door ende struyten die in suycker.

GONSALES verhaelt dat dese vruchten, die den reuck hebben ghelijck Jasmienen, in den eersten den smaeck niet aenghenaem en is, om dat sy te soet zijn: maer die dese vruchten gewoon zijn te eten voegen hier sap van Limoen by, en andere oock suycker, waer door sy soo aengenaem en smaeckelijck zijn, dat men sich daer van nouwelijckx can onthouden, het ghene hy met andere vrienden soo bevonden heeft.

Dese **Vijghen** half groen, niet heel ryp zijnde worden met den tros, by mens huys aen den balck ghehanghen, ende andere dolven ofte graven hun onder het rijs, waer door sy in vier ofte vyf daghen schoon goutgeil worden ende heel ryp zijn.

Veranderinghe onder den Musa.

GULIELMUS PISO schrijft datter twee beschreyde soorten zijn, het ghene alleen bestaet in kleynder vruchten. Maer LINSCHOTEN, oock HORT. MALAB. met meer andere schrijven van tien ofte meer soorten: want daer zijnder oock waer van de vruchten binnen roodt zijn.

PROSP. *Alp. cap.* 22. Hier zijn dry puncten noodigh te aenmercken, de welcke teghen de beschrijvinge van ALPINUS van een ieder bestreden worden. Want voor eerst soo vertoont de figure vanden Musa van ALPINUS dat hy vyf besondere trossen met Vijghen voorts-brenght, het ghene gheheel is strydende teghen alle de voorgaende aenwijsingen, aengesien sy een-parelijck bekennen, als dat den Musa niet meer als eenen eenigen tros Vijghen 't seffens voorts-brenght.

Het tweede punct is, als dat den selven is segghende dat het *suyckerriet* gheint zijnde op den Culcas ofte *Collocasia*, hier van den Musa voorts-comt.

CL. *in herst lib. 2. cap.* 10 *pag.* 252. Dit en wilt CLUSIUS gheenen schijn van waerheydt gheven, uyt reden, om dat den Musa soo overvloedigh van selfs over al uyt den wortel voorts-comt, dat sulckx onnoodigh is. Ghelijck hier in de plaet met de letter A. vertoont is.

Mijn ghevoelen is dat ALPINUS hier in geen geloof en can hebben: om dies wille dat den wortel van den Culcas gheen bequaem stof en is om te inten. Uyt reden om dat den wortel van den Culcas niet houtachtigh en is, want hy van gheen ander stof en is als een Rape ofte van dierghelijcke natuer, niet teghen dat hy langh in't leven blijft. De andere reden is, om dat oock het suycker-riet, van ghelijcken gheen bequame stof en is, om tot een inte te ghebruycken. En dit noch verder insiende: al waert dat dese te samen door inten te vereenighen waeren, soo soude dit voor een wonder der nature moeten gheacht worden, dat door soodanighe onghelijcke vereeninge, sulck eenen stam ofte boomghelijck ghewasch soude van voorts comen. Ende dat noch meer te verwonderen zijn soude, dat van twee soo onvruchtbaere planten, soo schoonen en menighvuldighe vruchten souden te verwachten sijn.

I. VESL. *obs. cap.* 22. Om nu te comen tot het derde, soo schrijft den selven ALPINUS dat desen Musa uyt zaet voorts comt. Hier teghen seydt VESLINGUS. Niet teghenstaende dat het ghevoelen van sommighe is, dat uyt den mondt van de bloem (ten behoorelijcken tijdt gheopent zijnde) seecker speecksel drupt.

drupt, welck des selfs zaet zijn soude. Hier teghen seydt den selven, dat de jonghe scheuten uyt den voet van den stam, ofte uyt des selfs wortel by menighte boven de aerde staen, al eer des selfs bloemen open gegaen zijn. Ende het is noch het gevoelen van veel Auteuren, dat den **Musa** noyt zaet en heeft.

De tweede soort van Adams-appel ofte de andere Musa.

ROCHEFORT betoont een tweede soort van **Musa** / die hy **Bananie** noemt: en den voorschreven **Musa** noemt hy **Adams-Vijghe-boom**, ofte den **Paradys-appel** / den welcken hy met alle het voorgaende wesen oock beschrijft,

Desen **Bananie-boom** / die hy **Adams-appel** noemt is van bladeren ronder en korter als den **Musa** / want dese en zijn maer een elle en een vierendeel lanck ende maer achtien duym breedt. Maer den stam ofte boom-ghewasch is in alles van de selve stof en ghedaente; doch soo hoogh niet. Desen kleynen en draeght oock noyt meer als eenen tros vruchten, waer aen noyt meerder in ghetal zijn, als ten hooghsten dertigh vruchten: de welcke maer ses duym lanck zijn, daer de andere (soo hy betuyght) twelf oft dertien duym zijn. Ende in alles soo zijn de kleyne oock dunder: al noch soo staen dese vruchten veel ydelder en verder van elckanderen als die van den grooten. Dese **Bananie** hebben het vleesch vast en dicht, soo dat sy bequaem zijn om gebraden te wordē onder d'asschen, ofte om inden pot by ander spijsē te koken: daer de andere niet toe bequaem en zijn. De selve in schijven door ghesneden zijnde vertoonen ghedurigh een recht viercant kruys van de eene schel tot aen de andere: welck kruycifix (seydt ROCHEFORT) kan een breede stoffe van diepe doorsichten en bedenckinghen verschaffen, besonderlijck aen alle de ghene die ghewoon zijn de verborghentheden van de nature te vergheestelijcken. C. ROCH. 9. *Hooftstuck* 3. *lidt.*

Hier mede sal ick den Leser vernoeght laten, om nu een weynigh aen te roeren de ghevoelens ende aenmerckinghen, volghens sommighe gemoederen, de welcke hun verstandt tot eenen geestelijcken sin hier ontrent laten spelen.

I HET VIII.

HET VIII. CAPITTEL.

Bemerck-redenen uyt de H. Schrifture, Oude Vaders ende vermaerde Godts gheleerde, aengaende den Boom ende verboden vrucht van Adam.

DAt den Boom ende de vrucht waer in onſe eerſte Auders ADAM en EVA hebben gheſondight, is geweeſt eenen waeren *Boom* ende waere *Vruchte*, dat leert ende heeft altijdt gheleert de Kercke Godts: want de Heylighe Schrifture dat ſelve duydelijck verclaert. Godt den Heere gheboodt den menſch ende ſprack. *Ghy ſult eten van alle de Boomen des Paradys, maer van den Boom der kenniſſe van goet en quaedt, en ſuldy niet eten. Want in wat daghe ghy daer van eten ſult, ſuldy de doot ſterven.* Den ſelven ſtondt in het midden van het Paradys. Met den boom des levens, ſoo betuyght het ſelve Capittel. *Godt den Heere heeft uyt der aerden voorts-ghebracht alderley Boomen luſtigh om te ſien, ende ſuet om te eten, ende oock den Boom des Levens in't midden des Paradys, ende den Boom der kenniſſe van goet ende quaet.* De reden waerom deſe twee boomen aldus ghenaemt werden, gheeft PETRUS LOMBARDUS uyt BEDA en STRABO te kennen. Te weten *den Boom des Levens* wert ſoo gheſeydt. want die van Godt heeft ontfanghen deſe kracht: dat ſoo wie van ſijne vruchten eten ſoude, ſijn lichaem in een gheſtadige gheſontheyt ende ghedurighe goede ghefteltenisſe ſoude verſterckt weſen, ende door gheene kranckheydt ofte ſwackigheydt van auderdom in vererghinghe ofte onderghanck en ſoude vervallen. *Den Boom van wetenſchap van goedt en quaedt*, en heeft deſen naem niet ontfanghen van nature: maer van den uytcomſt der ſaecke, de welcke naer-ghevolght is. Want deſen boom en was niet quaet: maer hy is hier om ghenaemt den boom van wetenſchap van goet ende van quaet, om dat naer het verbodt Godts, hier aen was toecomende de overtredinghe van ADAM en EVA: waer door den menſch by ondervindinghe leeren ſoude, wat onderſchil datter is tuſſchen het goet van ghehoorſaemheydt, ende het quaet van onghehoorſaemheydt. Soo dan deſen naem en is aen den boom niet ghegheven uyt de vrucht, de welcke uyt deſen boom was voorts-comende, maer uyt de ſtraf, oft uyt den loon, het welck ſtondt te volghen uyt het volbrenghen ofte uyt het overtreden van het voorſchreven Goddelijck ghedodt.

GEN. *cap.* 2. *Ver.* 16. 17.

GEN. *cap.* 2 *Ver.* 9.

PET. LOMB. *lib.* 2. *Sent. diſt.* 17.

Eer den menſch deſen-boom aengheraeckt hadde, ſoo kende hy het goet

goet ende het quaet wel : het goet kende hy by voorsichtigheydt ende beproevinghe, maer het quaet door voorsichtigheydt alleen, het welcke hy oock door beproevinghe heeft ghekent, naer dat hy sy selven verstout heeft van die verboden vrucht des booms te eten. Want als dan heeft hy in het lijden van quaet bevonden het verschil tusschen het goet van ghehoorsaemheydt, ende het quaet van onghehoorsaemheydt. Het selve onderscheydt hebben alle kinderen van ADAM hier uyt voorts ghe-leert, wat dat is den loon voor het goet doen, ende de straf voor het quaet doen in het overtreden der Gheboden Godts. Ende hierom hadde Godt dese twee boomen neffens malcanderen ghestelt, op dat den mensch een affectie soude krijghen tot het goet ende een vreese en af-keer van het quaet. Ende ghelijck den Heylighen BONAVENTURA seydt, dat Godt dit ghedaen hadde op dat wy sien souden, hoe seer dat uyt-schijnt de schoonheydt der deughden, boven de snoodtheydt der sonden. Ende hoe de goede wercken het ghemoet verheughen doet, ende de quade wercken het ghemoet doet bedrucken en benauwen. S. BONA. *in* 2. *Sent.* 17. *dub.* 4.

Hoedanigh ende van wat ghestlacht desen **verboden boom** gheweest is, als mede hoedanigh ende welck sijne **verboden vrucht**, sulckx is onseecker. Alsoo de Schrifture, nocht de overleveringhe der Kercke Godts niet en heeft bescheyden nochte uytghedruckt. Want de Schrifture seght alleenelijck. *De Vrouwe heeft ghesien dat den Boom goet was te eten, ende schoon aen de ooghen ende aenghenaem aen het ghesicht, ende heeft dat ghegheten ende ghegheven aen haeren Man, die dat ghegheten heeft.* Waerom aen onse verstanden is elck gheoreloft te onderstoecken, wat hout en vrucht dit gheweest is. Waer van by de uytlegghers der Schrifture twee besondere sententien worden ghevonden. Waer van de eene seydt eenen *Appel-boom* ende *Appel*. De andere segghen gheweest te zijn eenen *Vijghen-boom* ende *Vijghe*. GEN. *cap.* 3. B. *Ver.* 6.

MOYSES BARCHEPHA met goede ghegronde reden hebbende verworpen het gevoelen van sommige, die tegen de Schrifture meynen, dat desen verboden boom en vruchte soude gheweest zijn het werck van onkuysheydt: ofte ghelijck andere het terwe graen: ende andere den wijngaert ende den wijn. Dese ghevoelens wederleydt hebbende: soo seydt PHILOXENUS MABUGENSIS. *Oratione de Arbore vitæ.* Ende veele andere achten te zijn geweest eenen **Vijghen-boom**/ den welcken aen ADAM is verboden, ende waer aen ADAM Godts ghebodt heeft overtreden. Welcke sententie als zijnde de waerschijnelijckste wy onderteeckenen. Niet teghenstaende dat van niemant met volle waerheydt ende verseeckeringhe can betuyght en vast gestelt worden, welcke de rechte vrucht MOYS. BAR. *Comment. de Paradiso Part.* 1. *cap.* 19.

ofte gheslacht is gheweest waer mede ADAM het menschelijck gheslacht soo allendigh versnoept heeft.

Het is gheloofelijck dat ADAM en EVA aenstondts, dat is op den selven ooghenblick, als sy vanden verboden boom de vrucht hebben gheproeft, zijn met schaemte bevanghen gheweest, ende hebben van den naesten boom bladeren ghetrocken waer mede sy hunne naecktheydt hebben bedeckt: want ten schijnt niet dat sy andere boomen zijn voor by gelooopen. Ergo hier volght uyt: op die plaets, onder dien boom, daer hun ooghen zijn gheopent, daer de schaemte hunne naecktheydt heeft ontdeckt. Daer segh ick is het apparentste en waerschijnelijckxste, dat sy met die naest-staende bladeren hun hebben ghedeckt. Ende de Schriftu-
GEN *cap.* 3. *Ver* 7. 8. re leert met *Vijghe bladeren. Ende hun beyder ooghen zijn gheopent: ende als sy hun bekenden dat sy naeckt waeren, hebben Vijghe-bladeren samen ghevlochten, ende hun daer voor deckselvan ghemaeckt.* Uyt dese woorden betuyght oock het selve den Heylighen THEODORETUS. *Want* ADAM *en* EVA *hoorende de stemme Godts, hebben hun verstopt van het aenschijn des Heeren in het midden van den Boom des Paradys.* Inden Boom waer aen sy hadden ghesondight, hebben ghetracht hun te verborghen. Ende door den **Boom des Paradys** wordt besonderlijck verstaen den **Verboden Boom** / om dies wille dat van den selven wordt verhaelt het ghebodt van Godt. Nu ter wijlen ADAM en EVA **Vijghe bladeren** by een hechten om voor deckselen te maecken: hoorende de stemme des Heeren, hebben hun gheborghen? Waer is dese vluchtinghe ofte schuyl-plaetse gheweest: waerschijnelijck onder gheenen anderen Boom, als den **Vijghen-boom**, alwaer sy noch met plucken en 't samen-voeghen der bladeren besigh waeren. Soo dat uyt alle dese bondighe ende vervolghende voorgaende redenen, soude connen besloten worden, dat den **Vijghen-boom** den **Boom van Adam** is.

Soo wanneer wy ons verstandt beneffens ons gheselschap laten spelen op den voor aengheweesen **Musa** / welcke schoone gout-geile vrucht soo cierelijck, aenlockende, ende soo soet en aenghenaem van smaeck is, met alle de andere uytmuntende eyghendommen die hy besit? Hoe soude iemandt desen merckelijck connen bestraffen, ende met groot ongelijck belasten, die menighvuldighe ghetuyghen, de welcke van ghevoelen zijn dat den **Musa den Boom des Paradys** soude weesen. My dunckt dat sijne groote Vijghe-bladeren stof ghenoegh hebben om in soo corten tydt een deck-cleedt aen malcanderen te echten, om op soo snellen stondt als ADAM en EVA besich waeren, hun daer mede te beschudden, jae oock met gheen bequaemer. Maer soo wy een weynigh

voorder

voorder treden tot het inwendigh weſen van deſe vrucht, die niet alleen een teecken van het kruys in heeft, maer CAREL ROCHEFORT ende meer andere ſegghen een *Kruysfix*, het welck te ſeggen is een kruys met een beldt van den ghekruyſten: al oft Godt door den ſelven appel wilde leeren, dat de oorſaeck van het kruys van den Sone Godts is de ſonde van den eerſten menſch.

Het is ſeer ongherijmt en ſlecht van CLUSIUS gheſchreven: ſeeckeren Franciſcaner voor eenen Leughenaer uyt te ſchelden, die van deſe opinie ſoude gheſchreven hebben, welcken Franciſcaner van hem niet ghenoemt en wordt, waer door ſijn verhael meer voor een paſſie als voor waerheydt can aenghenomen worden. Ende het ſelve deuntien ſinght DAPPER met meer andere. Den Franciſcaner en is van gheen ander ghevoelen van deſen **Adams-appel**? als JOAN. H. VAN LINSCHOTEN van deſen **Muſa** naer ſijn ghevoelen ſchrijft, dat deſen **Boſch-vijghen** van den **Muſa** wel voor den **rechten Druyven** ſoude aenwijſen, die de beſpieders van de kinderen van Iſrael uyt het Landt van Beloften brochten op eenen ſtock gheladen, die twee mans droegen, ende voor **Druyven** verſtaen wordt. Dit en is gheen reden om LINSCHOTEN eenen loghenaer te noemen: uyt reden dat deſe ſpiculatie tot eenen anderen ſin ſtreckt. Het ſelve is oock van den Franciſcaner.

Dit en is gheene nieuwe vindinghe, dat den **Muſa** voor den **Adams appel** ende den **Paradys-appel** ghehouden is. Het ſoude by naer niet vindbaer weſen den eerſten Auteur hier van te noemen: want hoe veul oude Schrijvers dat ick hier van geleſen hebbe: ſoo was dien naem by hun al bekent. JACOBUS BOSIUS, CANISIUS ende andere betuyghen dat in *Cijpers*, *Aleppo*, *Damaſco*, ende in heel *Sÿrien* deſen **Muſa** al-daer den **Paradys-appel** van een ider ghenoemt is: ende ſulckx en comt van heden oft giſteren niet.

JAC. BOSI. *lib 2. de cruce trium cap. 6. pag 145.* CANI. ANT *lect. Tom. 5. pag. 112.*

Veranderingh van den Adams-appel.

NIet teghenſtaende alle het voorſchreven ende bondigh aenwijſen van den **Vijghen-boom**: ſoo zijnder oock gemoederen, de welcke met alſoo vaſten redenen willen vaſt ſtellen ende ſtaende houden, dat het gheen **Vijgh** gheweeſt en is, maer eenen rechten **Appel-boom** ende eenen **Appel**. Want de ghemeyne antwoordt in onſe Nederduytſe tale, waerom ende waer door wy zijn comen in de erf-ſonde ende elenden, ſoo is de ſelve: om dat ADAM teghen Godts bevel heeft in den **Appel** ghebeten.

Dese antwoort wordt bevestight uyt de Lof-sanghen der Heylige Kercke: op den passie Sondagh: met dese woorden. *De pararentis protoplasti fraude factor condolens, quando pomi noxialis in necem morsu ruit: ipse lignum tunc notavit, damna ligni ut solveret.* **Den Schepper medelijden hebbende over het bedroch van den Voor-vader des Menschen / wanneer die door den bete van den verboden Appel is ghevallen in de doodt: soo heeft hy bemerckt het houdt / om de schade des houts wegh te nemen.** Waer door clarelijck schijnt uytghedruckt te wesen, dat de verboden vrucht eenen **Appel-boom** ende eenen **Appel** gheweest is. Daer en boven soo seydt den Bruydegom tot de gheestelijcke Bruydt: *Sub Arbore mali suscitavi te: ibi corrupta est mater tua.* **Onder eenen Appel-boom hebbe ick u verweckt: aldaer is uwe Moeder bedroghen.** Dit wordt verstaen van onse eerste moeder Eva, de welcke van het serpent is bedroghen onder den **Appel-boom** / wanneer sy gheloof ghevende aen het serpent, heeft ghenomen ende ghegheten van den **verboden Boom** ende vrucht. Maer aldaer is verweckt door de ghenade Godts, dat Adam en Eva zijn ghebrocht tot penitentie, ende uyt-gheleydt uyt haere sonden.

Cant. *cap.* 8. *Ver.* 5.

Ende alnoch soo zijnder onder de Appel-vruchten soo schoon in aensien, ende soo aenghenaem van smaeck: waer door sy ghenoech verweckt ende tot lust en appetydt conden ghebrocht worden.

Wederom wordt betoont dat het gheenen **Vijghen-boom** en is gheweest, uyt reden om dat Eva in dese dolinghe was, dat sy meynde, dat niet alleen het eten, maer oock het aenraecken van den boom van goet en quaet verboden was. Soo besluyt men uyt haere antwoordt op de vraghe des duyvelsch. Segghende: *Maer van de vrucht des Booms die in't midden des Paradys is, heeft ons Godt gheboden, dat wy niet eten en souden, ende dat wy dat niet en souden aentasten.* Hoe can men dan segghen dat het **vijghen** gheweest zijn, want soude sy van dien selven Boom noch derren bladeren plucken, daer sy aenstondts haer quaet saghen: sonder twijfel dat sy van dien Boom ghevlucht zijn tot eenen **Vijghen-boom** / waer onder dat sy haer verborghen hebben, ende apparent verder van den **Appel-boom** als naer by.

Gen. *cap.* 3. *Ver.* 3.

Hier teghen can gheseydt worden, dat ghelijck Adam en Eva in het verstandt, door hooverdye, verblindt zijnde, sy Godts ghebodt niet en hebben aenghesien: maer alleen de aenghenamicheydt van de verboden vrucht, ende hun dwase begeirte van te wesen ghelijck Goden. Dat sy inde selve verblindtheyt zijn ghebleven, ende siende meer hunne naecktheyt des vleesch dan van de ziele, soo hebben sy de bladeren tot deckssels

ghepluckt

ghepluckt van den selven boom. Ghelijck de kinderen van Adam, siende naer het volbrenghen der sonden hunne vuyligheydt, soecken door bladeren van verschooninghe hun te ontschuldighen, met hunnen Even naesten te beschuldighen. In plaetse van met een rouwigh hert ende volcomen leetwesen door een oprechte bichte uyt liefde siende de naecktheydt hunder ziele) by hunnen Godt sijne gramschap te versoenen.

Wederom, oock op de Stemme Godts? ADAM *waer zijt gy* als ADAM antwoorde: *Ick hebbe uwe stemme ghehoort in het Paradys, ende ick hebbe ghevreest, om dat ick naeckt was, ende hebbe my verborghen.* Doen heeft den Heere gheseydt: *want wie heeft u te kennen ghegheven dat ghy naeckt waert, ten sy om dat ghy hebt ghegheten van dien Boom, waer van ick u verboden hadde dat ghy niet eten en soudt.* Al oft hy wilde segghen: de bladeren overtuygen u dat gy hebt ghegheten van de verboden vruchten, ende teghen mijn ghebodt, van den boom van wetenschap van goet en quaet. Vervolghens mits dese bladeren **Vijghe-bladeren** waeren, soo was den verboden Boom eenen **Vijgheu-boom**/ende de vrucht een **Vijghe.** GEN. *cap.* 3 *Ver.* 10.

Niet teghenstaende soo persisteren PERENUS en TOSTATUS ABULENSIS. Dat het eenen **Appel-boom** is gheweest. Nochte de **Vijge-bladeren** en waeren eyghentlijck gheen teecken, dat de sonde van ADAM aen eenen **Vijghen-boom** gheschiedt was: maer enckelijck een teecken van dat ADAM en EVA hadden gheseondight, ende door de sonde nu schaemte hadden over hunne naecktheydt, de welcke sy voor het bedrijven der sonden niet en hadden: uyt reden dat soo lanck als ADAM onderworpen was aen GODT, soo was oock het vleesch onderworpen aen den gheest, de begeirlijckheydt aen de reden, het onderste deel ofte sinnelust aen het bovenste deel ofte bestier van den wille. Maer den mensch wederspannigh wordende aen Godt, wordt swaer aen sijn eyghen selven; wie de reden niet en dient, die wordt een slaef van sijne sinnelijckheydt, ende hy wordt beschaemt overmeestert te wesen van't vleesch, wiens gheest niet en ghehoorsaemt aen Godt.

Hierom: mits dat ADAM en EVA in hun selven bevonden een wederspannigheydt van hun vleesch, om dat sy wederspannigh waeren aen Godt: soo quam terstondt in hun de schaemte: aensiende hunder naecktheydt, ende om de selve te decken vlochten sy Vijghe bladeren? Heeft Godt hun uyt dese Vijghe-bladeren overtuyght van sonde van onghehoorsaemheydt teghen sijn ghebodt, van dat sy niet en souden eten van den boom van wetenschap van goet en quaet. Soo en volght hier niet uyt dat den selven boom eenen Vijghen-boom moet gheweest zijn.

Jae de Schrifture schijnt van ander ghevoelen te zijn dat het gheenen

Vijghen-

Vijghen-boom gheweest is: want ghelijck wy verhaelt hebben: hoe ADAM en EVA van de verboden vrucht ghepluckt en ghegeten hebben: soo begint hier uyt een nieuw ende ander ghevoelen: te weten dat *hun beyder ooghen zijn gheopent, ende siende dat sy naeckt waeren hebben Vijghebladeren 't samen ghehecht &c.* Even eens al oft men ons wilde segghen: dat ADAM en EVA ghenomen hebbende de vrucht van den verboden boom, zijn ghecomen tot eenen anderen boom, waer van sy de bladeren hebben ghepluckt, ende dat dit was eenen **Vijghen-boom**. Voorwaer een slechte stof om iet mede te bedecken in soo heeten sonne-schijn want de Vijghe-bladeren zijn soo haest verwelckt ende verdort, voorwaer oock een al te slechte excusie en verschooninghe, want alle onse sonden en connen niet bedeckt worden voor die Aldoorsiende oogh, die Sonne der Rechtvaerdigheydt: de welcke in het Oordeel soo sal lichten, dat niet alleen alle de woorden ende wercken (die den mensch nu soo tracht te bedecken en verborghen) sullen ghesien worden: maer oock alle sondighe ghepeysen.

Aenghesien dat nu het waerschijnelijckxste is, dat het eenen **Appel-boom** ende eenen **Appel** gheweest is, soo staet ons nu immers te onderstoecken hoedanighen **Appel**, van wat soort ofte ghesslachte, ofte het nu niet eenen en is gheweest van onse vier verscheyde soorten, die hier voor in print staen ende hun ghedaente beschreven zijn, het welck een ghesslacht van **Limoenen** is. Daer van en is my by gheene Schrijvers verseeckeringhe ghescheven, als het ghene ick hier voor daer van betoont en aenghe wesen hebbe, het ghene aen my heel kleyne voldoeninghe heeft ghegheven, om eenen van alle de selve daer voor te derren noemen.

Veele menschen ghemoederen en zijn niet weynigh in dese saeck bekommert, want by nae het alghemeyn ghevoelen is, dat dit een ongemeene vrucht was, van welcke soorte oft ghesslachte gheen meer te vinden waeren als dien boom alleen: jae gheenen schoonderen, kostelijckeren, aenghenamer noch delicateren: uyt oorsaecke om dat den selven soo seer verboden was: ende teghen soo straffen ghebodt ghepluckt en ghegheten was, die soo swaerelijck is ghestraft gheweest. Maer gelijck dit wel bemerckt PHILOXENUS MABURGENSIS *apud* MOYSEN BARGEPHA. Segghende: de grootheydt der sonde van ADAM en was niet gheleghen in de costelijckheydt van de vrucht: maer in de groote onghehoorsaemheydt, van teghen het ghebodt Godts de selve vrucht te eten, ende in die groote hooveirdigheydt van door dese vrucht te eten, te willen ghelijck aen Godt zijn. In die onghelooviglieydt teghen het

In biblioteo PP. de Paradiso Tom 1. cap. 1. pag 25.

woordt

woort Godts, ende in meer te ghelooven aen het segghen van het Serpent, ende al ofter meer als eenen Godt conde wesen: waer teghen MICHAEL roept? *Quis sicut Deus? Wie ghelijck Godt.* Boven dien soo had Godt desen boom ghestelt en de vrucht verboden op dat den mensch sich hier van wachtende ende onthoudende, soude herkennen sijnen Heere en Godt als sijnen Schepper en Ghever van alle goet, als Wet-gever, eenigh en eeuwigh Godt. Ende op dat den mensch sy selven hier in sou kennen als een schepsel, onderdaen, en dienaer Godts. Soo dan al is't dat de verboden vrucht kleyn was: nochtans soo was het ghebodt groot, grouwelijck de overtredinghe, ende rechtvaerdigh de straf.

Den naem MICHAEL *is te segghen wie ghelijck Godt.*

Bemerckt dat niemandt en vermach op te werpen die dwase vraghen? Waerom Godt dien Boom ghestelt ende verboden hadde, de wyle hy wist dat ADAM soude sondigen. Want de selve vraeghe heeft oock plaets in alle andere schepselen. Soo dat dit soude ghevraeght zijn als van ondanckbaere sotten? Waerom hebben wy den kostelijcken wijn? waerom bier? waerom spijs ende soo menighte andere goede dinghen waer in soo menichte sonden gheschieden? waerom eenen mondt ende Tonge waer vau soo sotte vraeghen comen, quade woorden, onnutte klappen &c. Godt heeft willen betoonen sijn macht, goetheydt en rechtveerdigheydt. Nochtans en heeft hy niet begheert den val van ADAM, den welcken hy met een licht ghebodt, met voorgheschelden loon, met aenghedreyghde straf soo vaderlijck teghen den val ende sonde heeft voorcomen. Maer het is rechtvaerdigh, dat den mensch aen Godt is onderworpen: ende die in verstandt, wil, en memorie is gheschapen naer het beldt Godts, oock sy selven tot Godt bestiert om in Godt te gelooven, in Godt te hopen en Godt te beminnen met hert en ziel inwendigh en uytwendigh.

Daerom heeft Godt ghesteldt den Boom van goet en quaet, op dat den mensch bestaende in een redelijck lichaem en eeuwigh levende ziele, sijnen gheest en hert ende sich gheheel aen Godt soude opofferen: wanneer hy in eene oodtmoedighe onderdanigheydt spaerende de verboden vrucht (ghelijck een teecken van verbondt tusschen Godt en den mensch) Godt als Heere ende opperste goedt, den mensch als dienaer ende onderworpelingh aen Godt soude herkennen. Soo dat *Godt den mensch van den beginne heeft ghestelt ende ghelaeten in de handen van sijnen raet.* Hy heeft den mensch gheschelt sijne gheboden op dat hy die volbrenghende soude zaligh worden. Maer den mensch heeft vrywilligh sijne handen uytghesteecken tot de sonden. ECCLES. *cap* 15. *Ver.* 14.

Ick sal den leser hier mede in sijne voorder onderzoeckinghe laeten:

eer men my belaste dat ick hier Sermoonen schrijven wil: het welcke nochtans mijne meyninge noyt en was, dan het scheen dat dese materie nochtans op soodanigen sin moeste aengewesen worden. Den nauwkeurighen en sal evenwel van my gheen voorder aenwijsinghe vraeghen, welck dat den rechten **Adams-appel** is, de wyle dat ick meyne, dat uyt het voorgaende can ghespeurt worden, dat ick om tot die kennisse te comen gheenen arebeydt veronnachtsaemt hebbe, want ick hier nae soo weet-gierigh was, als al de ghene die het selve met alle iever betrachten. Daerom het ghene den Almoghenden verborghen wilt, en sal den mensch niet vinden.

HET

WEENINGE VAN ADAM

Adam beweent het quaet, door sijn daet aen ons verleent.

ACh ongheluckighst uur! O dagh vol droevigheden!
O list vol duyvelsch gif! ach onbewuste schreden!
O toeganck in het quaet! O droef, O corten tydt,
Eer ick de vreught wel ken, ben ick haer seffens quyt.
O onghehoorsaem mensch! laet gryfen mijne haeyren
Al ben ick noch soo jonck; dat al de strenghe baren
My storten over t'lijf tot inden hollen grondt:
Op dat ick was van hier en uyt Godts ooghen stondt.
Comt Berghen deckt mijn quaet, laet my by u verschuylen,
Sa Son verliest u licht, toont my de duyster kuylen
Daer ick my berghen can. Den Hemel is gheslooten.
Den Schepper seyndt sijn knecht met t'vlammigh swaert tot moort.
De Doodt die wordt ghebaert, den draet is doorghesneden,
Ick die het leven was moet onder naer beneden,
Dat is naer t'duyster hol daer die banditen zijn
Voor eeuwighlijck ghestelt te derven Godts aenschijn.
Den dampt van't bangh ghesucht compt my de ziel begolven,
En al d'onsienb're kracht in't meir van droefheydt dolven.
Want weder op een nieuw doorboort de knaging'h my:
Dat ick mijn groot palleys; jae s'hemelsch melody
(Door een vervloeckte daet) als ballinck moet verlaten,
Want iet van d'eyghendom en can my nimmer baten.
Maer k'ben als levend doodt door d'opghesschorste macht,
Die my, door mijne daet, heeft in de hel ghebracht.
Mijn quaet heyst meerder straf als *Lucifer* ooyt lede!
Om dat ick Godts ghebodt soo grouwelijck overtrede.
Want niemandt naer sijn daet bleef schuldigh meer in't seydt,
Maer laes: wie comen sal, oft uyt dit leven scheydt
Is plichtigh aen mijn boet. T'zijn al verloren suchten!
Want al wat leven heeft door mijne daet moet vluchten.
O arme droeve mensch! O slaef vol swaer alend!
Dat ick (eer dat ghy zyt) u in het lijden send.

Om

Om dat ick *Vader* ben, en *Vader* blijf naer deſen,
Soo is de wreede doodt op d'onghebaert gheresen.
En heb mijn zaet verdompt eer dat het was op d'aerdt,
Door mijn vervloeckte daet, beleydt door d'*Aenghepaerdte*.
Helaes ick ſucht en ween voor alle mijn misdaden,
Want moet van nu af aen in't badt van knagingh baden.
Om dat ick *eerſte* VAER 't gheluck ſoo heb miſvat,
Dat laes mijn kinders nu zijn Aerd' voor duyvelſch padt.
Ick als met graghen luſt door duyvelſch gif ghedreven,
Betrachten GODT te zijn, en ben gheen menſch ghebleven.
Ick was op d'aerdts Tonneel als opper Godt gheſtelt;
Maer door mijn *Meſellin* is mijne macht ghevelt.
Ick was in heerſchappy van eeuwighlijck te leven,
Om in d'onnooſel deught een ieder ſpoor te gheven;
Maer door 't *Serpenten* aerdt, dat alle goet benyt
Is door de loghen ſelfs u *Moeder* opghevrijdt.
Sy quamp my lieflijck aen met kracht van ſeldſaem ſtreelen:
Dees liefelijcke vrucht te proeven en te deelen,
Want heeft door duyvelſch raedt my ſoo ſoet aenghefocht,
Dat ick ben onder 't jock van haere quael ghebrocht
Met waere reedſaemheydt heeft ſy my doen bedroeven,
En Alſem ende gal, voor d'eyghen ſoet, doen preoven.
Vervloeckte maeltydt! Ach! dat Ick mijn *Wijf* meer acht,
En eenen Appels-beet, waer door mijn groot gheſlacht
Helaes! uyt hemelſch zael moet eeuwigh zijn ghesloten,
En ick veul hondert jaer blijf met het ſweet begoten.
Al is't dat Godt mijn *Vijf*de pyn in't baeren gaf:
Voor ſulck een grouſaem ſond! O al te lichten ſtraf.
O! goedertieren Godt! O! al te ſaechten VADER:
Ick vlucht van u ewegh, en ghy compt my noch nader.
Ick derve niet een oogh tot u ten Hemel ſlaen,
Ick bid! O grooten Godt laet my door rouw vergaen.
Heer! laet my doch voldoen voor al die lijden moeten!
Heer! laet my 't lijden al, en ieders lijden boeten.

HET DERDE DEEL.

Hier worden beschreven alle de gheslachten der **Limoenen**, *de welcke uyt verscheyde treffelijcke Schrijvers te samen ghevoeght zijn: met eenighe vremde Limoen-gelijcke Indiaensche vruchten.*

VOOR-REDEN.

GHelijck ick voormael in het eerste Capittel van de **Citers** betoont hebbe, dat oock de **Limoenē** seer gemeyn, sonder onderscheyt met dē naem van **Citer** ofte **Citroen** niet alleen ghenoemt zijn; maer van verscheyde Schrijvers met den selven aengeteeckent. uyt welcke reden dat het recht onderscheydt soo langh vermomt bleef, ende de **Citers** met de **Limoenen** te samen onder een Rot schuylden. Tot welcken eynde dat hier de **Limoenen** onder een besondere beschrijvinghe te samen ghevoeght zijn. Niet teghenstaende dat de selve met veule besondere naemen, als ieder met sijnen eyghen sullen bescheyden worden, ende dat om reden van de bescheydentheydt, naer dē eygendom van de vruchten. By de welcke nochtans altydt den eygen en ghemeynen naem van **Limoen** sal ghevoeght zijn. Die in't getal met de Cijfers vervolghen sullen.

Tot meerder voldoeninge van den weet-gierigen Liefhebber, soo zijn hier te lesen alle de verscheyde ghedaenten ende vremde ghestachten van Limoenen naer den sin ende neerstighe aenwijsinghen van den Eerw. P. Ioan Bapt. Ferrarius wiens lessen wy hier in ghehouden zijn te volghen: Hoe wel dat wy niet anders van meyninghe en zijn, als dese vruchten met haere naemen te noemen, ende haere besondere ghedaenten met soo korten woorden en weynige regelen als't moghelijck is aen te wijsen: ende 'tselve voor ooghen stellen op de maniere van een ampel Register ofte cort begrijp. Niet anders als omdat wy kennen soudē datter soo menighte vremde en besondere soorten zijn, van de welcke ons Nederlandt soo weynigh voorsien is.

HET I. CAPITTEL.

Kenniſſe der vremde Naemen, met de ghedaente van de boomen, bladeren, bloemen en vruchten der Limoenen.

DEn **Limoen-appel** in onſe Nederduydtſe tale, wordt in't latijn *Pomum Limonium* ofte *Limonium malum* genoemt. In't Spaens *Limonera.* In't Frans *Limons.* In't Engels *Limont ree* In de Apoteeck *Limones.* Ende naer den ſin van den *Heſperides* ARETHUSA In't Griecx *Limon.* Den boom *Malus Limonia* ende de vrucht *Limon* naer den ſin van den *Neerlandtſchen Heſperides.* Die daer noch byvoeght dat de **Limoen-boomen** verdeelt worden in **Limoen** / *Ponzine*, **Adams-appel** / **Paradys-appel** / *Limon* ende *Limas.* De andere vremde mannen ſal by ieder gheſlacht naer den ſin van den *Roomſchen Heſperides* beſonder beſchreven ſtaen. Waer van ſommige niet wel te verduydtſen zijn, ten ſy met veule byghevoeghde woorden, waer door ſy ſomwijl met hunnen eerſten latijnſen naem onverandert ofte onvertaelt blijven ſullen.

De ghedaente in't ghemeyne ſoo van boomen, bladeren, bloemen en vruchten der Limoenen.

IN Brabandt groeyen de **Limoen-boomen** tot een ſchoone hooghde, doch in heeter landen veel grooter en hoogher, met veule ſchoone zyde tacken, de welcke met ſcherpe dorens beſet zijn, maer ſoo lanck niet als die van de **Citers** / maer de bladeren zijn eenighſins gelijck aen het Citer-loof, doch ſoo groot nocht dick van ſtof niet, nochte de'e en zijn voor niet rondt bot, maer ſcherp ende ſpits toeloopende, met veule ribbekens ofte aderkens doortrocké. De bloemen zijn ſwack van reuck, ende in het eerſte purperachtigh, ſeer ghelijck aen de Citer-bloemen, maer kleynder, ende opengaende binnen heel wit. Sommige **Limoen-boomen** hebben het bloeyſel ſeer ghelijck aende Orani-bloemen, hebbende van binnen geile draeykens. Dit bloeyſel comt in het leſte van de maent Junij, waer van de vruchten in den Herſt-maent tot de grootte van een groote Okernote zijn: blijvende als dan ſtil ſtaen ſonder groeyen, tot het aen comen van den Somer: als wanneer ſy dan weder nieuwen

wasdom krijghen, waer naer den volcomen rypdom comt te volghen. De vruchten ofte volwassen **Limoenen** zijn op de forme van een Ey, andere rondt en effen van schorse, sommighe rouw en seer oneffen. De eene soorte zijn de bladeren aen de randen meer gheschaert als de andere. Ook op eenen ende den selven boom comen somwijl verscheyde ghedaente van vruchten te voorschijn.

Hier dient merckelijck gheledt op het onderscheydt van de Orani-bladeren tusschen de Limoen-bladeren. Voor eerst soo zijn de jonge scheuten van den **Limoen boom** ghelijck purper, bruyn doncker groen, en van de **Oranien** heel licht als geil-groen: daer en boven soo en isser maer een soort uytghenomen, ofte alle de andere Limoen-bladeren zijn enckel, maer niet dubbel ghelijck de Orani-bladeren met een achterbladerken zijn, ende om sulckx wel te onderscheyden, soo is't dat ick soo wel by de **Oranien / Citers** / als **Limoenen** / van elckx een figure vande bladeren met de bloemen in de print hebbe voor oogen gestelt, om hier door den Leser in alles beter kennisse te gheven.

Bemerckt. Soo wanneer in de aenwijsinghe van de **Limoenen** gheschreven staet, dat het sappigh vleesch oft merch in acht, neghen ('tzy min oftmeer) aderen bedeelt ofte bescheyden is: dat daer door verst aen wordt, als wanneer een **Limoen** door-ghesneden is, soo vertoont sich 't voorseyde merch in witte vellekens ieder brockxken van malcanderen ghesepareert, even eens al oft ieder in een bescheyden celleken besloten was.

HET II. CAPITTEL.

Beschrijvinghe van tien besondere Limoenen, welck getal tot twee-en-vijftigh sal vervolghen.

De ghemeyn Limoen.

J.B. Fer. *lib. 3. cap. 2.*

1. WY beginnen met de ghemeyne ende wel-bekende soort, die in't latijn *Limon vulgaris* ghenoemt is. Ende van sommighe de **witte Limoen** ghenoemt, uyt reden dat sy niet alleen seer hoogh geil en is, maer bleeck solferachtigh. Onder dese zijnder sommighe lanck als een ey, ende andere cort ront als eenen appel, de welcke geen verscheyde soorten maecken, aenghesien de selve te samen aen eenen boom groeyen. Ghelijck aen de andere peiren en appelen oock veul gheschiedt.

Het

LIMONIÆ FLORES.

Franc. Ertinger fecit.

Het zijn dese, de welcke meest uyt *Biskeyen* en ander plaetsen van Spanien in Nederlandt te koop comen, onder de welcke dickwils veule onrijpe vruchten zijn, al soo de selve aldaer veul half ryp en groen ghepluckt worden, ende op de Reys door dien tydt voorder geil worden, de welcke dies weghen weynigh ghesondt zijn.

Van desen ghesslachte zijn wy binnen onsen huyse seer wel voorsien, op welcke boomen jaerelijckx veule vruchten seer ryp worden die oock aenghenaemer en ghesonder om te eten zijn.

Limon van S. Remo.

2. NAer haer eerste gheboort-plaetse wordt dese *Limon S. Remi* ofte oock *Limon ligustícus* ghenoemt. I.B.Fer. *cap.* 3.

Dit ghesslacht bloeyt by naer het heel jaer door, maer laet dickmael haer bladeren vallen. De bloemen zijn sterck van geur, de vruchten lanck rondt, voor spits, den steel diep inghedronghen, hoogh geil van buyte-schors, inwendigh vol scherp wrangh suer sap.

De Citer-achtghe Limoen.

3. NOch schijnt dese een mede soort van de voorgaende te zijn, die ons beschreven staet in't latijn. *Limon liguriæ cerie sus.*

Dit is een vrucht met een Citer-ghelijcke ghedaente, sy brenght in Italien viermael in het jaer nieuw bloeysel en vruchten voorts, ende is veul grooter ende rondt-appel-achtigher als de voorgaende: heel dick van witte schel. De bladeren zijn kort en breedt, en voor heel rondt, vol rechte aderkens die de Citer-bladeren heel ghelijck.

De Limoen den kleynen bal ghebeeten.

4. WY hebben hier noch een derde soort onder het selve Capittel van Ferrarius. *Limon vulgo pusilla pila*, dat is de **Limoen** die ghemeynelijck ghenaemt is den **kleynen bal.**

Dese boomen zijn seer schoon en vruchtbaer, ende seer hert teghen de felle koude. De bladeren zijn grooter als de Lauwer-bladeren, een weynigh aen de randen ghekronckelt. De bloemen zijn seer groot en buyten roodt: de appelen zijn by naer heel rondt met een heel kleyn memmeken, heel gout-geil van coleur; sy worden weynigh ghegeten

alsoo,

alsoo sy seer dick van schel en heel luttel van merch zijn, welck sap seer scherp suer is, die van de Apotekers onder het Citer-sap ghemenghelt worden om siroop te maecken.

De Limoen van Cajeta.

I.B.Fer. *cap.4.*

5. IN't latijn staet ons dese *Limon Cajetanus* ghenoemt.
Desen boom heeft groote en langhe bladeren seer ghelijcken de aen de Citer-bladeren. De vrucht is groot van stuck en seer ghewerselt van schorse met putten en puysten, lanckworpigh rondt en dick, middelbaer dick van binne-schel, haer merch is in tien aderen bedeylt.

De Limoen van Amalpha.

6. VVY hebben hier noch een tweede onder 'tselve Capittel die beschreven staet met den latijnschen naem *Limon Amalphitanus*. Het gene soo veul te seggen gheeft als de **Limoen** groeyende aen de *zee-kust van Amalpha.*

Dese wordt noch bedeylt in twee soorten, in een groote en kleyne, bestaende in gheene andere veranderinghe als in minder en meerder vrucht. Dese is lanckworpigh hebbende eenen langhen toot oft e memme, heel bleeck wit geil van schorse, ende rouw oneffen, niet dick van schel, slap van reuck, haer merch is in acht oft neghen aderen bedeylt, ende seer aenghenaem van sap. De bladeren en zijn niet groot.

Hier staet te onderzoecken oft dese kleynste soorte van dese het *Limoncelleken* niet zijn en soude.

De kleyne Calabrise Limoen.

I.B.Fer. *cap.5.*

7. HEt loof van dese *Limon pusillus Calaber* is dobbel bladigh, met een achter-bladeken ofte herteken, ghelijck de Orani-bladeren. De bloemen zijn kleyn: waer van de volwassen rijpe vruchten, niet grooter als een hinnen-ey zijn, voor een uyt-steeckende tootken hebbende: daer en boven een dunne teere, schoone gout-geile schorse. Haer sap is heel scherp suer. De boomen zijn seer vruchtbaer ende connen wel teghen de herde koude, want het is oock een gheslacht dat in ons Nederlandt seer wel can aerden, van de welcke wy oock alhier wel voorsien zijn.

Naenkens

Naenkens Limoen, ofte Limoen-celle.

8. NU comen wy tot het oprecht *Limon pusillus Calaber alter* van FERRARIUS, dat is **Het tweede kleyn Limoenken van Calaber/** naer mijn gevoelen soo is dit het *Limon silvestris non major ovo columbino* van GASPAR BAUHINUS, dat is het **Wilt Limoenken niet grooter als een duyven ey**: het ghene hy uyt BELLONIUS betuyght te groeyen ontrent Cajro. Ick en meyne niet dat dit de selve zijn sal daer wy in het vierde Capittel af spreecken sullen, van P. GONSALES alsoo de sijne een grooter soort schijnt te wesen. GAS. BAU. *in pin. lib.* 11. *sect.* 6.

Dese **Limoen-cellekens** zijn van bladeré en bloemen in alles aen de voorgaende ghelijck, behoudelijck dat de vruchtkens de alderkleynste van alle hun ghesla chten zijn. En sy worden de **wilde** genoemt om hun al te sueren en onbequaem sap, de welcke gheoculeert zijnde van een beter natuer en aenghenamer zijn. Waer van onsen besonderen vriendt den Heere ARNOLDO ALBERTO LUNDENS alhier voorsien is, zijnde een uytmuntende Oefenaer en Liefhebber der selve, ende befaemt in andere seldtsaeme uytheemse planten en bloemen.

Limon à Rivo.

9. DEse vrucht is ons met gheenen anderen, als met den bovenschreven naem bekent. De bladeren van dese zijn dor, smal en puntigh, en witte bloemen: een weynigh roodtachtigh. De vruchten zijn lanck en dun, aen den steel zijn dese vruchten ghelijck dunder uytghetrocken, by naer als een memme, waer van sy onder oock voorsien zijn. Sy en zijn evenwel in't gheheel niet groot van stuck, bleeck droef van schors, niet dick van schel, het merch in neghen oft tien cellekens bedeylt, seer aenghenaem van sap.

Somwijl brenght desen boom by geval een vremt mis-was ofte wanschepsel te voorschijn met de ghedaente van menschen handen, met de vingheren door malcanderen ghesla ghen, seer vremt om aensien, maer soodanighe en hebben gheen noemens waerdigh sap in, als alleen wit vleesch.

Hier wordt nu bevestight het ghene aen het derde Capittel van de Citer gheseyt is, dat een vrucht alleen van een ander wesen op den selven boom groeyende, gheen besondere soorte en maeckt, maer alleen een rechte spelinghe in de natuer is. Het ghene oock meer in ander

vruchten gheschiedt gelijck noch betoont wordt aen de 23. *Limon Sbadonicus.*

De Limoen van Laura.

I.B. Fer. *cap.* 7.

10. DEsen naem *Limon Lauræ* heeft sy ghekreghen naer den naem van een Napelse vrouwe ghenaemt *Laura*: uyt kracht dat dese soort haer aldereerst in haeren boomgaert ontdeckt heeft. Dese vrucht is seer ghelijck aen de **Citers** / een goet kender soude de selve daer voor aensien, want sy zijn seer groot van stuck, lanck en seer dick van schel, de bladeren zijn seer groot en aen de randen seer gheschaert, den boom bloeyt soo overvloedigh als eenen ghemeynen **Appel-boom** / ende en draeght ook niet minder vruchten, de welcke seer lecker ende aengenaem van sap zijn.

HET III. CAPITTEL.

Vervolgh van tien andere soorten van Limoenen tot vermeerderingh van de voorgaende.

De Limoen sonder weergaey.

I.B. Fer. *cap.* 8.

11. VVY comen nu tot de *Limon incomparabilis*, soo veel te seghen als een Limoen op haer selven ende soo eyghen, dat sy by gheen ander vergheleken wordt. Dese is van een seer matighe grootte, eyer-achtigh, met een saechte ruydachtigheydt op haer buyten-schel, die van een aenghenaem geil coleur is, niet dick van schel, het merch is in neghen aderen beschey den, waer van het sap uyt den soeten en soo aenghenaem van smaeck is, dat het by geene andere Limoensmaeck ghelijcksaem is. De bladeren zijn doncker groen, dick van stof gelijck aen den **Laurier van America**. Welcke gedaente van bladeren hier naer sal beschreven staen. Want Ferrarius en betuyght ons niet wat plant hy voor den *Laurus Americana* geacht ofte gehouden heeft, waer van in de beschrijvinghe van de **Laurier-boomen** breeder ghehandelt wordt.

De

De Keyserlijcke Limoen.

12. NU vertoont haer de *Limon Imperialis*. Waer van de bladeren gheI.B. Fer. lijck zijn met die van de ghemeyn **Limoenen**. De vruchten *cap* 9. zijn merckelijck lanck, onder met een inghedouwen mem, en boven naer den steel haer allenghskens verminderende: haer schors is uyt den bleecken geil, tamelijck dick van schel: het merch in sevenen beschey-den wel voorsien van scherp doch aenghenaem sap.

De Italiaense Limoen met zoet merch.

13. DEse en is gheen ander als de **ghemeyn zoet Limoen** / *Limon dulci medulla*. Al is't datter veel in Portugael groeyen van de I.B. Fer. welcke wy voormael gheseyden, ende somwijl presenten van daer ont- *cap.* 10. fanghen hebben &c. Soo Schrijft Ferrarius evenwel dat dese, de gene in Italien groeyen merckelijck in alles verschillen, ende nochtans die hy in print vertoont zijn de selve die ick ghenoten heb, te weten groot van stuck met een allenghskens verliesende punt oft memme, schoon en aen-ghenaem geil van schors, en dun van schel, vol van soet sap, het merch uyt den geilen: in tien oft elve vliesekens bescheyden. Waer van den I. Com. 11. H. Commelyn breeder aenwijsinge doet: maer den Drucker aldaer ge- *Hooftdeel.* miست heeft in de aenwijsinghe van het negentiende Capittel van Ferrarius. voor het tiende Capittel.

De soete Limoen van Lisbona.

14. AL is't dat ick noyt van ander meyninghe gheweest en ben, ofte de soete Limoen van Italien en van Portugael zijn eene ende de selve soort, soo nochtans moet ick mijn ghevoelen veranderen, de wijle ick maer een soort ghesien hebbe, ende het blijckt volghens de figueren van Ferrarius dat hy de eene ende andere met voordacht en onder-scheydt wel bemerckt heeft. Die hy tot onderscheydt van de eerste noemt *Limon dulci medulla Vlissiponensis*.

De ghedaente van dese is kleynder van vrucht als de voorgaende, heb-bende een kleynder ende dicker memmeken, ende boven aen den stele met eenen besonderen krop.

De ghene die in den *Neerlandtschen Hesperides* ten toon staet, voor de I. Comm 14. *hooftdeel* **Lima**

Lima met soete vrucht / die is nochtans veel kleynder als die van FERRARIUS, want hy voeght daer oock by dat sy de bloemen van het **Oranni-appel Naentien** in kleynte gelijckende zijn, waer van aldaer breeder te lesen is. Immers het is een boom de welcke in ons Nederlant seer wel teelen can, en goede gheſonde vruchten voorts-brenght.

De kleyne Peir-ghewijse Limoen.

I.B. FER. *cap.* 11.

15. HIer wort ons nu een **Peir-Limoen** voor ooghen gheſtelt, die ghenaemt is *Limon Pyri effigie* van de welcke datter twee soorten zijn, dese wordt in het Italiaens *Peretta* dat is **Peirken** ghenaemt, welcken naem haer beſcheyden wesen en fatsoen ghenoegh te kennen gheeft, zijnde een Limoen met de ghedaente van een Peirken Sy worden oock te samen *Spatafora* ghenaemt, naer den naem van den eerſten vinder. Dese heeft een ghegraende buyten-schors, dat is oneffen en bleeck geil van verwe, de binnenschel eenen vinger dick, sy heeft weynigh merch, want men eet de gheheele vrucht, de welcke seer aenghenaem ghelijck den smaeck van een Peir is. Hoe wel sy aen de maeghe laſtigh om verteiren is, door haere herde schelle.

De groote Peir-ghelijcke Limoen.

16. DEse **Groote peir-ghewijse Limoen** / verſchilt in alles van de voorgaende kleyne, in grooter boomen, de bladeren en vruchten zijn wel tweemael grooter als van de kleyne, de witte schel is oock veel dunder, ende sy zijn seer overvloedigh van merch en sap. Den boom is het heel jaer door vruchtbaer.

Den *Neerlandtſen Heſperides* schijnt ons van dese soorten noch een derde gheſlacht aen te wijſen, de welcke verſchil heeft met dese ende andere: ten waere dat de veranderinghe van't Hollants climaet verſchil in schors van de vrucht ende in de bladeren veroorſaecket.

Een derde Peir-ghelijcke Limoen.

17. NOch is hier beſonder byghevoeght de *Limon Perrettæ conſimilis.* Dat is een ander Limoen die ghelijckende is aen een peire hoe wel dat sy verſchilt van de andere, want sy heeft het wesen van een langhe dunne peir boven aen den ſteel heel dun, even wel onder met een

langhe

langhe memme, heel dun van schel, ende vol van aenghenaem renssch sap, sonder eenigh zaet in. Haer loof ofte bladeren is onghemeen lanck en voor scherp, de welcke aen de canten seer scherp als een zaeghe gheschaert zijn.

De gheslreepte Limoen.

18. ONder het selve Capittel wordt noch van FERR. een *Limon striatus* vertoont, welcke vrucht oock de ghedaente van een Peir aenwijst, behalven dat dese een memmeken heeft, ende haer buyten-schorse is met inwendighe strepen ofte voren, als niet minder met uytwendighe ribbekens bewasschen, sy is dun van binne-schel, vol merch en aenghenaem sap, maer en heeft noyt eenighe keirenen ofte zaet in.

De Limoen Spatafora Reginorum.

19. DEse heeft haeren naem be-erft naer seeckeren Ceciliaen alsoo ghenaemt. Dese Limoen is van een middelbaere soorte, weghende twee pondt swaer: sy is van een goede forme, boven aen den steel rondt dick; maer niet verminderende, en by naer over al ghelijck rondt dick, onder met een memme, de buyten-schors is vol puttekens, sy heeft eenen onghemeynen welriecken den geur: vol merch en sap, het gene in tienen bedeylt is, met eenige dicke ronde zaden in. Groeyen aen ghebooghsaem tacy tacken, met korte breede bladeren, en groote dorenen beset. I.B.FER. *cap.* 12.

De ghetroste Limoen.

20 *Limon racemosus.* Dat is soo veul te segghen als iet het gene op de maniere van de druyven veel te gader by een wascht tros ghewijse, dat vier ofte vijf te samen aen eenen steel groeyt. I.B.FER. *cap.* 13.

Dese vruchten vertoonen haer dry te gader aen eenen dicken houdtachtighen tack, waer dat sy dicht en vast aen staen, ende sy zijn van een onghemeene figuer, lanck van stuck in de midden dick rondt, die aen den steel wat vermindert zijn, maer onder met eenen langhen toot, die hem allenghskens bot verliest. De buyten-schors is ghewerselt, rootgeil, hier en is inwendigh gheen merch te noemen, alsoo daer maer dry

vleckxkens vertoont staen, die om haer kleynte niet te noemen zijn, want sy inwendigh niet anders en zijn als vast wit vleesch sonder sap oft zaet. Sy hebben ghemeyne bruyne bladeren met korte dorenkens.

HET IV. CAPITTEL.

Noch voort-gaende in het ghetal van tien andere soorten van Limoenen.

De ghemeyne gherubde Limoen.

I.B.Fer. *cap.* 14.

21. WY bevindē dese met dē naem van *Limon striatus vulgatior* beschreven. Dese boomen hebben groote breede voor wat scherpe bladeren, maer den tack van Ferrarius en vertoont gheen dorens. Dese is van een kleyn ghemeyne grootte, boven naer den steel wat vermindert, maer onderwaerts aen het dickste met een aerdighe dicke mem beset, sy is van den steel tot aen de mem met tien oft elve ronde uytwendighe knorren ofte ribben bewassen, de welcke ieder met een diepte sich van een scheydt.

De vrucht en is niet dick van schel, het merh in tienen bedeylt met weynighe korelen, en vol goet sap. Wy hebben dese **Limoenen** noch desen jaere 1681. in't begin van Juni op onse mert van Handtwerpen gekocht, die wy voor een van de alderbeste en bequaemste vruchten connen aenwijsen, zijnde seer dun van schel vol dun aenghenaem sap, om over de spijse te drucken. Sy groeyen veul in Spanien.

De ghevoorde Limoen met ghehobbelde knorren.

22. ICk heb hier ende inde voorgaende het woordeken knorren ghebruyckt, welck woordeken sijnen oorspronck heeft van de *Architecten*, als van Vitruvius ende andere, het ghene sy *Voluten* noemē, waer mede sy te kennen gheven een seecker cieraet in frisen, ofte vasen, op columnen ofte pilaren, waer onder eenighe recht doorgaende zijn, ende andere ghedraeyde, die op verscheyde manieren besneden worden, het gene oock van sommighe onwetende, sluyten ghenoemt worden: immers dit is een vercierssel dat verheven ende uytwendigh is. Op welcke onghemeyne maniere dese Limoen haer schorse in het uytwendigh zijn vertoonende.

Fer-

FERRARIUS noemt dese *Limon striatus Amalphitanus* naer seecker Hertoghdom in Italien. Dese vruchten zijn groot en seer ongheschickt, een spanne lanck, ende over al even dick, by naer als seeckere trossen druyven zijn. Sy is van soodanighe uytwendigheydr, al oft de selve met gebulte darmen ofte knobbelighe worsten te langhs neffens malcanderen ligghende seer ongheschickt beset was. Sy ghelijcken seer naer de Citers / want sy oock seer dick van schel zijn, alsoo die langhe uytwassen niet anders als witte schel zijn, haer merch is weynigh en in neghenen bedeylt met weynigh zaet, maer het sap is bynaer soet.

Limon Sbardonius.

23. NAer seeckeren Romeyn *Fabricius Sbardonius*, den welcken dese vrucht eerst uyt sijnen hof vertoont heeft, is sy soo ghenaemt. FERRARIUS schrijft dat dese vruchten van een ghemeyne grootte zijn, waer van de buyten-schors gout-geil is: rond, ende als met flauwe oft ondiepe, aenwijsende groeven doortoghen, den steel is diep inghedruckt op de maniere van een roosken: ende aen het onderste, in plaetse vande memme, soo heeft sy een recht uytsteeckende tippeken ghelijck een heel dun rondt stockxken. De Limoen-schel eenen vingher dick, niet bitter, het merch in tien cellekens besloten, met dicke zaden. Het sap seer aenghenaem suer. I.B. FER. *cap.* 15.

Van dese schrijft den H. COMMELYN inden jaere 1672. inden hof van onsen vriendt den H. ARN. SYEN MED. in sijn leven *Botanices Professor* binnen Leyden, ghepluckt te hebben, seghghende als dat sy eenige bitterhey dt in de schel hadde, daer by voeghende dat op den selven boom oock een vrucht van misnaeckte ghedaente was, de welcke te samen aldaer by figure vertoont worden, doch voor gheen besondere soorten, als alleen voor een spelinghe der nature. Hoe wel datter groot verschil is tusschen sijne figure, ende die van FERRARIUS. Dese is een soorte, de gene in ons climaet wel tegē de koude connen, ende alhier wel groeyen willen. *I.* COMM. 8. *en* 9. *hooftdeel*

Hier uyt betuyght den ghenoemden H. COMMELYN, dat een veranderde vrucht gheen bescheyde soort en maeckt: maer dat sulckx van het meeste ghetal bestaet: waer van wy aen het derde Capittel van de Citers ghesproken hebben: uyt welck veranderlijck spreecken, een selfs teghen-strijdende opinie comt te rijsen.

Limon Rosolinus.

24. VAn ghelijcken heeft dese wederom haeren naem naer den eersten vinder. Dese heeft langhe in een ghevouwe bladeren, voor I.B. FER. *cap.* 15.

scherp

ſcherp ende aen de canten ſeer gheſchaert, de welcke ſeer ghelijck zijn aen de Citer-bladeren. De vruchten zijn van verſcheyde gedaente twee pont ſwaer, ſommige krom en ſlom, met een langhe, dunne kromme mem, andere gelijck eenen langen dicken dwergh, by naer over al even dick, ſeer gewerſelt en gehobbelt van ſchors; ſchoon gout-geil en herdt: haer witte ſchel is merckelijck dick en ſaecht oock van goeden ſmaeck, ſy hebben veul ſappigh merch dat in tien oft elven beſcheyden is, ende oock wit van coleur is: het ſap is ſeer ſuer, meer bequaem om over de ſpijſen te drucken, als om te eten, want ſy zijn aenghenamer aen't gheſicht als aen den mondt.

De Limoen van Barbadorus.

I.B.Fer. *cap.17.*

25. BInnen *Florencen* in *Italien* heeft deſe haeren eerſten oorſpronck becomen in den hof van de *Illuſtre famili van* BARBADORUS.

Deſe Boomen hebben weynighe teere langhe dorens, de welcke niet opwaerts en ſtaen, ghelijck de andere, maer recht uytſtaende. De bladeren zijn groot en lanck, en aen de randen ſeer gheſchaert, de welcke doorſichtigh zijn met kleyne gaetkens, op de maniere van den *Hijpericon* ofte S. Jans-kruydt. De vruchten groeyen tot twee pondt in ghewicht, met de ghedaente van een langhe Limoen, met een ſtrooy-geile ſchors, die een weynigh rouw ghepugghelt ende wat ſoet van geur is: de witte ſchel is eenen vingher dick, ſaecht en morwe van vleeſch. Het merch ſomtijdts in twelf aderen bedeelt, by naer ſonder zaet. Het ſap is ſeer aenghenaem en een weynigh renſch van ſmaeck.

De ſchorfte Limoen.

I.B.Fer. *cap.* 18.

26. HIer is nu ten toon gheſtelt de *Limon ſchabioſus.* Ende ſy behoorde de **ſchoone ſchorfte** / ofte **miſmaeckte ſchoone** ghenoemt te zijn.

Deſe vruchten groeyen in de oude boomgaerden van Napels, ende zijn lanck en ongheſchickt van fatſoen, vol groote en kleyne puyſten en pugghelen, waer door ſy den ſchorfſten naem be-erft hebben: even wel ſoo en is haer deſe ruydicheyt geen miſmaecktheyt, maer in tegendeel het maeckt haer ſeer ſchoon en aenghenaem, want de eene puyſt is lichter oft bleecker van coleur als de andere, wederom eenighe geilder, een derde bruynder, daerenboven ſoo is't coleur van de putten ofte holten

holten oock van verscheyden coleur, op soodanighe maniere al oft sy vertoonden op de eene plaetse rijper te zijn als op de andere. De buytenste schorse is seer aenghenaem van smaeck sonder bitterheydt: de binnen schel eenen halven vingher dick en luttel vast van stof, heel teersoet van smaeck, het merch is bleeck wit geilachtigh, het welcke somwijl in tienen bescheyden is, met weynighe zaden: maer matigh suer van sap.

Nu volghen hier vier soorten van Citerachtighe Limoenen.

De saechte Citerachtighe met de dorenachtige Limoen.

27. 28. ICk bevinde dat den *Roomschen Hesperides* dese in twee soorten bedeylt, de eene noemende *Limon Citratus primæ notælevior* sonder dorens. Ende de andere *Limon Citratus schaber* heeft groote breede bladers en veul dorenen. Het ghene hier boven verduytst is. I.B.Fer. *cap.* 19.

Dese **Limoenen** zijn lanck van stuck met de ghedaente vande **Citroen**: dese effene ofte saechte heeft onder een lange dunne mem, ende is boven heel circkel rondt.

De rouwe soorte en heeft gheene mem, maer in teghendeel soo is sy onder (op de maniere van de bloem van een Peir) inghedronghen, voorder soo is al de reste ghebult en ghestreept en in de midden heel dick. Dit is het onderscheydt van de uytwendighe ghedaente der vruchten.

Dese vruchten ryp zijnde vertoonen haer buyten schors schoon goutgeil, de welcke seer aromatijck van reuck zijn, ende seer aenghenaem in den smaeck. De witte schellen zijn ontrent eenen vingher dick, soet en aenghenaem van smaeck, hun merch is in tien oft elven bescheyden: met seer goet rensch sap, hebbende ontrent twintigh zaden in.

De boomen groeyen ses cubitus hoogh, zijnde altydt in bloemen, hebben groote groene dicke bladeren, die een weynigh ghekronekelt zijn. Dese soorte is seer teer teghen de koude ende ander onghemack.

De Citer-ghelijcke Limoen noch een ander inhebbende met een ander Citer-gewisse Limoen, oock andere Limoenen inhebbende.

29. 30. NU vervolgen de twee andere Citer-gelijcke soorten, waer van de eene ghenoemt is *Limon citratus alterum concludens.* Ende de andere, *aliæ formæ citrati Limonis alios includens.*

De eerste van dese heeft meer het wesen van eenen peir-gelijcken appel, als van een Limoen, hebbende noch een vrucht in haer besloten, de welcke veel teerder en swacker van stof is als de uytwendighe, hebbende kleyne bleecke bladeren.

De tweede heeft bynaer de forme van eenen grooten **Granaet-appel**/ de welcke bevrucht zijnde met veule andere kleyne Limoenkens, berst sich onder open, splijtende in verscheyden deelen tot boven aen den stele, als iet het ghene van nature ghedwonghen is, haere vrucht met gheweldt voorts te brenghen.

Dit is alle het gene den Auteur van het verschil en wesen defer vruchten aenwijst. Maer is hier ontrent seer spelende met seeckere poëtice versierssels ende Philosophice spiculatien, tot cieraet en aengenaemigheyt van dese vruchten, het welcke ick onnoodigh gheacht hebbe hier by te voeghen.

HET V. CAPITTEL.

Voortganck in het ghetal van tien andere soorten van Limoenen: waer onder vier Citer-ghelijcke zijn.

De Citer-ghewijse Limoen van Amalphitanus.

I.B.Fer. *cap.* 20.

31. GHelijck wy betoont hebben aen onse 22. Limoen, de ghene haeren naem heeft naer seecker Italiaens Heroghdom, van gelijcken soo be-erft dese **Citer gelijcke Limoen** den selven oorspronckelijcken naem. *Limon citratus Amalphitanus.*

Dese heeft het wesen seer ghelijck aen een ronck ey: Maer wel tweemael soo groot, want sy is ender ront bot sonder tepel: al is't dat sy geen groote verheven bulten heeft, soo is de schors even wel aengenaem rouw en ghepugghelt, ende oock bleeck-geil van coleur, waer van den geur en smaeck seer slap en laf is: het wit vleesch is dun, ende by naer soet van smaeck, het merch is in tienen bedeylt en suer van sap, behelsende weynighe oft gheene zaden. Den boom heeft menighvuldighe scherpe dorens, hebbende ghemeyne bleeck-groene bladers.

De Citer-ghelijcke Limoen over den Tiber.

32. NOch volght hier een tweede met naeme *Limon citratus in Cœnobio Tereſiano trans Tyberim.* Dat is de **Citer-achtighe Limoen**/ groeyende

groeyende in het Klooster vande Tresianen over den Tyber. In den hof van de ongheschoyde Carmeliten tot Roomen, worden dese vruchten veul gheoefent. Sy vertoonen haer een palme lanck, dat is ontrent acht duym van den Brabandtschen hout-voet. Haer wesen is de forme van een scherp ey: maer groot en aengenaem van stuck, hebbende een kleyn memmeken, sy heeft een effen gladde schors bleeck goutgeil, die soo teer suetachtigh van smaeck is als de Citers zijn, het wit vleesch is een schrijf-pen dick, vast van stof en soet van smaeck: het merch is bleeck solfer-geil, in neghen aderen dicht te samen ghevoeght, waer van het sap op het alderaenghenaemste rensch is, hebbende seer weynige teere zadekens. Desen Boom en heeft gheen dorenen, de volcomen bladeren zijn onghemeen diep gheschaert. De bloemen zijn groot ghebladert, ende meest ieder alleen op haer selven staende. Die seer goet van geur zijn.

De schijn-ghelijcke Citerachtighe Limoen.

33. DEse wordt ghenoemt *Limon pseudo citratus Barbarinorum* dat is van de *Eminente familie der Barbarinen.*

Het loof ofte bladeren zijn groot en breedt: niet scherp nochte gheschaert. De vruchten zijn kleyn ende sy begint haer vande midden te verdunnen, die haer onder scherp verliest. Sy zijn oock rond en bleeckgeil van schors, ende niet dick van schel, het merch is soo suer van sap, dat het onbequaem te eten is.

De wilde Citerachtighe Limoen

34. TOt Roomen in den hof van de seer Edele familie van OCTAVIVS ROBERTUS zijn dese eerst te voorschijn comen, ende aldaer ghenaemt *Limon citratus silvestris.*

Dese zijn hun bladeren aen het Citer-loof ghelijck, maer ghekrolt en inghetrocken, oock soo zijn de bloemen al ghelijck met de Citers, binnen wit en buyten roodt. De vruchten zijn kleyn dat is lanck en dun, boven een weynigh dicker als onder, met een kleyn tipken: sy zijn gemeynelijck neghen oncen swaer. In het eerste is de buyten schors rootachtigh, daer naer groen en ten lesten middelbaer geil, seer welriecken-de, oock wat ruygh met pugghelkens ofte graenkens. Het wit vleesch eenen halven vinger dick, wat vast van stof, niet soet van smaeck. Haer

merch is seer rouw en scherp suer van sap, in tienen bedeylt, met luttel kleyne zaden. De ryper vruchten worden selden saecht, maer blijven herdt en rouw.

Aenwijsinghe van vier soorten van Limoenen die alle den naem van Ponzinus voeren.

Den waschen Appel

I.B.Fer. cap. 21.

35. DEn eersten van dit gheslacht wordt *Limon Poncinus Ligustícus* genoemt. Ende van de Francen *Poncerium*, dat is *Pomum cerium*, soo veul te segghen als den **waschen appel**.

Dese is een soort van **ronde Limoenen** / hebbende onder geen mem noch tepel, maer sy is boven aen den steel op een verkeerde maniere met een mem voorsien, de vrucht is dick rondt: waer van de buyten-schors een weynigh gherompelt en ghepugghelt is, het ghene haer seer aen de **Citers** ghelijcken doet, maer meer bleeck als geil van coleur. Het wit vleesch is ontrent eenen kleynen vingher dick en aenghenaem van smaeck. Haer sap is heel suer, waer van 't merch in tien cellekens besloten is, hebbende neghen oft tien teere zadekens. De bladeren zijn lanck en voor-spits, ghekronckelt en schoon groen. De bloemen zijn gelijck aen de Citer-bloemen.

De rooy Limoen van Poncinus.

36. HIer volght nu de tweede soort, de welcke *Limon Poncinus rubeus* ghenoemt is, om dat sy van 't eerste opcomen by naer roodt zijn, het ghene sy behoudt tot dat sy by naer haer volle rypigheydt heeft, als wanneer sy heel geil is.

De bladeren zijn heel groen en herdtachtigh, in de midden heel breet en voor spits, seer gheschaert aen de randen. De bloemen zijn buyten heel sterck purper van coleur.

Het vertoogh van dese vrucht is van grootte en fatsoen als een ghemeyn **Limoen** / het onderste deel is dicker als het bovenste, onder met een kleyn uytpuylende teer memmeken: den steel is boven ingedruckt: de buyten-schors is seer teer, heel weynigh rouw, sonder reuck oft smaeck: de witte schel eenen vinger dick seer teer en saecht, een weynigh soet smaeckigh, het merch in achten somwyl in tienen bedeylt, met weynighe teere zaden bewoont met heel suer sap.

Limon

Limon Ponzinus in horto Matthæiorum.

37. SUlckx te verduydtsen is by naer niet anders te seggen als de **Limoen Ponzinus in den hof van de familie Matthei tot Roomen bevonden.**

Evenwel soo is dese een derde soort van *Ponzinus*, de welcke heel korte en breede bladers heeft, voor met een kleyn tipken, de randen wat gheschaert. De vruchten vertoonen haer merckelijck appel-rondt, de welcke aen het onderste iet memmachtigh schijnen te vertoonen, haer buyten-schors is bleeck gout-geil, blinckende met een aenlockende gladdigheydt ende weynighe graenkens, de welcke heel aenghenaem van smaeck en geur is. De witte schel eenen vingher dick en weynigh saeght, die veul met suycker gheconfijt worden, haer vleesch is bleeck solver coleur, in neghenen bescheyden, met weynighe teere bitterachtighe zadekens, haer sap is van een onghemeene lackere soete rensigheydt.

Limon Ponzinus Chalcedonius.

38. NU comt de vierde ende de leste *Ponzinus* hier te voorschijn, de welcke binnen Florencen groeyt, die de grootste van dit ghesiacht is. Den boom is broosch en breeckbaem, de bladeren zijn ghelijck aen de Citer-bladeren niet heel breedt, maer ghekronckelt en doncker groen. De vruchten zijn lanck, rondt en dick, onder weynigh scherp memachtigh ront. De buyten-schel is gegraent en gestreept: de witte schel is Citer-ghelijck dick, en soo vast en hert van stof als oft her noyt ryp was. Haer binnen merch is seer claer doorsichtigh bleeck solfer geil, in achten bescheyden, maer seer kleyn en weynigh, met acht oft negen korelen voorsien, de welcke van de buyten-schel ghepelt zijnde, roodt zijn. Al is haer sap heel luttel, soo is't selve nochtans seer aenghenaem van smaeck. JOANNES PALERNUS schrijft dat dese te Tripoli in *Syrien* soo groot zijn dat een vrucht vijf pondt in ghewicht weeght.

De rouwe spongi-ghewijse Limoen van Calabria.

39. HEt soude ons Nederlandt voor een wonder schijnen, dat alhier soodanige vruchten eens gesien wirden. Sy zijn met den naem beschreven van *Limon Sponginus Callabriæ rugosus*. Naer het schrijven van I.B. FER. *cap.* 22.

den Auteur soo zijn dit onghemeene swaere boomen, vervolghens dat de bladeren veul grooter als de Citer-bladeren zijn, lanck en breedt, dick van stof, heel groen, hol inghetrocken en scherp puntigh, hier en daer gheplooyt en ghevouwen. De bloemen wit met weynigh roodt. De Appels zijn heel geil en soo groot van stuck dat sy seven en acht pondt swaer zijn. Vertoonen haer heel ongheschickt, noch rondt noch pladt, maer als de spongien zijn, ofte ghelijck seecker soorten van Pompoenen oft callebassen vol knobbelen en putten, by naer sonder reuck. Haer witte schel is onghemeen dick en saecht als een fungus ofte spongie, waer naer sy den naem heeft. Het merch is seer weynigh naer de grootte van de vrucht ende in neghenen bedeelt, met eenighe langhe zaden. Het weynigh sap is van een onghemeene zurigheydt.

De aldergrootste wrattighe spongieuse Limoen.

40. ALs't dat dese vrucht niet gheheel, maer met de halve door-gesneden vruchtdoor FERRARIUS in de print ten toon staet, ende ghenaemt is *Limon sponginus liguriæ verrucosus.* Soo is die halve vrucht by nae eens soo groot als de voorgaende heele, seer wratachtigh gheheelt op de buytenschors, en schoon bleeck geil met veule teere sprinckelingen als besprinckelt, heel dick van schel: met wenigh merch en veul groote zaden. In alle de andere omstandigheden, dunckt my dat sy ghelijck zijn aen de voorgaende.

Den selven Schrijver vertelt datter oock **Ozani-appels** van de selve natuer en ghedaente zijn, de welcke **Spongieuse Ozani-appels** ghenoemt worden.

HET VI. CAPITTEL.

Beschrijvinge van seven besondere soorten van Lumia.

Lumia Valentina.

I.B.FER. *cap.* 25. MATT *in* DIOSC. *lib.* 1. *num.* 10. *cap.* 31.

41. BEvindende dat FERRARIUS is betuyghende van dese eerste *Lumia*, dat de selve oock by DODONEUS ende andere Schrijvers wel bekent is, soo hebbe bevonden dat sy t'selve oock neirstigh doortast hebben. Ghelijck MATTHIOLUS verhaelt, dat dese van het ghemeyn volck **Adams-appel** ghenoemt wiert. Ende beneffens desen

naem

naem: soo betuyght CLUSIUS dat hy oock van een ieder *Malum Assyrium* ghenoemt was: ende in Portugael *Toronias Zamboas*.. En in het Spaens *Toronias*. Maer DODONEUS schrijft dat de Francen hem *Pomcires* noemen: is genomen van den latijnsen naem *Malum Assyrium* de welcke van FERRARIUS *Lumia Valentinas* geheeten is.

CLUS. HIST *plan. lib.* 1. *cap.* 4. DODO. 6 *deel* 28. *cap.* 2.

Volghens de print van den ghenoemden Schrijver soo comen de woorden van DODONEUS wel over een, segghende dat dese boomen van de hooghde zijn ghelijck de **Ozani-boomen** met korte dorenkens ende oprechte Limoen-bladeren. De vruchten zijn appel-rondt, drymael grooter als eenen ronden **Ozani-appel**: als hy ryp is, geil van coleur, met een on-effene dicke schelle, die vooys van stof is. Tot hier toe DODONEUS.

FERRARIUS schrijft dat haer binnen-merch heel weynigh is in twee oft dry vlockxkens bedeylt, waer van het weynigh sap aengenaem suer is, hebbende eenighe ronde korelen in. Daer by voeghende dat eenen appel wel tien pondt swaer is.

Het schijnt dat LOBEL dese niet ghesien en heeft, ofte hy can falen in de aenwijsinghe, van eenen anderen, als hy van desen seght dat den Appel onder breedt zijnde, allenghskens wat scherper is. Nochte hy en schrijft oock niet ven de groote. Want ghelijck DODONEUS seydt, dat hy in Provencen groeyt soo groot als een hooft.

LOB 2. *deel Fol.* 168.

De Lumia ofte Appel van Genua.

42. ONsen *Hesperides* verhaelt dat dese tweede *Lumia* van sommighe den **Appel van Genua** noemen, uyt oorsaecke om datter tot Genua (den voorgaenden by naer ghelijckende) veele te vinden zijn. Waer van de bladeren korter zijn en seer groen. De bloemen zijn by-naer twee vinghers breedt, binnen wit en buyten roodtachtigh, hebbende seer luttel reuck. De vruchten en zijn noyt soo groot als de eerste heel bleeck geil van schors, hebbende veul meer merch met vijf zadekens, het sap is heel suer en gesont voor de siecken als het langh inden mondt ghehouden wordt.

De Lumia van H Dominicus.

43. ONder de *Lumia* comt hier *Lumia Divi Dominici sive Salis* Ofte *van sout*, om dat sy daer in op-gheleydt en bewaert worden. Eenige willen dese als een Bastaerd van onse 15. aenwijsen met den naem van *Spata-*

Spataſora ofte **Peir-ghelijcke Limoen**: maer ſulckx is eenen grooten misſlagh.

Ofte dit van den boom is, die tot Roomen in het Convent der *Eerw. PP. Predick-heeren*, door den H. DOMINICUS gheplant is, blijft ons onbekent, alſoo FERRARIUS hier van niet een woordeken en vermaent. Nochtans ſoo is my wel bekent dat ſulckx ſeecker is, want wy hebben teghenwoordigh binnen onſen huyſe eenighe bladeren, de welcke van H. Doctor JOAN VAN BUYTEN overſes en veertigh jaeren binnen Roomen van ghenoemden boom aldaer ghepluckt zijn, de ghene in ſijnen ſeer ampelen eñſeldtſamen levenden kruyt-boeck noch ten toon ſtaen. Ende volghens ſijne goede ghedachten ſoo en can niet anders bekennen ofte de ſelve zijn van eenen **Orani-boom**: waer over FERRARIUS van my neirſtigh naergheſien zijnde, ſoo en is onder de Orani-boomen niet een letter van te vindē. Soo dat hier een foute in de kennis van dē naem can zijn, niet teghen ſtaende dat onſe ghedrooghde bladeren ſchijnen oprechte Orani-bladeren te weſen, hebbende een dobbel kleyn achterbladeken. Ende hier is wederom te bemercken, als dat de bladeren van deſen *Lumia van S.* DOMINICUS ook met een kleyn bladerken (gelijck aen de Orani-bladeren eyghen is) by FERRARIUS ten toon ſtaet: niet te min ſoo en is van 't voor-verhaelde in den *Heſperides* niet een woordekē kenniſſe aengeroert. Ick ben ook met goede heuginge wel gedachtigh, van den ghenoemden boom, die van den H. DOMINICUS aldaer gheplant is, niet alleen van mijnen Meeſter ſijne Hooghw. AMBROSIUS CAPPELLO *Biſſchop van Handtwerpen Sal. memorie*, maer van meer andere (ſulckx geſien hebbende) dickmael gehoort te hebben het ſelve waerachtigh te zijn, de welcke meeſtendeel hier van ſpraecken ten aenſien vande groote oudtheydt van deſen boom, alſoo den H. DOMINICUS deſer weireldt overleden is in den jaere twelf honderdt ende een-en-twintigh.

Den boom van deſe teghenwoordighe *Heſperiſe Lumia* is ſeer teer, ende can lichtelijck ghequetſt worden, al is't dat de tacken haer ſeer wel laten booghen en binden, ſy hebben kleyne bladerkens, die ghelijck ront inghetrocken en ghekronckelt zijn, op de maniere van een ghedraeyde koorde. De bloemen hebben vijf ook wel ſes bladerkens, die corte en dick zijn, buyten een luttel roodt, binnen wit met ſoffraen-coleure hayrkens. Den Appel is van een ſchoon ronde gedaente, onder met een ſtompe, botte inghedronghe memme, een dunne matighe geile ſchors, die met greynen aenghenaem ghepughelt is, ende die eenen aromatiken goeden geur heeft, de binnen-ſchel eenen halven vinger dick, het merch wit in tien oft tweileven bedeelt, vol goet aenghenaem en ghefondt ſap.

Lumia

Lumia salis sive spatafora nota.

44. HIer vertoont haer een tweede soort *van het zout* genaemt, van de welcke ick den Leser seer weynigh can aenwijsē uyt oorsaecke van het duysterschrijven des ghenoemden Auteurs, welcken bovenschreven latijnschen naem alleen onder de print bekent staet: sonder datter merckelijck in't besonder van te lesen is (alsoo het schijnt met eenen duysteren sin van weynighe woorden) even eens al oft dit een bastaerdt van de voorgaende wesen soude.

De vrucht vertoont haer eenen kleynen ronden Appel te zijn met een bot inghedronghen memmeken, met een ghemeyne, niet dicke witte schel, het merch in tien cellekens besloten, de bladeren zijn langher als de voorgaende ende seer gheschaert, met een kort rondt bloem knopken.

Soo wanneer dese gheen besondere soorte en is, soo en sal sy het ghetal niet vermeerderen.

De Pots-ghewijse Lumia.

45. DEsen **Pots-ghelijcken Appel** in't latijn *Lumia ollulæ aspectu* ghenaemt, heeft onghemeyne groote breede bladeren, met schoone sneeuw witte bloemen, het hout is vol langhe, dicke scherpe dorens. De vrucht is van een middelbaere grootte, onder heel dick ront, haer bovenwaerts verminderende, by naer van het selve fatsoen van sommighe copere potten, die men gotelinghen noemt. Onder sonder memme, maer eerder met een kleyne hollighеyt. Bovē aen den steel den welcken inghedruckt is zijn merckelijcke plooykens, van de welcke sommighe haere strepen saechtelijck heel aengenaem tot onder toe mede deelen. De buyten-schel is bleeck geil en effen, de witte binnenschel is eenen duym breedt dick, spongiachtigh en soet van smaeck, het merch is in tienen bescheyden met weynighe zaden, het sap is scherp zuer.

De Limoen sonder merch.

46. MEt den latijnsen naem van *Lumia expers medullæ* wordt ons dese bekent ghemaeckt, hoe wel dat sy oock met eenen by-naem de **Hop-mem** ghenoemt is.

Noyt isser de weerga voor ooghen ghesteldt, de welcke soo inwendigh ghelijck aen den **Paradys-Appel** is als dese, zijnde onse eerste soort onder de **Adams-Appelen** in print vertoont.

De bladeren van dese zijn kort en smal maer scherp van punt, het houdt ende tacken zijn seer ghelijck aen dat van de **Citers**/hebbende langhe scherpe dorens. De vrucht is merckelijck groot, schoon dick en rondt, doch lanckworpigh, onder met een lange verdunnende memme, haer buyten schorse is heel teer en saecht effen, bleeck licht geil. Inwendigh niet als een groot lichaem van wit, saecht, soet melck-smaeckende vleesch, alsoo haer inwendigh merch niet waerdigh te noemen is, het ghene sich schijnt in eenighe krollekens aen te wijsen, seer ghelijck aen den voornoemden eersten **Paradys-Appel**.

Tot Napels zijn dese vruchten veul te vinden, die aldaer gheheel uyt de handt ghegheten worden voor een voeytsaeme leckernye als broodt. Ende uyt oorsaecke dat sy aen den **Paradys-Appel** seer ghelijck is, als om haer onghemeen manier van eten, soo is sy oock *Panis Paradisi* dat is **Paradys-broodt** ghenoemt.

Ierusalems Limoen.

47 SOnder print ofte figuer, als alleen met luttel regelen wordt ons dese van den Auteur beschreven, segghende datter in de boomgaerden van Napels noch andere soorten zijn, waer van besonderlijck dese van de inwoonders *Lumia Hierosolimitana* dat is **Ierusalems Limoen** ghenaemt zijn.

De vruchten zijn seer langh en spits, wit bleeck geil, effen, glad en saecht van schors, seer aenghenaem van geur, dick en saecht van binnenschel, de welcke liefelijck van smaeck is, hebbende noch merch noch zaet, bestaende alleen in buyten en binnen-schel. Desen soude oock den **Paradys Appel** ghenoemt wesen, ten waer om sijn uytwendigh onderscheydt. Want de Spaniaerden noemen hem oock *Lumia*. Maer de Oefenaers ende de Hoveniers van Napels noemen hem *Lumia dulcis medulla*. Dat is **Limoen met soet vleesch**. Maer sy behoorde de **Limoen sonder sap** ghenoemt te zijn.

HET

HET VII. CAPITTEL.

Noch vijf andere soorten van Lima, die onder de Limoenen gherekent worden.

ONder de aengrensende palen van Roomen worden dese soorten van Limoenen met eenen anderen beschreyden naem *Lima* ghenoemt, het welck de inwoonders der Stadt Roomen oock hebben moeten naersinghen, om dieswille dat dese een soo beschreyden ghesla cht is, buyten de **Limoenen** ende **Oranie-appelen**: doch met meerder eyghendom aen de Limoenen als de Oranien: om welcke reden sy oock als den sluyt-reghel van de beschrijvinghe der **Limoenen** ghestelt zijn, waer mede de deure vanden *Hesperisen tuyn* ghelijck ghesloten wordt Want wy comen nu tot de soorten van de **Lima**.

De soete Lima.

48. DE eerste soort van dese is ghenaemt *Lumia dulcis*. De schors van den stam van de boomkens is bruyn yserachtigh van coleur: maer de tacken bleeck groen, ghemeynelijck met kleyne dorenkens beset, de bladeren zijn ghelijck aen het ghemeyn Limoen-loof, doch breeder en aenghenaemer groen, aen de randen weynigh ghesneden ende wat inghekrolt, hebbende eenen eyghen reuck, minder als de Orani-bladeren. De vruchten zijn rondt ghelijck eenen middelbaeren Orani-appel, vertoonende onder eenigh wesen van een memmeken. De buyten-schors is teer en saecht, treckende op het coleur van den Orani appel, die soo bitter nochte soo vet olieachtigh niet en zijn, maer sterecker van reuck als de bladeren zijn. De binnen-schel is ten uytersten dun, het merch is soet van sap, in neghen deelen bedeylt, en van een solserachtigh coleur, het ghene meestendeel de Limoenen eyghen hebben, met weynighe corte zadekens. I.B. Fer. *cap.* 26.

De zure Lima.

49. DE tweede *Lima acris* heeft veel kleynder bladeren als de voorgaende soete. Voorders soo heeft dese een memmeken maer seer inghedronghen, het coleur van de buyten-schors is geilder als van de

de andere, maer van ghelijcke dunnigheydt van binnen-schel, doch is met meerder sap en merch voorsien, het ghene seer scherp suer is, oock met veul zaet en korelen.

Dese wordt by naer voor een wilde soort geacht, eens deels om haer rouwe zurigheydt, als besonderlijck om dat sy gheen oefeninge en versoecken, nochte die sorghe niet en behoeven ghelijck de andere, doordien dat sy veul kouwe en ander onghemack lijden connen.

De Roomse Lima.

50. EEn byghevoeghde mede-suster met den naem van *Lima Romana* om dies wil dat dese veul in de hoven van de familie van de Pr gheplant zijn. De bladeren zijn smal en inghekronckelt: de tacken zijn met veule langhe dorenen beset. Onder dese soorte zijn groote, middelbaere en kleyne vruchten. Waer van de middel-soort van soodanighe grootte zijn als onse eenenveertighste, die wy met den naem van *Lumia Valentina* beschreven hebben: wel te weten nochtans, dat dese teghenwoordighe vruchten de rondigheydt van eenen schoonen Orani-appel hebben: uytghenomen dat aen haer onder deel eenen inghedruckten randt van een mem is, noch is dese heel rouw van schors, bleeck goutgeil, en scherp van smaeck. Ten waer dat haer inghestooten mem haer verklickte, soo soude sy voor eenen schoonen geilen Orani-appel aenghesien worden. Haeren reuck is oock bitter en scherp, het wit vleesch is spongiachtigh, eenen vingher dick, lafen soet van smaeck, het merch is uyt den groenen in neghen vellekens besloten, hebbende veul zaet, seer aenghenaem van sap.

De langhe schorfte ofte monstreuse Citerachtige Lima.

51. HIer wort ons een seldsaem fatsoen voor ooghen ghestelt, het ghene voorwaer gheen spelinghe der nature en is. Maer in der daedt de natuer selfs. Sy wordt in Italien in't latijn ghenoemt *Lima citrata oblunga schabiosa seu monstrosa.* dat is **de Citerachtighe langhe schorfte ofte misnaeckte Lima.**

De bladeren zijn lanck en smal, en ghemeynelijck toe-ghevouwen, weynigh ghekrolt, oock aen de randen onghelijck en ghescharrt, blinckende bleeck-groen ende by naer sonder reuck. De bloemen zijn middelbaer groot, buyten rosch oft uyt den rooyen, soet van reuck, die seer

over-

overvloedigh comen ende meestendeel volmaeckte vruchten worden, de welcke volwassen zijnde groot dick en lanck zijn, onder met een groote memme ghelijck eenen dicken deimer van den koe-uyer: in de midden aen het dickste des appels over al heel onfatsoenelijck: met pocken, bulten, wratten en puysten, by naer als met strepen verscheyden boven de groote bulten noch kleyne wratten, welcke ongeschickte gedaente oorsaeck is om haer een **Monster** ofte **Schoyfte** te noemen. De buyten-schel is geil, laf van reuck en smaeck, de binnen-schel onderhalven vingher dick, saecht en vaddigh van stof: haer binnen-merch is wit tusschen negen dicke scheydtsels van witte vleeschachtighe stof. Het sap is suer, ende by naer sonder zaet.

De Ronde schorfte ofte monstreuse Citerachtige Lima.

52. TOt onderscheydt van de voorgaende soo is oock binnen Roomen de *Lima citrata rotunda monstrosa seu schabiosa* wel bekent en veul te becomen.

Het loof van dese is seer groen en met ployen ghevouwen: heel dick van stof met een kleyn achter-bladerken, ghelijck de Orani-bladeren eyghen hebben. De vruchten zijn van soodanighe ronde forme als wy onsen ghemeynen **Adams-appel** in print voorgheseldt hebben. Te weten boven aen den steel seer dick en rondt, by naer op de maniere van de aldergrootste Que-peiren die onder dunder worden, soo dat dese door haere korte uytwendighe memme dies weghen langher zijn. Sy worden van veule persoonen voor een soorte van **punstigue Calebassen** aenghesien. De buyten schors is van coleur tusschen een Citer en Orani-appel, en den reuck is van ghelijcken tusschen die twee verscheyde soorten, en aenghenaem bitter. Sy is beset met cierelijcke bulten en puysten, op de manier van de voorgaende, maer soo hobbeligh nochte soo rouw niet. De witte schel is dunder als van de langhe, saecht en weynigh soet, het merch is bleeck-geil en droogher van stof, het ghene op een seer onghemeene manier bedeelt leydt, want in het midden leydt noch veel wit vleesch: sy en hebben noyt eenigh zaet noch keirenen vertoont.

Bemerckt hoe seecker dat den ghenoemden FERRARIUS in sijne beschrijvinghe der verscheyde vruchten alles heeft promtelijck onderzocht en aengheteeckent: aenghesien dat hy is segghende. Dat op desen selven boom van de *ronde vruchten* oock somwijl eenighe langhworpighe vruchten voorts-comen: maer dat op den boom van de *langhe vruchten* I.B.FERR. *lib.3.cap.* 25.

noyt eenighen ronden Appel bevonden worden? Blijckt hier uyt niet hoe volkomentlijck dat hy de speling in de natuere verstaen heeft: en met een goet onderscheydt in de nature selfs heeft ghekent, die vast en eenigh is, sonder spelinghe oft verloopen der vruchten oft miswassen: ghelijck hier te lesen is in het eerste deel van de **Oranien** aen het seven-de Capittel. En van ghelijcken aen het derde Capittel van de **Citers**/ welcke aenwijsinghen uytdruckelijck vast stellen, dat desen Auteur op alles volkomentlijck ghelet heeft, om aen de weireldt geen twijfelingh te gheven, maer de waere seeckerheydt (door sijn ondervindinghe ende neerstighe aenteeckeninghe) voor te stellen. Waer uyt te besluyten is, dat de teghen-strydende ghemoederen ofte ghevoelens, Niet anders als spiculatieven zijn. Te meer, alsoo sy lieden met gheen vaste ondervindinghe den Auteur connen overtuyghen. En boven dien soo moeten wy Nederlanders bekennen dat onse Boomgaerden van soo weynighe vremde soorten voorsien zijn: ten aensien van Italien, waer in oock besonderlijck het verschil van climaet ofte nature des landts, tusschen het eene ende het andere soo bescheyden uytwerckingen te voorschijn brenghen, dat onse onnaturelijcke Voeyster-kinderen van **Oranien** / **Citers** en **Limoenen** door soodanighe moeyte, sorghe, aerbeydt ende kennisse alhier moeten ghekoestert ende onderhouden worden, door de welcke sy ons noch luttel genoegh met vruchten beloonen, ten aensien van haere naturelijcke gheboort-plaetsen, soo in *Italien*, *Spanien* ende andere eyghen wooninghen. Tot welcken eynde hier naer eenighe lessen (om haer te oefenen) volghen sullen, de welcke sy in haere eygene gheboort-plaetsen niet en behoeven nochte versoecken.

Tot besluyt van den *Roomschen Hesperides* soo sullen wy nu comen tot eenighe **vremde Limoenen** / met de welcke den selven niet beplant en is. Dit boeck soude somwyl opspraeck lijden, om dat desen *Hesperides* al te kort beschreven oft uytgheleydt is, dan my docht als onse Nederlandtsche nabueren het verschil der vruchten bekent was, dat als dan een ieder sich voldaen sou vinden: want sijn Roomsche Regeringe ofte Culture en was ons hier niet dienstigh, veul minder was ons noodigh alle sijne kostelijcke vercierssels, historien en andere omstandigheden. Waerom niet voorder oordeelende noodigh te zijn, als hier mede te sluyten.

HET

HET VIII. CAPITTEL.

Byvoeginghe van dry Indiaense vruchten, de gene iet ten deele ghelijck aen de Limoenen zijn.

OP dat de aenwijsinghe der **Limoenen** ten uyterſten ſouden voltrocken worden, ſoo docht my noodigh de vruchten, die eenighſins den naem van **Limoen** mochten aennemen, hier by te voeghen, de welcke volghens de beſchrijvinghe, der neffenſtaende Auteuren ghetrouwelijck ſullen aengheteeckent ſtaen. Waer van de vrucht *Yencu* van de Sineſen in het landtſchap *Quantung* hier de eerſte plaets ſal bekleeden.

Van den Pompelmoes.

1. DEſen Appel *Yencu*, van de Malabaren ende Kanarijns *Iamba li* ghenoemt, en by de Indiaenen *Tuſa* en in *Arabien* en *Perſien Tufat*, in Turckeyen *Almat* van de Portugieſen *Iambos* ende den boom *Iambeiro*, ende in het nederduydts **Pompelmoes** ghenaemt, het gene te kennen geeft dat dit geen verſierde, maer een wydt-vermaerde ende over al bekende uythemſche vrucht is.

De boomen zijn ſeer ſchoon, maer veul grooter als de ghemeyne Limoen-boomen, de bloemen zijn aen de Limoen-bloemen gelijck, heel wit en ſeer wel-rieckende, uyt de welcke oock een liefelijck water door den helm ghetrocken en ghediſtileert wordt. De vruchten overtreffen ſeer verre de aldergrootſte Limoenen, de gene dickmael veul grooter als een menſchen hooft zijn: de buytenſte ſchel is van coleur als de Oraniappelen. Het vleeſch oft merch is van binnen meeſtendeel roodtachtigh, maer oock wel wit ende ſoet met eenighe zuricheydt vermenght, gelijck een on-volrype druyf aenghenaem van ſmaeck, ende ſoo voedtſaem dat aen eene vrucht twee perſoonen (niet te gulſigh zijnde) ghenoegh te eten hebben.

Ghebruyck.

VYt deſe wordt veul tydts het ſap gheperſt, ghelijck men in Vranckerijck uyt de kerſen, Appelen en Peiren den *Cyter-dranck* maeckt.

maeckt. De vruchten worden oock binnens-huys opghehanghen, de welcke een heel jaer goet blijven, het ghene de schips-lieden op de reys mede voeren tot een groote veruersinghe.

Onderscheydt.

PEETER GARCIAS verhaelt dat dese vruchten uyt Malacha over weynighe jaeren eerst in Indien ghebrocht zijn. Ende tot onderscheydt daer by voegende datter een **Iambos** is, de welcke op boomen groeyt, grooter als onse ghemeyne Pruym-boomen, wiens bladeren seer ghelijck zijn aen het scherp van een groote lancie, ende schoon groen zijn, de bloemen roodt ende seer wel-rieckende, en de vruchten suer van smaeck.

De tweede kleyn Iambos.

GUL. PIS. *mant: iff. arom cap* 13

2. GULIELMUS PISO schrijft datter tweederley zijn, en aen malcanderen seer ghelijck: hoe wel met onderscheydt in de vruchten en bladeren.

Dese boomen zijn groot en wijdc belommerende, met een asch-grauw effen schors, brooscb van houdt, de bladeren zijn in grootte de Pruym-bladeren ghelijck, maer op het eynde spitser, boven doncker en onder licht groen, met een rechte zenuwe in't midden ende veul besyden loopende. De bloemen zijn van reuck en coleur als een Roos, maer meer gheschakieert, met veule fraeye blinckende priemkens inde midden, dese gheven het voor-spel van den smaeck des vruchts, alsoo sy rensch zijn, want het merch is weeck, sappigh ende versch van reuck en smaeck.

Onder de ghedaente der vruchten (naer het segghen van GARSIAS) is groot onderscheydt, van de welcke eenighe groot en hoogh roodt van verwe zijn, van fatsoen en grootte als eenen kleynen Que-appel, ende met een seer dunne blinckende schel bekleedt, inwendigh sonder steenen.

Andere zijn kleynder, bleeck purper, met eenen witten, platten lanckachtighen steen in de midden.

Dese boomen **Iambos** worden seer gheacht om besondere eyghendommen. Want voor eerst soo zijn sy seer aenghenaem aen't ghesicht: besonderlijck om dies wil dat, als desen boom sijne eene helft van bladeren, bloemen en vruchten berooft is, soo blijft de andere helft soo langh

met

met bloemen en onrype vruchten verciert, tot dat de andere helft wederom bladeren bekomen heeft.

Natuer en Ghebruyck.

DE bloemen en vruchten zijn vochtigh en koel, waerom sy veul by de siecken in het ghebruyck zijn, besonderlijck in heete kortsen, soo om te verkoelen als om den dorst te lessen.

De Indiaensche geil-sappighe langhe Limoen.

3. WOUTER SCHOUTEN verhaelt in sijne Reysen van Oost-Indien dat ontrent *Arrakan* **Limoenen** zijn heel dun van schel, een spanne lanck, de welcke soo vol aenghenaem suer, doch geil sap zijn, dat men uyt een vrucht acht, tien, en meer oncen sap can drucken. Wou Sch. 2. *deel* 5. *Hooft-stuck*

Bemerckt.

DEn meermael genoemden CAREL ROCHEFORT betuyght *in sijne beschrijvinghe van America* dat aldaer, de **Limoen boomen / Oranien / Citers** / ende oock alle andere gheslachten van boomen, in bloemen, bladeren, vruchten en schorsen merckelijck verschillen in ghedaente, tusschen de boomen van de selve natuer, de welcke alhier groeyen; jae oock van smaeck en verwe. Het ghene een groote aenmerckinge ende vasten regel is, dat verscheyde lochten, oock verscheyde natuerlijcke uytwerckinghen te voorschijn brenghen.

Misverstandt van de water-Limoenen.

OM dit werck te voltrecken ende alles dese beschrijvinghe der **Limoen** raeckende aen den dagh te brenghen, soo en ben ick niet weynigh vertwijfelt geweest, lesende in veule Indiaense Reys-beschrijvers dickmael den naem van **water-Limoenen** / van de welcke nochtans niemandt eenige aenwijsinge te voorschijn brocht, noch van boom, blader, bloemen, veel min van de vruchten. Sulckx gaf my seer weetgierighe begeirten, tot welcken eynde oock gheen weynighe moeyte en hebbe aenghewent in alles naerder te ondersoecken, het welck al te

vergheefs was. Middeler wijle quamp my in't ghedacht? oft dit wel een druck-fout weten mocht, ende dat sy in de plaets van **Water-miloen/ Water-limoen** gheftelt hadden. Soo hebbe my tot meerder voorseeckeringh ondervraeght aen dien grooten Botanicus den H. Doct. PAULO HERMANS *Professor der Kruyden binnen Leyden*, den welcken tot *Malabar* ende in de andere aengrenfende *Indiaensche Eylanden* soo veul jaeren gewoont heeft, den welcken my in sijnen Mesive van den 12. xbr. 1680 bericht heeft: dat sommighe, om lichter te spreecken, de **Water-miloenen** in die vremde plaetsen, **Water-Limoenen** noemen: betuyghende dat mijne spelinghe der ghedachten hier in wel gegrondt waeren, want dat aen hem in de heele weireldt gheene **Water-Limoenen** bekent zijn. Door wiens schrijven vast besloten is, dat wy dese woorden lesende in soodanighe Schrijvers altydt voor **Limoenen** sullen verstaen **Miloenen.**

HET IX. CAPITTEL.

Natuer, Gebruyck en Nutbaerheydt van de Limoenen.

GHelijck ick aen het vijfde Capittel van de **Citer-appels** betoont heb, dat in de selve **Citers** vier besondere qualiteyten ofte natuerelijcke eyghendommen bespeurt ende vast gheftelt zijn. Soo wordt oock alle het selve alhier van de **Limoenen** gheseydt. Te weten dat de geile buyten-schelle tot in het hooghste van den eersten graed heet is: ende droogh tot in het uyterften van den tweeden. Nota dat dit ghemeynt wordt van de bitter-smaeckende schellen ende die de gene meest ghelijck aen de Citer-schellen zijn. Want DODONEUS betuyght dat de buyten-schellen van de **Citers** en **Limoenen** van de selve natuer zijn.

Bemerckt, al is t dat de oude ofte nieuwe Schrijvers niet specialijck de nature der **Limoenen** hebben aengheweesen, soo nochtans segghen sy eenparelijck. Te weten MATTHIOLUS. IOAN. BAPT. PORTA, DODONEUS, SIMON PAULI ende menighte andere, dat men de **Limoenen** in plaets van de **Citer-appel** mach ghebruycken. Nochtans bekennen sy, dat de **Limoenen** in alle haere deelen minder krachtigh zijn. Ende sommighe, die dese saecke een weynigh naeder schijnen te doorsien, segghen, dat de binnen witte Limoen-schel in gheenderley manieren sal tot spijse ghenut worden, soo oft ghelijck de Citer-schel in't ghebruyck is, segghende dat het Limoen-wit te laf, tacy en seer quaet om te verteiren is.

Soo

Soo wy nu een onderscheydt wilden verkiesen tusschen de **Citer** ende de **Limoen**: ghelijck ick alreede hier boven van de buytenste schelle betoont hebbe. Soo sullen wy de teere ende dunne witte Limoen-schellen, als onnut en quaet verworpen, maer de dicke vaste, ende aen de Citer-ghelijcke schellen, een minder nature toeschrijven, ende dat soodanighe werm en vochtigh zijn tot in den eersten graed. Ende het binnen sap cout en droogh in den tweeden graed. Want het is redelijck aen te nemen, dat het sap van de **Limoenen** van een beter kokinghe is, ten aensien van veel dunder schellen als van de **Citers** / alwaer de sonne haere hitte snelder can doordringhen, om tot een bequamer rypigheydt te brenghen. Ende dit verstaen ick van rype volkomen **Limoenen** met het suer sap Ghelijck aen de **Citers** / want de rensch sappighe die tusschen suet en suer zijn, ghelijcker veele onder de **Limoenen** ghevonden worden, soodanighe zijn minder kout als de zuere. Ende die heel suet van sap zijn, die men de **soete Limoenen** noemt, die zijn veel wermer ende van een ander natuer. Ende als ick de suere noeme, soo en is mijne meyninghe niet van die **Limoenen** / de welcke in *Biskeyen* groen oft half-ryp ghepluckt, ende alsoo naer Nederlandt ende elders ghesonden worden. (Want mijn ghevoelen is dat den meestendeel van het Biscaiens goet **wilde Limoenen** zijn) Waerom onse inlandse vruchten wel ryp zijnde, voor ons, de alder-ghesondtste moeten gheacht worden.

Voor al, soo zijn de onrype **Limoenen** seer ongheson't, ende sy zijn te stellen beneffens de **wilde Limoenen** / de welcke den mensch veul onghemaeck aenbrenghen, als wringen der maghe, pijne in den buyck en andere qualen.

De beste **Limoenen** die men verkiesen sal, zijn de ghene die lanckachtigh dat is Ey-ghelijck, ende niet rondt appelachtigh, maer de **Citers** ghelijck zijn. Ende onder de **tamme Limoenen** (ick noeme die tamme, de welcke gheint ofte gheoculeert, ende niet wilt en zijn) soo zijn de **Adams-appels** de alderslapste van kracht, ende in alles onstercker, het welcke een recht ghesla'cht van **Limoenen** is, maer geen **Oxani-appels** als sommighe meynen.

Het zaet ofte korelen der **Limoenen** uyt oorsaecke van haeren bitteren smaeck is heet in den eersten, en droogh in den tweeden graed: ende naer dat de bitterheydt minder is, vervolghens is de verminderingh van de kracht.

Om nu te comen tot het ghebruyck ende profijt van de **Limoenen**/ soo moet men bemercken volghens het ghene dat ick aen het eerste Ca-

pittel van de **Citers** hier voren gheseydt hebbe: hoe dat in de oude tyden de **Limoenen** sonder onderscheydt, oock met den naem van **Citer** zijn ghenoemt gheweest, waer uyt oock vastelijck moet volghen, dat oock de **Limoenen** en **Citers** voor een ende de selve vruchten ghebruyckt zijn.

Het wordt by de Auderlinghen ghenoech betoont hoe dese vruchten niet anders in't gebruyck waeren als dat sy om haeren goeden reuck wierden in de kleederen geleydt om de motten en schieters te verjaegen, ende oock om uyt vermaeck in de handt te draghen: behoudelijck dat haere eenighste behulp-middel was om teghen het vergifte ghebruycken: ghelijck ATHENENS betuyght, dat sommighe die ter doodt verweesen waeren, ende voor de slanghen en andere quade vergiftighe beesten gheworpen waeren, gheen hinder daer van en leden: uyt oorsaecke om dat sy dese appelen van te voren ghegheten hadden.

ATHEN. *lib. 3. cap. 5*

Ick heb oock betoont in mijne *Beschrijvinghe der Campernoillien*? hoe dat de buytenste geile schelle van de **Limoenen** de alderbeste behulp middel is voor de ghene die doodelijcke fungi ghegheten hebben. VIRGILIUS betuyght vau sijnen tydt, hoe sy teghen alle vergif een groote ende ghemeyn behulp waeren. Sulckx blijckt noch op heden (door meerder ondervindinghe) want de buyten-schellen worden somtydts by sommighe soorten van *Theriakel* ende in dierghelijcke compositien ghemenght.

VIRGIL. *lib. 2. in Georg. Ver. 126.*

De schellen in den mont ghecnauwt, oft in den mondt ghehouden maecken eenen soet-rieckenden adem. De selve met suycker gheconfijt, verwermen de maghe, ende doen de spijse verteiren: ofte gelijck BAUHINUS leert dat men uyt de teere buyten-schelle, sonder wit vleesch aen te laten, een olie can persſen, t'sy met de handt oft met een herder ghewelt, de welcke seer goet is om het herte te verstercken, en het gesicht te verbeteren. Het poeder van de selve schellen is van de selve natuer Voor een quade ghestcktenis van de maghe, een halve dragma met wijn inghenomen. Maer soo iemandt de rouwe schellen te veel soude eten, zijn alsdan hinderlijck ende veroorsaecken taeye suymen, ende worden swarelijck verteirt. Volghens het betuyghen van den Doctor NONNIUS

IOAN. BAU. *Hist plant. lib 1. cap. 28. Tom. 1.*

I NONN. *de re cib. lib. 1. cap. 28.*

Wat nu aengaet het suer-sap met het vleesch, daer van is hier voor de nature beschreven. Van het selve wordt een strope ghemaeckt, waer toe men nemen sal ses pondt uytgheperst Limoen-sap en dry pondt suycker, het selve samen naer de const ghekoockt tot de consistentie van een goede strope. Dese wordt ghebruyckt in verkoelende Geleppen voor heete sieckten, brandende kortsen, ende voor de buyck-wormen.

Noch

Noch worden van dit sap met suycker Tabeletten ghegoten. Neemt een once sap van de **kleyne Calabrise Limoenen** / laet het door eenen dichten lap druypen tot dat het claer is. Daer toe twee oncen wit Candy-suycker ende laten die te samē koken tot behoorelijcke dickte, doende op het alderleste acht druppels olie van Canneel hier by ende giet hier Tabellen van. I.B.FER. *lib. 30 cap. 15*

Ick acht hier onnoodigh de Limoenade te leeren, want den minsten waerdt die wijn tapt sal den onweten sulckx haest aenwijsen. Dit is eenen seer ghesonden dranck naer advenant dat den selven ghemaeckt ende ghebruyckt wordt. Dan het is te beklaghen dat sulckx somwyl meer in overdaet en onghesontheydt misbruyckt wordt, als tot nut en profijt

Het sap van de **suere Limoenen** is een groote behulp-middel voor het scheurbuyck ofte blauw schuyt, want de schippers die dit sap op voor-raet in hunne schepen mede nemen, ende op hunne langhe Reysen ghebruycken, gheen noodt meer van die sieckte en sullen hebben.

GALENUS seght datmen hedensdaeghs dickmaels ghebruyckt het binnenste suer sap in sausen, als edick en verjuys: ende soo inghenomen zijnde kan het de heete ofte galachtighe vochtigheden, die inde maghe ligghen, krachteloos maecken ofte bedwinghen. Het doet den verloren lust om te eten wederom keeren: ende is de maghe aenghenaem en goet. GALEN. *de alem facult lib. 2 cap. 9*

Het selve sap neemt af de vleckē, sproeten, en rimpels in de handen ende aensicht Ende verdrijft alle schorftheydt en rappigheydt. Het doet oock de inck-plecken uyt de coverturen van de boecken wegh-nemen. Dit sap doet oock de nieren van Graveel en Steen suyveren. DODONEUS *in syne byvoeghsels* betuyght, dat een stuck gouts in een **Limoen** ghesteken, ofte in Limoen-sap gheleydt, wordt lichter als het te voren was: selfs als men eenen gouden ducaet, ofte fijn gheslagen bladeren van gout vier-en-twintigh uren in Limoen sap laet legghen, dat sap is goet voor de ghene die de pest ofte heete kortsen hebben. Dit sap twee oft drymael ghesijght oft doorghedaen, doet de peirelen binnen den tydt van vijf oft ses daghen soo morwe worden als honigh: soo dat ghy daer af maecken sult al wat ghy begheirt. DOD. *6 deel 2. cap. het 28 boeck*

Een heel Limoen voor het vier gheleydt, de vochtigheydt ofte sweet dat dater uyt bickelt, maeckt het aensicht schoon en klaer van alle vleecken, het neemt wegh de roode puysten, ende is een schoon blanketsel. Het water dat door distileren uyt de heele **Limoenen** getrocken is, heeft de selve kracht als voren: ende alnoch t'selve gedroncken doet wel water lossen, want het ontdoet, breeckt oft scheydt de steenkens, ofte het gruys dat aen de nieren hanght ende drijft die uyt de blasa.

Uyt de ghepelde keirenen wordt een olie gheperst, de welcke ghestreken wordt aen de polsen ende aen het hert, waer door sy alle vergif wederstaet. De selve gestreecken aen den navel van de kinderen, doodet de wormen. De selve is oock goet op soodanige maniere gebruyckt voor de ghene die keete kortsen hebben, met uyt slaen van maselen ofte peperkorens. Doch de olie van de geile dunne buyten-schors, eerst gedrooght zijnde, ende daer uyt de olie door de distilatie ghetrocken, heeft noch veel beter kracht tot alle het voorgaende.

Van de knoppen oft open-gaende bloemen met droogh weder ghepluckt zijnde, worden Tabletten ghemaeckt, de welcke seer verwermende zijn en de maegh verstercken. De bloemen worden oock gheheel en droogh gheconfijt, het ghene seer aenghenaem is: maer hier toe zijn de Orani-bloemen veel beter. Water van de bloemen ghedistileert in *Balneo Mariæ*, waer op somwyl eenige olie drijft, daer van is een druppel meer behulpsaem, als van de andere eenen heelen lepel, want een druppel doet eenen flauwhertighen mensch bequicken.

De bladeren der boomen worden soo om den goeden geur, als om de motten en schieters te beletten, tusschen de kleederen en lijnwaet gheleydt. Waer toe de af-ghevallen ofte gherefen bloemen, op een papier gheleedt, veul beter en aenghenamer zijn. Al is't dat de selve niet langh in haer kracht blijven, ghelijck by de **Oranien** te lesen is.

Limoen-water.

DE buytenste schorsen heel dun van dry **Limoenen** ghesneden, de selve in dry potten schoon put ofte fonteyn-water dit te samen tot op twee potten laten sieden, doet hier als dan het sap in ofte het merch van die dry **Limoenen** / heel kleyn met het water ghewreven, 't selve al te samen door eenen doeck ghegoten, ende uytghedruckt zijnde, doet by 't water soo veel suycker naer iders believen. Dit en is niet alleen eenen seer ghesonden, verkoelenden ende verstercken den, maer eenen seer aenghenamen ende ververssenden dranck in heete Somertijden.

Gesoute Limoen.

NOch worden de **Limoenen** in het sout bewaert, waer van DODONEUS betuyght dat de selve niet ghesont en zijn: segghende dat sy buyck-pijn veroorsaecken, grof melancolyck bloedt doen groeyen, ende

ende oock niet en voeden, maer het lichaem magher maecken: ten sy dat men die in het water weycke ende de schellen aftreckt.

Dese ghevoelens van DODONEUS hebben haere uytlegginge van noode, alsoo het clarelijck blijckt, dat hy meynde dat die ghesoute **Limoenen** rouw ghegheten worden, ghelijck in sommighe plaetsen van Italien. Want ick en hebbe niet eenen Schrijver bevonden, den welcken betoont kenniſſe te hebben van ons ghebruyck deser vruchten in Nederlandt. Te weten dat wy de ghesoute Limoenen schoon wassen ende oock wel weycken, ende als dan in pasteyen backen, morwe koken ende in goet vleesch sop stoven, waer door sy haer aenwijsende ondeught verliesen, ende tot een deughtsame natuer comen.

Met peeckel van **ghesoute Limoenen** den mondt ghewassen is goet voor eenen stinckenden adem, suyvert het tandt-vleesch, doet de tanden sluyten, ende vast worden, want het gheneest het scheurbuyck in den mondt. De selve peeckel doet oock alle ysermael uyt het lynwaet. Met meer andere goede uytcomsten.

Ongheſondtheydt in het ghebruyck der Limoenen.

HEt ghebruyck der witte schelle, ofte om beter te segghen het wit sponsieus **Limoen-vleesch** / en bevinde ick by gheene Doctoren tot eenigh profijt ofte nut aengewesen, als dat sy eenpaerelijck het selve doen verworpen: behoudelijck datter eenighe schrijven, van de heel vaste en dicke schellen te confijten in suycker om te ghebruycken voor succade, die wy uyt Italien met heele kassen becomen.

Bemerckt hoe aelwaerdigh ende onghereghelt dat de vrouw-persoonen, in Nederlandt dese Limoen-schellen met eenen graghen en gulsighen smaeck inde Comedien en ander vergaderinghen op-snoeyen, jae by sommighe meer als het goet sap gheacht zijn. Veele van de selve persoonen klaghen van pijn aen't hert, pijn in de maeghe, ende worden met groote verstoopthedeu overvallen. Ten is niet wonder dat van quade appetyten quade uytcomsten te voorschijn komen.

Het en is noch gheen jaeren gheleden dat een seer edel jonghe Jouffr. binnen Loven (dat my voor waer verhaelt is van verscheyde treffelijcke persoonen) gheſtorven is, door de principale oorsaecke van haeren luſt en appetydt ghevolght te hebben, in eenighe daghen achter malcander merckelijcke rouwe **Limoenen** met de schellen ghegheten te hebben.

Ick

Ick achte onnoodigh hier van Auteuren te noemen alsoo het een gemeyn ghevoelen der Doctoren is. Dat de Rouw **Limoenen** van swangher vrouwen ghegheten, niet dienstigh en zijn, want de selve brengen haer haestelijck buyck-pyn aen: ende besonderlijck savonts ghegheten veroorsaecken swijminghen in het hooft, want sy worden als dan seer swaer en traegh verteirt.

De **Limoenen** in schijuen gesneden ende met suycker genut, als de witte schel dun en weynigh is, als dan is de buyten schors en het suycker met het sap, een beletsel voor het hinderlijck wit vleesch. Soo dan het sap over de spijse gedruckt, is't bequaemste gebruyck der rouwe **Limoenen**: ten sy met andere behulpsame byvoeghsels: eñ dat uyt een besonder groote reden, om dies wille dat wy alhier meer half rype, en half wilde, als wel goede deughtsame **Limoenen**, tot ons gebruyck becomé.

Achter het eerste deel van de **Oranie-appelen** zijn verscheyde lessen aengheweesen van distileren, olien en salven te maecken. Waer naer een jeder sich can voeghen. Want van de **Limoenen** hier meer te schrijven, dunckt my onnoodigh: beducht zijnde als ick eenighe voorder aenwijsinghe dede, het selve van veule persoonen niet behoorelijck verstaen, mocht worden ofte qualijck naer de gelegentheyt gebruyckt worden, nochte ick en ben niet van meyninghe hier eenen medecijn-boeck te maecken.

HET

HET VIERDE DEEL.

REGERINGE DER UYT-HEMSCHE BOOMEN

Inde welcke volkomentlijck geleert wordt de bequaemſte Oefeningē van te zaeyen, meſten, begieten, oculeren, inten, af ſuyghen, inleggen, ſnoeyen, en planten. Met alle het ghene die vremde gaſten van *Orani-boomen*, *Citers*, *Limoenen*, *Granaten*, *Laurieren* en andere noodigh zijn verſoeckende.

INLEYDINGE TOT DEN LESER.

VOor al ſoo is noodigh te weten, dat mijn ſchrijven ende aenwijſinghen in deſen, alhier niet tot wettē geſtelt en zijn, maer alleen voor leſſen om den onwetenden te leeren. Daerom, ghelijck ick (in deſen boeck) noch meermael gheſeydt hebbe: Soo wanneer datter

Oefenaers, Regeerders, oft Lief-hebbers waeren, de welcke buyten mijne leſſen hunne boomen (door eyghen ondervindinghe regerende) wel bevonden hadden, dat ick die ſelve wel uytdruckelijck ben radende, hunne goede ghewoonte niet te veranderen, maer de ſelve te onderhouden ſonder iet van de mijne te volghen.

Want uyt deſe reden en can ick het heet meſten, ofte het bewateren (met alle het ghene den Heere MUNTING in ſijne *oefeninghe der planten* ſchrijft) niet beſtraffen. Al is't dat den H. COMMELYN in ſijnen *Hollandtſchen Heſperides* 't ſelve heel verworpt en miſacht, ende dat ten aenſien van het ongheval van den Heere PAULO ROGEAU tot Amſterdam. Waer uyt niet en blijckt, dat den H. ROGEAU alles promtelijck heeft achtervolght, ende niet te veul meſt en heeft ghebruyckt. Ende boven dien ſoo en is den H. COMMELYN niet voorſeeckert dat oock ſijne leſſē niet miſbruyckt en ſullen worden. Ende als wanneer ſulckx hem gheſchiede? ſouden als dan alle ſijne leeringhen daerom moeten beſtraft en ondeughende gheacht worden, door de quade uytcomſte van't misbruyck ſijnder leeringhe van welck ongheluck niemandt ſich behoeden can. Want het is ſeer waerſchijnelick, dat de leſſen van den H. MUNTING in't voorgaende, misbruyckt zijn, Uyt reden dat, als ick in den jaere 1660. den H. ROGEAU, tot Amſterdam, in ſijn Tuyn beſocht hebbe, als doen gheſien en bevonden

hebbende

hebbende dat des ſelfs boomen en planten (die ſeer ſchoon en veul waeren) op eene hooghe ſtellagie teghen de muer ſtonden, door welcke hooghde, naerder by de Son en beſchut waeren voor alle winden: boven dien den heeten weerſlagh ofte reverberatie van de Sonne, die ſy tegen dien muer ghenoten, het ghene een groot verſchil is, ende dat tot Amſterdam: maer niet volghens het ſchrijven van MUNTING in den vlacken hof eñ tegen de platte aerde ſtaende, ende dat ten aenſien van ſoo veul kouder climaet van Vrieſlandt, waer op beſonder dient ghelet. Want den boeck van MUNTING behelſt ten minſten twee hondert planten, de welcke hy aldaer (in Groeninghen) in potten en backen ſtelt, die by den winter in kelders en ſtoven moeten bewaert worden, de welcke in mijnen hof alhier, beneffens Appel en Peir-boomen altydt blijven in den vollen hof ſtaen. Boven dien ſoo betoont hy menichte planten die aldaer noyt zaet voorts-brenghen, de welcke alhier jaerelijck ſoo gewoon zijn goet zaet te gheven als Erten en Boonen.

Soo dat hier uyt te beſluyten is, dat den H. MUNTING ſeer goede ende bequame leſſen aenwijſt, en dat voor die kouder landen als Hollandt en Brabant zijn. Want meerder koude, verſoeckt oock meerder wermte. Daerom: ſulcken leſſen alhier te volghen (niet alleen aen *Oranien*, maer aen honderde andere vremde Indiaenſe planten) ſoude groot miſverſtant zijn. Soo dat wy gheen reden van twijfelen hebben,

ofte dē H. Doctor MUNTING heeft alles promtelijck aengeteeckent, soo uyt het langh voorsien van sijnen *Heer Vader*, als oock door des selfs langdurige ondervindinghe, het ghene hy ghetrouwelijck aen de weireldt voorstelt, want ick ten minsten in de twintigh jaerē met dē selven, in die materie gehandelt hebbe.

Ende wat nu belanght sijne vremde menghelinge van Aerde, Zandt en verscheyde soorten van mest, het gene somwyl bestaet in tien oft meerder deelen, daer van soude hy aparent sijne reden connen gheven, die ick hem tot noch toe noyt ghevraeght en hebbe.

Immers den Leser sal aenmercken, dat mijne REGERINGE in dese beschrijvinghe, niet voorder en spreeckt, als tot ghebruyck van ons Nederlandts climaet, ofte die van de selve nature en ghetempertheyt zijn. Waer uyt oock wel sal bevonden worden, het verschil van Hollandt tusschen Brabandt. Waer aen den onweten sich vryelijck mach houden: alsoo dese mijne lessen van niemant gheleent noch gestolen zijn, maer door een ghetrouwe ende vaste langhe ondervindinge, waerelijck tot dienst en voor-deel vanden onweten hebbe aenghewesen. Daerom soo en sal my niet stooren, nochte ten minsten achten, soo wanneer ick belastert worde van qualijck gheschreven te hebben, maer sal my bevredigen dat den berisper mijne lessen qualijck sal gelesen ofte gevolght hebben.

Boven-

Boven dien, al is't dat hier achter jeder besonder boeck, te weten van *Granaten*, *Laurieren* en andere, de oefeninge niet en is bygevoeght. soo sullen nochtans de selve hunne aenwijsinghe en regeringhe beschreven vinden, ofte gesonden worden tot dese gemeyne CITRICULTURE, ofte sy sullen ten deele by sommighe planten in't besonder, haere oefeninghe aengewesen vinden. Want soo wanneer wy hier alle de behoorelijcke reden ende omstandigheden promtelijck wilden by drucken, soo soude dit eenen Bybel van reden zijn. Waerom 'tselve naerghelaten is.

HET I. CAPITTEL.

Hoedanige Aerde en Meſt dat de Boomen alhier noodigh hebben. Met de kenniſſe derſelve.

OM nu te comen tot mijne aenwijſinghe van Aerde en Meſt, ſoo ſal hier een gemeyne manier van een kleyn menghelinghe aenwijſen, waer op den Leſer vaſtelijck magh voortsgaen.

Ten eerſten ſoo is voor al noodigh het onderſcheydt te weten van goede bequame, tuſſchen de ondeughende ende ſchadelijcke aerde. Want de ſwaere kleyighe aerde is te koudt van natuer, de roſſe kleem oft ſavel-aerde is mede ondeughende. Van ghelijcken de aerde, die in eenighe kelders ofte verſtopte hoecken buyten de locht heeft gheleghen, waer door ſy eenighen duffen, bitteren ofte ſueren roeſtachtighen ſtanck becomen heeft, is mede onbequaem.

Men ſal altydt verkieſen bruyne, ſwarte ende ſaechte aerde, die doorvoeyt, locht ende ſoet van geur oock ſonder ſtanck is, maer niet de gene heel ſcherp als hey-zandt is. Deſe aerde ſaecht en ſwart zijnde, ſalmen beproeven met een ſchippe aerde in eenen eemer ſchoon water te worpen ende wel onder malcanderen gheroert, ende nederghe ſoncken zijnde ſalmen het water proeven, ende als wanneer het water ſijnen goeden geur en ſmaeck behouden heeft, ſoo is ſy bequaem en goet.

Tot deſe goede verkoſen aerde, ſoo is twee-jaerigh peirde-meſt ſeer nut en bequaem, het welck op deſe maniere moet ghehandelt worden. Dit meſt wordt in den ſomer met ſchoon ſonne-ſchijn in de locht dun verſpreydt, ende droogh zijnde, door een wijme ofte teene ſift (daer toe ghemaeckt) op een leeder door ghewreven, het ghene ſoo kleyn als aerde zijn ſal: dit meſt wordt in een drooghe luchtighe plaetſe bewaert tot den bequamen tydt van te planten.

Den tydt aenſtaende van't verplanten, ſoo moet men eenige dagen dit meſt eens laten verlochten, ſtrooyende 't ſelve in de groote paden van den hof. Als dan ſoo neemt men gelijcke deelen van de geſifte aerde ende van dit meſt, van elckx even veul, ende tot vier ſchippen van deſegemengde aerde, een ſchip wit fijn zandt, welck zandt belet dat het water niet en blijft ſtaen, maer in het begieten veel ſnelder doordringht, ende belet oock alle ſlijckerighe humeuren, ſlym en rottinghe van het meſt. Daer

en boven

en boven ſoo is dit zandt ſeer noodtſaeckelijck. Want wy bevinden gemeynelijck boven deſe aerde (ſonder zandt) alleen met het meſt ghemenghelt, datter ghemeynelijck een ſchelle ofte ſchorſe boven comt, eenen kleynen mes-rugghe dick, de welcke ſich oplicht ende van de aerde afſcheydt, waer door gheſpeurt wordt, datter een grove aenklevende, taeye vettigheydt deſe aerde beſit, het ghene aen de zaden, ofte uytcomende planten gheen voordeel, maer meer ſchade doet. Ofte alnoch ſoo brenght deſe aerde ſeecker groene moſt ofte ſchimmel te voorſchijn, waer van de potten nauwelijckx connen gheſuyvert worden, ten ſy met hinder en ſchade der uytcomende zaden ofte planten. Welcke moeyelijckheden ſeer belet worden door het byvoeghen des zandts. Want de aerde wordt hier door een dun en ſnel lichaem, ſonder nochtans, dat dit zandt eenighe magherheydt aen dit meſt ofte, ſoodanighe ghemeſte aerde veroorſaeckt.

Oock ſoo can men het voorſeyde meſt met de aerde ſamen menghen ende in de open-luchtighe plaetſe laeten verblijven, ſoo wordt dies de aerde beter deelachtigh van de natuere van het meſt. Bemerckt dat het meſt gheen twee jaer oudt magh zijn als deſe bereydinghe gheſchiedt, want het drooghen en ſiften gheſchiedt in den Somer: als wanneer men de boomen in het voor-jaer verplant.

Soo wanneer dat het climaet couder is, ſoo neemt meſt van een jaer oudt, ende op de voorgaende wijſe ghehandelt: alſoo in couder plaetſen heeter meſt te ghebruycken is. Want de wyle ſoodanighe boomen van de natuere wermte verſoecken, ende de locht haer niet ghenoeghſaem behulpigh is: ſoo is't reden dat ſy door ander middelen gheholpen worden: het ghene niet alleen in deſe boomen moet gheſchieden, maer in alle andere uytlandſe planten. Leeſt voorder van meſt en aerde aen het XI. Capittel van het planten.

HET II. CAPITTEL.

Kenniſſe van het zaeyen der Orani-boomen, ende hoedanigh zaet daer toe te verkieſen is, met het opvoeden der zaeyelinghen.

SOnder tydt en arebeyt wort weynigh achtbaers op't Aerdts Tonneel vertoont, en ſulckx heeft oock gheen voorbeldt oft uytwercking, als

als door drift en liefde aenghewackert. Uyt zaet en korelen vrucht-draghende boomen voorts te teelen, Van soodanighen aert en eyghendom, dat de selve buyten hunnen naturelijcken Center en climaet, even wel tot ons vermaeck en nut hun deught en wesen doen beklijven, voor sulckx is voorwaer, noch moeyt nocht arebeydt te achten. Wel aen dan, laet den moedt hier in niet verswackē, want ons Brabant houdt den luyster van het eerste Orani en Limoen-zaeyen, met de selve te bevoorderen dat sy hun wilde aert verwisselen, want voor die moeyt en arebeydt sy ons met aenghenaem bloeysel en goude vrucht beloonen.

Neemt dan groote vierkante zaey-teylen, ofte houte backen met gaten doorboort, niet swaerder als men in den winter can verdraghen: vult de selve met de voorghenoemde aerde. Verkiest nn de schoonste en vol-lyvighste ronde zaden van *Zoete Oranien*, *Appels-Sina*, ofte van de schoone volcomen rype *Orani-appels*, die uyt Spanien, Portugael oft Italien comen: maer gheen zaet van *Citers* oft *Limoenen*, eens deels om dat het teerder is ende minder teghen de coude connen: als mede om dat sy soo bequaem niet en zijn om te oculeren, door seecker saechter natuer, het ghene bestaet in swacker scheuten, die minder houtachtigh zijn als van de *Orani-boomen*: want de oculatien oock soo wel niet en vatten noch beklijven.

De voornoemde zaden verkosen zijnde sullen sy met reghen-water schoon gewassē wordē van alle slijm en veselingen, eñ de selve op papier vijf oft ses dagen wel windt-droogh geworden zijnde, in gheseyde aerde, twee duym van den anderen, eenen vingher lidt diep gheplant ende wel in d'aerde gesloten worden. Dese potten wel ter sonne staende moet mē alle dry daghen met lauw regen-water door eenen fijnē giter matigh bevochtigen, want sy en mogen niet te nat gehouden zijn. De potten oft backen sullen op bancken oft steenen van de aerde staen voor het suygen van wormen en piren.

Den bequamen tydt van dit zaeyen, heb ick bevonden met de volle Maen van April ofte Mey. Als nu eenige zaden twee scheuten voortsbrengen, soo moetmen den teersten uyttrecken, waer door den sterckxsten te beter sal aennemen. Om te voorcomen dat dese jonghe keesten niet en worden verhindert door het af eten der slacken en ander ghedierten: soo bestrooyt de aerde met grof poeder van de stelen van de bladeren van den Toeback, oft met ghesifte houdt-asschen.

Het gheschiedt dat dit zaet somwijl veertigh daghen oock somtydts twee maenden in de aerde blijft sonder sich te vertoonen, het ghene den zaeyer dickmael sijne hope doet verliesen, van het welcke de meerder

oft

oft minder wermte oorſaeck. Soo hebbe ick in den jaere 1680. deſe zaden, als oock vanden *Barba Iovis frutex, lachrima Iob, Mandragora, momordica* ende meer andere, die langh in de aerde liggen, gezaeyt (op de manier als voren) maer in de maent van Februarij, ende dit binnen s'huys, alwaer ſy gheenen vorſt en lijden, en met heel matighe vochtigheydt onderhouden, het ghene al te ſamen, meer als een maendt vervoordert was, waer door deſe plantſoenen veul ſtercker teghen den eerſten winter conden, Maer het heeft ſorgh en moeyte noodigh. Want ſy en moghen niet buyten gheſtelt worden, als alleen met ſoet weder, en door de venſters de locht laeten ontfanghen: ende met de groote *Orani-boomen* in een werme plaetſe in de locht brengen, maer moeten evenwel voor ſommighe koude nachten oock bedeckt worden.

Dat ſommighe adems ſchadelijck aen de Boomen zijn.

NU magh het kinder-praetien hier te voorſchijn comen, de welcke ſegghen dat de keirenen die in den mondt gheweeſt zijn niet en deughen om te planten: hoe wel dat hier iet van waer is; te weten dat den adem van de vrouw-perſoonen, op ſeeckere tyden als dan ſoo vremt is, dat ick wel ghedachtigh ben van den jaere 1657., als wanneer mijnen *vergulden Hulſt* eenighe *Lauwer-boomkens* en andere op eenen dagh oft twee, in mijnen hof, alle haere bladeren verloren: waer van my ghe en reden voorviel: als doen mijnen hovenier klaeghde dat hem ſulckx oock wedervaren was, wiens huys-vrouwe, ſoo wel mijne boomen als de ſijne begoten hadde, het ſelve aen haer toeſchrijvende. Waer naer ſoodanige fouten meer gevolght zijn tot een vaſte preuve van't verhaelde.

Noch dient gheweten, dat ick dickmael klachten gehoort hebbe van perſoonen, de welcke ick mildelijck hadde van verſcheyde zaden vereert, van het welcke ſy ſeyden weynigh boven d'aerde gheſien te hebben, my miſtrouwende, al oft haer te oudt en ondeughende zaet ghegheven had; maer deſe ſaecke onderſocht zijnde, ſoo werdt bevonden, dat ſy deſe zaden tien oft veertien daghen by hun in den wermen drooghen ſack ghehouden hadden, door welcke drooghe wermte des lichaems veule zaden alle haere vettigheydt ende groeyende natuere verlieſen, het gene ick door lanck-durige ondervindinge voor de waerheydt can betuyghen. Daerom en is het niet gheraden de Orani-keirenen, die men planten oft zaeyen wilt langh over hem te houden.

Hier is oock noodigh te weten, dat de keirenen, die haer buyten-

schors ghequetst zijn, door het opensnijden der appelen, welcke quetsinghe noch meer ghesien wordt als de zaden wat droogh zijn, soodanighe en zijn niet bequaem om te zaeyen.

My is voor de waerheydt aengheseydt, dat in Enghelandt heele bedden met Orani-keirenen bezaeyt worden, de welcke uytkomende, een maendt oudt zijnde, het loof ofte die bladerkens afsnijden, ende op hun maniere, voor salaet eten, ende oock voor toe-kruydt overstrooyen, segghende dat het selve seer lecker en ghesondt is.

Het op-brenghen en verplanten der zaeyelinghen.

OM weder te comen tot ons voorgaende lessen, ende aen te wijsen het opbrenghen der zaeyelinghen ofte jonghe boomkens: soo dient gheweten, dat dese boomkens tot dat sy dry jaer oudt zijn in haer ghezaeyde plaetse moeten blijven staen, maer het vierde jaer, binnen s'huys staende, inden Meert, met een volle Mane, moet jeder in een pot besonder in voorschreven aerde gheplant worden, Wel acht nemende in het verplanten, dat men den rechten door-schietenden pin-wortel onder afsnijde: want als 't selve niet en geschiedt, dan zijn sy in groot peryckel van treuren en sterven: maer de kleyne peeskens moeten heel weynigh afgheseneden zijn. Het is wel geraden de backen metde zaeyelinghen (den dagh voor 't verplanten) wel te begieten, op dat de meeste aerde, in het uytsteecken der jonghe plantsoenen aen den krop van den wortel vast blyve, want als den besem ofte heelen wortel van sijne aerde heel berooft is, als dan comen dese boomkens veel tragher tot den groey en wasdom, het ghene haer veul achterdeel doet.

Noch dient ghelet dat men noyt eenighe wortelkens ofte oock bouen-taxkens met een scheir sal afsnijden, maer met een scherp mes, om dies wil dat alle het ghene met een scheir gheseneden wordt, maeckt als een plettinghe in het snijden, waer door de vastigheydt des houdts benomen zijnde, belet den wasdom, ende veroorsaeckt in-eten en kancker, waer door niet alleen dese teere jonghe boomkens van Oranien, maer meestendeel alle andere seldtsame planten comen te sterven. Om de selve te besorgen dat dese meer in dickte als in hooghde groeyen: soo moet men haer op den selven tydt het hert boven cort afnemen, ende de jonghe scheuten die uytbotten ghedurigh met de handt afwryven, op dat sy hier door een effene ende gladde schors becomen, bequaem tot de oculatie, waer toe sy op het vijfde ofte sesde jaer (eenen vingher dick

dick zijnde) ſullen bequaem weſen: ende het twelfde jaer haer vruchten gheven. Deſe jonghe boomkens, al is't dat ſy wildt zijn, ende dien volghens herder teghen de koude connen, ſoo moeten ſy nochtans vroegher in huys co men ende langher binnen blijven: tot dat ſy ſtercker en ouder zijn.

HET III. CAPITTEL.

Maniere om te oculeren met alle de bequaemſte middelen die daer toe noodigh zijn.

EEr wy tot het aerdigh handt-werck van het in-ooghen ofte in-oculeren comen: ſoo dient eerſt aengheweſen alle noodighe voor-bereydtſels, waer van den tydt ende geleghentheydt het eerſte weſen ſal.

Tijdt van oculeren.

DEn ghmeynen ende ghewoonelijcken tydt is met de nieuwe Mane van Julij, met ſchoon droogh weder: oock in Auguſto, naer dat de ſchorſe haer vroegher laet pellen ofte blecken, dat is dat de ſchors ghewilligh van het houdt ſcheydt, om de oculatie bequaem tuſſchen de ſchors teghen het houdt te connen ſtellen. Het ghebeurt ſomwijl dat in de maendt van Juni de ſchorſe wel af-peldt, want ick bevonden hebbe, dat dit voor ons Brabandt wel den bequaemſten tydt is, alſoo de botten eerder vatten ende ſtercker ſluyten, waer door ſy in het voor-jaer ſtercker uytſchieten, dat ſy ſomwijl 't ſelve jaer, onder een bruyn ſchors becomen hebben, ende den derden jaeren bloemen voorts-brachten.

In den jaere 1680. den 25. Mey hebbe twintigh oculatien gheſteecken, van de welcke veul ghewaſſen zijn, de welcke den veertienden dagh alle de botten ghereſen waeren: hoe wel dat ick de ſelve maer een maendt buyten de locht heb ghehouden, ende buyten de ſonne-ſtralen in den hof op een banck gheſtelt. Van deſe zijnder eenighe, de ghene eenen ſcheut van eenen goeden vingher lanck voorts brochten, doch andere minder. Wel verſtaenden van den ſelven jaere als ſy gheoculeert waeren. Soo wanneer de ſelve door mijne ſieckte, in mijn af weſen niet mishandelt gheweeſt hadde, ick ſoude den Leſer voorder kenniſſe connen aenwijſen, ende meerder leeringhe gheven.

Verkiesinghe der wilde Boomkens.

DE beste ende bequaemste boomkens zijn van dry ofte vier jaer oudt, ende hoe haere schorsen effender ende gladder zijn, hoe bequamer dat sy zijn.

De oculatie salmen heel leegh onder aen het dickxste van de boomkens stellen, op dat sy te beter met den wilden stam vereenighen, waer door sy stercker en bequamer boomen worden. De groote oude wilde stammen van tien oft sestien jaer, die moeten bouen de midden van de halve lenghde, ofte boven aen het uytterste eynde gheoculeert worden, uyt reden ende ondervindinghe, dat soo teere botte sich met soo herde en dicke schors niet te ghelijck en wilt vereenighen. Boven dien soo zijn die oude boomen seer traegh en onghewilligh om de oculatien te ontfanghen en behouden. Waer uyt ick bevonden hebbe, dat men dese onghewillighe Ouderlingen moet met *Limoen* ofte *Citer-botten* begroeten, die sy veul liever omhelsen als van de *Oranien*.

Noch dient gheweten, als men twee, dry oft meer schildekens ofte oculatien op eenen ende den selven stam steldt, dat men als dan de selve oculatien niet op een ghelijcke hooghde van de eene ende de andere syde van den stam magh setten; maer de eene hoogher als d'andere: uyt reden als wanneer datter twee over malcanderen-staende oculatien comen ghelijck te schieten, soo moeter een te niet gaen, van de welcke haere openingh in de schors blijft, waer door de andere gheen ghelijcke toe-zoominghe ofte vereeninghe met den stam can maecken.

Bemerckt dat men noyt op eenighe *wilde Citer* ofte *Limoen-stammen* oculeren oft inten sal, als alleen op de ghene die uyt Orani-keirenen voorts ghecomen zijn: waer van in het Capittel van het zaeyen meerder te lesen is.

Verkiesinghe der Oculatien ofte schildekens.

OM nu te comen tot het verkiesen der oculatien, dat is eyghentlijck ooghe gheseydt, want den bot (die de ooghe ofte de oculatie is) ghevoeght zijnde tusschen de schorse ende het hout, moet eyghentlijck in-oculatie ghenoemt worden, de wyle dat de ooghe nu in haer verkosen lichaem gheplaetst ende vast ghesloten is: als oock om dat dien bot sich niet anders en verthoont, staende teghen het hout, ende siende door de

de openinghe van de ſchors, als een ooghe geſtelt zijnde in een lichaem. Nochtans ſoo ſullen wy deſen bot (ooghe ofte oculatie zijnde) oock dickmael met den naem van ſchildeken noemen.

Om goede ende bequame ooghen te becomen ſoo verkieſt jeughdige ſcheuten van een goede natuer van vruchten, welcke ſcheuten moeten rondt en houtigh zijn, maer niet plat oft kantigh, waer toe men ſal verkieſen ſcheuten oft tacken van twee oft dry jaer oudt, alſoo men ſelden een-jaerighe daer toe bequaem vindt, al is't nochtans dat die de beſte zijn. Soodanighe zijn my in den jaere 1679. wel ghecomen op mijnen boom (een mans been dick) die den voorgaenden jaere afgheſaeght zijnde, in Juli begoſten te ſchieten, ende den anderen Juni twee-endertigh een-jarighe tacken hadde, een goede ſchrijf-penne dick, ende twee hout-voeten lanck: van ſchoone oculatien wel voorſien.

Hier is noodigh bemerckt, dat men noyt eenighe ooghen ghebruycken ſal, het ſy van *Citers*, *Limoenen* ofte *Oranien*, ofte van wat gheſlacht dat het ſy, de welcke met eenige dorens beſet zijn, ofte dit doende ſoo is u werck alle verloren arebeydt. Want de wilde ſtammen niet ghevat hebbende, ſoo zijn haere beſte ende bequaemſte plaetſen verloren, waer door men het ander ſaiſoen ſich moet behelpen met de rouwe oneffen ſchorſen te openen, met peryckel van verloren moeyt en tydt.

Somwyl gheſchiet het oock op den bequamen tydt van te moeten oculeren. dat de ſchorſe van het houdt niet en wilt loſſen, uyt welcke reden dat den onweten oculeerder, den tydt moet verlenghen ende uytſtellen, waer door het ſelve verachtert wordt. Ende om ſulckx te voorcomen, ſoo is by ondervindinghe goet ghevonden, dat men eenige daghen te voren deſe boomkens, ſoo wel de ſtammekens als de wortelen nat begieten ſal, waer door de ſchorſe ſeer lichtveirdigh haer ſal van het hout laten ontlaſten. Dit can oock gheſchieden in *Mericatons Pruymen* ende alle andere Fruyt boomen, die men oculeren wilt.

Aenghеſien dat wy dickmael ghebreck van oculatien hebben, waerom wy andere vrienden moeten aenſoecken, de welcke ſomwyl weygherigh zijn, meynende dat de boomen hier door in eenigher manieren verachtert worden, ſoo is't gheraden (beſonderlijck aen die veule noodigh hebben) dat men eenen beſonderen boom, van de beſte vruchten, daer toe ſal laten opvoeden, den ſelven ſeer ydel houden ende van ſijn binnen hout wel dunnen en ſuyveren waer door wy goede, ronde, en dicke oculatie-ſcheuten becomen ſullen.

Maniere ende handt-werck van het oculeren.

TOt claerder leſſen ende bequamer leeringe, ſoo is dit handt-werck hier by figure in de print voor ooghen gheſtelt, waer van in de eerſte titel-plaet in het beginne van deſen boeck, in het ſittende figuerken, de maniere ende handelinghe van het houden der boomkens, ende het ſnyden der ſelve aenghewesen ende gheleert wordt, om met een vaſte handt de openinghe, ofte inſnydinghe der ſchorſe te doen ſonder in het hout van het boomken te ſnyden: het welck voor altydt moet behoedt ende ghemeden worden.

Bemerckt voor al datter gheen bequamer plaetſen aen de boomkens zijn, als ghelijck hier voor is gheleert, beſonderlijck daer de ſchors van den ſtam het aldereffenſte ende vaſt is, maer niet daer ſy werſeligh, weerigh, rouw, oneffen ofte ſplijtigh is.

De noodighe inſtrumenten tot dit werck, zijn een kleyn ſcherp meſken, met een beenen oft ivooren ſpatelken ghelijck hier onder in de print ten toon ligghen.

De Letter A. vertoont den tack daer de oculatien uyt gheſneden zijn, de welcke altydt ſoo diep moeten gheſneden worden datter eenigh wit hout van den tack in blijft, welck hout met den punt van 't meſken lichtelijck uyt gheſtooten wordt, waer door men een goede oculatie ofte ſchildeken becomt, ghelijcker B. twee aenwijſt. Deſe ſchildekens moeten altydt het halve bladt behouden: eens deels om het ſchildeken mede vaſt te houden ende in ſijne openinghe te connen ſluyten, als beſonderlijck om ons teecken van kenniſſe te vinden dat ſy te ſamen geſlotē ende vereenight zijn, want hoe dit bladeken eerder afvalt: hoe beter teecken dat het is van een goede uytcomſt te verwachten ende dat het ſchildeken ghevat heeft.

De letteren C. vertoonen twee manieren van het in-ſnydē der ſchorſe, de eene van een recht-ſtaende latijnſe T. ende de andere van een onghekeerde ⊥. maer ſommighe de Italiaenſe maniere voorſtellen, ende verkieſen de verkeerde ⊥. ſegghende dat op deſe maniere gheoculeert zijnde, het water ſoo lichtelijck gheen ſchade doen can. Jeders verkieſinghe is hier vry in, want ick can hier weynigh voordeel uyt ſpeuren, alſoo de eene ende de andere manier by my even goet, volcomen en met 't ſelve effect bevonden zijn.

Als nu de openinghe in de ſchors gheſchiedt is, ende het ſchildeken gereedt zijnde, ſoo wordt met het beenen ſpatelken de ſchors van ſijnen boom

Fran. Ertinger del. et fecit

boom los gemaeckt ende opgelicht, ende het ſchildeken wel geſuyvert zijnde van alle veſelinghen ofte draeykens, ſoo wordt het ſelve haeſtelijck tuſſchen de voorſchreven open-gheſneden ſchorſe ingheſloten, ende met eenen dunnen baſt, ghedrooghde dunne bieſe, ofte ſmal wit ongheverft garen-lindt onder en boven de openinghe vaſt toe ghebonden; beginnende eerſt boven den bot, ende als dan onder voor toeghesloten en gheknoopt, maer wel lettende dat den bot niet ghesloten en worde door de banden: ghelijck de letter D. hier claer aenwijſt, ſoo ſal het bladeken wel connen afvallen, ende den bot connen uytſchieten. Het ſchildeken moet altydt boven dicht en vaſt teghen de T. ofte onder de L. teghen de dwaerſe ſyde ghesteldt zijn. Het gheverft lint om te binden is hier toe ſeer ſchadelijck door de verwe.

Regeringhe der nieuwe gheoculeerde boomkens.

OP den ſelven ſtondt dat ſy gheoculeert zijn, moeten deſe gheoculeerde boomkens binnen s'huys, ofte onder een dack geſtelt worden, eens deels om van de ſonne niet beſchenen, als om van den regen niet nat te worden; niet teghen ſtaende dat de ſelve met alle neerſtighe ſorghe ghedurigh moeten vochtigh ghehouden worden? maer op ſoodanighe maniere datter in het begieten noyt een druppel aen de oculatie en come te raecken, ofte anders ſoo zijn de ſelve in het uyterſte peryckel van te vergaen.

Wat nu belanght het ontbinden ofte los maecken der oculatie, ſulckx gheſchiedt op verſcheyde manieren, ſommige laten het twee maenden ghebonden, ende de ſelve een weynigh loſmaeckende ofte ontſluytende, jeder voeght hem naer ſijn goet vinden. Mijne ghewoonte is den bandt in eerſte weſen te laten ſonder veranderen, tot in de maendt van Meirt ofte Februari. Soo wanneer dat den bot ofte ſchildeken tot in April groen is, als dan houde voorſeecker dat alles goet ſal weſen, waer van men in de Mey oft Iuni den vollen ſcheut ſal verwachten, als wanneer dat men den wilden ſtam twee vinghers breedt hoogh boven den ſcheut ſal af-ſnyden ofte zaghen en met was ſluyten. Ende voorder ſoo ſalmen alle de wilde keeſten en botten ghedurigh met de handt af-wryven, op dat de oculatien alle den tocht en voetſel behouden. Op het naervolghende jaer ſoo wordt de reſt van den wilden ſtam tot op een dobbel ſtrooy breedt boven de oculatie af-gheſneden ende met was bedeckt, waer door den nieuwen ſcheut alleenghskens met den ouden t'ſamen comen

comen te vereenighen, het ghene sal gheschieden door eenen stock by te voeghen, sulckx noodigh zijnde, om rechte stammen te becomen, als mede om voor den wint te behoeden en het peryckel van afwaeyen en breken. Bemerckt dat men neerstigh achtervolgen sal, dat de bladeren, de welcke van onder tot boven aen den stam der jonghe oculatie voorts comen, noyt en moghen afghenomen worden, maer moeten van selfs afvallen: waer door dit werck te stercker ende krachtigher wordt ende gheheel sijn sap behoude.

Onderscheydt in het oculeren tusschen dese Orani-boomen ende andere Fruyt-boomen.

ALis't dat dit een weynigh schijnt buytē spoor te loopen, soo nochtans is dit tot een jeders ghemack en dienst ghedaen, te meer om dies wil dat het weynigh onderscheydt alleen bestaet in het verkiesen van de oculatien, als oock van de wilde Fruyt-boomen. Ghelijck in alle soorten van steen-vruchten, ghelijck *Pruymen*, *Parsen*, *Amandelen* en dierghelijcken, en sonder steenen als *Peiren* en *Appelen*. Oock bloemen op bloemen ghelijck verscheyde Roosen op eenen stam, *rooy* en *witte Aelbesien*, *witte Iasminen van Valencen*, de *geile wel rieckende van Catalonien met het blinckende bladt op de geile wilde Iasmien sonder reuck* met menighte andere: gheene uytghenomen.

Hier toe dient wel gheweten dat alles promtelijck moet onderhouden ende achtervolght worden, ghelijck hier voren claer gheleert is, behoudelijck dat alle dese oculatien moeten ghesneden zijn van tacken die den selven jaere gheschoten zijn, oft anders aen de *Pruymen*, *Mericatons*, *Roosen*, *Aelbesien* en anderen al meest verloren arebeydt zijn sal, want al is't dat somwyl eenighe ghelucken, sulckx is by geval, maer sonder seecker ghevolgh: waer in de Oranien haer veul beter voeghen, ende heel contrarie zijn aen dese Fruyt-boomen. Van ghelijckensoo en moghen de stammen ofte tacken oock maer een-jarigh wesen daer men de oculatie opstellen wilt; hoe wel dat het somwyl oock wel luckt op ouder stammen en tacken. Immers hoe jeughdigher hoe beter. Noch dient gelet, dat dese oculatien maer ses weken ofte ten uyterstē twee maenden moghen ghebonden blijven, welcke oculatien als dan noch groen zijnde, seeckerlijck in het voor-jaer schieten sullen. Als wanneer het afsnyden der wilde stammen gheschieden sal ghelijck hier voor gheleert is.

HET IV.

HET IV. CAPITTEL.

Aenwijſinge van het inten der Orani-boomen, het welcke met figueren in de print betoont wordt.

NIet-teghenſtaende dat het inten der *Orani* en *Limoen boomen* nu ter tydt niet ofte weynigh gheoefent wordt, ſoo is even wel dit den eerſten middel gheweeſt, beſonderlijck in Nederlandt onder de Ouderlinghen, ende noch eerder in *Italien*. *Savoyen*, en *Vranckerijck*, waer door deſe boomen van wilde tot tam, dat is tot een vruchtbaere natuere ghebrocht zijn, het gene in het eerſte aenkomen uyt *Italien* in *Nederlandt*, op de naer-beſchreven maniere geſchiedt is,

Deſen naem Inten heeft ſijnen oorſpronck uyt het inſetten van eenen tack van vruchtbaer houdt die te voeghen ende te ſtellen in eenen onvruchtbaeren wilden boom, waer door de nature ſoo verandert, dat dien grooten boom den eygendom geheel aenneemt van ſoodanige kleyn taxkens: dat hy ſijn ſelven gheheel vernietight heeft ende deſe Inte gehoorſaemt.

Eenen wilden Orani-ſtam alhier uyt zaet voorts-ghecomen, zijnde eenen goeden duym dick, jeughdigh in den groey: wordt boven aen de effenſte ende gaeffte ſchorſe, oock ſomwyl heel onderwaerts, afgheſaeght ende met een ſcherp mes effen en ſuyver afgheſneden, ſonder eenighe randekens van de ſchorſe ghequetſt, ofte eenighe veſelingen aenghelaten te hebben. als dan den ſtam in de midden ghekloven zijnde ende het mes uytghetrocken, ſoo ſtelt men in de klove een houte ſpiedeken oft bertelken waer mede de ſelve wordt open ghehouden, tot dat de Inte, van een ofte twee-jarigh goet hout, wel rondt en houtigh zijnde, als een ſpiedeken naer de openinghe van de klove, van beyde de zyden wordt effen afgheſneden, ſoodanigh dat de ſelve in de klove over al come dicht te ſluyten, wel acht nemende dat de ſchorſen ſoo wel van de Inte als van den ſtamme te ghelijck op malcanderen paſſen, waer door deſen tack met den ſtam ende de ſchorſen ſamen comen te vereenighen ende toe te waſſchen, op ſoodanighe maniere als de letter E. en F. in de printe aemwijſt. Ende naer gheleghentheydt dat de ſtammen dick oft dun zijn, ſoo ſtelt men op eenen boom twee Inten aen beyde de ſyden, oft oock maer een Int aen een ſyde. Soo wanneer de boomen verſcheyde dicke tacken hebben, can men op ieder tack een beſonder Inte van

verscheyde vruchten stellen, soo wel als op de Fruyt-boomen. ghelijck ick in Juli 1680. binnen Brussel ten huyse van Sr. JOAN SCHIPSDAEL (dien vermaerden Boom-regeerder ende oefenaer) ghesien hebbe: eenen grooten *Orani-boom* op den welcken (twee jaer te voren) den *Appel Sina* met den *Hermaphrodit* geint waeren: waer van wy in het achste Capittel van de *Orani-boomen* ghesproken hebben. Dese Inten en laet men maer twee botten behouden, de reste wordt afghesneden, welcke boven afghesneden toppen met was bedeckt worden. Als nu dese Inten in de klove van den boom wel sluyten, soo wordt het houten spiedeken ofte bertelken uytghetrocken, waer door dese Inten 't samen comen toe te nypen ende sluyten: welcke klove boven tusschen de twee Inten, als van beyde de syden, rond om over al worden met was toeghesloten, om te beletten het open-trecken van de son, ende het in-wateren, waer toe dat men groenen boom-mosch van groen hout vergadert, ende met den selven vast bewindt, welcken mosch nat ghemaeckt zijnde, in water met een weynigh honingh een wal op ghesoden, ende kout zijnde, op dat het te langher versch en vochtigh blijve.

Den bequaemsten tydt van dit inten is met de af-gaende Maene van den Mey, oock wel in April: naer dat den Somer vroegh begint, waer door het sap vroegher in het hout comt. Bemerckt dat die Inten niet daeghs te voren, maer aenstondts moeten afghesneden zijn, om dat het sap van dit hout soo vochtigh niet en is als Appelen oft Peiren. Dit soo gheschiet zijnde, sullen de gheinte boomen eenen tydt buyten de locht blijven, die daer naer inde lommerighe locht ghestelt worden, ende al daer soo langh blijven, tot dat sy beginnen te schieten, en alenghskens voorder inde locht ende sonne stellende, doch neirstigh versorght zijnde dat de wilde uytschietende botten afghenomen worden, om reden, ghelijck wy aen het oculeren gheleert hebben.

Hier toe zijn de dicke stamm en bequamer, ende worden eerder volcome boomen, als dat men de selve soude oculeren met kleyn hope van seeckerheydt, alsoo de oculatien aen de dicke stammen niet wel vatten willen.

Bemerc-

Bemerckinghe ontrent het oculeren en Inten.

Ick hebbe menighte vremde aenwijsinghen, ende oock spiculatien gheleſen, raeckende deſe materie, aengaende de verkieſinghe van door het oculeren en Inten vremde vruchten ofte bloemen te doen voorts comen, waer van menighte boeckxkens gheſchreven zijn, van het welcke veel met de waerheydt bestuyght is, veule waerſchijnelijck, ende andere maer als ghedachten voorgheſtelt zijn, het ghene hier niet noodigh achte alles aen te hanghen, ende dit boeck hier mede te vergrooten, alſoo den Oefenaer bewuſt zijnde in dit handt-werck, veul can onderſoecken en beproeven. Ghelijck men ſeydt dat de bonte ofte *ghevlamde Granaet bloem* voorts gecomen is door een witte en rooye te ſamen te oculeren ofte vereenighen.

Maer het beſonderſte dat my ontrent dit werck doet verwonderen: dat is, hoe datter dickmael vremde ghevoelens in't ghedacht vallen: wegens den *Hermaphroditum*, van de welcke in het eerſte deel aen het VIII Capittel te leſen is.

Soo wanneer dat wy ſegghen, ſulckx geſchiedt te zijn door het oculeren met twee oculatien op eenen ſtam te ſtellen: te weten een van *Oranie*, en een van *Limoen* Deſe oculatien gheſchoten zijnde, ende met het affnyden van de ſchorſe inde lenghde, van den eenen ſcheut als van den anderen, deſe afgheſneden ſyden te ſamen ghevoeght en ghewonden, tot dat ſy te ſamen vereenight ende eenen ſtam gheworden zijn, dat hier door deſe vruchten op ſoodanige maniere te voorſchijn comen. Sulckx ſoude noch eenighſins te bevroeden ende aen te nemen zijn, maer van den *dobbelen Hermaphroditum* is meer te verwonder, want al is't dat hier een middel ſchijnt te zijn, te weten met twee oculatien van den enckelen *Hermaphroditum* op voorſeyde manier te ſtellen, ende de ſelve oock tot een vereeninghe te brenghen: dan ſoude dit wonderlijck moeten ghelucken? hoe wel dat ſeecker deftigh Oefenaer my verhaelt heeft hem bekent te zijn, dat deſe vruchten allenghskens wederom verloopen, ende tot eene ſoort haer beweghen, het ſy tot heel *Limoen* ofte *Oranie-Appel*, maer behouden evenwel eenen onghemeynen ſmaeck van ſap, ende menghelinghe van coleur in de buyten-ſchel. Door dit Inten en becomen wy gheene ſchoone boomen, want ſy groeyen ſeer ſlodderigh ende maecken knobbelen daer ſy gheint zijn, en brenghen bloote en langhe cale tacken Voorts: noch het Inten en is oock ſoo ſeecker niet

als het oculeren, want het faelt dickmael. Den ghenen die dit op het seeckerste wilt uytvoeren, sal gheene *Orani-vrucht* op een *Limoen-stam* ofte *Citer* Inten, maer alleen op *Orani-stammen*.

HET V. CAPITTEL.

Het inten der Fruyt-boomen, ofte vier verscheyde manieren van af suyghende inten.

ALis't dat alle soorten van Fruyt-boomen op de voorschreven ghemeyne maniere van het inten met goede uytcomst can geschieden, soo nochtans zijnder andere hanteringhen in dese oefeninghe in't ghebruyck. Waer van den H. ABRAHAM MUNTINGH in sijne *Oefeninghe der planten*. Eene tweede maniere van Inten aenwijst, waer van den sin soo duyster is om te vatten, dat ick sijne eyghene woorden hier sal byvoeghen.

„In dien men op een dicke tack oft stamme een Inte setten wil, soo „moetmen in de selve klove een weynigh groen houdts vanden sel„ven boom, daer die inte sal op gheset worden, steecken, waer op „men goede acht moet gheven: want van de selfde aerdt ofte nature „zijnde, loopt oft groeyt veul beter toe, ende de inte en wordt niet „soo seer door de kracht des houts ghedruckt, waer door sy anders „haer sap lichtelijck verliesende sterven soude.

Het is oock niet ongerijmt, dat men een dicke tack niet en klieve, „maer de inte tusschen het hout ende den bast steecke, vermits som„mighe 't selve niet verdraghen moghende, daer door sterven. Het „welck in April oft Mey door die in d'aerde gheleghen-inten bequa„meijck gheschieden can, want als dan scheydt sich den bast van het „hout lichtelijck ende seer ghevoeghelijck af.

Een jeder can dit naer sijn goetduncken beproeven ende in het werck stellen, want ick tot noch toe hier van gheen proef gheploghen hebbe

Om nu te comen tot de eerste hanteringhe van mijne afsuygende-Inten, soo hebbe 't selve inde plate met de letter G. voor ooghen ghestelt, het ghene seer oudt en ghemeyn is. Men plant het jaer te voren den wilden stam tegen ofte ontrent den vruchtbaren boom, dat hy de tacken bereycken can. Den wilden stam wordt op tydt en stondt, als voorseydt is, schuns oft nues afghesaeght ende ghespleten: in welcke openinghe den jonghen tack, van beyde de syden oock nues gesneden is,

maer

maer ſoo dun niet als de andere Inten, die alsdan toeghevoeght ende geſloten wordt, ende met leem ofte pot aerde wel bewonden. maer beſonderlijck moeten ſy te ſamen ſoo vaſt ghebonden zijn, dat door den windt, den eenen ofte den anderen gheen oorſaeck is, van de inte uyt haer plaets uyt de klove van den ſtam te trecken ofte verſchuyven, de welcke het jaer daer naer afgheſneden zijnde, eenen goeden boom is.

De andere handelinghe vertoont haer met de letter H. waer onder een ſpits boor ten toon leydt: met een ſoodanigh boor draeytmen een gadt recht door 't midden van den wilden ſtam, welck gadt gheſuyvert wordt van alle veſelingen met een doeckien oft garen lient ſaechtelijck door te wryven. door dit gadt treckt men de Inte (dat is den jongen tack van den tammen boom) ſoo herdt ſluytende als't moghelijck is. Want hy behoort over al dicht te ſluyten, daerom ſoo boort men eerſt een verloren gadt in eenen ronden ſtock, daer me de preuve nemende, hoe ver u boor moet ghebruyckt worden, het welck men met kryt æenteeckent. Dit wel gheſlot en zijnde, wort alles beſet en ghebonden als de voorgaende, want deſen tack en magh niet ontſluyten ofte verſchuyven. Sommighe Oefenaers ſchrabben de buytenſte ſchorſe van de Inte rondtſom af tot op de teere bleeck groene ſchorſe, ende dat niet voorder als die in de openinghe gheſloten ſal blyven. Dit is my veul jaer bekent gheweeſt: ende 't ſelve hebke oock het voorleden jaer tot Bruſſel tot den meermael ghenoemden SCHIPSDAEL geſien, eenen wijngaert ranck door den ſtam van eenen Ockernoten boom ghetrocken. Het is oock ſeecker dat die druyven eenen vetten ſmaeck naer de noten hebben ſullen, den welcken wat treckende olie-achtigh van ſmaeck is. Maer als dit door eenen *Genevel boom* gheſchiedt, als dan hebben de druyven eenen aenghenamen aromatycken ſmaeck, het welck my van de proevers voor waer verhaelt is. Immers deſen Noten-boom ſal twee ſoorten van vruchten gheven, onder druyven, en boven Noten.

De derde maniere gheſchiedt, datmen de Inte aenden boom late als voren, doch men maeckt eenen kerf in de inte: naer gheſteltenis van den wilden ſtam; maer niet ſoo diep tot op het merch, alleen tot op het derde deel der dickte, dit hout wordt effen uyt gheſneden, op de maniere als de timmer-lieden alles in een vergaderen en ſluyten. Als dan teeckent men den ſtam naer den kerf van de Inte: ende men maeckt oock een openinghe in den boom, ſoo diep tot dat deſe twee openinghen over al in malcanderen dicht ſluyten, welcken laſſe ofte in malcanderen voeginghe, ghemeynelijck palmen ghenoemt wordt, ghelijck twee die malcanderen de handt gheven, ende door trouwe een houwelijck worden.

den. Ghenoemde sluytinghe moet met was dicht beset en ghesloten zijn ende vast ghebonden voor het uytschieten. Op dese maniere groeyen de boomen seer sterck en vruchtbaer.

Het vierde ende leste onghemeyn handt-werck van het afsuygen der Inten, ghesciedt by naer als aen onse tweede gheseydt is met de letter H. behalven dat aen dese stam niet afghesaeght en wordt, ende in de plaetse van een rondt gadt te booren, soo maecktmen met een beytelken ofte formoor een klove ofte scheure doo'r t midden van den wilden stam, welcke openinghe seer effen ghemaeckt wordt ende van de meeste vesselinghen van schors ende anderssins ghesuyvert, alsdan de inte gesneden dat sy rechts van haer schors van beyde de syden weynigh ontlast is, ende door de splete getrocken zijnde: de selve laten sluyten, ende in alles versorghen naer behooren ghelijck de voorgaende.

Eenighe bemerckinghen ontrent het inten.

HEt ghemeyn ghevoelen, oock met de ondervindinghe over-eencomende, is datmen de Inten van Fruyt-boomen niet versch afgesneden sal ghebruycken, maer eenen tydt in de aerde, in een Appel ofte Rape ghesteecken, ofte inden kelder gheleghen hebbende, die als dan beter en bequamer om te inten zijn, het ghene contrarie aen de *Limoenen* ende oock aen de *Oranien* is, en oock seer oneyghen aen de oculatien.

De spinne-coppen zijn seer ghewoon de nieuwe Inten te beweven, het welck neerstigh moet versorght wesen, ende met langhe vederen oft pluymen daghelijckx ghesuyvert worden, ofte alle uwe moeyte sal te vergeefs zijn.

Soo wanneer dat den winter tydt seer koudt gheweest is, waer door het hout vande boomen te beter ghesloten is, als dan is het met beter voorspoet te inten: ende in teghendeel, soo wanneer het saisoen heel laf sonder koude gheweest heeft, waer door het houdt te los, vaddigh en ongheslote is; soo en sal het inten soo wel niet ghelucken: om dies wille dat den tocht van het sap als dan soo krachtigh niet op en dringht, om de Inten hier door dies te beter te voeden, ende te snelder haer sap toe te voeghen.

Daer zijn wonderlijcke ghevoelens der ghemoederen, in het verkiesen van den tydt in het Inten der Fruyt-boomen. Den eenen verbiedt met de nieuwe mane te Inten, uyt reden dat de boomen als dan niet als bloemen en weynigh vruchten sullen voorts brenghen. Ende met de Meirtse mane ghesteecken zijnde: sullen de vruchten steenigh zijn, andere

dere ſegghen worm achtighe en gheſteecken vruchten. En die met eenen Noorden windt gheint zijn, ſuere wranghe vruchten, ofte ſullen voor den tydt eer ſy ryp zijn afvallen. Het ghene al te ſamen van ſommighe Oefenaers voor ongherijmtheden worden aenghenomen. Ick can betuyghen gheſien en gheproeft te hebben, buyten Handtwerpen binnen den hove van den ſeer Ed: H. HENRICUS VAN BERCHEM dien vermaerden Inter ende grooten ondervinder van de hof-regeringhe, die my dickmael van deſe ſtraet-praetiens, ſpots-ghewijſe, verhaelt heeft. My betuyghende en met de daet de boomen met de vruchten toonende van verſcheyde ſoorten, de welcke met alle de voorgaende verboden gheleghentheden (ſoo van maen, tydt en windt) gheint waeren, ende dat deſe boomen oock niet een van alle deſe onghevallen be-erft hadden, maer met alle de beſte qualiteyten en deughtſaemheyt begaeft waeren. Waer uyt ghenoemden Heere, deſe uytjockte, ende in hunne teghenwoordigheydt meyn-wetende noemde. Hier mede nochtans en woude den voorſeyden Heere de goede ghewoonte niet verſtooten, maer prijſende altydt de bequaemſte gheleghentheden waer te nemen, het ghene hy oock ſelfs onderhiel ende promtelijck volghde, als't doenelijck was. Soo dat dit hier maer als een exempel hebbe voorgheſtelt: als wanneer wy de goede gheleghentheden ghebreck hebben.

Nu is in Brabandt met goet ghevolgh en voorſpoet in't ghebruyck, dat men alle ſoorten van Peiren ocu leert en Int op jonghe teere plantſoenen van Que-peiren, het ghene ſeer ghelijcke boomen maeckt, haeſt aengroeyt, en oock de beſte vruchten voortsbrenght. Myn ghevoelen is nochtans, waer het moghelijck ende gheleghen: dat jeder ſoorte op ſijn gheſlacht conde vereenight worden, dat dit het alderbeſte zijn ſoude. Te weten het zaet ofte keirenen van *Pom de Renet*, *Poir de bon Cretien*, ofte van onſe *Graciolen*, *Walſaren* ende ſoo voorts, ghezaeyt zijnde ende op die zaeyelinghen ſijn ſelfs weergaey gheint, oft gheoculeert zijnde: de beſte vruchten ende uytcomſte hebben ſouden.

Ons is ghenoeghbekent hoe dat de boomen en kruyden meeſtendeel beſtaen in manneken en wyfken: als blijckt van den *Caſtani boom*, *Linden-boom*, *Noten-boom*, oock *Noten muſcaet* en duyſent andere? Waerom ſoude het voor een ſlecht en redeloos ghevoelen ghehouden worden, ſoo wanneer 'tſelve doenelijck was, van de ghelijcke ſoorten 'tſamen met malcanderen te vereenighen: ghelijck het naervolghende exempel ons ghetuyghen gheeft.

Den *Dadelboom* is een ghetrouw houwelijck, het welcke in hondert Autcuren te leſen is. Ghelijck by I. I. STRUYS can naerghelien worden. I I. STR. *Derde Reys. 34 hooftſt. pag. 356.*

In

In alle gheweſten waer *Dadel boomen* groeyen, worden die met paren geplandt, altydt manneken ende wyfken neffens malkanderen. Ende het is oock alle jaeren noodtſaeckelijck dat men een ſpruyt uyt de kroone neme van het manneken, ende de ſelve inte ob het vrouwken, want dit verſuymt ende niet gheſchiedt zijnde, brenghen ſy te ſamen leelijcke, ſlechte ende onſmaeckelijcke vruchten voorts; maer ſoo daer ſlechts een ſoodanigh Intien ingeſet is, ſoo worden de vruchten veul ſoeter en groo-ter. Daer en boven ſoo wanneer dit hou welijck te wyt van elckande-ren ſtaet, ſoo buyghen deſe boomen haer ſeer krom ende onfatſoenelijck tot malcanderen.

Tot beſluyt van het Inten, ſoo is hier noch een vremde maniere te bemercken, doch vruchteloos voor ons Nederlandt: in de *Beſchrijvinge der ghewaſſchen van Sina*, wordt gheſchreven van ſeeckeren Fruyt-boom met name *Manga*, den welcken ſomwyl op den *Cederboom* ende oock op andere boomen gheint wordt. Te weten met gheene andere moeyte, als alleen eenen afgeſneden tack aenden tack ofte boom van den anderen vaſt ghebonden, ende met kley oft leem beſmeirt, waer door dit vereenight ende vruchten in overvloet gheeft.

HET VI. CAPITTEL.

Verſcheyde leſſen ende aenwijſinghen van het affuyghen ende inleggen van Orani en Limoen-tacken.

DOor een ghedurigh goet ghevolgh zijn my veule manieren van handelingh, weghens het affuyghen en inlegghen, bekent gheworden; hoe wel dat ick de ſelve niet al In het beſonder en ſal beſchrijven, want de moeyelijckſte zijn wel het meeſte onſeecker, daerom ſal hier de andere voor by gaen, ende gheene als de ghemackelijckxſte ende de ſeeckerſte manieren beſchrijven.

In de printe van het oculeren worden twee tobben met boomen aenghewеſen. Den eenen met de letter I. wijſt de manier om eenen tack ſeffens in te leggen; ende met K. is om veul tacken, oft om eene heele kroon met alle de tacken ſeffens in te legghen. De affuygh-potten te beſchrijven is onnoodigh, alſoo de onderlegghende figuren haer fatſoen en ghedaente ghenoech zijn ve rtoonende. Maer om eenen heelen boom af te ſuyghen, ſoo behoorde deſen pot in twee helften van malcanderen te ſcheyden, hebbende van beyde de ſyden van onder tot boven eenighe

gaetkens

gaetkens om met koper-draedt dese helsten te samen te hechten. Bereydt als dan alle uwe stocken oft stellinghen, naer bequame hooghde, om dese potten vast te binden, opdat sy door den windt niet en schudden ofte verschuyven; want soo verre dat de tacken niet vast in de aerde gheslo-ten blijven, soo is alle moeyt verloren.

Den bequaemsten tydt om dit werck te beginnen is inde maendt van Februarij, als de boomen noch binnen s'huys oft in de kelder staen, het sy met de volle mane ofte naer dat het best gheleghen comt. Inden jaere 1680. hebbe bevonden dat alle 't ghene soo vroegh ingheleydt hadde, als te weten *Alcanna major*, ende den *minor*, *Lentiscus*, en ses tacken van de *geile wei-rieckende Iasmien van Catalonien*, dat alle de selve in de maendt van Juni wortelen gheschoten hadden, doch de eene meer als de andere, maer op soodanighe maniere, dat ick in vijf-en-twintigh jaeren sulckx noyt ghesien hebbe. soo dat door dit vroegh inlegghen ter-stont de klove begint te swillen ende knoop te maecken, ende vervol-ghens soo het sap sich tot schieten voeght, te samen dese inlegginge haer tot keesten en wortel-scheuten aenstelt. Dit was nochtans tegen het ge-voelen van verscheyden ervaren Oefenaers, dit handt-werck wel ver-staende. Dese maniere can oock in de Meirt, April en oock in Mey ge-schieden.

Neemt dan uwe tacken van dry, vier oft ses jaer oudt, de welcke de gheleghentheydt vereyscht om in te legghen, snydt de selve van onder opperwaerts, ten halven van de dickte des tackx een goet vingher-lidt lanck, op de maniere van de Genoffelen, steeckende tusschen de selve slippe een steenken oft eenigh herdt houtken, waer door dese slippe openblijve op dat sy niet toe en nijpe. Vult dan den pot met goede aer-de, en wel met behoorelijcke vochtigheyt gedurigh nat houdende.

Noch dient bemerckt dat de potten oock niet te kleyn en zijn, ende soo wanneer dat men het wortel-schieten eerder ende stercker tracht te bevoorderen, soo is't gheraden dat men den pot binnen met dun tyck-loot ofte orghel-loot bekleede, welcke nature van't loodt wonderen eyghendom heeft om dit stercker te doen schieten, het welcke den H. Hoefnaghel (hier voormael meer ghenoemt) door ervarentheydt seer wel bekent was. Soo wanneer men gheen verloren moeyte en wilt doen, soo mijdt altydt de een-jaerighe tacken, want het is beter houdt van vier jaer als van twee jaer. Boven dien soo moeten dese tacken, van *Oranien* en *Limoenen* twee jaer ingheleydt blijven sonder af-snyden. Maer *Granaten* en *Laurieren* zijn op een jaer ghewortelt. De *Orani* en *Limoen-tac-ken* sullen dan op het tweede jaer onderscht worden ofte sy wel ghe-

wortelt z ijn, ende sulckx bevindende, worden als dan in Septemberf oft inden Meirt afgheſneden ende in groote potten met verſche aerde gheplant, op de maniere ghelijck in het Capittel van te planten gheleert wordt.

Den H. COMMELYN ſchijnt dit weynigh gheloof te gheven in ſijnen *Heſperides:* het ghene my in den jaere 1675. ſelfs mondelingh bekende, ſiende in onſen hof van het paleys des Bisdoms van Antwerpen, eenen *Orani-boom, Riſſe de poulle,* die ick ſoo ingheleydt hadde, ende den pot op het tweede jaer vol wortelen gheſchoten was: hoe wel dat den grooten boom door tempeeſt ter aerden gheſlaghen was, waer door deſe tacken veronghelucket wirden. Deſe beken ick voor de rechte ende beſte maniere, ſoo voor *Oranien*, *Limoenen*, *Granaten*, *Laurieren*, en hondert andere ſeldtſame boomen, behalven ſommige, de welcke ſeeckere vettigheyt als olie ofte termentyn beſitten, ghelijck den *Lotus Arbor*, *Arbutus &c.* Deſe moeten met een ander hand elingh aenghetaſt worden.

Bemerckt, ſoo wanneer deſe affuyghelinghen van *Oranien* en *Limoenen*, boomen gheworden zijn, het ghene in corte jaeren gheſchiedt, ſoo is't dat alle de ſcheuten de welcke uyt de wortelen deſer boomen comen te ſchieten, even goet zijn als haere moeder, ende niet wildt en zijn, maer geven van haer ſelven goede vruchten, ſonder geoculeert te moeten worden: ende om dit lichter te bevoorderen ſoo ſal men de bovenſte wortelen tegen den ſtam heel dun van aerde bedecken, waet door deſe wortelen ſomwyl haer uytſcheuten gheven.

Een ander manier van in-legghen.

SOmwijl comt de gheleghentheydt ter handt, dat wy van andere boomen haer affetſels betrachten af te ſuyghen, ghelijck van den *Arbutus*, *lotus Arbor*, *Terebintus*, *Piſtacia* en meer andere, de welcke ſoo ſtraf en vaſt van natuer zijn, ofte door ſeeckere vettigheydt die ſy beſitten, dat ſy ſomwijl ſes jaer inligghen, eer ſy ſomwijl eenighe ſwillinghe oft een peesken wortel vertoonen.

Soodanighe worden op deſe maniere gheoefent. Neemt een goet taey honde-leirken, ſnijdt daer een riemken de breede van een ſmal lintien recht af: teeckent deſe breede aen de bequaemſte ſchors van den tack, ſnijdt deſe ſchorſe als een ringhsken rondt uyt: ſonder het hout te quetſen, voeght dit leiren riemken daer dicht en vaſt ghesloten in, wel beſorghende dat het ſelve niet uyt en valle. Dit wel voorſien en in den pot met aerde ghesloten zijnde, ſoo ſal daer ontrent eenen knobbel veroorſaeckt

eckt worden, waer uyt de wortels ſullen voortscomen. Al noch ſoo is in't ghebruyck dat men met den punt van een penne-mes oft met eenen priem deſe verkoſen plaetſe vanden tack een vingher-lidt breedt rondt-om de ſchorſe pickere tot op het hout, waer door oock ſomwijl haeſte-lijck de wortelen te voorſchijn comen. Voorders alle de ander noodighe-den moeten promtelijck gheſchieden, ghelijck hier breeder van voor-ſchreven is.

Ontrent deſe handelinghe van af-ſuyghen ofte inlegghen, ſoo is men ſomwijl ghedwonghen, oock de ſtammen (van de welcke wy de tac-ken verſoecken in te leggen) te ſamen met de tacken, inde aerde te moe-ten decken en beſluyten, waer door de ſchorſe deſer ſtammen ſoo ont-ſloten ende ondicht wordt: dat ſy rondtom wortelen voorts-brenght, waer door de ſelve ſeer beſchadight worden. Soo is't geraden om ſulckx te beletten, dat men de dicke ſtammen heel dicht en vaſt met ſtrooy ſal winden? Maer die teer en dun zijn, met een vaſt taey leiren bandeken, op ſoodanighe maniere dat alle plaetſen wel bedeckt zijn. Waer door ſy ſeer dichte en effene ſchorſen ſullen behouden.

Op wat tijdt, ende maniere dat de afgheſoghen tacken moeten afgheſneden ende gheplant worden.

DEn tijdt van het affnijden der affuyghelinghen, is oock den ſelven tijdt van 't verplanten. Behoudelijck datter een verſchil is tuſſchē de boomen die altijdt hun loof behouden, ghelijck hier onder zijn, *Alcanna*, *geile Laſmienen*, *Laurieren*, *Olea vera*, *Oranien*, *Limoenen*, ende meer andere dien aengaende.

De ghene van deſen gheſlachte zijn, moghen ſoo wel in Auguſto en September, dat is in den Autumnus verplant worden, als in den Meirt, het ghene nochtans aldermeeſt gheſchieden ſal: als wanneer deſe tacken in den tijdt van een jaer niet ghenoeghſaem ghewortelt en zijn, dat is van den eenen Meirt tot den anderen, als dan ſoo vertoeft men met deſe tot in Autumno. Als wanneer ick noyt beſonderen tijdt aengeſien heb-be, noch opgaende, noch afgaende maene: dan alleen met een bruyne reghenachtighe locht.

Deſe teere tacken worden als dan met een groote voorſichtigheydt ende ſtilte, door een ſcherp mes: dicht teghen den Moeder-ſtamme af-ghenomen: hoe wel dat de aerde eerſt nat begoten zijn moet, op dat de aerde meeſtendeel aen de jonghe wortelen ſich behoude, ende met de

minſte beroerte in een beſondere pot gheſteldt: en met onſe ghemeene voorſchreven aerde gheplant worden. De voorder oefeninghe binnens huys: moet vervolght worden ghelijck wy in het IX. Capittel van't planten gheleert hebben.

Hier is beſonderlijck te bemercken, dat ick bevonden hebbe in den gheſlachte van den *Myrtus* ende *Laurus tinnus*, dat de ſelve in Autumno verplant zijnde, veul beter beklijven en aen-nemen in onderhalf jaer, als dat ſy in den Meirt ofte voor jaer verplant zijnde aen nemen in twee jaer.

Soo wanneer men deſe affetſels begeirde te verplanten in het voorjaer, ſoo moet dit heel vroegh binnens huys gheſchieden, het ghene ick veule jaeren met een goede uytcomſt hebbe bevonden, ende tot deſen teghenwoordigen jaere 1681. als wanneer ick (alles op de voorſchreven handelinge) op den 25 Febr. en den 16 Meirt van deſen jare afgeſneden ende verplant hebbe ſeven *geile Iaſmienen van Catalonien*, vier *Lentiſcus*, vier *Alcanna major* en *minor*, *Citiſus marante* ende meer andere.

Wat uu aengaet de planten, de welcke natureljck alle jaeren haer loof verlieſen. Ghelijck den *Aria Theophraſti*, *Azædrach Avicennæ*, *Lotus Arbor*, *Granaten*, *Piſtatia* ende dierghelijcken. Deſe en moghen niet eerder afgheſneden ende te ſamen gheplant worden, voor al eer dat men ſcherpelijck ſpeuren can, dat ſy het ſap beginnen te vatten, als wanneer ſy aenſtondts haere wortelen beginnen te ſchieten, ende vervolgens oock hunne bladeren.

HET VII. CAPITTEL.

Door hoedanighe oorſaecke dat het Oculeren en Inten ſijn beginghenomen heeft, Ende dat het ſelve langh voor de Gheboorte Chriſti in't ghebruyck was.

GHelijckerwijs alle wetenſchappen hun begin en oorſpronck vatten, niet anders als uyt eenighe vremde oorſaecken en voorworpſels. Soo heeft voorwaer het oculeren een ſeer vremt en onghemeyn beginſel ghenomen. Ick bevinde in mijne langh-vergaderde aenteeckeninghen het naervolghende beſchreven (waer by den Auteur is vergheten aen te teeckenen, ende nu uyt mijn memorie is) immers het ſal dienen tot een verhael.

rgens

Ergens gheleſen hebbende dat onder de oude Griecken ſeeckere vernufte Landt-bouwers ende hof-beminders waeren, die ſy *Botanicos* noemden, het gene by ons *Herbariſten*, ofte *Kruydt kenders* ende de Oefenaers der ſelve te ſegghen is. Onder deſe was eenen (wiens name niet ghenoemt was) den welcken eenigh vremt en ſeer ſeldtſaem zaet van verre landen becomen hadde, het ghene by hem ſoo weerdigh gheacht wierdt, dat hy beducht was 't ſelve in d'aerde te planten, uyt vreeſe van aldaer te rotten: ſoo heeft hierom bedacht eenighe de aerde te betrouwen, ende de andere tuſſchen de openinghe van de ſchorſe van eenen boom te ſtellen, met een meyninghe ende preuve van aldaer ſeeckerder uytcomſt te ſien. Hier van en blijckt niet voorder wat daer van ghevolght is: als dat den ſelven uyt deſe bedachte maniere van dit zaeyen, ſijn bemerckinge heeft laten voorder ſpelē, en heeft eenen bot van *rooy Rooſen* tuſſchen de ſchorſe van eenen *Witten Rooſen-boom* met een goet effect gheſtelt, waer uyt het voorder oculeren ſigh vervolght heeft: ſonder kennis van begin en tydt.

Mijn ghevoelen is dat van dit zaeyen tuſſchen de ſchorſe niet en is voorts ghecomen, ende dat uyt twee oorſaecken. De eerſte is, om dat het zaet ſich van ſyn ſchellen oft ſchelpē buyten de ſchorſe niet en heeft connen ontlaſten, ten ſy het ſelve eerſt ghepelt was: teghen het welck noch veul meer te ſegghen valt. De tweede reden is: als dat ſoodanigh vaſt gheſloten hout van den boom, ſoo teere wortelkens niet en heeft connen ontfanghen nochte behouden, alſoo hier ſoodanighe vereeninghe niet en can gheſchieden, als wel van een ſchorsken in de plaets en eyghendom van een ander ſchors, ghelijck van den bot in het oculeren gheſchiedt.

Tot den oorſpronck van het Inten ſoo verhaelt ons ANTONIUS MISALDUS uyt PLINIUS den tweeden: datter bevonden is door eenige ſteenen ofte keirenen, die de voghelen door honger en gulſigheydt hadden ingheſlickt, de ſelve met hunnen dreck boven in de boomen lieten vallen in eenighe kloven ofte ſcheuren van de ſelve, het welcke aldaer heeft beginnen te groeyen, waer door men voor het eerſte bevonden heeft *Kriecken* op eenen *Wilghen-boom*. Van ghelijcken oock op eenen *Planen boom*, op eenen *Laurier-boom*. Ende eenen *Lauwer-boom* op eenen *Kriecken-boom* aldaer beſien voorts-brengende vā verſcheyde coleurē. Soo dat uyt deſe naturelijcke gevallen, het profijtigh ende aerdigh voortſetten van het Inten ſijnen oorſpronck en vermeerderingh heeft genomen. A. MI. *de Arbo inſiſi. cap.* VI.

Noch ſoo hebbe in den jaere 1656. dry uren van Handtwerpen, tuſſchen het dorp Brochem en Euleghem, uyt eenen Eycken-tronck ſien

groeyen eenen *Kriecken-boom* vol vruchten, het welck op gheen andere maniere ofte andere oorsaecke gheschiedt was, als op het voorgaende.

De Historien van desen tydt bevestighen de beschrijvinghe der Ouderlinghen. Ghelijck WOUTER SCHOUTENS verhaelt in sin *Reys van Oost-Indien*, dat in het Eylandt *Amboma* alwaer veul *Noten Muscaet* groeyen, oock een seecker soorte van groote duyven zijn, die sy aldaer Noteslockers noemen, want sy slocken de Noten met schel en bolster heel in, de welcke sy op vruchtbaer landt wederom van onder lossen, ende aldaer ghevallen zijnde, de selve veul eerder volcome boomen zijn, als de ghene die door menschen handen gheplant worden. LINSCHOTEN verhaelt dierghelijcken, van een vrucht ghelijck ronde Pruymen, genaemt *Iangomas*, dat dese vruchten van seecker voghels ghegheten zijnde, weder met hun mest afgaende ghezaeyt zijnde, dien boom oock eerder groeyt en vruchtbaer is.

I. H. *van Lin. cap.* 54.

De reden doet ons aen-nemen dat het eerste Inten en oculeren niet anders als met wildt op wildt gheschiedt is: ende door dit dickwilder te plegen, den wilden aert allenghskens verloren zijnde: tot een volcomé tamme, deughtsamer ende aengenamer nature ghecomen zijn. En van ghelijcken is gheschiedt met het oculeren der *Orani-boomen*, die voor d'eerste mael noch kleynder dorens behouden hebben, maer voor de tweede mael de selve verlatende. Den H. HERTOGH VAN HOLSTYN heeft my op den 21. Juni in den jaere 1678. gheseydt selfs ghesien en bevonden te hebben, wilde op wilde *Oranien* gheoculeert, ende van de selve oock gheint, de welcke te samen goede *Orani-appels* hebben voortsghebrocht. Welcken ghenoemden Hertoghe van dese oefeninghe, als van de Kruyden en vremde planten my betoonde groote kennisse te hebben.

Het oculeren en Inten is voor de Gheboorte Christi in't ghebruyck geweest.

OM niet op't hooghst te willen claferen, ende met twijfelachtighe aenwijsinghen een eeuw oft twee eerder te betoonen, soo sullen wy met de Versen van VIRGILIUS ons voldaen achten, den welcken gestorven is vijftien jaeren voor de Gheboorte Christi, volghens het betuyghen der Chronijcken. Ende hy en is noch den vinder van dese wetenschap niet, want t'is seecker dat het van de Griecken voorts-comt, volghens het seghghen van den Grieckschen DIDIMUS, ghelijck by COLUMELLA te lesen is.

JAC. GOR. *& Paul. Gualt. in chronologia.*

Hier

Hier ſchrijft Virgilius van het Inten.

Tamen, hæc quoque ſi quis
Inſerat, aut ſcrobibus mandet mutata ſubactis,
Exuerint ſylveſtrem animum, cultuq; frequenti VIRGI. *in*
In quaſcumque voces artes haud tarda frequen cur, *Geor. lib. 2*
Nec non, & ſterelis quæ ſtirpibus exit ab imis *Ver. 49*
Hoc faciet, vacuos ſi ſit digeſta per agros
Nunc altæ frondes, & rami matris opacant
Creſcentiq; adimunt fœtus, uruntq; ferentem.

INdien men evenwel een vruchtbaer ſcheut en Int
Op wilde ſtammen ſet, oft wilde ſtammen print
En plant in gronden, die doormeſt zijn dat ſy ſweeten,
Sy ſullen hunnen aert, die wilt is, haeſt vergeten,
En, wordt gheen arebeydt noch moeyt aen hun gheſpaert,
Ghewilligh vrucht en fruyt, van een ghewenſchten aert,
Voortbrenghen jaer op jaer: en alle onvruchtbaer telghen,
Van haeren wortel afgheſneden, ſich niet belghen
Veel fruyt te telen, ſoo men haer verplanten ſiet,
Daer ieder tack de ruymte en locht ghenoech gheniet:
Want eerſt te dicht bedeckt van moeder-loof en tacken,
Soo raeckt den waſdom, die verdruckt wordt, aen't verſwacken
En haere dracht verſtickt

Noch Virgilius van het Oculeren. *Ver. 73*

Nec modus inſerere, atque oculos imponere ſimplex
Nam quâ ſe medio trudunt de cortice gemmæ,
Et tenues rumpunt tunicas, auguſtus in ipſo,
Fit nodo ſimis, huc alienâ ex arbore germen includunt.

Het inſetten en het oogen verheyſt veul wijſen:

WAnt daer, in't midden vande ſchors, de knoppen vaſt
Uyt-breken in de Son, en uyt den dunnen baſt
Eerſt botten, wordt de ſchors dan effen opgheſneden
Hier ſteeckt men ſchors en knop (naer s'planter ſtiel en zeden)

van

Van eenen anderen boom met kennis in, op dat
Sy dus ter schorse, die heel sappigh is en nat,
Nu ingheleydt, allenghskens comt te groeyen.

Niet minder en is oock uyt sijne vervolghende versen te verstaen en duydelijck aengewesen, van tacken en poten in de aerde te steecken, de welcke wortelen schieten en boomen worden. Van ghelijcken het affuyghen en inlegghen, met alle het ghene dese Regeringhe vanden landt-bouw can verstoecken. Soo dat de Roemers en vinders van dees Eeuw, overlangh haer Leer-meesters ghehadt hebben.

Tot meerder ghetuyghenissen dat de selve wetenschappen ende lant-oefeninghen in verscheyde gheweesten en landen, door besondere Aenwijsers gheleert zijn, sulckx sal door de naer-beschreven boecken der Auteuren vastelijck betoont zijn: aenmerckende hunne verscheyde druck-plaetsen ende jaeren. Voor den eersten soo is PETRUS CRESCENTIUS. *De omnibus Agriculturæ partibus in folio ghedruckt tot Loven in den jare* 1643. PALLADIUS RUTILUS *de Re rustica. tot Venetien.* 1514. PLINIUS *Secundus tot Basel in den jaere* 1525. COLUMELLA *de Re Rustica. tot Lions in Vranckerijck* 1541. ANTONY MISALDI *Secretorum Agri Enchiridion. tot Parys in den jaere* 1560. ende menighte andere. De neffen staende Citatien betoonen hunne plaetsen van oculeren en Inten die aldaer connen naer-gesien en gheleesen worden.

PAL. *mensa Febr. titulo* XVII.
COL. *lib.* 5. *cap.* XI.
item de arbor. cap. 26.
A. MIZ. *de arbor. insitione cap.* X.

HET VIII. CAPITTEL.

Dat het oculeren noch Inten in sommighe landen niet bekent en is, ende nochtans op de wilde boomen (sonder eenighe Oefeninghe) de beste Oranien en Limoenen voorts-comen.

ONs Nederlandt sal in dit subject een slechte Rol spelen, want onse *wilde Oranien* en *Limoen-boomen* blijven sonder Inten en oculeren al de selve: want hebber menighte ghesien oock van ses-en-dertigh jaer out, de welcke noyt apparentie van knop en bloem vertoont hebben. 'tselve wordt noch voorder betuyght met den *wilden Limoen en Orani boom*, die van CAROLUS CLUSIUS uyt zaet ghewonnen zijn, de welcke volghens den *Neerlantschen Hesperides* binnen den vermaerden Kruydt-hof van Leyden noch te sien zijn, de ghene nu voor't minste moeten tachentigh jae

jaer oudt zijn: ende noch en is my niet bekent dat hunnen wilden aert verandert is. Hier uyt besluytende een seecker teecken te zijn, dat de selve alhier buyten hunnen naturelijcken center oft climaet woonen. Waer uyt wy ghedwonghen zijn de selve door een besondere handelinghe ende oefeninghe tot een vruchtbaere nature te beweghen.

MATTYS LOBEL, DODONEUS, J. BAUHINUS en andere: die betoonen datter in *Spanien*, *Portugael*, *Calabrien*, *Cicilien*, *Cyrien*, *Candien* ende soo voorts, heele Bosschen van honderde, oock van duysende wilde *Orani* en *Limoen-boomen* groeyen, niet alleen met bloemen, maer vol goede en schoone vruchten. *In de Reysen van de West ende Oost-indien*, wordt ons 'tselve met menighte exempelen aengheweesen. Ghelijck CAREL ROCEHFORT. verhaelt dat by de *Apalachiten* uyt de nature des landts (van selfs) de alderbeste *sure* en *suere Limoenen* ende *Orani appels* overvloedigh voorts-comen. Den Eerw. P. GONSALES verhaelt in sijn *Reys van Ierusalem* segghende: als ick eenmael van *Mattharea* weder-quam naer *Cairo*, soo hebben wy van den wegh ghetrocken naer een woeste plaetse, al waer honderden boomen waeren van *Limoncelli*, ende onder de selve duysenden vruchten laghen, waer van niet een wierde opgheraept: ende dat de selve al daer in alle woeste plaetsen in het wilde groeyen: want al is't dat Italien van *Orani boomen* ende vruchten overvloedigh voorsien is, soo datter nochtans in't Oosten en Egypten, sonder ghelijckenisse meerder, beter en grooter zijn, want dat oock in veule hoven de haghen oft heggen daer van ghemaeckt zijn, die vol van rijpe en onrype vruchten voorsien zijn.

LINSCHOTEN *in sijne beschrijvinge van het Eylandt S. Helena.* verhaelt dat aldaer de *Portugiese Vijghen*, *Granaet-appelen*, *Oranien*, *Limoenen*, en diergelijcke vruchten sonder poten oft planten van selfs aengroeyen, dat alle valleyen vol zijn, dat het een Aerdts Paradys schijnt te wesen, de welcke het heel jaer door vruchten hebben.

GULIELMUS PISO. verhaelt dat in *America* de velden ghelijck *Orani* en *Limoen-bossen* worden, door het zaeyen van de voghelen, in hun mest te laten vallen, voorsien met heele keirenen, welcke *Limoenen* en andere soo wanneer sy niet beter van Deught en aenghenamer zijn, als die van Italien en Spanien (al waer de gheoculeerde ende gheinte zijn) soo zijn dese wilde uyt nature ten minsten soo goet als die gheoculeerde, het gene sy beerven door de ghedurighe heete sonneschijn ende ander behulp van de locht.

In het sluyten van dit boeck vertoont sich en vremt gheval, het ghene mijn voorschreven segghen (aengaende het climaet van Nederlandt

in het beginsel van dit capittel verhaelt) soude opentlijck schijnen teghen te streven, dat den verstandigen sal oordeelen 't selve noodigh verhaelt te wesen.

W y hebben in den jaere 1680. op den 6. October met den H. Doctor Van Buyten ende meer andere achtbaer persoonen ghesien (ten huyse van den seer Ed. Heere ende Ridder Pas quasius De Decker teghenwoordigh Amtman deser Stadt Handtwerpen) eenen schoonen recht-stammighen hooghen *Wilden Orani-boom*, eenen kinder voorarm dick den welcken (door Me-vrouwe des Heeren Moeder) uyt een Orani-keiren gheplant oft ghezaeyt was: ende noch oprecht wildt zijnde: sonder oyt gheint ofte gheoculeert te zijn, waer van sijne menighvuldighe scherpe dorens ende andere teeckenen ghenoeghsame getuyghen is ghaven. Op den selven boom waeren in de vijftigh vruchten, sookleyne, halve wasch als oock aencomende rijpe appels; hoewel de selve kleyn van stuck waeren, soo dat de neffens staende gheoculeerde boomen, door haer vruchten het groot verschil merckelijck aenwesen. Genoemden Heere Amtman verclaerden my dat dien boom ontrent veertigh jaer oudt was, ende nu in het vierde jaer dat hy sijne vruchtbaerheydt gheopenbaert hadde. Dit is tot nu toe den eersten ende eenighen *wilden Orani-boom* van den welcken in ons heel Nederlandt te Roemen is, waer van ons Handtwerpsche locht besonder den lof toe te schrijven is.

HET IX. CAPITTEL.

Handelinge van het planten en herplanten der boomen met de andere noodighe deu van tobben en potten.

DIt slaefelijck handt-werck verheyst liefde en kennis. Het eene om den arebeydt te versaechten, ende het ander om den wel-standt uyt te voeren. want het en is ons niet gheleghen dese boomen in den hof te planten, uyt reden dat onse grondē te vochtigh en te koudt zijn. Want al waer't sake dat sommige Princen den last wouden uytvoeren, gelijck Ferrarius beschrijft ende in print aenwijst, van den Hertogh Van Parma: by den welcken de boomen inden vollen hof op goede order staen, die ten winter-tydt met een houte huys (het ghene met panden uyt en in malcanderen ghestelt wordt) rondom besloten en bedeckt worden, ghelijck een stove ofte kachel. Soo en can sulckx by ons niet

dienstigh

dienstigh noch bequaem zijn. Soo dat wy in de plaetse van een logie te verhuysen, soo moeten wy onse boomen verplaetsen, Waer toe onse voor-ouderen andere middelen hebben bevonden.

Vande tobben en potten.

WY ghebruycken ofte steene potten, ofte houte tobben met yserebanden: van de welcke gheen precise mate te schrijven is, want alles moet gheschieden naer gheleghentheydt van groote oft kleyne boomen. Evenwel soo moeten soo wel de potten als tobben onder engher zijn als boven. By ghelijckenisse; als een kuype boven twee hout-voeten wydt is soo moet sy onder aen den bodem een vierde paert (dat is eenen halven voet) minder zijn, opdat den klomp aerde met den wortel bequamer ende lichter uyt soude gaen. Waer van eenighe aenwijsinghe in de print *van het rechten der boomen*, ten toon staen. De bodems moeten groote treck-gaten hebben om het water te ontlasten. De steene potten moeten van ghelijck groote gaten hebben, en besonderlijck wijde uytstaende voeten tegen het omwaeyen van den windt en om vast te staen. Alnoch soo moeten de nieuwe potten eenen nacht in't water staen: opdat sy doornat worden, ende droogh gheworden zijnde, daer in planten. uyt reden dat den drooghen nieuwen steen als een spongie alle vochtigheydt en vettigheydt naer hem treckt tot dat hy doorsat is.

Voor alle soorten van boomen, die teer zijn ende binnens huys moeten ghestelt worden, soo zijn de houte kuypen beter als de steene potten, uyt oorsaecke dat den steen in den winter te kout en killigh is, waer door de teere wortelkens, die in het leste van den somer geschoten zijn, grooten hinder en naerdeel lijden. Ende in den heeten somer, soo is desen steen soo heet en brandende, dat ten sy dese neirstigh bevochtight worden, als dan beletten het schieten der wortelen, ofte sy souden heel verdorren. Soo dat als dan een ondervat met water seer bequaem is, om dese potten met den bodem daer een uer oft twee in te stellen, waer door de natti gheydt tot boven doordringht.

Oorsaken van het verplanten.

HEt verplanten der boomen gheschiedt uyt verscheyde oorsaecken. Voor eerst soo versoecken de *Oranien* en *Limoenen* het vierde jaer, ofte ten uytersten het vijfde jaer, verversinghe van aerde en mest. De *Granaet-boomen* het derde oft vierde jaer. Ende de *Laurieren* van gelijcken.

De *Myrtus-boomen* het derde jaer. En somwyl moeten de boomen oock wel buyten dien ghewenschten tydt verplant worden, als te weten dat de potten oft tobben te kleyn zijn, ende gheen voeytsel en hebben, ofte dat de tobben ofte potten breken: en van ghelijcken als de boomen treuren en sieck zijn.

Ghereedschap, mest, aerde en handelingh.

HIer toe is noodigh een scherp mes, een smalle langhe scherpe schup ofte een lanck scherp trouweel, met een scherp snel kap-mes. Eenen hoop goede doorvoeyde verse en niet stinckende aerde. Ende eenen hoop een-jaerigh (niet droogh) peirde-mest.

Voor al soo wordt de aerde van den boom dicht teghen den pot oft tobbe, met het trauweel oft smalle schup rondtom los ghemaeckt, tot dat den boom met sijnen ouden aerden-klomp gheheel uyt den tob come: welcken klomp met de wortelen, rondom een handt breedt, minder oft meerder, volgens de grootte van den boom, oft naer dat hy lijden can moet afghesneden worden, want de boomen, de welcke veul wortelen gheven, moeten meer ontnomen worden, ghelijck de *Laurieren* en *Granaten*, veul meerder als *Oranien*, ende de *Oranien* meerder als de *Limoenen*. Nu in't ronde afghecapt zijnde met het kap-mes, soo neemt men onder aen het gadt van den wortel noch meerder af. Dit gheschiedt zijnde soo moet men met de handen de aerde rondtsom uyt-krabbelen, soodanigh dat de wortelkens een lid lanck sonder aerde los en bloodt zijnde uytsteecken.

Nu leydt men op den bodem van de kuype een laghe van de bovenschreven aerde, ende daer op een laghe, van het ghenoemde mest, en weder een ghelijcke lage van aerde, waer op den boom met sijnen wortel ghestelt zijnde, de kuype rondsom den wortel sal vollen met de ghemenghde aerde in het eerste Capittel beschreven: ende de selve met de handen ende eenen stock aenstootende vast sluyten. Ende op de bovenste syde van den wortel teghen den stamme, sal men een weynigh van de oude aerde af-nemen, om dieswil dat aldaer de swaere en dicke wortelen zijn, de welcke ten hooghsten maer dry vinghers breedt hoogh met aerde moghen bedeckt zijn, want te diep staende, soo can dit de boomen veul schade doen. Alle de ghequetste, ghescheurde, gheplette ofte gebroken wortelen sullen neerstigh met een scherp mes af gesneden worden, want die aenlatende, veroorsaecken schummel, rottinghe en ineten, tot groot naedeel en onderganck der boomen.

Dese

Deſe boomen alſoo gheplant zijnde en ghenieten in dry daghen geen water, ten waer door den Reighen, ende het eerſte bewateren gheſchiet heel weynigh: op dat de aerde niet ſlyckerigh en worde. Noch ſoo wordt gheſorght dat deſe boomen, nieuwelijckx verplant zijnde worden eenighe daghen uyt de ſonne, ende oock wel binnens huys gheheuden, naer de gheleghentheydt des tydts en weder. Deſe boomen moeten neirſtigh bewaert worden voor ſchudden en los worden door den windt ofte ander beroerte.

Den bequaemſten tydt om dit werck aen te vanghen is in het afgaen van de mane, ſoo in de maent van Meirt, April oft Mey, ende oock in October! maer den voor-tydt is het beſte.

Het planten der boomen comende uyt Italien.

DE tweede handelinghe van het planten der vremde gaſten, die ons uyt Italien, Spanien, Portugael ende andere plaetſen comen beſoecken, moeten in deſer voeghen verwillecomt ende onthaelt worden. Soo haeſt als deſe uyt haere kaſſen ontpackt zijn, ſoo ſnijdt men voor het eerſte alle de boven-tacken een handt breedt hoogh boven de oculatie af, ende alles met was ofte met renſchen herſt beſloten zijnde voor de locht en reighen. Als dan ontblootmen de wortelen van hunnen moſch, kleem en pot-aerde daer ſy in beſloten waeren, het ſelve ſoo ſuyver af-doende (ſonder de wortelen te quetſen) als't doenelijck is. Ende voorders ſoo worden alle de ſtompen ende verſtorven wortelen en veſelingen vaſt en effen af-gheſneden. Dit gheſchiedt zijnde, ſoo leght men deſe wortelen tot den halven van de ſtammen der boomen in eenen tobbe met lauw reghen-water, in het welcke ſy tien oft tweilf uren blijven liggen, waer mede my altydt wel bevonden hebbe. Hoe wel dat ſommighe van een oft twee daghen ſchrijven, het ghene oock niet te verworpen is.

Nu worden deſe gaſten in hunne wooninghe geplant, ende met geen ander aerde, als die in het eerſte Capittel beſchreven ſtaet, den wortel ſomwyl op en neder ſchuddende, op dat de aerde haer te beter tuſſchen voeghe, ende de ſelve met de vingheren voorſichtigh aenſluyten, en met de handen vaſt drucken. Als dan ſtelt men deſe in een ſchaduachtighe plaetſe, met luttel water onderhoudende, tot dat ſy beginnen te botten en ſchieten, als wanneer ſy allenghskens voorder en meerder in de locht comen, doch wel verſorghende voor de koude ende te veul water, om haerder teerheydt wille. Sy moeten daghelijckx met een veider oft pluyme ſeer ſaechtelijck van alle ſomer-draeyen en ſpinne-web-

ben gheſuyvert worden. Sonder de teere ſcheuten te verhinderen ofte anders zijn in dangier van ſterven. Daerom is't gheraden dat wy met eenen fijnen gieter deſe boomen aen hun tacken dickmael bevochtighen en ververſchen, waer door ſy onder aen den wortel genoeghſame vochtigheydt becomen ſullen.

Sommighe nemen hier toe heel magher aerde, uyt vreeſe dat de goede vette aerde haer ſchadelijck is, waer in ſy groot onghelijck hebben, want d'ondervindinge anders doet betuyghen. Ende alſoo deſe boomen, ten minſten (ſonder te verplanten) in deſe aerde vier oft vijf jaer blijven ſtaen, ſoo hebben ſy te weynigh voeytſel van die ſcherpe en magher aerde, het welck in haeren wasdom, tuſſchen het eenen eu d'ander grootelijckx verſchillen doet.

Wat aengaet de andere maniere ende handelinghe van het planten der ſiecke en treurende boomen, ſulckx wordt in het ſeventiende Capittel aengheweſen.

HET X. CAPITTEL.

Hoedanigh dat wy de boomen uyt andere landen becomen, ende op wat maniere dat wy de onſe toeſtellen om te verſeynden. Daerenboven de kennisſe en verſchil der nature, ende de oefeninghe tuſſchen d'een en d'ander.

VOlghens mijne aenteeckeninghe en memorie, ſoo hebben wy aldereerſt ontrent den jaere 1668 binnen Handtwerpen de Italiaenſe *Orani*, *Limoen*, ende oock *witte Iaſmien-boomen* becomen, de welcke de Italiaenſche Hoveniers met heele kaſſen, van alle ſoorten van vruchten ons hebben toe-ghebrocht. Hoe wel dat ſy lieden, ofte haere voorſaten, over meer jaeren tot Bruſſel oock gheſonden hebben aen beſondere Correſpondenten. De eyghen plaetſe van de welcke deſe boomen vaortscomen is ghenaemt *Sinte Remo*, gheleghen by de reviere *Nerui*. Van waer ſy ghebroght worden tot Genua: want aldaer woonen de hervarenſte Hoveniers en oefenaers van heel Italien. Van ghelijcken ſoo en is dat climaet: van het onſe in Nederlandt niet hoogh verſchillende, want ſy liggen op 43. graden benoorden den Equinoctiael. Uyt welcke oorſaecke deſe boomen in Nederlandt beter aert hebben ende opcomen, als de

de ghene die wy uyt Spanien, Portugael oft ſoodanighe heeter plaetſen ontfanghen.

Het is aen veule ghenoegh bekent, hoe dat deſe boomen met hoopen te ſamen ghebonden in de houte-kaſſen ligghen ende dat de wortelen met een ſeecker ſware aerde ghelijck ſteen-kley oft pot-aerde bedeckt, en met groenen boom-moſch bewonden zijn. Soo wanneer wy deſe boomen later becomen als in't beginſel van de mey, ſoo loopen ſy ghevaer van te ſterven: ofte ſy comen tot groot naedeel te ſchieten, ten aenſien dat die late ſcheuten ſeer ſwack en teer zijn voor den zenſtaenden winter. Alſoo het ſeecker is dat deſe boomen van de maendt December, ofte ten minſten van de maent Januari uyt de aerde zijn gheweeſt, waer door ſy ontrent vijf maenden hebben beſloten gheleghen. Met meer andere omſtandigheden, die aen den verſtandighen oefenaeer te bedencken ſtaen.

Hoe wy onſe Inlandſche Oranien ſullen bereyden om naer andere plaetſen te verſeynden.

SOo wanneer ons de gheleghentheydt voor comt om uyt Nederlandt eenige *Oranien* ofte *Limoen-boomen* te verſeynden, als naer Vriesſlandt, Denemercken, Sweeden, voorder oft naerder: ſoo dient ghelet op den tydt, waer door men veul verſcheyde onghemacken can voorcomen, waer toe gheenen bequamer is als den Meirt (ſoo wanneer ſy te water moeten vertrecken) ofte in't begin van April: uyt reden datter als dan noch gheen wermte en is, waer door ſy in de ſchepen eenighe ſtickinghe ſouden connen becomen, waer door ſy alle haer loof ende vruchten verlieſen. De andere reden is om dat ſy als dan noch gheenen groey noch ſcheut en hebbē, want ſoo wanneer ſy voorderē wegh zeylen moeten, ſoo is't noodtſaeckelijck dat ſy vroegher moeten beſtelt worden.

Deſe boomen op de reys zijnde, moeten met een beſondere kennis begoten worden. Voor al, noyt met eenigh ſilt oft brack fout water, veul minder ſtinckende water. Als alleen met verſch ſoet water, ende dat in ſoodanighe mate, van gheen meerder quantiteyt, ofte dickwilder, als ſy ten minſten noodigh hebben om hun leven 't onderhouden, ende behoeden van verlies van loof en vruchten door te grooten drooghte.

Om de ſelve te behoeden voor Ratten oft muyſen, de welcke van dorſt de ſchorſen ofte baſten af-knaghen, waer door deſe boomen aldermeeſt beſchadight worden, ſoo ſal men ontrent de boomen potten met

watert

water ſetten, welck water met regal ſal vergiftight zijn, waer door dit quaet gheheel ſal overwonnen worden. Op ſoodanighe maniere ghelijck in het ſeventiende Capittel te leſen is. Doch zijt neirſtigh en voorſichtigh van ſwaerder ongheval door dit vergift te verhoeden.

Om deſe boomen met waghens oft kerren te verſeynden, ſoo zijn de Italiaenſe houdt kaſſen (rondt om vol gaten) ſeer bequaem. Behoudelijck dat ick gheraedtſaem vinden ſou dat men de wortelen met eenighen groes aerde aen den wortel blijvende: den ſelven heel vaſt beſluyten ſoude in groenen boom-moſch, den welcken eerſt in honigh-water ſoude gheſoden zijn: ofte in ſoodanigh watet nat ghemaeckt. Dit honigh water wordt gheſoden een walle op-comende, tot twee potten reghenwater vier oncen honigh. Want den honigh belet het verdrooghen, ende blijft langh verſch en vochtigh. Soo dan rondtſom deſen moſch eenen groven doeck ghenaeyt waer door ick ſomwyl eenighe planten tachentigh mijlen wydt verſonden heb met goede uytcomſt.

Verſchil tuſſen inlandtſe en Italiaenſe boomen.

ONſe ingheborenen zijn herder teghen de koude ende andere onghevallen, oock ſoo brenghen ſy meeeder vruchten voorts. De ſelve en verlieſen gheen bladeren als door quade regeringhe, ende de Italiaenen verlieſen jaerelijckx eenigh loof uyt ghewoonte. Maer het beſonderſte van allen dat wy beclaghen dat de Itatiaenſche boomen te hoogh geoculeert zijn, waer uyt ſy veul tydts eenigh ongheval ghenieten, van los waeyen, afbreken ende meer andere, waer door deſe boomen wederom heel wildt zijn. Ghelijck veul ghebeurt ende my mede overcomen is in den jaere 1675. dat onder ſes Italiaenſe Oranien eenen gheheel wildt was den welcken drymael gheoculeert hebbe, eer hy ghevat heeft. Welck ongheval aen eenighe van mijne bekende vrienden mede overcomen is. Van ghelijcken ſoo is te bemercken dat deſe boomen van eenen beteren aert zijn, als wanneer de ſelve heel leegh onder den wortel gheoculeert zijn, dan dat ſy ſoo veul van die wilde rouwe natuer der hooghe dicke ſtammen, haer meeſte voetſel becomen en ghenieten moeten. Waerom eenen van onſe inlandtſe boomen beter is, als dry uytlandtſe, met meer andere redenen en omſtandigheden te langh om ſchrijven.

HET XI.

HET XI. CAPITTEL.

Verkiesinghe van besondere Somer-plaets in den Hof ende andere noodigheden voor de Oranien en Limoenen.

BEmerckende den eyghendom, die dese boomen van de natuer tot welstant verkiesen: soo hebbe dickmael sommige plaetsen met een ghevoelen aensien, ende dat van persoonen die den naem versochten van Kenders ende Liefhebbers te wesen, waer door sy meer betoonden blinde als siende te zijn: ende de selve my oock klachtigh vielen, dat (by alle de moeyte en sorgh die sy pleeghden) hunne boomen noyt soo schoon als de mijne, en andere vrienden te voorschijn quamen: hoe wel dat den toestel om schoone boomen te becomen veel meer verheyst, waer van dat de werme open-locht wel het eerste moet gheroemt worden.

Om dan die blinde te verlichten, soo is't noodtsaeckelijck dat sy een plaets verkiesen met een vrye open-locht bevrydt van t noorden, en als't zijn can van een goet deel in't Oosten, alwaer de son gheheel haer stralen sonder beletsel door-schieten can: Hoe wel dat sy in het eerste uytcomen een minder locht en son behoeven. Leest hier van het veertiende Capittel. Wy handelen hier nu van de plaets die dese boomen inden somer noodigh hebben: om hun vruchten (tot loon van den arebeydt) aen hun meesters te besorghen. Van die voornoemde qualijck siende hebbe oock somwyl met ghedult ghehoort, dat de heete son aen de boomen schadelijck was, om dat door minder sonne de bladeren groender bleven ende meerder vruchten behielen? Hoe qualijck moeten dese boomen in hunne heete climaten ghestelt sy: maer sulckx hier te beantwoorden, soude heele bladeren drucken, het gene onnoodigh is.

De kuypen en potten sullen op houte blocken oft steenen van den grondt van d'aerde vast gheset worden, op dat alle vuyle beesten ghelijck slecken, seughen, oor-wormen, en besonderlijck de mieren en andere gheene wooninghen teghens de bodems maecken, waer door de boomen veul onghemack overcomt, het gene oock de bodems seer doet rotten. Soo dat men somwyl in den somer de selve sal kuyssen, ende de treck-gaten met een yser openen. Alnoch soo moeten de tobben en potten vast staen voor het omwaeyen der boomen: waer door sy haere tacken breken ende meer andere schade lijden. Hier toe soo slaet men

stocken door de yſere, en steene ooren, die diep in de aerde vast houden.

Totnoch toe en hebben wy niet gheroont het verschil van de plaetsen die de *Oranien* en *Limoen boomen* besonder versoecken. Ons is bekent dat de *Limoenen* teerder als de *Oranien* zijn, vermits haer hout teerder van natuer ende veul saechter en min gesloten is. Hoe wel dat de eene soort in herdigheydt veul verschildt van de andere, ghelijck oock somwyl by ieder soorte in't besonder te kiesen is. Want onse *gheemeyne Limoen* die de eerste in getal beschreven zijn met de *swarte Limoen*, oock den *Adams-appel* genaemt: zijn wel de hertste van alle de andere, die tegen ons climaet het beste opcomen, nochtans moeten sy de beste plaetse onder de *Orani boomen* hebben. Ende in teghendeel soo is de *soete Limoen* de alder-teerste: waer toe een uytnemende heete plaetse moet verkosen worden, want behalven haere teerigheydt soo versoeckt haer soet sap wermer sonneschijn om rijper te koken: ofte anders doende, sult u bedroghen vinden. Boven dien soo zijn dese soorten, die uyt Italien ofte elders ghecomen zijn, oock veul teerder, als onse inlandse aentelinghe. Ende noch het alderteerste soo wanneer sy op *Limoen* en niet op *Orani stammen* gheoculeert oft gheint zijn.

Het is gheraden dat men altydt de ydelste ende slechtste syde van de kroonen de beste son en locht sal gheven: op dat sy hier door op die ydel plaetsen te stercker schietende, schoone en volcomen dichte kroonen becomen.

HET XII. CAPITTEL.

Wanneer ende op hoedanighe maniere dat de boomen hun tacken moeten gesnoeyt worden, ende ontlast en gesuyvert zijn van het doode en bedorven houdt.

ONse sorgh en arebeydt sal met dobbel vreught beloont worden; indien wy niet traegh zijn onse ledighe winterse uren inde kelders oft stoven te oefenen, ende als dan de kroonen der boomen te doorsoecken, waer door ontdeckt worden alle doode tacken, breucken, splinters wryvingen en quetsinghen der schorsen, het gene de boomen overcomt, doot het uyt en in den hofte draghen. Alle het welcke af-ghesneden sal worden tot op het levendigh hout, ende met wasch bedeckt; maer de ghewreven schorsen der stammen worden met wasch bedeckt:

sonde

sonder dat daer merckelijck aenghesneden mach zijn. Door welcke ontlastinghe en suy veringhe der tacken, De boomen als een nieuw leven aenvanghen. Ende als't selve niet en gheschiedt, soo sterven die tacken meer en meer tot aen den stam toe, waer door ten lesten de heele boomen peryckel lijden.

Wat nu belanght het besnoeyen der boomen van't gesont hout, sulckx is tweederley. Het een is aengaende de boomen die ydel van bladeren en ghelijck besems verloopen zijn met langhe naeckte tacken; ofte als de boomen haer loof verloren hebben door te grooten koude oft ander onghemacken, ende hier door seer qualijck ghestelt zijn.

Het ander snoeyen gheschiedt alleen om te beletten dat sy niet en verloopen ofte ydele tacken en krijghen; maer om de boomen rondt en dicht van kroonen te behouden, het ghene dat alleen dunnen oft sippen ghenoemt wordt, maer het eerste moet snoeyen en af-zaghen ghenoemt worden.

Om nu te comen tot het snoeyen, soo laet ons verkiesen het afgaen van de mane van Februarij, als de boomen noch binnens huys staen. Als dan zaeghtmen de dicke tacken af, tot op een handt breedt hoogh, ofte rondsom een spanne boven den stam, maer niet scheef oft nues af, ende 't selve met een mes suyver afghesneden, ende alles wel met wasch oft renschen herst bedeckt, ofte dit naerlatende, soo worden dese openinghen door de sonne open ghetrocken met scheuren en spleten, het welcke door den reighen in-eet en kanckert tot een verderf der boomen. Op den tydt van het buyten brenghen der boomen in den hof, soo moghen dese ghesnoeyde gasten seer wel de stercke locht ghenieten (ten waer sy mede oock verplant waeren als dan niet) waer door sy te stercker schieten sullen, ghelijck ick aen het derde capittel van het oculeren verhaelt hebbe, van mijne boomen van den jaere 1673. hoedanigh de selve gheschoten waeren. En tot een vaste proeve en meerder getuygenisse, soo hebbe ick ter instantie van mijnen Meester sijne Hooghw. Heere Cappello Bisschop van Handtwerpen, in den jaere 1667. voor den Heere Iliano Baron de Limale, in de seventich *Orani*en *Limoen boomen* op de voor-gheleerde maniere ghehandelt, met gheen minder goede uytcomst als van't voorgaende getoont is. Dese boomen moeten oock sorghvuldigh met een pluym van alle locht-draeyen ende spinnewebben ontlast en ghesuyvert worden. Leest hier van het vijftiende Capittel wat hier voorder toe noodigh is.

Noch dient hier bemerckt datter sommighe *Orani-boomen* soo straf en vast van hout zijn, dat sy naer dit af-zaeghen en snoeyen seer traegh en laet

laet beginnen te schieten, waer door den onhervaren, in snleken gheval sich inbeldt dat sijne boomen verloren zijn. Ende dit gheschiedt oock veul als't laet vriest, ghelijck in den jaere 1679. waer door de boomen vaster ghesloten blijven, en oock later in de locht comen: waer door dese boomen in Juli oft Augusto eerst beginnen te schieten, waer om dese oock in den winter meerder bewaert ende beforght moeten zijn.

Nu comen wy tot het besnoeyen der groene tacken, het welcke wy dunnen en sippen heeten. Het ghene oock sijne besondere kennisse van noode heeft in het onderscheydt tusschen de *Oranien* en *Citers*. Soo wanneer wy betrachten altydt schoone ende dichte *Orani-boomen* te behouden, soo moeten wy jaerelijckx, eenighe daghen te voren (het sy tien oft veertien) eer de boomen in de locht comen rondom alle zoppen van de recht door-schietende scheuten, met een scherp mes (maer met geen scheir) neirstigh uytsnijden, met alle het ghene de boomen in de ronde mistaet, want men moet niet teer zijn, van somwijl eenen tack met vruchten uyt te snijden, waer door den boom op een jaer gheheel sijn ronde en schoonigheydt verliest, den welcken daer naer met eens soo veul wegh te nemen, niet te helpen is.

Als wanneer sommighe jonghe boomen verloopen zijn, ende seer ydel van bladeren met bloote tacken on-aensienelijck zijn, vande welcke de dickste tacken eenen vingher: ende andere een schrijf-pen dick zijn. Soo en is aen die niet anders noodigh, als de selve al te samen een spanne lanck af te korten, ende sluyten met was ofte renschen herst volghens het voorgaende &c. Want van soodanighe jeughdighe boomen is het hout seer open, soo dat dese op een jaer langhs alle de tacken wederom uytschieten ende schoone boomen zijn sullen.

Hier is te brmescken, dat, hoe de *Orani-boomen* dichter van taeken en bladeren zijn, te weten op de maniere van de *Laurier-boomen*, dat de selve als dan oock veel minder vruchten sullen voorts brenghen, soo dat het vast staet en seecker is, dat wy altydt bevinden sullen, dat als dese boomen eenighsins binnen ydel, ende van de kleyne binne-tacken ontlast zijnde, meerder rijpe Appelen sullen gheven: eensdeels om dat de selve haere vruchten beter behouden, uyt oorsaecke, als die kleyne appelkene soo dicht teghen de bladeren gheslopt zijn, hier door in den winter seer lichtelijck sticken en swart worden; ende ten anderen, dat het oock onmoghelijck is dat het bloeysel tot soo volcomen speininghe can comen, door dien dat de sonne weynigh door dit dicht loof can dringhen, ende dat meer is, soo is't oock onmogelijck dat dese boomen in soo kleynen kuypen en soo weynigh aerde staende, oock soo veul

tacken

tacken, loof, bloemen en vruchten alle te samen connen voeden. Met meer andere reden hier onnoodigh.

Wat nu belanght de *Citers* en *Limoen-boomen*, die schijnen van eenen vochtigeren en malseren aert te zijn als de *Oranien*, aengesien sy overvloedigher hout en teere recht-opgaende scheuten voortsbrenghen: waer om dese boomen van veule Liefhebbers minder gheacht zijn, om dat sy te seer schieten, en dien volghens noyt schoone dichte en gelijcke kroonen becomen. Uyt soodanighe reden moeten dese boomen van jaer tot jaer niet gespaert worden, maer het mes wel te doen proeven, ende kort van hout en tacken houden. Want ick heb my seer wel bevonden, met in de maent van Juli in het breken der mane, ofte oock in Augusto, alle de rechte, doncker-groene jonghe scheuten (de welcke soo mals als sparges zijn) in het ronde af te snijden, waer door mijne boomen ronder en dichter zijn, ende oock meer der vruchten voorts ghebrocht hebben. Want dese behouden noch altydt ydele taeken ghenoegh, waer door sy de vruchten veul ende bequamer tot eenen vollen rypdom connen brenghen, waer in sy heel contrarie aen de *Orani-boomen* zijn.

HET XIII. CAPITTEL.

Op wat maniere, ende wanneer dat men de boomen moet begieten, soo wel in den somer als in den winter.

HIer zijn dry noodtsaeckelijcke dinghen met voordacht te bemercken; ontrent het bevochtighen der boomen. Te weten met hoedanigh water, den tydt wanneer, ende op hoedanighe manier dat het geschieden moet.

De stof ofte matterie is het noodighste tot alle werck. soo dan het bequaemste water hier toe, is fonteyn en zoet Rivier-water, daer naer het Reghen-water, en voor het leste put-water. Soo dat voor eenen algemeynen Reghel, alle soorten van water dat goeden reuck heeft en zoet van smaeck is, tot dit werck altydt nut en bequaem is. Maer in teghendeel het water dat uyt morassighe plaetsen oft stildaende poelen comt, ofte dat dick is, sout, brack, suer oft solferachtigh is. Wat belanght het water ghemenght met salpeter en can oock niet voor goet aennemen. Maer dat men schapen-mest in de water-tonnen menghele en dagelijcks met eenen stock omroerende en kleyn ghebroken zijnde daer mede sal begieten, hebbe bevonden dat den H. Ludovicus Ghisens (een vande

voornaemste Oefenaers van Brabandt (veul jaeren sulckx met goede uytcomst gheploghen heeft, het gene oock selfs nu van den jaere 1677. eerst begonnen hebbe, met gheen quaet effect, dan met weynigh beter uytcomst als mijne voorgaende jaeren, alleen met suyver reghen en put-water. Het schijnt dat het suyver water de aerde seer maghert naer het ghevoelen van sommighe, maer hier teghen soo is mijn ghevoelen, dat den stanck van dit schapen mest meer hinderlijck als deughtsaem is. Wel te weten nochtans, dat de boomen den heelen somer hier mede niet bewatert en worden, dan alleenelijck een maendt oft dry weecken in het beginsel als de boomen eerst uyt den huysen comen, op de maniere van een behulp, om dat het suyver water te kout dunckt te zijn, teu aensien dat sy eerst uyt de besloten plaetsen in de locht comen: soo dat dese koude door dit mest een weynigh schijnt ghematight en vermaindert te zijn. Andere voeghen hier by het schapen oock de helft koemest, oft duyven mest. Ende den Heere MUNTINGH doet hier noch terwe zemelen by. Een ieder sal hem aen sijne goede ghewoonte houden, want ick en sal hier niemandt raden, nochte bestraffen. Evenwel ben een ieder ghehouden te vermaenen, van noyt te begieten met kout versch gheput water, voor al eer dat het door de locht der sonne ghematight is.

Het geschiet dat men oock wel de *Oranien* besproeyt met heeter mest-water, waer door de boomen seer veule en overvloedighe bloemen voorts-brenghen, van de welcke gheene oft weynighe vruchten ghesien worden, alsoo dit maer een uytjaeginghe en is, waer door de boomen gheen beternis, maer een swackheydt becomen.

Den ghewoonelijcken tydt van't begieten der *Orani-boomen* in den somer, gheschiedt naer gheleghentheydt van't saisoen, ghemeynelijck van half Mey tot half September, ofte in 't begin van October, ofte ghelijck geschiedt is in den jaere 1666. als wanneer de boomen tot 12. November in den vollen hof waeren, 1680. conden sy tot 25. November in den hof ghestaen hebben. Door welcke onghemeyne veranderingen alles sich moet voeghen. Evenwel den ghemeynen reghel is den derden dagh, by my heel selden op den tweeden, ten waer dat het uytsteeckende heet en droogh weder was, ofte dat sy groot zijn en vol bloemē staen, als wanneer sy meerder van noode hebben: oock somwyl maer op den sesden en achtsten dagh, want dese boomen hebben liever luttel als te veul water, het gene van een ervaren kender ofte Oefenaer met een oogh ghekent is. Het is oock een groot verschil soo wanneer dese boomen binnen de Stadt in de huys-hoven, ofte dat sy buyten in een brande vlacke

locht

locht en drooghende winden ſtaen, als wanneer ſy daghelijckx veul meer water noodigh hebben. Den tydt van begieten is met het afgaen van de ſon, oft geſchiet ſavonts, want op den middagh: ten tijde van de brandende ſonne te bewateren, is oorſaecke dat de boomen vremde qualen overcomen. Het is immers dan noch beter ſmorghens voor den opganck der ſonne, als op den middagh.

My is over langh bekent gheweeſt datter perſoonen zijn, die hunne hoven verr buyten hunnen huyſe gheleghen zijn, de welcke, als't reghent hun verſchoonen, de boomen niet te moeten gieten: waer mede ſy den hofganck uytſtellen. Dit is voor aencomende Liefhebbers eenē grooten miſlach, ende noeme dit het luy bedrocgh, om dat ſy door deſe luyigheydt bedroghen worden. Want aenghenſien deſe *Oranien* en meer andere als *Laurus tinnus*, *Granaten*, *Laurieren*, en dierghelijcke, die al te ſamen een dichte kroon van bladeren hebben, waer door de wortelen en tobben belet zijnde gheen water ghenoegh en connen ontfanghen, ſoo is deſe bovenſte aerde rechts bevochtight, door den drup der bladeren ende niet ghenoeghſaem om van te leven, ſoo dat deſe door drooghte lichtelijck miſcomen.

Van Meſt-koecken op de boomen te legghen.

NOch is by ſommighe in't ghebruyck, ſeecker meſt-pappen ofte koeckē die ſy op de aerdeleggē, daer toe nemende ſchapē-meſt alleen oft gemenght met duyven-meſt, oft met koe-meſt, herte-meſt oft hinne-meſt, hier van maeckende een dicke pap met water, waer mede ſy de aerde romdom de ſtammē geheel overdecken, eenen goeden duym dick ofte meerder. Hier van twee reden ghevende, de eene om dat onder deſe koeckē de aerde te vochtiger blijft, ende andere om dat de boomen door het begieten deelachtigh worden van het vet van deſe koecken, ſonder dat ſy peyſen, dat, als door de ſonne deſe koecken in een herde korſt verandert zijn, hier onder de mieren, ſeughen oorwormen en ander ongedierte connen woonen. Ende dat oock door ditmeſt dickmael aen de ſtammen der boomen de ſchorſen worden afgeten en rotten, en dat beſonderlijck aen de *Granaet-boomen*. Boven dien dat de ſon door deſe bedeckſels ſoo wel niet en can doordringen, als wel door de ſaechte dunne aerde. Alle deſe aenwijſinghen zijn van my ſoo bevonden, ende met meerder naedeel en onghevallen als eenigh voordeel.

Het

Het begieten des winters.

WAt aengaet het begieten des winters, sulckx is heel weynigh; ende op het uyterste niet meer als sy alleen noodigh versoecken om het leven te behouden, ende om te verhoeden van het vallen van bladeren en vruchten door drooghte. Hoe wel de boomen die in de stoven oft drooge camers staen, sullen meer water behoeven. Aen sommighe stelt men een teyl met water daer eenen afdruypenden wollen lap in gheleydt wordt. Alle het water daer men als nu mede bevochtighen sal, moet met heet water gemenght worden, soo dat het wel lauw magh zijn, sommighe blussen een geloeden yser in het selve, maer is dickwils niet ghenoeghsaem.

Nu comen wy tot een maniere van't begieten, niet alleen van *Oranien* en *Limoenen*, maer voor alle soorten en geslachten van boomen, die in pot oft kuypen staen. Aen het welcke het eenigh welvaeren ende behouden der selve gheleghen is. Waer van ick mijnen grooten ervaren Leermeester altydt lof moet segghen. Den seer Ed. Heer NOBELAER. Onsen Phœnix van Brabandt. Sijne leeringe in desen is, dat men noyt eenigh water teghen den stam van den boom gieten sal, maer rondsom teghen de randen van de kuypen en potten, ende dat uyt twee oorsaecken: de eene om dat het water-vallen teghen den stam, alle de aerde van de swa-re dicke wortelen afspoelt, ende aldaer onder-keuterigh ende hol wordt, het ghene weynigh gemerckt wordt, waer onder dat kleyne sleckxkens en seughen en andere wormen comen te woonen, de welcke aldaer schimmel, stickinghe ende bederfenis veroorsaecken, waer door de boomen treuren en sterven. De andere reden is, dat de vochtigheydt tegen den stam ghegoten, soo veul voeytsel niet en gheeft, want de boomen trecken alle hun levens voeytsel uyt de jonghe teerste peeskens en wortelkens, de welcke in het uytersten der tobben en potten ligghen, alwaer het water oock eerder can doorgaen. En dese zijn het, de gene de vochtigheydt meeste van noode hebben ende naturelijck toecomt. Waer om gheraden is dat de aerde teghen de tobben wat leegher leydt als tegen den stam.

HET

HET XIV. CAPITTEL.

Kennis, Tydt, Maniere en noodigheden van het plucken der Bloemen en rijpe Vruchten.

TOt welſtandt ende behoudeniſſe der boomen, moet alles met kennis en voordacht aenghevat worden, beſonderlijck ontrent dit handtwerck van de boomen te ontlaſten van hunne bloemen en vruchten: want het is eensdeels onmoghelijck, dat de boomen (alhier) allen hun bloemen vruchten zijnde, te connen voeden, want ſy worden door het overvloedigh bloeyſel gheheel uytgheteirt en krachteloos, het ghene verſtreckt tot haeren onderganck.

Soo is't dan dat wy ghedwonghen zijn te comen tot het plucken der bloemen, het ſelve niet langher uytſtellende, als tot dat de eerſte herdtbloemen open zijn, de welcke alle de vruchten moeten voorts brengen, ende de andere beſijde knoppen daghelijckx afplucken, ende oock niet meer vruchten laten ſpeinen, als men oordeelt dat den boom can voeden, waer door de ſelve ſoo veul te grooter zijn ſullen. Ende de jonghe blader ſcheuten ſullen door deſe verlichtinge te krachtiger aengroeyen, ende den boom beter by ſijn jeught behouden.

Het ghebruyck van deſe knoppen en bloemen, wordt in de Capittels van de *nature en ghebruyck van de Limoenen en Oranien* volcomentlijck beſchreven.

Soo wanneer men bevindt de boomen overladen te zijn met te veul kleyne appelkens, ſoo moeten de ſelve in Auguſto naer diſcretie ghemindert worden, beſonderlijck de ghene die te dickht by malcanderen ſtaen, ofte die men ſiet dat onderbleven zijn, ofte tegen de ſtelen bruyn oft ſwart worden.

Het is oock een groot miſverſtant dat men de teere ofte kleyne boomkens, oock de middelbaere ſoorten van deſen gheſlachte overlaſt ende te veul groote vruchten laet voorts brenghen: het ghene dickmael gheſchiedt by de verkoopers, om de ſelve hier door tot een hoogher prys te brenghen. Maer dit is ſeer ſchadelijck, want het ſtelt de ſelve veul ten achteren. Iae ſoodanigh (ghelijck my wedervaren is) dat ſy in ſeven jaer ende meer, geene ofte heel weynigh vruchten te voorſchijn brochten, al oft ſy betoonen wilden, dat haer ſap en kracht ſeffens afghetapt was Waerom dat beter is jaerelijckx twintigh vruchten, als een jaer vijftigh, en in ſes jaer niet een.

De rype vruchten het sy *Oranien* oft *Limoenen* moeten ghepluckt worden als sy haer ryp coleur (t'sy geil oft roodt) becomen hebben, alsoo hier van den rechten tydt niet wel en can beschreven worden. Want den tydt van soodanighen oost, is in ons Nederlandt seer onseecker. Het behoorde wel in de maendt Februari te zijn, dan het is wel in den Meirt, ende somtydts wel in Januari, naer de ghesteltenis van de somers. Ghelijck in den jaere 1680. als wanneer de maent September tot in October soo onghemeen droogh en heet was, dat wy van onse boomen op den 6. October, seer rijpe Limoenen ghepluckt hebben, ende noch meer als sestigh seer ryp opbleven, het ghene seer selden voorvalt.

Sommighe laten de rype vruchten tot een vercierssel op de boomen tot dat de selve verdrooght zijn, waer van somwyl eenighe rottende afvallen. Dit is voorwaer de boomen seer schadelijck, ende men bespeurt dat de boomen willen ontlast wesen, als wanneer de *Limoenen* ryp zijnde van selfs sullen afvallen. Maer de *Orani-appels* verdrooghen, ofte haer sap keert weder tot haer moeder als oft sy 't selve noodigh hadde tot voeytsel van haere nieuwe aencomende vruchten: hoe wel dat de eene soorte 't selve eerder doet als de andere, het welck in het eerste deel, aen het vierde Capittel breeder betoont is. Van dit punt hebbe seer spottelijcke ghevoelens ghehoort, doch van schijn-verstaende Liefhebbers. Als dat de uytghedrooghde *Orani-appels* haer sap wederkreghen, als het bloeysel weder aencomt, waer op ick ne irstigh ghelet hebbe, maer 't selve is voor een kinder-avontuerken aen te wijsen: ende hier niet waerdigh te beantwoorden.

Ter wylen dat wy nu gehouden zijn tot het plucken der rype vruchten, soo moet dit met een voorsichtigheydt gheschieden, al soo de selve met de handt niet afgheruckt en moghen worden, waer door den boom en tacken in ghevaer van breken zijn tot groot naedeel. Daerom moeten sy met een mes, ende een kleyn tackxken oft steelken aenlatende, afghesneden worden. Dese ghepluckte vruchten zijn noodigh tot welstandt, ten minsten veertien daghen, in een drooghe plaets gheleydt, ende de *Limoenen* een maendt, waer door sy het sap dunder en aenghenamer becomen, ende daer en boven seecker wranghe rouwigheydt verlaten, waer door sy bequamer en ghesonder zijn.

HET

HET XV. CAPITTEL.

VVelcken tydt dat bequaem is om de boomen in en uyt den hof te brenghen. Met de verdoeringe tot de winter-plaets, ende haer bereytsel tot de selve.

BEmerckende dat wy nu in den somer-tydt zijn, soo sal met weynige woorden aenwijsen den bequamen tydt van de boomen in de locht en hof te brenghen, ghelijck nu mijne dertigh jaerighe ondervindingh heeft gheploghen. Te weten op den tienden dagh van Mey, ten sy dat het saisoen ons anders ghebiedt oft toelaet. Somwyl op den 26. April, en oock wel den eersten Iuni: het gene sich veel steldt naer dat de maenen met de maenden beginnen. Waer van op verscheyde plaetsen, in dit boeck seecker aenwijsinghen betoont zijn. Als by exempel desen jaeren 1681. als wanneer de mane van April haer begin namp op den 18. der selve maendt, de welcke haer koude soodanigh uytwerckte, dat het op den 15. en 16. Mey soo vriesende nachten waeren, datter heele velden met claveren swart bevrosen en bedorven waeren. Oock alle de Roomse boonen en andere vruchten. Voor al is in dit werck acht te nemen, in het uytstellen der boomen, een versche locht met soeten reighen, maer met gheenen stueren Noorden-windt, ofte met gheen heete sonne-schijn, maer in een lommerighe oft schaduachtighe locht en plaetse, ofte anders doende, soo rijsen de bladeren, ende de son steeckt al de kleyne vruchten af. Soo dat sy alenghskens voorder in den open-hof en werme sonne stralen ghebroght worden. Op soodanighe manier ghelijck aen het tiende Capittel te lesen is, want sy moeten ten minsten veertien daeghen uyt de middaghsche sonne ghehouden zijn.

Als ons den winter naerdert, zijn wy besorght voor de koude. Soo is als dan ons eerste werck, dat wy alle de bodems van potten en tobben met eenen besem kuysen en suyveren van alle aenklevende vuyligheydt, want ick ghewoon ben alnoch met eenen groven doeck alles af te wryven: om hier door alle schimmel ende anderen uytslagh wegh te nemen. Ende op schoone steenen oft houte latten wederom van den grondt ghestelt, om te beletten van nieuwe vergaderinge van vuyligheyt.

Den vierden October is mijnen ghewoonelijcken verschuyf-dagh der boomen: maer het weder stelt dit somwyl vroegher oft later. Dit ghe-

schiedt met droogh weder oft sonne-schijn, ende naer den middagh, onder een luchtighe logie, gaelderye ofte open camer: hebbende veule vensters, die by nachten (niet te kout zijnde) open blijven, welcke plaetsen buyten den Noorden-windt staen moeten. In dese blijven de boomen soo langh tot dat den vorst haer te bedde jaeght naer de stove oft kelder.

Weest voorsichtigh van de boomen (nat zijnde) niet uyt de locht te brenghen, voor dat het loof droogh is, ofte anders en zijt niet verwondert soo sy alle hunne bladeren verliesen: uyt reden dat dese vochtigheyt ligghende tusschen het hout ende de bladeren, het selve aldaer stickinghe veroorsaeckt: ten waer dat den windt en open locht in die schuylplaetsen sulcken drooghende kracht bybrocht, ofte dat 'tselve door een matighe wermte wegh ghenomen wirdt. Onder dese regeringe schuylt meer autoriteydt en koppigheydt, als wel ervarentheydt, alsoo ick wel ghehoort hebbe (van almeyn-wetende) dat onse *Orani boomen* niet eerder uyt de locht en moeten, voor al eer dat het eenighe nachten gherijmt heeft, uyt reden, dat hier door de boomen beter de koude ghewoon, ende dien volghens oock herder van natuer worden. Soodanighe ongherijmde blaffers aen mijne teghen-reden geen ghehoor en gaven: voor al eer dat sy met groot verlies van alle hun loof en vruchten (ende dat besonder van de *Limoenen*) door schade mijne lessen hebben goet gehouden.

Hier is te bemercken, door een vaste ondervindinghe, als de boomen (besonderlijck de *Limoenen*) rijm oft scherpe koude nachten gheleden hebben, dat als dan de bladeren geile sprinckelinghen ofte geile plackxkens krijghen, de welcke binnens huys staende, grooter worden, ende somwyl oorsaeck is dat allen dese bladers heel geil worden. Van ghelijcken soo wordt het houdt van de tacken, door rijm en kleyne vorst, soo vast en dicht ghesloten, dat een merckelijck deel van het sap sich ontreckt en naer den wortel voeght, waer door men sien can, dat de steelkens van de bladeren haer verder van het hout trecken, waer naer een afvallen en rijsen comt te volghen.

Het is ghewisch dat de saisoenen seerveranderlijck zijn, ghelijck wy noch gheseydt hebben vanden jaere 1680. als wy binnen Handtwerpen den tweeden Oost van rype vijgen ghehadt hebben, dat mijne boomen op den vierden November noch in den vollen hof stonden, met meer andere planten, als den *Aloe*, *Barba Iovis frutex*, *Alcanna minor* en *major*, *Lentiscus* en andere, de welcke als doen, sonder schade, tot den vijf-en-twintighsten der selve maendt conden in delocht blijven. Want den

eersten

eerſten December wierdt het eerſte ys gheſien, ende van den tweeden bleeft ſeer ſtrengh vrieſen tot den derden Januari.

Seecker ongheval door het vervoeren der boomen tot de winter-plaets.

ALhier tot Handtwerpen is't ſeer ghemeyn dat veul perſoonen, die hun hoven buytens huys hebben, aldaer van winter-plaets niet voorſien en zijn, waer door gheſchiedt dat ſy hunne boomen ſoo langh binnen de ſchuyl-plaets laten tot dat de aerde der boomen aldaer begint te bevrieſen; dit ſiende ſoo ghebruycken ſy alle iever om deſe boomen met ſledden en waghens over de ſtraten t'huys: ofte in hun winter-plaets te brengen, door welcke ſcherpe koude locht deſe boomen groote ſchade lijden, alſoo ick gheſien hebbe dat de jonghe teere ſcheuten en bladerkens, op minder tydt als een half quaertier uers, de ſelve ſoo van de locht ghetroffen en bevroſen waeren, dat ſy alle neder honghen als natte vellekens, ende daeghs daer naer ſwert en bedorven. Ick late den Oefenaer voorder oordeelen: hoe deſe heele boomen: en beſonder de kleyne vruchten moeten gheſtelt zijn.

In deſe is noch voorder te bemercken, dat oock als dan veul tydts de boomen met hun ſchepſel van de bloem-knoppen beſwanghert zijn, ende ſoo kleyn zijnde, dat het bynaer niet ſienbaer is. Eñ ſomtyts wel ſienbaer, waer van in den Meirt (binnens huys) ſomwyl haer vertoonen ende oock wel opengaen? moet hier uyt niet beſloten worden dat die ſnelle koude alle dit teer bloeyſel ſeſſens doet vernietigen, waer door de boomen den aenſtaenden jaere geen oft luttel bloeyſel en vruchtē voorts-brenghen.

Om dit met een bequame middel te voorcomen, ſoo is't gheraden, dat men deſe ſchuyl-plaetſen met alle middelen ſal ſtoppen en ſluyten, ſtellende oock vier-pannen, om ſoo veul als't doenelijck is, de koude te verminderen, tot dat de eerſte veranderinge van een ſoete locht, de boomen als dan laet overvoeren. Want al is't dat de aerde binnens huys ſomwyl haeſt beloopen ofte wat bevroſen is; hier uyt en volght niet, dat die koude oock te ſamen en gelijck aen het loof vande boomen comt te vatten. Ghelijck ick dickwils bevonden hebbe niet gheſchiedt te zijn. Voor een reden bybrenghende, dat het water en aerde twee Elementen zijn, aen de welcke de koude haer natuer en kracht eerſt comt uyt te wercken en te vatten, ſoo dat water en aerde daer de boomen inſtaen,

van een heel ander gheſteltenis en natuer zijn als de bladeren en vruchten, waer uyt waerſchijnelijck volghen ſal, dat de boomen beter een kleyn tochtken binnens huys lijden connen, als nu in meerder perijckel te ſtellen in het vervoeren door een koude locht, alwaer de aerde als dan evenwel bevrieſt.

HET XVI. CAPITTEL.

Verkieſinge van winter-plaets oft kelder, met de kenniſſe hoe de boomen aldaer moeten ghehandelt worden.

WY zijn in Brabandt ghemeynelijck voorſien van kelders, die meeſtendeel van een beſondere gheſteltenis zijn: waer van eenighe in het Noorden, andere in het Zuyden ofr weſten ſtaen, naer dat de gheleghentheydt toelaet, ende dien volghens oock koudt, oft werm, nat, oft droogh zijn. Eenighe zijn overwelft, andere zijn met eenen rooſter oft houte ſolderinghe, ſommighe diep onder de aerde, en andere ondiep, hoogh van verdiepinge, leegh van verdiepinge ende ſoo voorts. Om hier een ieders geſteltenis in't beſonder niet te beſchrijven, ſoo hebbe voorghenomen de bequaemſte en beſte aen te wijſen.

De beſte en bequaemſte kelders zijn de ghene, die recht doorgaende ſonder beſyde kelders zijn, om het ſuyghen, en trecken der winden; hoe wel dat ſulckx met de ſelve te ſluyten can belet worden. Deſe behoorden recht over den middagh te ſtaen, gewelft, en ten minſten neghen hout-voeten hoogh van verdiepinghe te zijn: met veule lochtgaten; Maer ſoodanighe uytgheleſen verkieſinghe valt een ieder ſelden voor. De gheſolderde kelders zijn ghemeynelijck ſeer gheneghen tot ſweeten en druppen, ghelijck ick gheſien hebbe dat men een dobbel looſe ſolderingh van gheſaeghde delen daer teghen ſtelde, om het dompen en druppen des waters te beſchudden, het gene met weynigh voordeel was.

Om in deſe kelders onſe boomen voor alle de voor-verhaelde qualen te behoeden, ſoo moeten deſe kelders wel gheſtopt ende haeſtelijck weder onſtopt worden naer de veranderingh van het weder, want al is't dat het ſomwyl oock vrieſt, ende niet ſoodanigh dat het binnens huys comt, als dan wordt alles gheopent, want ick heb wel vijf-en-twintigh jaer mijn boomen, en menighte andere planten met een goet voordeel in de kelders moeten overwinteren.

Het

Het is seecker dat de kamers veul bequamer zijn als kelders, welcke kamers verwermt worden, door ysere stoven, die men in den somer vervoeren can. Ghelijck ick nu eenighe jaeren met goede uytcomst gebesicht hebbe. Doch mijn kamer oft winter-plaets aen dē hof en is maer 23. voet lanck en 16. voet breedt, alwaer dat mijne *Oranie-boomen* staen, maer de andere vremde planten berusten meestendeel in den kelder.

Van de maten oft grootte deser plaetsen aen te wijsen is hier onnoodigh, want veul boomen, behoeven veul plaets. Soo dat ick hier maer een stove alleen sal beschrijven, ende om geen ander reden, als om dat den onwetenden de manier en gelegentheydt: met de hoedanigheyt sou de kennen; hoe wel dat men voor al weten moet, dat sommighe in de kamers, den heelen winter vier-waghens met kolen stellen, het ghene niet prijsbaer en is. Soo uyt reden van het dompen, als van onmatighe wermte, dan te heet en somwyl niet ghenoeghlaem, soo dat dit gheen ghesladighe wermte bybrenght: het ghene beproeft hebbe, maer met meer naerdeel als voordeel.

Om nu een stove ofte winter-plaets aen te wijsen, soo en vinde geen uytmuntender als de ghene die tot *Etten* ontrent Breda te sien is, in dien wydt befaemden hof van den Ed. Heere Justus de Nobelaer. Dese winter-plaets is lanck hondert en twee-en-sestigh voeten, breedt veertigh, ende hoogh achtien, maer alles Rijn-landtsche mate, hebbende in de midden een groote deure, ook een kleynder aen de eynden, ende vier-en-twintigh glase vensters. Van binnen voorsien met vier schoone ysere hovens, staende teghen den muer recht over de vensters in ghelijcke distantie bedeylt, welcke plaetse soo inwendigh als uytwendigh op't heerlijckste verciert en ghebout is.

Den H. Commelyn vertoont van dese winter plaetsen verscheyden in print, die aldaer ghesien connen worden. En besonderlijck van de voornaemste van heel Hollandt van den H. Peeter de Wolf in de Purmer, de welcke langh is 160. voeten, breedt en hoogh 13. Amsterdamse houdt-voeten. Soo dat die stove van den H. de Nobelaer de grootste is van heel Hollandt en Brabandt, want de selve gherekent naer den Antwerpsen houdt-voet uyt den Rijn-landtsen, soo is sy 181. en eenen halven voet langh: 45. breet en ontrent 20. voet en half hoogh.

Hier voren aen het negende Capittel (spreeckende van het planten) is daer is noch een ander winter plaets en logie aengewesen, die in den hof van den Hertogh *van Florencen* te sien is.: hoe wel dat ick verstaen hebbe dat sijn Hoogheydt den Prince van Oranien, nu onlanckx in den Haghe een ghemaeckt heeft van vier-hondert voet lanck.

Hande-

Handelinghe in de winter-plaets.

HEt ſluyten en ontſluyten van venſters en keldergaten, ſulckx gheſchiedt naer dat het weder en tydt ons ghebiedt, ſoo dat hier van gheen leſſen te gheven zijn, nochtans ſoo moeten de ſelve ſoo wel ghesloten zijn voor dampen en miſten, als voor de meeſte koude. Maer met ſchoone ſonne-ſchijn, al waert dat het oock een weynigh vroolch, ſoo moghen ſy op den middagh een halve uer gheopent worden, ofte laten de ſonne door de glaſen oft blaffeturen ſchijnen, ende de ſon die placts verlatende, wederom ſluyten. Wy hebben in ghebruyck, tot kennisſe van de koude, dat wy gelaſen met water ſtellen in onſe winter-plaetſen, en dat beſonderlijck daer de meeſte koude can door comen: ende ſoo het ſelve begint te ſtollen met een ys-ſchelleken, ſoo is't tydt van alles op het beſte te ſluyten en ſtoppen. Maer de koude ſtercker doorgaende, als dan en mach men de ſtoven niet verſuymen te ſtoken.

Bemerckt dat deſe ovens oft ſtoven voor den eerſten mael niet te heet ofte gheloeyende en moghen zijn, maer met een middelbaere wermte beginnende, ende groeyt de koude, ſoo laet oock u vier groeyen, maer altydt met den nacht heeter als in den dagh: ende als uwe plaetſen eens doorwerm zijn, ſoo en behoeft aldaer maer een matighe wermte onderhouden te worden, want men can meer ſchade doen met te veul hitte, als met een weynigh koude. Want ick heb gheſien in den Hof van ſijne *Hooghw.* den H. BISSCHOP GOTINIES binnen Bruſſel, ende by meer andere Oefenaers dat veul van hunne ſchoonſte boomen, door te grooten hitte bedorven waeren. ſoo dat deſe wermte alleen ſoo ghematight zijn moet: dat deſe plaetſen maer alleen voor den vorſt bevrydt blijven, dan ſal een ieder niet alleen deſe boomen met de vruchten, maer alle de andere teere planten in goeden welſtandt behouden.

Noch is noodigh bemerckt dat de boomen niet te naer ofte dicht by de ſtoven ſtaen en moghen, waer door ſy lichtelijck verſchouwen, want die ſcherpe doordringhende hitte can op een ure de boomen (te naer ſtaende) doen verſchouwen en bederven. Al noch moet verſorght zijn dat de boomen met hun loof en tacken niet verdronghen en ſtaen, ſoo dat men de hooghſte boomen wydt van elckanderen ſtelt, ende de leege oft kleynder boomen onder en tuſſen de groote. Wy moeten oock beletten het druppen der ſolderinghen ende andere dampen, het ghene geſchiedt als deſe plaetſen lanck ghesloten zijn (ten waere dat ſy met leem beſet zijn) waer van nochtans oock wel druppelen voorts comen, welcke

ke met eenen ſchippers dweyl, oft met doecken op eenen beſſem afgenomen worden. Want dit druppen veroorſaeckt ſchimmel aen het loof met verlies van bladeren en vruchten, waer om de beſte middel is, van die plaetſen ſomwyl locht te geven. Den vorſt gepaſſeert zijnde, opentmen de venſters naer den eyſch van den tydt, op ſoodanighe maniere, als wy gheleert hebben van het ſluyten en ontſluyten in het veertiende capittel, als te weten met ſoet weder, met ſonne-ſchijn, op den middagh, maer noyt met dampigh oft neveligh weder, ende oock niet te vroegh open doen, ofte te laet ſluyten.

Wat nu voorder aengaet het begieten in den winter, met meer andere noodigheden, leeſt daer van het dertiende en achtiende Capittel.

HET XVII. CAPITTEL.

Oorſaecke en kenniſſe van het treuren en ſieckten der boomen, als geile bladeren, afvallen der ſelve met de vruchten. Haer behulp en gheneſinghe.

MEn ſiet dat alle gheſchapen dinghen (ieder volghens ſijn natuer) ſijne qualen en onghevallen onderworpen zijn. Soo en zijn de boomen van de ſelve oock niet vry, ghelijck de daghelijckxſe ondervindinghe ons haere ſieckten leert kennen ende de oorſaecken doet beſpeuren. Als te weten door het bevatten van quade lochten en dampen, het ghene oock quaet vier ghenoemt wordt, waer aen alle boomen onderworpen zijn, al is't dat de ouderlinghen meynden dat den *Laurierboom* uytgenomen was, volgens dat hier naer daer van te leſen is. Soo blijckt ons claerelijck: dat de boomen door dit quaet ſoodanigh ghetroffen worden, tot den wijngaerdt toe, dat hy op eenen nacht niet alleen ſijn bladeren en vruchten, maer tot in den wortel toe verſtorven is? Wat is het dan te verwonderen, dat ſoo teere boomen, ghelijck wy hier aenroeren, haer ongheval becomen.

Soodanighe ende andere qualen zijn onſe *Oranien*, *Limoenen*, *Granaten* en *Laurieren*, niet weynigh onderworpen; want my aen ſeeckeren Orani-boom gheſchiedt is, dat den ſelven op eenen nacht: in't midden van den ſomer, alle ſijne bladeren inghekrolt en verdrooght waeren, den genen ick ſonder uytſtel alle de tacken afzaeghden, ende uyt de kuype nemende, in eenen tob ſchoon lauw water, alle ſijne wortelen hebbe uytghewaſſen als eenen beſſem, den ſelven van alle doode ende ghequeſte

wortelen met een ſcherp mes uytgheſneden, en wederom in mijne ghewoonelijcke verſche aerde, en in eenen verſchen tobbe verplant, die ick twee maenden met weynighe vochtigheydt binnens huys hebbe ghehouden, ende daer naer in een ſchaduachtighe locht (dat ick het ſieckhuys noeme) voor weynigh tydt gheſtelt, maer vroegh in huys ghebrocht, en in den winter wel gheregeert zijnde, ſoo heeft hy 't volghende jaer een ſchoone kroon verkreghen.

Sommighe boomen ſiet men allenghskens treuren, met verdorde bladeren, ende krijghen noch jonghe ſcheuten, noch bloem-knoppen. Het is een groot voor-teecken van quaet als de bladeren inwinden ofte krollen: ende ſulckx gheſchiedt uyt twee oorſaecken. De eene is dat den wortel onder in den bodem van de kuype gheen water en verlieſt, waer door hy beſchimmelt en verſtickt leydt, ofte dat de groote tack-wortelen boven aen den ſtam, met ſlijm oft beeſten vervult zijn, waer van de oorſaecke aen het dertiende Capittel van 't begieten gheleert is. 'tSelve gheſchiedt oock door urine oft ander ſtinckende water te ghebruycken, ofte oock dat de potten oft tobben met den bodem op eenen rotten en ſtinckenden grondt ſtaen. De boomen dan ſulckx overcomende op eenen onbequamen tydt van niet te mogen verplanten, ſullen uyt de kuypen ghetrocken worden, nemende onder een goet deel van de aerde met de onderſte wortelen af, oock rondom, als in de maniere van verplanten gheleert is, kuyſſende de tobben ſeer ſuyver, ſchuyvende haer uyt de ſonne, en luttel water ghevende: ende ſoo ſy hier mede niet en beteren, als dan moeten deſe op bequamen tydt gheregeert worden, ghelijck hier van de voorgaende gheleert hebbe.

De boomen die het gom gheven, ſoodanige heeft haeren oorſpronck uyt quaet-aerdighe vochtigheydt, koude en taeye vergaderinghen, waer van de boomen haer ſelven trachten te ontlaſten, ofte op de eene ofte op de andere plaetſe, door een gheſtolde, taeye, ſcherpe vochtigheydt, die alles (waer langhs henen dat ſy vloeyt) in-eet ende bederft: daerom, ſoo haeſt als men dit quaet verneemt, ſoo ſal de begomde plaetſe met een ſcherp mes tot op het gheſondt en levend hout uytgheſneden worden, welcke wonde men beſtrijcken ſal met kalck en torf-aſſen en 't ſelve met reghen-water te ſamen tot een bequame dickte ghemenght, ende daer boven met was beſluyten. Dit is een aenwijſinge van den *Nederlandtſen Heſperides*. Want ick bekenne noyt aen eenige *Orani* oft *Limoenboomen* ſulckx gheſien nochte bevonden te hebben. Hoe wel dat FERRARIUS dit oock wel ghekent heeft.

Oorſaec-

Oorſaecken van de geile bladeren.

WY bevinden twee verſcheyde oorſaecken van de geile bladers, de eene is uyt drooghte, ende de andere door te veul nattigheyt oft rottingh aen den wortel. Het ken-teecken uyt drooghte, als dan zijn de bladeren heel dun en inghetrocken. Uyt nattigheydt, ſoo zijn ſy dick en gheſwollen, het welck lichtelijck overcomt aen de *Citers* en *Limoenen:* hoe wel dat dit gheſlacht van de nature, alle jaeren eenighe geile bladers becomen, die ſy laten vallen. Ghelijck oock de *Oranien* van *Italien* van ſelfs jaerelijckx eenighe bladeren verlieſen, het ghene onſe inlandtſche oculatien noyt onderworpen zijn, ten ſy door eenigh ongheval.

De geile bladeren van drooghte, zijn te helpen met den dorſtighen te laven. Ende die van nattigheydt comen, en zijn niet alleen te helpen met hun te ſpeinen ende het water als te onthouden; maer moeten voor al haere treck-gaten van onder gheopent worden, op dat het water aftrecke. Doch als ſulckx uyt rottinghe voorts-comt, als dan moeten deſe verplant en van aerde ververſt worden.

Soo wanneer de bladeren rijſen door eenen quaden adem: ende 'tſelve oock verſeeckert zijnde, ghelijck wy aen het eerſte Capittel van dit vierde deel betoont hebben, als dan, moeten die boomen eenighen tydt van tien oft veertien daghen uyt de meeſte locht ghehouden zijn, ende daer naer op de oude manier gheregeert zijn, maer met weynigh water ghedurigh onderhouden worden, niet meerder dan dat ſy alleenelijck 't leven behouden: om dies wil dat ſy niet te voeden hebben, noch vruchten noch bladeren, ſoo is haer gheen ander regeringhe noodigh: Voor al eer dat ſy weder uytbotten.

Soo wanneer de boomen verkilt ofte verkout zijn. Soo ſchrijven ſommighe voor een middel, dat wy ſchrapſels van horens aen de wortelen legghen ſouden. Maer als ick by EERRARIUS leeſde van eenen dooden hondt daer by te legghen, ſoo docht my dat dit hier meer verrottinghe als voordeel ſoude bybrenghen, want het ghene door de hitte ende drooghte van *Italien* verteiren doet, ſoude in ons Brabandt wormen, ſtanck en rottinghe veroorſaecken. Den anderen oorſpronck van geile bladeren is in't voorgaende Capttel betoont.

Een recht Oefenaer ſal dickmael ſijne ooghen van kenniſſe over ſijne boomen ghebruycken, en ſoo men iets ghewaer worde, hoe weynigh dat het ſy, het ghene den welſtandt ſchijnt te verhinderen. Soo is't geraden, dat men als dan een goet deel van de bovenſte aerde, ſoo diep

als't moghelijck is sal afnemen, sonder de wortelen te beschadighen, ende acht oft tien daghen in een luchtighe logie stellen; wel te weten nochtans, dat den eersten dagh van dit afnemen alsoo sal blijven staen verlochten, ende als dan met versche aerde, aenvullen als van te voren.

Den H. MUNTINGH leert dat men dese en meer andere slagh van boomen, die treurende zijn een potien met soete melck voor sal stellen, daer in legghende een wolle lapken twee oft dry vinghers breedt, den welcken de melck ontrent den stam sal afdruppen naer den wortel toe, waer door sy in weynighen tydt, weder fris en wel te pas worden sullen, dat al waeren sy half doodt, soo ghesproken, sullen door een oort oft twee aen melck, in weynighe daghen, haer vorighe krachten en ghesondtheydt wederkrijghen, ende haer treurighe bladeren weder oprechten en voorspoedigh groeyen.

Aengaende de kleyne appelkens soo wanneer als dese eenighe swarte spinckelinghen hebben, ofte teghen het steelken swart worden, die sullen al rijsen en afvallen, ofte op den boom verdorren.

Ick hebbe 'tvoorleden jaer (by seecker vriendt versocht zijnde) bevonden, die het soete melck met schrapsel van horenen aen sijne boomen gheleydt hadde, dat het selve grooten stanck bybrocht, het ghene door my, verworpen zijnde, soo begosten die treurende dagelijckx meer en meer te bequicken, ende zijn alles ghenesen.

HET XVIII. CAPITTEL.

De onghevallen met de behulp-middelen van Luysen, Miren, Muysen, Spinne-webben en andere, waer mede de boomen gheplaeght worden.

DEse *Orani*, *Limoen* en andere boomen, de welcke niemant door hun eyghen selven hinder noch schade doen, hebben nochtans soo veul vyanden, die hun verstrecken tot haer doodt en onderganck? Wat is't wonder, eyghen intrest regeert over al: Luysen en Mieren soecken hun voeytsel: en de boomen en connen aen niemandt klachten doen, daerom sal al dat onghediert door dese lessen wederstandt vinden: ende een ieder wapenen gheven, die hun sullen tot een eeuwigh verderf strecken, als een rechtvaerdighe straffe aen den verdrucker van den onnooselen.

Oorsaecke

Oorsaecke der Luysen.

DIt onghediert heeft sijnen meesten oorspronck, uyt het stof en vuyligheydt, het ghene aen de solderinghen der winter plaetsen vergadert ende op de boomen valt. Ofte dat men in de winter dese plaetsen met besems keirende tot stuyven beweeght. Waerom de winterplaetsen noodigh gheplaveyt zijn: 't zy met steenen ofte berders.

De ander oorsaecke is, dat de boomen aldaer somwyl te dicht op malcanderen staen, waer door sy seecker verduftheydt ende vuyligheyt vergaderen, de welcke groven schimmel bybrenght ofte ghelijck sommighe segghen, dat de boomen in de locht staende, van den honighdauw bevat worden, het ghene in Italien en ander heete lochten meer te speuren is, maer in Hollandt oft Nederlandt is sulckx seer onghemeyn te vreesen.

Ghedaente der Luysen.

DEse Luysen zijn in haer beginsel wit, haer ghedaent lanck-worpigh halfront als een mossel-schelpken, volwassen zijnde soo is't coleur castani-bruyn ghelijck aen de want-luysen. Om dit ghedrocht naerder te ontdecken en te kennen, soo hebbe dese onder mijn *Microschopinm* (dat is vergroot-buyse) gheleydt, hier door bemerckende dat ieder bruyn schelpken in sijne holligheydt met seecker sneeuw-witte, seer teere, dunne wolckxkens vervult was, de welcke door haere teerigheydt seer beweeghsaem zijnde: ghedurigh wemelde. Onder dese schelpen laghen eenighe lanckachtighe ronde eyerkens bedeckt, doorsichtigh en klaer zijnde; maer wit grauw van coleur. Dese eenigen tydt in de son gheleghen hebbende, soo hebber dry sien leven: cruypende haer heele moeder-schelp rondt, het welcke de oogh, buyten dese buyse, niet en conden bemercken iet beweeghens te sien. Dese beestkens zijn oprecht platte luysen met ses pooten, hoe wel dat ick twijfele aen acht pooten, nochtans heb dese met goede aenmerckingh op haren rugh sien ligghen. Haer forme van lichaem is oprecht ghelijck aen de seugen oft pisselebedden, maer licht-grauw: en soo snel van lichaem als een papierken, heel plat van rugh: meer hol ingaende als verheven. Voorder siende, soo heb bevonden dat die witte voorghemelde stof in een andere vast was. de welcke alle gheformeerde eyerkens waeren, ende te samen aen malcanderen ghehecht, op de manier ghelijck de mieren-eyer-

kens in de aerde ligghen, maer de volwassen eyers begonden te leven; die wel tienmael grooter waeren, als die heel kleyne, want ieder groot lagh besonder, die ick achtien in een schelpe hebbe connen tellen, het ghene sonder clare sonneschijn niet te sien en is. De schelpen oft den nest van dese, zijn op den bruynen rugh, ende aen de randen met de selve witte teere stof beset, soo dat ick meyne dat de mieren dit buytenste wit af-eten: want dat sy onder de schelpen comen, can qualijck aenghenomen worden, uyt reden dat dese schelpen al te vast aen hun plaetsen bleven: ende oock seecker is dat dese schelpen gheen hayr en hebben, als alleen die buyten aenhanghende witte stof, het ghene met de ooghen, sonder de buyse, daer voor niet can aengheslen worden. Dit hebbe oock aen verscheyde Liefhebbers en Oefenaers der boomen ghetoont, de welcke met groote verwonderingh 't selve aensien hebben.

Dese bruyne Luysen besitten de jonghe ende oude tacken, ende aen de onder syde der bladeren, het welck seer vermenighvuldight ende voortset: want een schorft schaep alleen besmet den heelen stal, soo wel *Mirtus-boomen*, *Laurier*, *Granaten*, *Paese-boemen*, jae den Wijngaert selfs: ende dat besonderlijck te bemercken is, dat den Wijngaert het eerste en meeste aen dit quaedt onderworpen is, soo dat ick niet sonder reden van ghevoelen ben, oft dat den wijngaert den oorsponck is van het besmetten der andere boomen, waerom geraden is onse boomen seer verr[e] van den Wijngaert te setten: ende noch beter in plaetsen alwaer gheenen Wijngaert ontrent en staet. Ende dese Luysen worden aldereerst medegedeelt aen de *Citers* en *Limoenen*, waer door de boomen geheel verteirt worden ende ten ondergaen. Dese Luysen en sterven niet door vorst oft koude, want hunne schelpen, die men te onrecht luysen noemt, die bewaeren de eyerkens in den winter, waer onder de Luysen in den somer te voorschijn comen, als wanneer sy in het begin van Juni vol natten slym bevonden worden.

Om dit quaet te verdrijven, en kenne gheen ander middelen, dan, soo de boomen aldereerst in den hof comen, nemende een houte schotel met water, stralende de selve tien en meermael sterck langhs alle syden door de tacken en bladeren, het ghene somtydts drymael daeghs gheschieden sal, ende oock seer goet voor de boomen is, hier door worden sy van alle stof en vuyle vergaderingh ontlast en verversht, ende dese Luysen worden weeck en wack, en bequaem om lichter af te gaen, want alsdan moeten dese bladeren en tacken met een natte spongie van alle die schelpen af ghevaeght worden. Somwyl zijn dese Luysen soo vast aen het hout, ende aen de onderste syde der bladeren ghepleckt en ghe-

hecht,

hecht, dat een ſtraffe ſpongie noch al te ſaeght is: ſoo dat men een ſtyf cam-borſtelken moet ghebruycken, het ſelve ghedurigh in het water doppende, oft met de vingheren ieder in't beſonder afnemen: ſonder het welcke dit quaedt niet te overwinnen is. Ende dit moet gheſchieden al eer de boomen eenighe jonghe ſcheuten becomen, want dit moet ſpoedigh en neerſtigh beſorght worden: op dat men eer korten tydt den onderganck van ſijne boomen niet en ſiet.

Behulp voor de Mieren.

DEn tweeden vyandt der boomen zijn de Mieren, een ſeer ſchadelijck ghediert. Wat belanght den oorſpronck deſer, daer van zijn vremde ghevoelens en ſpiculatien, die ick onnoodigh achte hier by te voeghen, want die beeſten hebben een wonder en beſonder verkieſinghe van plaets. Van het welcke veul gheleſen hebbe, maer weynigh can met reden aennemen. Nochtans ſoo hebbe merckelijck ondervonden, dat als wanneer de tobben ofte potten plat teghen de aerde ende niet op blocken oft ſteenen ſtaen (ghelijck aen het XI. Capittel van dit vierde Deel, ende noch op ander plaetſen gheſchreven ſtaet) dat als dan de Mieren ſeer dickmael, hier onder haer woon-plaetſe ende vergaderingh verkieſen, hunne neſten maecken, ende alſoo gheweldigh door de water-gaten des bodems (haere locht ſoeckende) de boomen verhinderen. Evenwel niet minder en zijn oock de teghen middelen om haer te vendrijven, beletten en dooden, doch veelderley met weynigh baet. Daerom en ſal hier niet anders als mijne ondervindinghe ten toon ſtellen.

Voor al ſoo is de bovenſchreven doorſpoelinge van't water mijn eerſte en beſte middel, waer door alle honigh-dauw en andere lijmerighe ſlijm wordt afgheſpoelt.

Eenen rinck van wol, cattoen oft vlaſch vet ghemaeckt in ſiroop, oft boom olie, ſteen olie, ofte olie van termentyn, het ſelve vaſt om den ſtam van den boom ghewonden, is ſeer goet.

Eenen breeden rinck van kryt dry mael daeghs om den ſtam gheſtreken, hebbe ſeer goet ghevonden.

FERRARIUS leert om den ſtam aſſchen te ſtrooyen, ſulckx is oock goet ghevonden. Maer noch beter is den raedt van den H. MUNTINGH in de plaets van aſſchen, eenen rinck van poeder van taback eenen halven vingher dick en twee vinghers breedt. Dan ſijn gheſoden water met Taback, Alſem en Wijnruyt, wordt hier niet aenghenomen.

De

De oude middel, de welcke ick meer als dertigh jaer voor de oorwormen, aen de Genoffels ghebruyckt hebbe, is oock seer goet. Dat is van eenen hollen randt van wasch oft loot, als een water-walle ofte veste, vol water om den stam te hechten.

Den Heere BEAUMONT *Secretaris van de HH. Staten van Hollandt &c.* beneffens M. *Francoys vnn Seven-huysen*, woonachtigh binnen s'Gravenhaghe, zijnde twee groote vermaerde Oefenaers, hebben my voor eenen raedt ghegheven, als sy lieden in den jaere 1630. mijne boomen besaghen, dat iek op alle plaetsen daer't gheschieden can, aen den stam en tacken, eenighe mieren dooden soude, ende de selve ter plaetsen aenlatende, het ghene de andere ghewaer wordende, de vlucht nemen, het ghene alsoo bevonden hebbe, ende voor de beste middel van allen aenwijse.

Meestendeel alle de voor verhaelde middelen zijn oock bequaem om de oorwormen te verwinnen, de welcke alle de jonghe scheuten afeten ende groote schade aen de boomen doen. Sy connen oock ghevanghen worden door eenen ossen oft kalfers horenen schoen tusschen de tacken van de boomen te legghen, alsoo sy daer altydt in vluchten ende hun schuyl-plaets maecken, dese horenen drymael daeghs omkeerende en uytschudden, ende alles dooden.

De spinne-webben, de welcke de afghezaeghde boomen altydt beweven, moeten ten minsten tweemael daeghs, met een saeghte langhe pluym van onder opwaerts afghenomen worden, waer mede oock te samen van alle de locht draeyen sullen ghesuyvert worden, ghelijck ick aen het neghenste en twelffte Capittel gheleert hebbe. Van ghelijcken als de spinnecoppen de bladeren besluyten met hnn zaet daer in te legghen, sulckx moet neirstigh afghekuyst worden, want alle de jonghe scheuten, die sy te gader trecken, worden swart en bedorven.

Als de spinne-webben en draeyen afghenomen zijn, soo verborghen haer de kleyne spinnecoppen tusschen de jonghe scheuten, tot welcken eynde dat men met een platte handt teghen den stamme kloppen sal, waer door die beesten afvallende, moeten ghedoodt worden. Ofte anderssints soo weven sy ghedurigh nieuwe webben.

Voor de Muysen en Ratten in de winter plaetsen, zijn Tempels, vallen en water-teylen alderbest, ghelijck in het neghende Capittel noch gheleert is.

Voor het in-eten ofte rottinghe der ſchorſen aen de boomen ofte wortelen, comende door quetſinghe oft beſittinghe van gom.

WY bevinden dat de boomen, door mishandelinghen, ſtooten ofte vallen, merckelijcke quetſinghe aen de ſtammen ende oock ſomwyl aen de grootſte wortelen der boomen overcomen, welcke afpellinghe van de ſchorſen allenghskens in-eten ende kankereſeren, tot groot naedeel der boomen. voorder ſoo betuyght FERRARIUS van ſeecker beſmettinghe van den Gom, den welcken in Italien uyt de boomen bickelt, ende deſe ſchorſen in-eet ende verteirt, tot een vernietinghe der boomen. Hoe wel dat ick belijden moet noyt in mijn leven, aen geene *Limoenen, Oranien* noch *Citers*, ſulckx bevonden nochte gheſien te hebben, behalven in deſen teghenwoordighen jaere 1681. Aen eenen grooten *Orani-boom* in den hof van den Heere LUDOVICUS GIESENS alhier binnen Handtwerpen. Den welcken de oorſaecke des ſelfs was toegevende aen eenen Kriecken-boom, den welcken veul gom liet druppen, onder den welcken deſen *Orani-boom* gheſtaen hadde. Waer uyt waerſchijnelijck te beſluyten is, dat onſe boomen in Nederlandt, met ſoodanighe plaghe van den gom niet ofte ſeer ſelden van ſelfs overvallen worden.

De behulp-middelen tot de boven-ſchreven qualen, worden door voornoemden FERRARIUS ons beſchreven, ſegghende dat men deſe begomde plaetſen haeſtelijck ſal ſuyveren en ontlaſten. Ende by ſoo verre dat de plaetſen inghegheten waeren, ofte dat ſulcken druppende ofte gom-ghevende plaetſe den gom blijft uytberſtende, ſoo moet men met een ſcherp mes de ſchorſe, tot op het hout, voorſichtigh uytſnijden, welcke uyt-ghesneden wonde ſal ghevult worden met de naer-beſchreven pappe. Neemt een deel ghebluſten kalck, en twee deelen hout oft torf-aſſchen 't ſelve met regen-water tot eenen dicken mortel wel doormenght, deſe plaetſen daer mede ghevult, ende met waſch ofte ſaechten lack overdeckt en ghesloten, waer door alles heelen en ghenesen ſal.

HET XIX. CAPITTEL.

Verscheyde manieren om de kromme boomen ghevoeghelijck recht te maecken.

HEt menschen oogh heeft een besonder verkiesingh in rechte, effene ende ongheweerde ofte ongheknobbelde stammen der boomen. Tot welcken eynde wy gheene gheleghentheydt versuymen moghen, soo ons verscheyde bequame ende lichte behulp middelen daer toe bekent zijn, waer van my hier eenighe noodigh dochte aen te wijsen.

Voor eerst, soo zijn de jonghe spruyten en teere boomkens bequamer en gheuoeghsamer tot een rechte stam te oefenen door rechten en binden, als de oude, dicke sttyve boomen met gheweldt te bedwingen zijn. Soo dan tot de jonghe boomen krom en gheboghen van stam zijnde: ghebruycken wy in plaetse van ronde stocken, recht-gheschaefde platte oft viercante eycke stocken, tegen de welcke dese stammen (sonder quetsen) allenghskens haere kromten worden inghewonden. Onse behulp-middelen zijn hier toe koorden oft sterck garen-lint, ofte dicke saeghte leiren Riemkens, smalle lapkens van eenen vilten hoet, ofte van dick buffels leir eenen duym breedt viercant, ende oock het groot styf spaens Riet, eenen duym oft meerder lanck, 't selve in de lenghde door-ghekloven zijnde: soo becomen wy twee bequame stucken. Het buffels lapken van den vilt leggen wy tusschen den boom ende den eycken stock, om door de herdigheydt van het hout de schorse niet te quetsen, ende van voren het half stuck spaens Riet: in welcke effene holligheydt van 't selve Riet den stam ghevoeght zijnde, voor het schuyven en wrijven, bindende aldaer de koorde ofte lint teghen, het ghene aen alle jonghe boomen bequamelijck can gheschieden. Ende soo de stammen te dick zijn, dat de holligheydt van het Riet de selve niet bevatten can, soo gebruycken wy van beyde de syden buffels leir oft van den dobbelen vilt. Ende alsoo de boomen al noch van beyden haere kromten hebben, soo spannen wy de selve boomkens met eenen naghel in de latte ende met den vilt tusschen beyden, tot bequame rechtinghe.

Nu comen wy tot de oude, groote, dicke kromme boomen, besonderlijck van *Orani* en *Granaten*. Want de *Laurieren* zijn gheboogh samer, ende soo strafnoch hert van hout niet. Om dese tot haer behoorelijcke rechte te brenghen, can niet anders gheschieden als door langhen tydt,

de

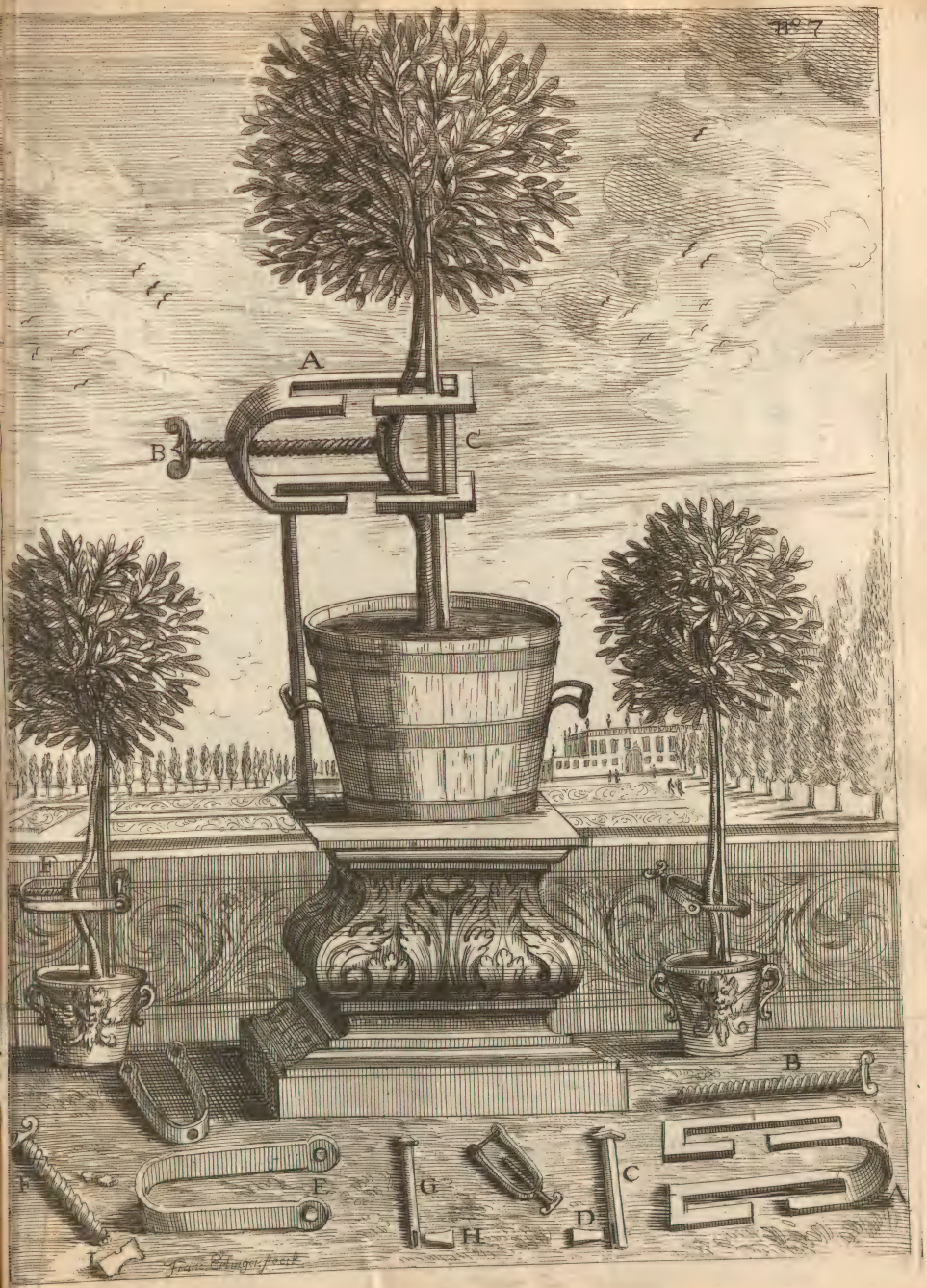
A
B
C
F
B
F
E
G
H
C
D
A
I

de selve allenghskens in te haelen: waer toe men oock een ghemeyn middel can ghebruycken, te weten met stercke koorden teghen eenen styven stock daghelijckx inwindende ende omdraeyende, waer door sy somwyl groote rechtigheydt becomen. Doch niet soodanigh, als gelijck wy door dese neffens-staende instrumenten ofte aendringende parssen bevinden sullen, om dies wille dat de koorden altydt uytrecken, besonder als die nat worden, het welck dese perssen niet onderworpen zijn.

Dese instrumenten (die ick recht-parssen noeme) zijn tweederley. Waer van het ghebruyck in de printe (aen de boomen staende) vertoont wordt: het eene met de letter A. ende het ander met de letter F. Het eerste noemen wy het dobbel, 'ende met F. is het enckel. Het is seecker dat dese parssen haer alhier by figure te groot en swaer vertoonen, naer de grootte der boomen, maer sulckx is gheschiedt tot een claerder aenwijsinge van den Leser: en tot meerder verclaringe soo zijn de selve oock in hunne besondere stucken hier onder ten toon gheselt. Waer van een ieder bestaet in vijf deelen: te weten de *Boye*, de *Spil* ofte *Vijse*, den *Bout*, de *Spiede* ende den sluyt oft *Druck-block*. In de *Dobbele recht-parsse* wordt de Boye met de A. vertoont, de Vijse met B den Bout met C. ende de Spiede met D. In de *enckele recht-parsse* de Boye met E. de Vijse met F. den Bout met G. (bemerckt dat desen Bout oock bequamer viercant als rondt is) de Spiede met H. ende den Druck-block met I. den welcken tot ieder parsse den selven is ende gheen onderscheydt en heeft.

Dese instrumenten connen ghebruyckelijcker zijn van hout als van yser, behoudelijck dat de Boye van achter in het ronde ende voor aen den bout met copere plaetkens beslaghen is: maer den bout moet noodtsaeckelijck van yser zijn om het gheweld te lijden. Het spiedeken can van een leiren riemken ghemaeckt worden: want hoe dese parskens lichter in ghewicht zijn, hoe veul bequamer sy zijn, wel verstaende nochtans soo sterck zijnde, dat sy het gheweldt doen connen.

Den boom gestelt zijnde tegen eenen styven viercanten eycken stock ende wel voorsien met leir ofte dobbel vilte beset tusschen den stock ende den boom, soo sal men tusschen den *Druck-block* ende de schors van den boom een dry dobbele vilt ofte buffels leir doen voor het pletten van de schorse. Dese parsse alsoo voorsien zijnde, sal dagelijckx een weynigh aenghedronghen worden, met eenen halven draey sseffens: waer door men op eenen somer-tydt, eenen grooten boom tot een volcome rechtinghe sal beweghen.

Hier is van ghelijcken in dese print vertoont en aengheweesen de goe-

de forme ende proportie van de kuypen oft tobben, als mede van de steene potten, hebben wy in het neghenste Capittel van het eerste boeck aen het vierde Deel breeder beschreven. Alwaer van de handelinghe van het planten der boomen beschreven staet.

Noch is noodigh bemerckt, dat ick veul ondervonden hebbe, dat de jonghe af suyghsels, van wat ghestacht van boomen dat het zy, ghenomen uytghenomen: soo wanneer dese krom van stam zijnde, ende nieu-af-ghesneden ende versch verplant zijnde, de selve met gheweldt wilt booghen en binden, sy hier door dickmael seer traegh tot den groey comen en treuren, ofte oock wel vergaen. Ende my alderbest bevonden heb met de selve niet te dwinghen, voor al eer dese vast ende wel inden groey zijn, het ghene ghemeynelijck in September den bequaemsten tydt voor soodanigh wesen sal.

HET XX. CAPITTEL.

Verscheyde voor-vallen door ondervindingh aengheteeckent, raeckende de Orani en Limoen-boomen.

SOmwyl comen ons soo vremde gevallen voor, wegens het groeyen der Orani, Limoen en andere boomen, dat eer wy de uytcomst sien, ons gemoet met veule reden niet weynigh bekommert vinden, daerom soo is't dat ick dese weynighe vremde voorvallen, in het sluyten van dit eerste boeck, noodigh achte hier by te voeghen.

In den jaere 1670. soo is my wedervaren datter onder eenighe nieuwe gheoculeerde *Oranien* een oculatie de ghene tot den jaere 1671. heel groen bleef, sonder dat den bot eenighe apparentie toonde van te willen schieten, ende alsoo de selve versch en groen bleef, soo heb oock den wilden stam boven afghesneden, maer uyt consideratie een weynigh langher ghelaten, ende alle de wilde scheuten, de ghene onder de oculatie uytschoten, afghenomen, maer eenige doch weynige, die boven de oculatie uytquamen, aenghelaten om het leven in den stam te houden. Dese oculatie hebbe alsoo gheregeert tot den jaere 1673. al eer de selve heeft beginnen te schieten, als wanneer sy tot een verwonderinghe, op dat een jaer soo veul groeyde, dat sy alle hare mede-ghesellen, niet alleen achterhaelde, maer verre overschoten heeft.

In den jaere 1675. soo is alhier binnen Handtwerpen aen den Eerw. H. LAURENTIUS VAN DINANT Priester salig memorie (een jongh, doch groot

groot Lief-hebber) een onghemeyn geval wedervaren, het gene geſien heb dat onder acht Italiaenſe boomen, die hy ghekocht hadde, de ſelve op het tweede jaer al te ſamen eenen cubitus hoogh haer loof en tacken uyt-ghegheven hadden, ſoo begon eenen van deſe het jaer daer naer halve Mey te verſlenſen, ende al ſijn loof te hanghen, waer door ghenoemden Heere ghedwonghen was alle het ſelve loof af te ſnijden, ende den boom op een nieuw te verplanten: als wanneer in het uytnemen bevonden is, dat den ſelven boom niet een peesken van wortel in ſijne aerde gheſchoten hadde, deſen boom berooft van ſijne bladeren, ende van nieuws gheplant zijnde, heeft alſoo twee volle jaren groen blijvende, en als treurende, ſonder eenigh ghewach van ſcheut te vertoonen, ſich ghehouden, waer naer men bevonden heeft dat den ſelve alle ſijn kracht en tocht aen den wortel ghegheven had, waer door den pot vol wortels was, maer heeft op het derde jaer met ſulck een geweldt in loof en tacken uytgheſchoten, dat hy niet alleen ſijn ſchade en achterſtel betaelde, maer alles verdubbelde,

In den jare 1677. is my eenen grooten *Orani-boom* een mans been dick en van der aerden tot de bovenſte tacken, wel neghen hout-voet hoogh door mijne ſieckte veronachtſaemt, ſoo dat den ſelven, door drooghte alle ſijne bladers verloren had, ende nochtans alle ſijne vruchten behouden ſonder eenige te rijſen, het ghene voor een ieder vremt was om aenſien, waer op gheen weynighe gloſſen ghegheven wierden. Immers deſen boom heeft den ſelven jaere ſijne vruchten ſchoon en ryp voorts gebrocht, ende te ſamen ſoo dicht en ſchoon nieuw loof ghegheven, als hy oyt van te voren vertoont had. Welcke rype vruchten ſeer vremt tuſſchen deſe jonghe bladeren haer vertoonden. Tot deſen en is niet anders verſocht gheweeſt, als dat hy in de beſte en heetſte locht ghefteldt was, ende met marigh ſuyver reghen-water onderhouden wierde

EYNDE VAN HET EERSTE BOECK

HET TWEEDE BOECK

De kenniſſe ende Beſchrijvinghe van alle de Gheſlachten der

GRANAET-BOOMEN

Met het verſchil van Bloemen en Vrnchten. Hun Natuer, Ghebruyck en Behulp.

Met alle de noodige leeringhen en de omſtandigheden van de ſelve te oefenen in het planten, voortsſetten, Meſten, Inten, Begieten en anderſints. Alles tot volcomen welſtandt, volghens het verſoeck van de Nature ende locht van ons Nederlandt.

Beſchreven door
FRANCISCUS VAN STERBEECK Prieſter.

Inley-

Inleydinghe tot de Beſchrijvinge der Granaet-boomen.

DIckmaels door iever aengewackert zijnde, ſoo uyt menighvuldige klachten der onwetende, raeckende de kenniſſe ende oefeninge deſer boomen. Als mede uyt een goddelijcke genegentheydt, op dat die ſchoone aenlockende bloemen te overvloedigher (tot danck van den milden Gever) de Altaren ſouden vercieren: als niet minder om ſijne toeghewijde Tempels ende woon-plaetſen, met de groene boomen ende hun aenghenaem bloeyſel te vereeren, het ghene onſe ghemoederen beweghen ſal tot een Goddelijcke bemerckinghe van de wonderlijcke uytwerckinghe, die den Almoghenden Godt hier door blijcken doet. Het ghene ons een ſpoor geven ſal tot de danckbaerheydt ſijnder weldaden. Soo dat deſe ende meer andere boven naturelijcke voorbeldtſels (de welcke oock in meer andere bloemen en kruyden te ſpeuren zijn) aen den reden-rijcken menſch, allen ghenoeghſaeme grondt-regels zijn, om eene Almoghentheydt ende opperſte Majeſteyt in den waerachtighen Godt (die ſonder beginſel en eynde is) te bekennen en aenbidden. Ende dat dien volghens de Ateiſten onder de redelooſe beeſten moeten ghetelt en geacht worden, om dat ſy de reden, met den oorſprock der reden loochenen en verworpen.

Menighte

Menichte oude schriften, soo wel Heydensche als Goddelijcke betuyghen ons dat de *Granaet-appelen* tot verscheyde offeranden in't ghebruyck gheweest zijn. Ghelijck ATHENEUS, CLEMENS ALEXANDRINUS, APOLLONIUS TYANEUS en andere betuyghen: dat dese vruchten aen den Godt MERCURIUS voor het eerste zijn opgheoffert, ende de boomen zijn gheplant ter eeren van PALLAS! Hoe wel dat JOAN BAUHINUS seydt aen de Goddinne JUNO. ende in Griecken-lant (besonderlijck tot *Cipers*) zijn sy aldereerst gezaeyt ter eeren van de Goddinne VENUS. Boven dien betuyghen de selve, dat in de stadt *Euboea* in *Cecilien* aldaer in seeckeren Tempel, een statue van PALLAS (van gout en yvoor ghemaeckt) opgherecht was: hebbende in de eene handt eenen septer, ende in de ander handt eenen *Granaet appel*. Door welcken Appel sy te kennen gaven dat de Republique ende gemeynte door de eendrachtigheydt in rust en vrede moest ghehouden worden, even eens ghelijck soo veul greynen ofte keirenen hun te samen, met welstandt, in soo aenghenamen vrucht besloten hielen.

De *Granaet appels* zijn afbeldsels van de vereeninge der Academisten, zijnde dese Appels van PIERIO ghestelt tot een beldt van de versamelinge van volck en gesel schap, dat in eene plaets by een versamelt is, en door welcke vereeninge sy behouden wordē: ende hierom waeren sy JUNO toegheeygent, gelijck men in veule Medalien can sien, al waer JUNO *Conservatrix* opgheslelt

opgeſtelt is. Ende om dat IUNO oock gehoudē wierde voor een boven-ſitſter der Koninck-rijcken, ſoo wirt ſy gheſchildert met eenen *Granaet appel* in d'een handt als een onderhoudſter van de vereeninghe der volckerē. Met noch menighvuldige andere Poëtiſche verſierſels: ſtreckende alle tot eenen ſtichtbaren en leerſaemen ſin.

Wy ſullen nu een weynigh afdaelen van deſe heydenſche Goden, en keeren weder tot onſen eerſten ſin van den eenighen waeren Godt. Alwaer wy bevinden? Hoe dat de *Granaet appels* (in verſcheyde plaetſen van de H. Schrifture) tot eenen geeſtelijcken ſin gebruyckt zijn; als wanneer Godt gheboden heeft, dat men *beneden aen de voeten des Prieſters Arons lijfrock ghelijck Granaet appels maecken ſal.* Ende noch voorder. *Ende beneden aen de voeten Granaet appels ghemaeckt van ſyde. Ende ſchellekens van den alderpuerſten goude, de welcke ſy geſtelt hebben tuſſen de Granaet-appelen, in dat uytterſte vanden lijfrock, rontſomme een gulden klockxken en daer naer eenen Granaet-appel, waer mede den opperſten Prieſter verciert ginck, als hy ſijn officie bediende.* Exod. cap. 28 Ver. 33. Idem cap. 39 Ver. 22. 23. 24. Blyckt hier niet uytdruckelijck dat Godt den *Granaet-appel* verkoſen heeft; niet alleen tot een kerckelijck cieraet: maer tot borduerſels der prieſterlijcke kleederen, de welcke ſy lieden maer aendeden als ſy het Sacrificie aen den eenighen waerachtighen Godt opofferden.

Noch ſeydt de Bruydt der Cantiken teghen den

Cant cap.4. Ver. 3. Bruydegom *Ghelijck een ghebroken ſtuck van eenen Gra-*
Cont.cap.6. Ver.6. *naet-appel ſoo zijn u wanghen &c.* ende al noch aen het ſeſde Capittel *Ghelijck een ſchorſe van eenen Granaet appel alſoo zijn uwe wanghen. &c.* Waer van den geeſtelijcken ſin te verſtaen gheeft, de ſuyverheydt te beteeckenen, ten aenſien van het eerbaer root coleur, het gene altydt voor het ken-teecken der ſuyverheydt gehouden wordt.

Den *Granaet appel* heeft noch ſeeckeren eygendom die waerdigh te bemercken is, ten aenſien dat hy de eenige vrucht is, de welcke ſijn beginſel uyt een kroone aenneemt, die hy oock behoudt in den volcomen waſdom. Waerom ſy oock meer waerdigh zijn met hunne bloemen het alderleylichſte te bekranſen, waer op veule Goddelijcke moralia voorvallen: die wy hier ſullen naerlaten, om te keeren tot het ghene dat ons voornemen is, wegens de kenniſſe der boomen, bloemen en vruchten.

HET I. CAPITTEL.

De besondere eyghe naemen met de welcke de Granaten beschreven worden.

OM den weet-gierighen deelachtigh te maecken van onse kenniſſe ende ondervindinghe; soo is voor al noodigh dat wy eerſt leeren noemen, het ghene dat wy trachten te kennen. Want soo veul aengaet haer beginsel ende oorspronck, daer van heeft hunne *Genealogie* veul ouder brieven en toonen als *Citers* oft *Limoenen*, het ghene wel duysende jaeren verschillen soude, naer de ghetuyghenisse van ARON.

Den *Granaet-boom* is sijnen naem in Nederduydts. Maer wordt in het grieckx *Rhoa* ende oock *Rhoea* gheheeten, soo dat sy den boom met den appel met eenen naem (sonder onderscheydt) noemen. Behalven de enckele bloemen daer de vruchten van comen, noemen sy in't grieckx *Cytinos*. Ende de dubbele bloemen *Balauſtion*, maer de schellen van den appel *Sidion*. De Arabiers noemen alles met eenen naem *Guilnâr*, *Ruman*, eñ van andere *Ruman* oft *Roman*. HIERONYMUS TRAGUS noemt haer in het Hebreeusch *Rimon*. En in't Caldeeus *Rimmova*. Den latijnsen naem *Mala punica* beteeckent meer de vrucht als den boom, want is soo veul te segghen als *Phœniceus* ofte *color puniceus* naer het uytwendigh bruynroodt coleur van de appel-schel. Ick en can niet bevinden uyt wat oorsaeck dat ISAC JUDÆUS den **wijnachtighen Granaet-appe** *Muza* noemt; aengesien geene soortē van Granatēhebben eenigen schijn van ghelijckenisse met den *Muza*, den welcken wy hier voren aen den *Adams-appel* beschreven hebben. ADRIANUS TURNEBUS seydt dat SUETONIUS door den naem *Malum punicum* verstaen heeft een huys, het ghene in alles uytnemende schoon ende volmaeckt is. Al noch wordt den selven appel in't latijn *Mala granata* oft *Malum granatum* ende oock *Pomum granatum* ghenoemt; maer den boom *punicum* ofte oock *Granatum*.

ISA. JUD. *lib. 2 pag. 409.* AD. TUR. *lib 9. cap. 21. B*

THEOPHRASTUS schrijft dat sy dien naem naer het Coninckrijck van Granaden becomen hebben, uyt reden. Dat dese boomen aldaer soo overvloedigh groeyen. maer DODONEUS is dit heel verstootende, seghende niet teghen staende dat het Rijck van Granaden oock eenen *Granaet-appel* in sijne wapen voert, soo en comt nochtans dien naem van daer niet. Want den naem *Granata Hiſpanica* is eertydt aen een groot deel van Spanien gegeven geweest, niet uyt de vruchten van den *Granaet-boom*

maer om dat den *Ilex*, dat is **Greynen boom** ofte **scharlaken-boom** (van den welcken het *Grana tinctorum* voorts-comt) aldaer soo overvloedigh groyt Ende dat den *Granaet boom* ook *punicum* ghenoemt wordt, sulex comt van de Stadt *Punica* by Cartago van waer de alder eerste ende beste *Granaten* haeren oorspronck hebben.

In Vranckerijck noemt men hem *Migraine*, al oft sy hiermede wilden seggen *Millegraine*, dat is **duysent greyn**, welck woordeken sijnen oorspronck heeft uyt het latijnsch woordeken *Grana*, het welck niet anders te seggen is als graen, zaet oft keirenen. Soo dat ten aensien van de menighvuldige granen, die dese appels in haer besluyten **Graen** oft **keirē-appel** genoemt is. Sy wordē noch in't frans *Pomes granades* geheeten: In't Italiaens *Melagrano* en *Pomo granato*. In Spaens *Granadas* en *Romanas*. In Bohemen **Granatowe** In't Hooghduyts **Granaet-oepfel** oock **Granaet-baum** ēn **Marie Magdal. opffel** Het selve VAL. CORD. betuyght met desen naem *S. Mariæ Magdalenæ pomum*. In het Engels *Pom granat*. By de Medecijnen en Apotekers *Balaustium*. Ende de vrucht, de welcke suer-soet-sappigh oft rensch is, noemen de Italiaenen *Mala grani agro dulci*. ofte *Schiani*. oock *Viani*. Ende *Granatè de mezo sapor*. In't latijn *Granata Vinosi saporis*. In't frans *Mezanes*. Maer als de vruchten niet ryp en zijn worden sy *Malicorium* ghenoemt. Ende sy sullen alhier met recht *Pomum coronatum*, dat is den **Gheкroonden appel** ghenoemt worden.

VAL. COR. *in Diosc. lib. 1. cap. 152.*

Hier is noodigh te bemercken datter twee soorten van *Granaet boomen* zijn, waer van de eene *Mala punica silvestris* dat is dē **wildē Granaet-boom**, ende den anderen *Mala punica domestica*, den **tammen Granaet-boom** genoemt is. Waer van het verschil claerelijck sal vertoont wordē.

HET II. CAPITTEL.

Gedaente der Granaet boomen, in't gemeyn met bladeren, knoppen, bloemen en appelen. Met de beschrijvinge van vier besonder tamme soort en ende eenighe twyffelachtighe.

EErst voor al dient geweten datter tweederley Granaten zijn te weten een wilde ende een tamme soort, van de welcke wy een ieder in het besonder handelen sullen De tamme ofte ghetemde soorten, zijn de gene die hunnen wilden aert en natuer verloren hebben ende tot een

beter

A
A
Palaustia
MALAPVNICA

beter ghecomen zijn, ende daer door verstaen wy de vrucht-draegende *Granaten* met de enckel bloemen. Onder dese tamme soorten, die wy in't latijn *Mala punica domestica*, ofte *Punicum flore simplici* noemen: Daer van zijn ons vier besondere soorten bekent, de welcke naer het sap van de inwendighe vruchten ghemeynelijck hunnen besonderen naem ontfanghen hebben: Ghelijck by een ieder te lesen is. Want in de ghedaente van de boomen, tacken en bloemen is heel weynigh verschil, Als alleen in het loof ofte bladeren, het sy wat breeder, corter, langher oft smalder, oft wat rooyer, rosser oft groender van coleur, ghelijck by een ieder soorte beschreven staet.

De gedaente in't gemeyn der tamme Granaet-boomen.

HEt wesen van onse vruchtbaere boomen, de welcke ons somwyl in Nederlandt met haere onrype appelen vercieren, die selve en vertoonen haer in Spanien ofte op andere quartieren noyt tot eenighe groote schoone boomen, maer niet anders als hegh en heesterachtigh sonder stam: want sy willen uyt de nature ghelijck de haghen uytghespreydt worden, ofte teghen de mueren gheleydt en ghebonden, op de maniere ghelijck de Wijngaerden in Brabandt, waer door sy meer en bequaemer vruchten voorts brenghen.

Dese heesterachtige planten, die wy alhier tot boomen bedwingen, zijn van natuere met veule teere, scherpe dorens beset. De bladeren schijnen eenige ghelijckenisse met seecker soort van *Myrtus* bladeren te hebben, die wy *Myrtus media* noemen; maer de Granaet-bladeren en zijn soo styf van stof niet, nochte soo doncker groen, nochte soo recht en effen niet, noch voor soo scherp spits niet. Want de Granaet-bladeren zijn lichter aenghenaem groen, ende ghemeynelijck gekronckelt, ende voor meestendeel scherp rondt. De jonghe scheuten en teere steelkens zijn roodtachtigh. De bloemen groeyen langhs de tacken, even eens ghelijck dese print (naer 't leven ghesneden) hier vertoont. Dese knopkens zijn eerst lanck rondt, ende als't open gaet en volwassen is, zijn als dan voor wyder, welcken knop van een herde dicke stof is, bynaer gelijck houtachtigh heel schoon roodt, welcken knop voor opengaende sich in ses, seven oock wel in acht deelen oft scherp-tandige lippen open splijt, waer in dat de bloeme van noch een schoonder roode verwe haer seer enckel vertoont, bestaende in seven en somwyl oock maer in dry teere dunne bladerkens, de welcke buytē dē n knop uytsteken, tusschē de welcke bladeren eenighe bleecker geil roode priemkens met veul seecker teerhayrigheyt van den selven coleur in den knop sich vertoonen. Het achterste deel van den knop verandert in den appel, maer de

tandekens van het bovenste deel vanden knop (staende als een kroonken) blijft de vrucht ende appel tot cieraet als een kroone altydt behouden, Het ghene ick desen jaere 1681. in de maent Augusti naer de levende figueren van de ghespeinde vrucht (op mijn boomen) promtelijck hebbe beschreven. Ende ghelijck door de letter A. in de print het levens voorbeldt hier vertoont.

De Appelen zijn rondt, maer onder en boven weynigh plat, hebbende een herde houtachtighe korst, die uytwendigh doncker perdts oft castani bruyn besmeurt is, eñ oock somwyl bruyn roodt gemenght: maer binnē gemeynelijck geil De vrucht is inwendig vervult met menighte lanckwerpighe besikens, daer het zaet in leydt, die buyten schoon roodt en seer aengenaem van sap zijn. Hoe wel dat onder dese vruchten verscheyde smaecken ende natuer van sap bevonden worden, te weten suere, soete en andere. Maer hier dient gheweten dat onsen eersten hier voorschreven den **kleynen ende gemeynen suren Granaet-appel is** Waer mede wy sullen comen tot de aenwijsinghe van ieder soorte van vruchten in't besonder.

Den ghemeynen Granaet-appel.

1. WY hebben hier voor het wesen ofte ghedaente van den boom met de tacken, bladeren en bloemen aengheweesen, waer van de vruchten kleyn en suer van sap zijn, ende den boom is in't latijn *Malum punicum sativum flore simplici* ghenoemt, soo veul te segghen als den **Ghemeynen tammen Granaet-boom met en clicl bloemen.**

Den Renschen ofte wijnsappighen Granaet-appel.

2. IN't latijn is desen ghenaemt *Granata vinosi saporis.* Hy is in bladerē, bloemen en vruchten in alles ghelijck aen het voorgaende eerste ghestacht: behalven dat desen appel van een middelbaere grootte is. Eñ hy en is niet alleen den aenghenaemsten van smaeck en sap: maer den ghesondtsten van alle dese soorten.

Den suet-sappighen Granaet-appel.

3. ANDREAS CÆSALPINUS noemt desen *Mala punica sativa sapore dulci* Desen is den grootsten boven de voorschreven twee, en van gelijcken den schoonsten en aenghenaemsten aen des menschen ooghen, want hy heeft oock groote granen in, hoe wel dat hy weynigh ghegeten wordt uyt oorsaecke van sijne laffe soetigheydt.

4. HEt blijckt dat desen een besonder eyghen gheslacht van Granaten is, de wyle dat sijn binne-stof niet roodt en is, maer alle sijn vleesch en sappighe keirenen zijn gheheel gout-geil, nochtans aenghenaem van smaeck en sap. Hy is van sommighe alleen den *gulden appel* genoemt, ende van andere in't latijn *Mala punica fructu maximo, granis aureis*, dat is den *grootsten Granaet-appel met goude greynen.* Uyt reden om dat hy den aldergrootsten van al de Granat-appels bevonden wordt.

Ick en hebbe niet connen bevinden, dat eenighe Auteuren aenwijsen, datter in dese vier vrucht-gevende en tamme *Granaet boomen* eenigh verschil in het hout, tacken ofte bloemen te speuren is: soo dat sy in alles onse ghemeyne aenwijsinghe besitten; alleen verschillende in smaeck van't sap oft coleur van binnen stof.

Aenmerckinghe in dit byvoeghsel van twee vremde soorten van Granaten.

1. ONsen dickmael ghenoemden GASPAR BAUHINUS beschrijft (in sijn boeck genaemt den *Pinax*) met weynige en duyster woorden, noch een ander soort van *Granaet appels die noch zaet noch keirenen in heeft* in't latijn, *Mala punica quæ nullo est intus nucleo vel semine.* Ick ben indachtigh van den selven, by andere Schrijvers, noch iet gelesen te hebben? Maer oft desen den selven is die CÆSALPINUS *Apyrena* noemt, het ghene soo veul beteeckent als *Granaet-peirken*, ofte *Peir-appelken*, de welcke hy schijft heel kleyn te zijn, ende bynaer gheen zaet in heeft. Hier van blijft ons de seecker kennisse verduystert, ten aensien van gheen voorder en claerder aenwijsinghe. G.BA *in pi. lib.* XI *sect.* 6

2. NOch bevinde in een boeckxken ghenaemt den SORGHVLDIGHEN HOVENIER, ghedruckt tot Gent, ghemaeckt door den Eerw. Heere I. B. RYNTXENS, den welcken uyt SWARTIUS en CLUSIUS eenen *Granaet boom* aenwijst, den genen uyt west-indien comt. Desen heeft dobbel bloemen, schoon roodt van coleur, die bynaer van de selve grootte zijn als onse groote dobbel soorte is, die hier achter beschreven staet. Desen boom (seght RYNTKENS) met dobbel bloemen brenght kleyne appelkens voorts, die noyt eenigh zaet in hebben, al ist dat sy oock heel ryp zijn, nochtans zijn dese vruchten seer aenghenaem om te eten. I.B.RYNTX. 2. *boeckx. c.*

Den

Den voornoemden H. RYNTKENS heeft my niet weynigh moeyte veroorsaeckt, want hebbe *Florilegium* SWARTY neerstigh naer-ghesien. By den welcken hier van niet een woordt bekent is. Als dat SWARTIUS aen sijn tweede deel, alleen een dubbel Granaet-bloem in print vertoont, die hy met dit eenigh latijns woordeken *Balaustia* aenwijst en beschrijft.

EMAN. SWA *Part 2. pag.* 38.

Tot voorder voldoeninghe soo en hebbe oock met geenen minderen tydt verquist en moeyte die twee boecken van CAROLUS CLUSIUS viermael (van bladt tot bladt) doorsien, in welcke boecken van den ghenoemden CLUSIUS, niet alleen het woordeken *Balaustia* can ghevonden worden, alsoo den selven niet anders van de Granaten beschrijft, al ofter geene Granaten in de weireldt en waerē. Behondelijck dat MONARDUS aldaer van de *Granadilla* schrijft; waer van hier achter sal beschreven staen. Soo dat mijn ghevoelen is, dat ghenoemden Heere RYNTKENS sulckx van iemandt sal hooren segghen hebben, want het blijckt wel uyt sijne voorder aenwijsinghe, dat hy in die materie van de Botanique wetenschap der kruyden weynigh ervaren is, uyt sijne aenwijsinghe dat *Fragraria* de *pensekens* zijn, en nochtans soo is dit het *Aerd-besie-kruydt* en *Fragra* zijn de *besien*. Ende de penseen is het *Herba trinitatis* ofte *Viola tricolor*, dat zijn *Violettekens met dry coleuren*. Soo dat men uyt dese en meer andere grove missiaghen, den voorschreven *Granaet boom met dubbel bloemen en vruchten* voor een Raedtsel ofte *Chimera* can achten, tot dat ons met de waerheydt anders blijcken sal.

De ghewoonelijcke plaetsen alwaer de Granaten hun Vruchten voorts brenghen.

DALESCHAMPIUS. LOBEL. DODONEUS en meer andere verhaelen dat de *granaet-boomen* in groote menichten, in de heete landen over al te vinden zijn, ende overvloedighe vruchten draegen, maer aldermeest in het Rijck van *grauaden*, en in *Minorca*, *Majorca*, beyde de *Indien*, *Arabien Ægypten*, *Cecilien*, *Italien* en andere. In welcke plaetsen sy in het woudt, en meest van selfs groeyen; maer als sy gheoefent worden, dan becomen sy beter vruchten. Want in de hoven, waranden en boomgaerden oft andere wel-gheboude plaetsen, aldaer comen sy veul weldrigher en schoonder te voorschijn. Sy groeyen oock in *Langhe-ock* in 't wildt; maer sy gheven aldaer kleyne appelkens, de ghene bitter en aerdtachtigher van smaeck zijn. Doch sy en zijn nerghens meer te vinden

den als ontrent *Cartago* in *Afriken*. Sy worden tot Parys met kleyne sorghe onderhouden, de welcke sy des winters aen den wortel met weynigh mest en strooy bedecken, waer door sy aldaer jaerelijckx veule vruchten gheven, niet teghen staende dat sy aldaer in de volle aerde altyde blijven in den hof staen.

Wy hebben in Nederlandt besonder tot Brussel in de waerande meestendeel alle jaer rype vruchten, het welcke den Heer LUDOVICUS GIESENS my verhaelt heeft (in den jaere 1669.) gesien te hebben. Aen welcken Heere den Hovenier verclaerde dat de selve boomen alle jaer seer voorsien waeren, ende de selve wierden des somers in den vollen hof gheplant, ende in den winter weder opghenomen, en binnens huys ghebrocht. Wy hebben oock dickmael binnen Handtwerpen vruchten op onse Granaten ghehadt, als besonderlijck in den jaere 1678. in den vermuerden hof van den H. DE KORT ghelijck ick desen jaere 1681. oockeenighe vruchten op een en van mijne enckele Granaten ghesien hebbe. Oock in dē hof vandē *Hertogh van* BOURNEVIL tot Brussel sijn alle jaren Rijpe Granaten, die van aenghenamer sap sijn als die van Portugael welcke Boomen des winters in de aerde gheleydt worden even als de Vijghe-boomen.

HET III. CAPITTEL.

Beschrijvinghe der wilde Granaet-boomen met dubbel bloemen, sonder vruchten.

Het verschil in't ghemeyn in de ghedaente: van de wilde tusschen de tamme.

HEt verschil in het hout, tacken en dorens, soo van de voorschreve *Tamme granaet-boomen*, als tusschen dese *wilde met de dubbele bloemen*, en is niet wel te noemen ofte aen te wijsen. Soo dat ick niet noodigh achte 'tselve alhier noch eens te verhaelen, waerom den Leser sich sal voeghen tot de beschrijvinghe van de ghedaente aen het II. Capittel. Behoudelijck datter eenigh onderscheydt schijnt te zijn in het loof ofte bladeren, welck verschil oock soo weynigh is, dat ick vromelijck derre segghen, dat het een groot Meester is, den ghenen dese boomen (alleen uyt het loof te sien) soude kennen ende connen onderscheyden ende aenwijsen. Naer dat ick scherpelijck onderso cht hebbe, soo schijnen de bladeren, van de voorschreven *tamme vrucht-draeghende*, voor rondt bot te zijn. Maer het is seecker dat in beyde de ghesla chten, oock de

eene soort grooter bladers heeft als de andere Noch soo is te bemercken, dat de bladeren de welcke aen de jonghe tacken van 't selve jaer voortscomen, altydt de grootste zijn, ende merckelijck in alles grooter, als de bladeren de welcke aen de oude tacken vau die boomen groyen. Het is oock seecker dat den eenen boom meerder, ofte grooter dorens heeft als den anderen, nochtans soo en is hier van gheen besonder soorte te noemen.

De jonghe schepsels ofte kippelinghen der knoppen van de dubbele bloemen vertoonen haer in het beginsel tusschen de tackxkens en de bladeren, de grootte van een spellen-hooft. Sy comen oock tusschen de herdt-scheuten vande tackxkens somtydts veul te samen: dringhende teghen malcanderen, ghelijck de Orani-bloemen, waer van datter veul afvallen in haeren kleynen oft middelbaeren groy.

Sommighe persoonen meynen dat de knoppen aen het een-jaerigh hout voorts comen; maer de ondervindingh leert ons anders. Want de knoppen comen soo wel (jae dickmaels meerder) aen de jonghe scheuten van den selven jaere, als aen het out houdt. Waerom niet geraden is de boomen te scheiren ofte te berooven van hunne jonghe scheuten. Gelijck in het Capittel van het snoeyen en scheiren breeder geleert wordt.

Wat nu aengaet de gedaente van de knoppen en bloemen, in sulckx en is gheen onderscheydt aengaende de knoppen; doch het is evenwel te verwonderen, datter soo vremde veranderingh in de selve gheschiet, ten aensien van haer eerste beginsel, als wanneer sy een peirachtigh bolleken ghelijck zijn. Desen knop, ofte koker (om beter te beduyden) uyt den welcken de bloeme voorts comt (waer van het fatsoen in de print claer ten toon staet) is van een herde houdtachtige stof, ende meer geilachtigh roodt als de bloeme. Desen knop is seer gheschieckt gevult met menighte teere, dunne roode scharlake bladerkens die soo dicht in malcanderen ghewonden zijn, als den knop besluyten can.

De eene bloem is bleecker van coleur als de andere, even eens, al oft het roodt met een weynigh soffraen ghemenght was; hoe wel dat de oprechte scharlaken bloeme den hooghsten prys behaelt in waerde en achtbaerheydt, ende besonderlijck als wanneer de teere bladerkens wyt buyten den koker vanden knop uyt groeyen. Noch bestaet de meeste achtbaerheydt, dat den krop oft koker seer groot is naer de proportie van de uytgroeyende bladeren. Want het en can gheen groote bloem ghenaemt zijn, de welcke in alle haer deelen niet groot en is.

Daer is oock een soort van kleyne bloemen, die altydt soo wydt ront open staet, als een groote bloeme; Maer sy heeft een kort kleyn knopken

ken. Sommighe maecken een onderscheydt tusschen de kleyne en de groote bloem, van eenen schellinck tussen eenen ducaton in de ronde. Waer van sy de groote de *Italiaensche* noemē; van de welcke den koker ofte knop soo aerdigh hol en rondt uyt en in-gaende gheteeckent is, als oft ieder in't besonder op een draey-banck ghedraeyt was.

Hier is te bemercken? hoe DODONEUS en meer andere Schrijvers betuyghen, dat de *Granaet-boomen* die altydt dubbele bloemen voorts-ghebrocht hebben, oock somtydts veranderen ende brenghen enckele bloemen te voorschijn, waer door sy als dan vruchtbaer worden ende Appelen draeghen. Ende al is't dat de bloemen veranderen, soo nochtans en verandert het loof ofte bladeren niet, waer mede ons voorgaende seghen van den dubbelen uyt den enckelen (aen het loof te onderscheyden) wordt vast ghestelt niet wel doenelijck te zijn.

Den tijdt van het bloeyen der Granaten.

DE *Granaet-boomen* schieten haer loof en knoppen tweemael in het jaer. Eens in April, en wederom in Julij. Den eersten scheut wort van sommighe water-scheuten genoemt, maer met weynigh kennisse. Want de Italiaense soort met de groote bloem, die zijn dickmaels soo vruchtbaer, dat sy als dan niet alleen knoppen, maer overvloedighe vroeghe bloemen gheven; niet teghen staende dat evenwel haeren rechten tydt van het bloeyen in Iuni, Iuli en Augusto is. Hoe wel dat de knoppen van Iuni weynigh tot bloemen te voorschijn comen, maer ghemeynelijck ter aerden vallen; ten sy dat het vroegh saisoen, heel werm is. Daerom de seeckerste en beste knoppen comen (alhier in Brabant) met den Feest-dagh van *S. Ian*, de welcke als dan dickmael bloeyen tot in October, ende behouden somwyl hunne knoppen en bloemen tot dat sy alle hun loof en bladeren verloren hebben.

Tot onderscheydt van een vaste bedeylinghe der vroeghe soorten tusschen de late; soo dient wel gheweten, dat de oprechte vroege soort naer den Feest-dagh van S. Ian ofte in de maendt Iulij gheen knoppen meer beerft de welcke oyt open gaen ofte tot perfectie comen, ofte anders bevonden wordende, soo en zijn soodanighe gheen vroeghe soort te noemen.

Op de selve voor-aengheweesen plaetsen, als in Egypten, Granaden en andere, in de welcke onse *Tamme Granaten* te vinden zijn, gelijck wy hier voor ghetoont hebben: aldaer zijn oock in grooten overvloedt dese wilde soorten met haere schoone dubbel bloemen te vinden.

Bedeylinghe der verscheyde soorten van de wilde Granaten met dubbele bloemen.

DEn iever door neirsticheydt van den weet-gierigen brenght in alle wetenschappen daghelijckx meer te voorschijn, ghelijck oock in dese beschrijvinghe in het voorgaende noch meer betoont is; soo sal 't selve wederom in dese soorten van *Granaten* tot blijck staen. Ende niet téghen staende datter soo menichte verscheyde soorten van boomen, kruyden en bloemen bekent zijn, die onse hoven soo aenghenaem vercieren, soo nochtans is de begeirelijckheydt onghemeyn groot (besonderlijck onder de Herbaristen) de welcke altydt met de ooghen naer der aerden gaen, om hun te verwonderen over de almoghentheden van den hemel, die sijnen invloet soo menigh fout aen de aerde is mededeelende waer in hy 't selve betoont ende uytwerckt. Ghelijck dese besondere soorten van *Granaten* sullen aenwijsen. Maer alsoo wy de ghedaente van de boomen, tacken en bladeren hier voor betoont hebben, soo sullen wy hier niet anders, als met korte woorden, de ghedaent ende veranderinghe der bloemen beschrijven.

1. Aenghesien de vroeghe soort ons eerst comt vercieren met haere bloemen, daerom heeft sy hier de eerste plaets verdient. Sy is genoemt in't latyn *Balaustium medium præcox flore coccineo pleno*. Dat is de **vroege middelbare dubbele Granaet-bloem**. Want sy en is de kleyne noch de groote niet, maer tusschen beyden. En tot blijck dat sy een oprechte vroege soort zijn, soo en isser naer S. Jan niet eenen knop op den boom meer te verwachten. In den jare 1680. den 19. Mey waeren sijne bloemen overvloedigh open, maer in den jaere 1681. is in het leste van Mey gheweest eer sy volcomen open waeren. Dese soorte is seer weynigh bekent van den welcken ick maer eenen ghemeynen boom hebbe. Dese vroeghe verliesen aldereerst haere bladeren.

2. Onse tweede is de wel bekende, die wy de **kleyne dubbel Granaet-bloem** noemen. In't latyn *Balaustium parvum flore pleno coccineo*.

Dese soort heeft groender bladerkens. Boven dien soo brenght sy seer overvloedigh bloemen voorts, ende veul samen op een trosken teghen malcanderen, het ghene de groote soorten heel selden, ofte by naer noyt en doen. Want de kleyne is dickmael met seven open bloemen aen eenen tros voorsien. Maer haer kokerken van den knop is seer kort en teer ende gaet wydt open.

3. De

3. De derde is de **late middelbaere dubbel Granaet-bloem**. Van de welcke hier niet noodigh veul te schrijven is, aenghesien de selve aen de Liefhebbers ghenoegh bekent is. Want sy en verschilt niet van onse eerste vroeghe. Daerom is sy in't latyn *Balaustium Medium serotinum flore coccineo pleno* gheuaemt.

4. Nu is de vierde by ons in Brabandt de **groote dubbele Granaet bloem**, ende van andere de **Italiaense groote** ghenaemt. In't latijn *Balaustium flore pleno magnum* ende van CASTOOR DURANT *Balaustium Orient ale* dat is de **Granaet-bloem vanden Oosten**. Hier en is gheene andere by voeginghe noodigh, want in den naem van de groote, bestaet haere beschrijvinghe, alsoo't coleur al 't selve is. Behoudelijck dat sommwyl de groene bladeren onghemeen groot zijn, waer mede dickmael sommighe seer bedroghen worden. Want ick veul tydts op mijne enckele, ende oock op de middel soorte soo grooten bladeren ghehadt hebbe, ende besonderlijck als wanneer die boomen dat jaer soo veul bloemen niet en gheven.

5. De vijfde is den Granaet-boom met de **groote sneeu witte dubbele bloeme** / die wy in't latijn noemen *Balaustium flore amplo nivio pleno*. Desen en is van my uoyt ghesien, nochte de Auteuren de welcke hier van schrijven (als DODONEUS en andere) die en betoonen gheen veranderinghe in de bladers, nochte in gheene andere deelen van den boom.

6. Men seydt voor vastelijck, ende my is oock 't selve voor waerachtigh verclaert van persoonen, 't selve in Italien verscheyde mael ghesien te hebben, de **bonte** ofte **ghevlamde Granaet-bloem**, te weten wit en roodt ghemenght, seer schoon om te aensien ende dubbel van bloemen: maer sy is een middelbaere soorte, waerom dese in't latijn ghenoemt is *Balaustium flore pleno variegato*.

Ick bevinde in mijne aenteeckeninghen ghehoort te hebben in den jeere 1667. als dat den meermael ghenoemden Hooghw. Heere GOTTENIES (noch Canonick van *S. Gudula* tot Brussel zijnde) uyt Italien Desen boom met soodanighe bloemen ontfanghen hadde. Dan wy hebben nu naerder ghetuygen, alsoo men seydt dat alhier binnen onse Stadt Antwerpen by dē vermaerdē Blommist S. JOAN. BAPTISTA HERCKELBOUT twee boomkens ghesien hebbe, waer van den grooten boom voor den **ghevlamden** uyt Italien ghesonden is. Ende alnoch seeckerlijck binnen den Gravenhaeghe is by den Ed. Heere DE MAREES, uyt wiens mondt ick 't selve desen jaere in mijn tuyn ghehoort hebbe. Ende sedert my noch een deftigh man verclaert heeft, dat de selve in de *Oost-Indien* seer ghemeyn zijn, het ghene seer schoon om te aen sien is.

7. Nu comen wy tot de aenwijsinghe van de **geele dubbele Granaet-bloem.** In't latijn *Balaustium flore amplo luteo sive aureo pleno.* Dit is een groote Granaet-bloem, sonder eenighe veranderinghen in de knop oft fatsoen van bloem, behoudelijck dat sy gout-geil is.

Dese is in de *byvoeghsels van* DODONEUS *beschreven,* welcke woorden by den Heere MUNTINGH in sijne oefeninghen der planten oock te lesen zijn. Dese soort met de voorschreven vijfde, te weten de witte, zijn te samen in het Rijck van Napels veul te vinden.

Noch is my verclaert van seecker gheloofbaer man, den welcken 28. jaer in *Saylon*, *Mallebar* ende in al die aengrensende Eylanden ghewoont hadde, datter aldaer oock Granaet-appels zijn, die inwendigh vol wit aenghenaem zaet en corelen zijn.

Boven dien datter oock Granaet-appels zijn, de welcke op haer uytwendighe schorse, van natuere altydt beplackt zijn met sneeuw-witte ende bruyn-roode placken, het ghene volghens de beschrijvenheydt van die vruchten, oock een besondere soorte aldaer ghenoemt worde.

Hier mede sal mijne kennisse van de verscheyde soorten der *oprechte Granaten* voltrocken blijven.

HET IV. CAPITTEL.

Byvoeginghe van eenige vremde soorten van vruchten inwendigh met korelen oft zaden vervult, waer door de selve ten deele aen de Granaten ghelijck schijnen.

ALis't dat by den vermaerden CLUSIUS geene Granaet-boomen beschreven zijn: even wel soo bevinden wy by den selven, als oock by GULIELMUS PISO, ARNOLDUS MONTANUS, LINSCHOTEN, ROCHEFORT en meer andere, de welcke alle vremdigheden, die sy in de Eylanden bevonden ende aengheteeckent hebben. met wiens woorden alle het neervolghende oock sal betoont worden: Maer niet anders als van de vruchten de welcke de Granaet-appelen schijnen te volghen, daerom is't oock noodigh dat dese vruchten vervolgens onder een rot beschrevē worden.

Den

Den grooten gulden Granaet-appel met groote bladeren.

1. INde beschrijvinge der *Orani boomen* aen het tweede Capittel is wytloopigh beschreven de onghemeene ghevoelens der Ouderlinghen in het noemen van den **Gulden appel**. Soo dat uyt dit teghenwoordigh wederom bevestight wordt, dat den *Orani-appel* niet alleen met den gulden naem verciert is, de wyle dat DODONEUS (onder de beschrijvinghe der Italiaensche planten en boomen) desen *Granaet-appel* met gheenen anderen naem en beschrijft, als *Malum aureum* en *Mala aurea*, het welck niet anders te segghen is als **Gulden** oft **gouden appel**. Daerom hebbe ick tot een onderscheydt van de andere **Gulde appels** (ghelijck onder de *Oranien* en *Limoenen* oock ghenoemt zijn) desen *Pomum aureum punicum*, **Gulden Granaet-appel** ghenoemt. Uyt reden van sijne inwendighe geile ghedaente.

Desen Boom is seer ghelijck aen onse *Granaet-boomen*, maer niet leegh en heesterachtigh, maer seer hoogh en groot, die sijne tacken wydt uytspreyt: sijne bladeren zijn somwijl vier voet lanck en dry voet breet, die in de lenghde met dicke zenuwen ofte aderen door-reghen zijn, gelijck de bladeren van de Artisocken. De vruchten zijn soo groot als een menschen hooft; ende in alle deelen ghelijck aen den *Granaet-appel*: soo in't coleur als in de schel, die van binnen vol sappighe besien oft keirenen, maer grooter en langher, die niet roodt, maer gout-geil en blinckende zijn. Daer en boven van sueren aenghenamen smaeck en sap.

Het is ghewisch dat dit den *Appel Pala* van PLINIUS niet en is, nochte oock den *Ariena* die oock *Musa* ghenoemt wordt. Waer van het onderscheydt by de beschrijvinghe van de *Adams-appelen* aen het VII. Capittel breeder te lesen is.

Al is't dat de kracht van desen Appel niet bekent en is, soo is nochtans het ghevoelen, dat den selven nut en bequaem is, om in heete cortsen te koelen en den dorst te lessen, ende om alle verhitheydt te matighen.

Den gulden Appel Koskoma.

2. DE inwoonders van *Neer Ethiopien* in het Keyser-rijck van *Monomotapa*, al waer dese boomen in groote menighten te vinden zijn die sy aldaer **Koskoma** noemen. Desen boom wordt ons van DAPPER betoont in sijne beschrijvinghe van Africa.

Desen boom brenght overvloedighe schoone Appelen voorts, die seer ghelijck

ghelijck aen de **Gulde Appelen**; doch binnen niet geil, maer violet; en soet van smaeck. Den ghenen die hier van te veul soude eten, can sich wel qualijck bevinden, want hy veroorsaeckt stercken afganck, tot bloetganck toe, jae soodanigh datter somtydts de doodt naervolght.

Ten aensien van het uytwendigh violet coleur van dese vrucht soo behoorden den selven tot onderscheydt van de andere *Gulde appelen*, den **inwendighen violetten gulden Appel** ghenoemt te worden.

Den Appel Tamboure-cissa.

3. BY den selven DAPPER is van dese vrucht te lesen, die met luttel woorden beschreven is. Van hoedanigh wesen dat de boomen, bladeren en bloemen zijn, sulckx is my niet bekent. Want den ghenoemden Schrijver niet anders is segghende, als dat de appelen die op de boomen vanden **Tamboure-cissa** voorts comen, als sy ryp zijn haer in vier deelen openspliten, waer van het vleesch binnen vol korelen en granen is, ende bedeckt met een teere Orani-schel, de welcke een verwe van haer gheeft ghelijck seeckere America ense vrucht, *Rokou* ghenaemt, van de welcke wy hier naer breeder schrijven sullen.

Den Guajava Appel.

ARNOLDUS MONTANUS *in sijn tweede boeck van de beschrijvinghe van America.* Beschrijft aldaer seeckeren boom **Guajava van Porto Rico**, waer van den stam gelad en bleeck van schors is, de bladeren herdt en glinsterende, staende twee en twee over malcanderen, de welcke wat suer en wrangh van smaeck zijn. De bloemen bestaen in vijf omkrollende bladerkens en in de middē een kroontien. De vruchtē zijn bruyne appelen, een weynigh ruygh oft wolligh: lanckachtigh van fatsoen ghelijck onse appels van *Europa*. Dese doorghesneden zijnde vertoonen inwendigh een bleeck roodt vleesch vol goede nutbaere korelen oft steenkens. De onrype vrucht heeft eenen wranghen smaeck; maer ghekockt zijnde is sy de maeghe behulpsaem. Heel ryp zijnde is sy niet minder aenghenaem van reuck, als lecker van smaeck; hoe wel dat sy opent ende deu buyck-loop can verwecken.

Dese groyen in *Afriken* soo overvloedigh door haer (van selfs) voortsetten, dat sy beletten het gras te groyen, want soo wel de voghels als de wilde verckens worden daer vet af.

De

De vrucht Annona.

5. NOch schrijft den selven MONTANUS van de vruchten van den boom **Annona** ghenaemt, welcke boomen rondt zijn, hebbende loof oft bladeren bynaer gelijck aen de perse-bladeren. De vruchten en zijn niet seer onghelijck aen het fatsoen van onse Peiren, want sy zijn inwendigh wit van vleesch, maer vol swarte keirenen, die seer liefelijck van smaeck zijn.

Den Appel Foles.

6. IN het Landt der Swarten (seght DAPPER) groeyter noch een vrucht by de Portugiesen **Foles** genoemt die uytwendigh de gedaente heeft van eenen Orani-appel, te weten wel van coleur; maer niet in herdigheyt van de schel. Daer en boven hy is inwendigh vol korelen en zaden bedeelt, het gene seer suer van sap is. Sy en worden niet eerder ryp, dan in den reighen-tydt. O. DAP. Af. *pag.* 343.

Den Appel Goyava.

7. CAREL DE ROCHEFORT verhaelt in sijne *Beschrijvinghe van de Voor Eylanden van America*, dat aldaer veul te vinden zijn seecker boomen die sy **Goyava** noemen. De selve zijn oock in *Africa* wel bekent volghens het beschrijven van DAPPER, als hy is segghende dat in *Neer-Etiopien* in het Landtschap van *Iambos* seeckere vruchten overvloedigh groyen, die de inwoonderen aldaer **Guajaves** en **Goyava** noemen, ende van de Sinesen **Cienko** ghenoemt. CAR. DE R. *Choost. 2. lid.* O. DAP. Af *pag.* 600. *a. b.*

De boomen hebben seer naer de ghedaente van den *Lauwer boom*: behalven dat sijne bladeren saechter en van een lichter groen zijn, ende op de ander syde wolligh. De schors van den boom is seer dun en effen. Den boom gheeft menichte scheuten uyt den wortel; want in dien sy niet wegh ghenomen wierden, sy souden heele bosschen maecken. De tacken de welcke tameliick dicht staen, zijn tweemael in't jaer met kleyne witte bloemen beladen, waer naer veule groene vruchten volghen, die ryp zijnde van goeden geur ende geil van coleur zijn. De vruchten hebben de ghedaente van eenen langhen onder dunnen appel, ghelijck wy in Brabandt seecker soort van appelen **Repinghen** noemen aen welcke onder

onder dunne syde een kleyn knopken is, dat hem op de maniere van een kroontien verciert. Inwendigh is het vleesch wit oft roodt, vervult met kleyne korelen ghelijck de *Granaet-appels* zijn. Uyt welcke reden dat de Hollanders hem den **soeten Granaet-appel** noemen. Hy is van de grootte als eenen *Renet-appel*. In eenen nacht is hy morwe ende bequaem om te eten.

Sijn natuer is den buyck te stoppen, onryp ghebruyckt zijnde, waer om hy veul teghen den bloedt-ganck ghenut wordt. Maer ryp zijnde, heeft als dan een teghen-strydende uytcomst.

Den Appel Mangas Tangas.

Wou Sch. 2. boeck 16. hooft-stuck.

8. WY plucken (seght Wouter Schouten) buyten Batavia, doch wat schaers en selden in overvloet, een vrucht die aldaer ghenoemt is **Mangas Tangas**/ die veul ronder maer kleynder is als de vrucht die men **Mangas** alleen noemt, welcke **Mangas** hy betuyght van de gedaente te zijn als een ruyme groote parse. Waer uyt moet volgen dat desen **Mangas Tangas** de gedaente van een kleyne ronde parse heeft. Ende dit kleyn Appelken **Mangas Tangas** is inwendigh vol witte zaden en korelen, wiens heerlijcke smaeck soodanigh is, datter niemandt (wanneer hy ghesont is, sich ghenoeghsaem aen schijnt te connen versaden.

Bemerckt wel; maer denckt niet dat dit den **Mangas** is den welcken oock **Amba** en **Amba** ghenoemt is, die by Clusius beschreven staet. Nochte het en is den **Mangas** van Pyrardus niet, die oock **Mangues** geheeten wordt. Veul minder is het den *Mangas Silvestris* den welcken soo grooten vergift is: datter tot noch toe gheen teghen-middelen toe bevonden zijn.

Den Appel Mangostans.

9. GArcias beschrijft ons dat onder de vermaerste ende smaeckelijckste vruchten in Indien, de vrucht *Mangostans* is, die de grootte heeft van eenen kleynen Orani-appel, maer desen is asch-grauw van schel, ofte uyt den groenen swartachtigh, het merch oft vleesch is dat van den Orani-appel ghelijck, maer en sit niet vast aen de schel. Even wel dese vrucht verbeldt volcomentlijck uytwendigh eenen *Granaet-appel*, ende de schors heeft oock de selve 't samen-treckende kracht, maer

maer een weynigh bitterder. Op den grondt van de inwendighe vrucht is sy bedeckt en bescheyden met dry oft vier seer kleyne schellekens, gelijck in een Roos te sien is. Sy heeft buyten op de kruyn een kroontien met seeckere stralen. ende even soo veul stralen als de kroon heeft: soo veul keirenen zijn van binnen, somwyl ses oft acht. het vleesch is sneeuwit en boven maten soet, maer nochtans seer aenghenaem sonder walleghen.

De boomen zijn kleyn ghelijck eenen ghemeynen Appel-boom, met bladeren aen den Laurier ghelijck, ende hy brenght geile blommen voorts. Ende JACOBUS BONTIUS schrijft dat desen boom en tacken ende bladeren soo ghelijck zijn aen den *Limoen* en *Citer boom*; ten waer dat het verschil in de vrucht was, dat het oogh gheheel soude bedroghen wesen. Soo dat den boom in schijn, Limoen is, ende de vrucht *Granaet-appel*. I. BON. His *nat. lib 6. c.* 28.

De Granaet-pruym Arosses.

10. DEse **Arosses** seydt DAPPER worden by ons **Granaet-pruymen** ghenoemt om haere ghedaente, want sy is anders seer ghelijck aen de voorschreven **Granaet-peiren Goyava** / maer kleynder. Sy zijn seer ghesont om te eten, met eenen scherpen aenghenaemen smaeck. Dese groeyen in groote menichten over de Reviere *Benga*.

De vrucht Roucou.

11. VOornoemden A. MONTANUS betuyght dat in het Eylandt *Barboude* seeckere vermaeckelijcke boomen zijn, met scherpe bladeren, en witte incarnate bloemen ghelijck sterren. Wit en incarnaet moet noodtsaeckelijck ghespickelt, ghevlamt oft bont zijn. Welcke bloemen met troskens aen het uyterste der tacxkens afhangen. Dese bloemen sluyten haer tot schellekens, vol vermilioene korelen, waer uyt sy aldaer een costelijcke verwe trecken tot hooghen prys en winst. AR. MONT. 2. *boeck pag.* 192.

Om dese verwe te verkryghen soo worden die zaden in lauw water ghewreven tot dat sy alle haer coleur en vermilioen quyt zijn, welck grondt-sap in de sonne uytghedampt zijnde, kneden sy de selve tot bollekens, die sy als dan voor goet geldt vercoopen. De schorse van den boom levert goede touwen: ende den wortel is seer smaeckelijck.

Den wel-rieckenden Granaet-boom sonder vruchten.

IN de Eylanden van *Lucaia* en *Cuba* (volghens de aenwijsinghe van JOAN. HUYGHEN VAN LINSCHOTEN) groyen seeckere schoone boomen, de welcke tot noch toe met gheenen anderen naem bekent en zijn als *Granaet-boom*, ende dat alleenelijck om hunne uytwendighe ghedaente en ghelijck-formigheyt met de selve, soo in hout als bladeren. Nochtans en is aen haer noyt eenigh ghewagh van bloemen, veul minder vruchten bevonden. Maer is hier byvoeghende dat sy schorsen hebben, de welcke eenighe ghelijckenisse van smaeck heeft met den Canneel: wat bitter heet als gember, ende seer welrieckende als Giroffis nagelen.

In dese boomen nesten soo menichte duyven, dat de inwoonders sommwyl heele schuyten vol vanghen, die sy vervoeren naer andere plaetsen tot groote winst ende profijt, even eens als in Hollandt en Brabandt de Eyndt-voghels. De wyle dat dese boomen Duyven en gheen vruchten gheven, soo comt haer den naem van **Duyven-boom** toe.

Hier is nu het besluyt van onsen boomgaert der *Granaten*, met de eenighste aparente vruchten der selve; hoe wel dat wy alhier noch eenige souden connen byvoeghen. Ghelijck de vrucht *Macocqwer uyt Virginien* van CLUSIUS en andere, dan sal 't selve voor andere laten.

HET V. CAPITTEL.

Beschrijvinghe van het Gulden Granaet-appelken ofte Granadilla van Monardus.

VYt reden dat desen Appel gheen boom-vrucht en is, soo wordt hy buyten de andere, tot besluyt van de *Granaet-appels* hier besonderlijck byghevoeght.

G. PR. *lib.* 4. *cap.* 60. TOB. ALD. 63. *f.* 1. & 2.

Desen is van my ghenoemt *Fructus Granatulus aureus*, het **Gulden Granaet-vruchtken.** De Hollanders noemen hem **Hangh-appel** naer den sin van GULIELMUS PISO, ten opsicht dat hy aen rancken voortscomt: ende aen gheene boomen. In Spaens *Granadilla*, dat is **Granaet-appelken.** In't Frans *Fleur du Passion.* In't latijn *Flos Passionis.* Dat is de **Bloeme des Lijdens.** Ende van TOBIAS ALDINUS *Fructus Maracot* ende oock *Granatula.*

Ghe-

FRVCTVS GRANATVLVS AVREVS

Ghedaente

WAt aengaet de ghedaente deser bloemen, daer van wordt seer vremt door verscheyde Schrijvers gheschreven, alsoo den eenen meer, ende den anderen besonderder teeckenen der instrumenten vande Passie Christi hier uyt comen te speuren. Soo dat naer mijn ghevoelen dese bloemen, op het volmaecktste niet te beschrijven zijn: ende daerom behoorden van een ieder met de ooghen ghesien te worden. Waer van seeckeren fransen Calvenisten Predicant met name CAR EL ROCHEFORT in sijne *beschrijvinghe van de Eylanden van America* ons twee soorten deser bloemen aenwijst. Van de eerste is het groen loof ofte bladeren tamelijck breedt, de welcke in dryen besneden zijn, niet ghelijck de wijngaert-bladeren, maer uyt malcanderen voorts-comende, ghelijck het *Vijf vinger kruydt* te samen staet; dese zijn van een fraeye *Forme* ghelijck hier in de print vertoont zijn, ende naer ALDINUS figueren ghetrocken, hoe wel dese smalder zijn als van de tweede soorte. Dese groeyen aen rancken, op de maniere van de Callebassen, maer de stelen zijn houdt-achtigher, beset met veule krollekens, waer mede sy allesins aen-kleven. De bloemen beginnen uyt eenen langhen knop: ende open zijnde is sy breeder als een witte Roose, ende onder in ses groene bladerkens besloten. Haer lichaem is te samen ghevoeght van verscheyde andere schoone bladerkens: waer van eenighe hemelsch-blauw zijn: door-zaeyt met sommighe teere kleyne stipkens, die de ghedaente van een kroone hebben. Die van de tweede soorte zijn de stipkens purper. Dese gantsche schoone bloeme is omringhelt met ontallijcke kleyne gewaterde draeykens, die ghelijck de stralen zijn van die kleyne Son onder de bloemen, dese zijn ghe-emalieert met wit en roodt, met blauw en incarnaet, ende met verscheyde andere levendighe verwen, die haer eene wondere bevalligheydt aenbrenghen. CAR DE R. XI. *boofd, XII lid.*

De tweede soort heeft oock de groene bladeren bescheyden oft ghesneden, op de maniere van de voorgaende; maer in vijf leden ofte deelen. Ende dese bloeme, de welcke de gedaente heeft van een kleyn knopken: boven geboort met kleyne witte en roode draeykens, is soo wydt niet uytghespreydt als de andere, het binnenste is vervult met witte bladeren, de welcke voor over het punt steecken.

Dese twee soorten van bloemen schieten uyt haer hert een kleyn ront pilaerken, die op haer boven cappiteel een knopken hebben dat beladen is met dry graenen; hebbende de ghedaente van naghels, dese pilaer is

vergheselschapt met vijf witte draeykens, die kley ne geile tanghekens onderstеunen: ghelijck die men in de holte der lelien bespeurt, ende dit is't dat men seght de *Vijf Wonden ons Heeren* te vertoonen, het ghene Monardus oock betuyght. Die bloemen zijn oock van eenen goeden aenghenaemen reuck.

Nic. Mon. cap. 66.

Als dese bloemen comen te rijsen en af-vallen, soo vergroot den knop die op het pilaerken staet, die hem voorts-set tot de aencomende vrucht en appel, den welcken noch on-ryp zijnde groen is, en tot meerder rypdom comende wordt meer aen het Citer-coleur gelijck. De Forme is gelijck aen eenē gemeynen Appel, maer meer aen eenen Orani-appel, doch niet volmaeckt rondt. Sommige wat dry-hoeckigh, andere lanckworpigh ghelijck de Limoen-cellekens. De schel is niet soo dick (seght Aldinus) als die van den *Granaet-appel*; maer meer vel-achtigh, bynaer op soodanighe maniere, als sommighe ronde vruchten van den spaensen peper die men *Piemento* noemt.

Rochefort schrijft dat de schors soo dick is als van de *Granaet-appels*. Om dit ende het voorgaende te samen aen te nemen; soo soude het climaet sulckx toe te schrijven zijn, want Aldinus schrijft van de vruchten in *Italien*, en den anderen van *Indien*.

Immers tusschen de voorschreven schelle leydt noch een wit spongieus merch, waer binnen dat de korelen ofte zaden tusschen vellekens bescheyden ligghen, ghelijck dat van de Miloenen, welcke zaden bynaer aen de peir-keirenen gelijck zijn, maer van Citroen geil coleur, Ende Rochefort schrijft dat het een groot getal van sw arte korelen is, die ten uyterstеn herdt zijn. Desen Appel schrijft Monardus berst even eens van selfs open als een eye, Die vervult is met een wellustigh smaeckende sap.

De bladeren, knop, blom en vrucht wordt hier in de plaet, naer't leven voor ooghen ghestеldt.

Kracht en ghebruyck

Het voorbeldt van dese bloem, gheeft de godtvruchtighe ghemoederen niet weynigh stof, tot mediteren op het lyden Christi, uyt welcke wondere ghedachten het ghemoet tot Godt beweghen doet. Want men schickt oock dese vrucht, ghelijck aen een opper-vermogende middel tot verversinghe der heete koortsen.

De ondervindinghe heeft doen kennen dat sy een besondere deught heeft, om den honger te verwecken, de levende gheesten te verheughen

ghen, ende de hitte der maghe te beletten. De waterachtighe vochtigheydt, ofte binnen-sap deser vruchten is weynigh rensch en aenghenaem, het en schijnt niet werm van natuer te zijn; want, naer het seghen van GALENUS, soo soude 't selve onder de verkoelende gherekent worden. Sy zijn dun en teer van stof, want al is't dat sy in groote quantiteyt ghegeten worden, soo en ontstellen sy niet. Sy maecken den buyck weeck ende zijn een weynigh afvaghende. De Brasiliaenen onderhouden dese seer sorghvuldelijcken, om aen haere gaelderyen te planten, soo om de aenghenaeme schaduwe van het loof en bloemen, als om het voordeel van de vruchten, van de welcke sy een aenghenaem syroop maecken, die by haer seer gheacht is, Maer de groene bladeren schijnen van een schadelijcke kracht te zijn, ende by naer ghelijck met die van den *Solanum*: want de vlieghen die hier op sitten haestelijck sterven. Soo dat van dese bladeren een pilleken ghemaeckt van X. asen, is ghenochsaem om voor een pijn-stillende remedie te nutten.

HET VI. CAPITTEL.

Hier wordt gheleert de kennisse der goede Granaet-boomen, Maniere van het zaeyen, voortsetten van tacxkens ende meer andere noodigheden.

AEn het *tweede Capittel* van het *Vierde Deel in den eersten Boeck*, is het zaeyen der *Orani-boomen* gheleert en duydelijck beschreven. En om 't selve gheen tweemael te verhaelen, soo sal den Leser in desen sich in alles voeghen naer de selve lessen aldaer aengheweesen.

Wy moeten het ryp zaet uyt de beste vruchten verkiesen, de welcke uyt Portugael oft Spanien comen, want sulckx het alderbeste is: ende tot een goet ken-teecken; hoe het sap van de vruchten dunder is, soo veul te beter sal het zaet zijn, behoudelijck dat sy niet duf, rot, noch beschimmelt en zijn. Dit zaet ofte korelen worden in eenen groven doeck stijf afgewreven, ende voorder in schoon water tusschen de handen van alle veselinghen ghesuyvert, waer naer men 't selve op papieren windtdroogh maeckt, sulckx gheschiedt zijnde, wordt het selve in goede aerde ghezaeyt, ghelijck voorschreven is.

Dit zaet comt lichtelijck en overvloedigh boven de aerde, geeft hooghe scheuten, de welcke een ieder naer sijn verkiesinghe can opvoeden.

Maer

Maer den zaeyer mach ten minsten sijn patientie tien jaer oefenen eer hy daer op bloemen sien sal.

Het is ghewisch dat uyt dit zaeyen meestendeel alle die vremde soorten haeren oorspronck becomen hebben, volgens het schrijven van sommighe? Hoe wel dat THEOPHRASTUS schrijft, dat door het zaeyen desse vruchten seer verminderen, daer en boven dat de vruchten herdt en houdt-achtigh worden, ende wrangh en zuer zijn! ten waer in *Ægypten* en *Cecilien*. Andere segghen datter uyt het zaet weynighe voorts-comen, ende seer traegh in't groeyen aennemen, en even wel onbequame vruchten zijn, die noch geur noch smaeck en hebben, maer rouw en wildt zijn. Ten waer dat sy door inten oft oculeren tot een beter natuer ghebrocht worden. Den meermael ghenoemden Heere DE NOBELAER heeft noch op heden boomen van hem uyt zaet ghewonnen, die jaerelijckx vruchten voort-brenghen, maer van welcke hoedanigheydt ofte natuere is my onbekent.

Noch worden dese van tackxkens vermeerdert, eenighe af-ghesneden met een stuckxken twee jaerigh hout aenlatende ende de selve in de aerde in eenen pot ghesteken, vast ghesloten zijnde, de selve in de schaduwe uyt de sonne gestelt, matigh vochtigh houdende, sy aerden dickmael seer wel, hier toe is den bequaemsten tydt, als wanneer men siet dat de boomen ghenegen zijn om te schieten, ende het hout vol sap is.

In den jaere 1664. hebbe ontrent twintigh kleyne uytspruytsels, een schrijf-pen dick, aen den wortel der boomen, met eenighe wortelkens af-ghenomen, ende dry te samen in een pot gheplandt, ende als sy eenen kleynen vingher dick waeren, ieder in een besondere pot gheselt. Op het achtste jaer, dat was in den jaere 1672. warender noch dertien behouden, van de welcke datter seven (voor de eerste mael) hebben bloemen ghegheven, maer vertoonden haer al te samen de middel soort met de dobbel bloeme. Ende op het tiende jaer vertoonden de andere haere bloemen, waer onder eenighe met de kleynste dobbele bloem waren, ende maer eenen met de groot Italiaense bloem. Nochtans volghens mijne aenteeckeningh, soo waeren sy al te saemen van de groote Italiaense boomen voorts ghecomen. Soo dat hier uyt blyckt dat onder dese uytscheuten, oock veranderingh ende besonderlijck verminderingh gheschiedt.

De eenighe reden dat de *Granaten* by ons in Nederlandt gheacht worden, en is om haere vruchten niet; maer om haere schoone dobbele bloemen, ende hoe de selve bloemen grooter van stuck en dobbel zijn, in soo veul te meerder waerde en achtinghe dat sy ghehouden worden. Soo

i'st

is't nu mijn ondervindinghe om soodanighe te becomen, ende in gheen perijckel van verminderingh ofte slechter te krijghen, dat men de tacken van de groote boomen sal affuyghen, waer door men voorseeckert is, dat gy van den selven aerdt en van een onveranderde natuer sult hebben, boven dien dat dese afghesoghen tacken op het tweede oft derde jaer bloemen vertoonen. Hier dient wel bemerckt, dat men dese nieuwe verplante suyghelinghen den selven jaere gheene bloemen sal laeten voorts-brenghen, maer 'tselve beletten door het aftrecken der knoppen, uyt reden dat dese teere wortelkens niet krachtigh ghenoegh en zijn, ende daerom de selve eerste eenen stercken wortel laten schieten, het gene sy in corten tydt connen doen, waer door sy te krachtigher en grooter bloemen comen te voeden.

Het is seecker datter onder dese *Granaeten* verscheyde van natuer zijn, op soodanighe maniere ghelijck het veul tydts onder de gemeyne fruytboomen ghebeurt: waer van sommighe alle jaeren vol vruchten zijn, andere in teghendeel, het een jaer veul, en het ander jaer niet oft heel luttel. Van ghelijcken soo is't met de Granaet-boomen, onder de welcke sommighe bevonden worden, die seer stuer en straf zijn, ende weynige bloemen vertoonen, en sommige jaeren niet een bloem noch knop en laten sien. De selve hebben oock wel eens een saisoen dat sy overvloedigh vol zijn. Noch hebbe dickmael bevonden datter ghelijck een seecker natuere onder sommighe *Granaten* is, de welcke over ander jaer haer meeste bloemen voorts-brenghen: waer van den eyghenaer vertwijfelt staet eñ geene oorsaeck bekent en is. Daer comen dagelijckx klachten te voorschijn: als wanneer sommighe zijn segghende; als ick desen oft dien boom ghekocht heb was den selven soo vol bloemen als't moghelijck was, ende hy is alle jaeren vermindert. Met meer andere klachten. Maer sulckx can gheschieden door fout van regeringhe, door ghebreck van voeytsel van aerde en mest, dorst lyden oft anderssins. Andere klaghen dat sy die oft dese boomen soo veul jaeren gheoefent hebben, ende voor haeren arebeydt noyt een bloem ghesien. Soodanighe boomen zijn van quade natuer ende sullen selden verbeteren. Maer de ghene die eens bloemen ghehadt heeft, can men wederom seer wel doen draeghen. Ghelijck in het sesde Capittel gheleert wordt.

HET VII. CAPITTEL.

Hoedanigh mest en aerde dat de Granaet-boomen alhier tot welstandt zijn verſoeckende.

A. MUNT. 1. boeck c. 3

WY bevinden veule beſondere manieren, die gheploghen worden in deſe handelinghe aengaende het menghelen van meſt en aerde, doch mijn ghevoelen is, dat ſulckx meer concepten en ſpiculatien zijn, als wel door kenniſſe ofte ondervindingh. Al is't nochtans ſeecker dat de aenwijſinghe van den Heere MUNTINGH door langhe ondervindinghe aen te nemen is, want dat ſulckx is volghens den eyſch van het ſtuer climaet van Vrieſlendt, alwaer hy ſchrijft, dat men nemen ſoude dry deelen goede aerde, dry deelen oude koe-meſt, twee deelen paerde-meſt, twee deelen zandt, een deel een-jaerigh ſchapen-meſt alles te ſamen ondermenght.

Sommighe Lief-hebbers ghebruycken goede vette aerde vier ſchuppen, een ſchup hinne-meſt, twee ſchuppen verſch peirde-meſt. Eenighe menghen te ſamen dry deelen aerde, een deel verckens-meſt. Andere ſegghen een deel verſch ſchapen-meſt en dry deelen aerde. Ofte twee deelen aerde en twee deelen grof een-jaerigh peirde-meſt. Noch zijnder die ſegghen van dry deelen aerde, een deel zant, en een deel peirde-meſt 't ſy droogh oft verſch ende een deel droogh onghewreven hinne-meſt Noch is my bekent, dat ſommige menſchen-meſt met weynigh aerde menghen, daer van een ſpanne dick in den grondt van den tob oft pot gheleydt, en ſtellen daer den wottel op, ende voorder rondtom met eens ſoo veul aerde als ghevreven peirde-meſt van een jaer oudt ghemenght, opghevult, waer van ick gheſien hebbe dat de boomen ſeer veule bloemen voorts-brochten. Van deſe menichvuldighe verkieſingen en is gheen vonnis te gheven, ende alles te proeven, en is oock niet geraden, want ſulckx behoordt door een lanck-durigh goet gevolgh voorſeecker ghehouden te worden. Want door het eene meſten ſoo ghebeurt dat de boomen ſomwyl een jaer, twee, oft dry ſeer wel bloemē woorts brenghen, ende naer dien tydt ſoo vergaen de boomen al oft ſy alles ſeffens hadden uytghejaeght, dat de ſelve in vier jaer daer naer niet eenen knop vertoonen, jae dat meer is, dat ſy niet alleen bladeren voorts-brenghen, maer dat de ſelve oock jaerelijckx vervolghens kleynder bladeren te voorſchijn brenghen, het welck een vaſt teecken is dat deſe boomen

met

met te grooten kracht van mest als verschouwt oft verdort zijn. Soo datter veule menschen een onseeckere coopmanschap doen, de gene op merten oft elders, *Granaet-boomen* coopen, de ghene gheen knoppen en vertoonen, ende besonderlijck als dese coopers sonder dese kennisse zijn, van de reden haerder onvruchtbaerheydt.

Om ons leeringh hier met reden vast te stellen, soo dient voor al bemerckt dat dese *Granaet-boomen* eenen overvloedigen houtachtigen wortel maecken, die seer dicht en draeyich in malcanderen klist. Waer door hy veul verteirt, ende dien volghens oock veul noodigh heeft. Uyt dese oorsaecke heeft my goet ghedocht dat dese boomen eenigh taey mest behoefden, van het ghene sy langh gheniet conden hebben, als oock sijne wermte medebrenghende. Soo dan, naer dat ick verscheyde preuven ghedaen hadde, soo heb my ten lesten tot dit naervolghende begheven. Voor eerst soo is mijn aerde ghemenght met twee-jaerigh ghesift peirde-mest van elckx even veul, van gelijcke deelen schapen-mest en duyven-mest, droogh zijnde tusschen de handen kleyn ghebroken, maer niet ghesift, want het sijn stof is hier toe niet dienstigh. Tot dry schuppen van de eerste aerde, neme een schup van dit mest ende een schup wit zant, alles te samen wel doormengelt. Maer voor al soo doet een weynigh aerde in den bodem, ende daer wat heel duyven en schapen-mest over, en als dan van de volcomen menghelinghe voorder opghevult. Hier mede hebbe my veule jaren wel bevonden, ende dese boomen sonder hinder oft schade wel gheregeert. Ick en ben tot gheene boomen, als tot dese soodanighe menghelinghe van verscheyde deelen ghewoon te bereyden.

Joan. B. Portaville verhaelt dat de *Granaet-boomen* seer geiren en weldrigh groeyen in vette zandt-achtighe aerde, ghelijck die aerde in *Afriken* is. Van gelijcken in steen oft gruysachtige plaetsen, maer vochtigh, alwaer sy de grootste vruchten voorts-brengen; doch sonder smaeck ofte heel zuer, eñ die appels en connen haer niet langh goet behouden. J.B. Port. *lib.* 5 *c.* 31.

De Ouderlingen, de welcke besonderlijck, ex professo, van de *Agricultura* oft landt-winninghe ghescreven hebben, die spreecken veul van het Esels mest en Verckens-mest; maer aldermeest van oudt koe-mest, soo om onder de aerde te menghen, als onder het water om mede te gieten: maer ghemerckt dat hunnen gront en aerde steen oft zandrachtigh is, soo was sulckx aldaer dienstigh, maer hier niet, daer en boven soo staen dese boomen aldaer in de volle locht en aerde, ende alhier in potten oft kuypen.

In den jaere 1671. soo hebbe mijne *Granaten* met Duyven-mest in't water

water den heelen somer begoten, maer en heb daer gheen voordeel uyt becomen.

HET VIII. CAPITTEL.

Den tijdt en maniere van het planten en verplanten der Granaet-boomen.

DEn gewoonelijcken tydt van planten is met het afgaen van de maen van Meirt, ofte oock in Februari, de boomen als dan uyt de kuypen ghenomen zijnde, soo klopt men alle de aerde uyt den wortel, soo veul als men can; want alsoo sy heel droogh uyt de kelders comen (gelijck hier naer te verstaen is uyt de regeringhe des winters) soo valt de aerde lichtelijck af, waer door oock de quade, doode en rotte wortelen te beter ondeckt worden ende afghesneden. Wat aengaet de andere gesonde wortelen, die moghen als dan van onder, en rondt om wel ruym afghesneden worden met een scherp mes. Dit ghedaen zijnde soo worden sy in de voor-beschreven aerde gheplant ende met de vingheren en handen styfaenghevult en ghesloten. Den derden daghe een weynigh bewatert. Ende als dan neirstigh behoeden voor schudden oft waeyen, op dat sy niet los en worden. En naer dat den vorst ophoudt, in den open hof ghebrocht, ende eenen tydt met weynigh water onderhoudende.

Bemerckt dat de ondervindinghe ons gheleert heeft, dat dese boomen niet te ruym en willen staen, en dat de tobben en potten niet te wydt en diep en zijn. Dese boomen willen hier te lande besloten zijn, ofte sy gheven soo veul wortelen, dat haer bloemen weynigh zijn, en dit wort bespeurt aen de boomen, de ghene jaerelijckx van sommigh in den vollen hof gheplant worden, ende teghen den winter wederom in manden oft tobben binnens huys ghebrocht, Sulckx ghescheidt tot groot naedeel der boomen. Want dese boomē hebbē als dan haren wortel wydt en breedt van haer gheschoten, waer in sy meer tocht en kracht ghedaen hebben, als in bloemen te gheven, want sy schieten als dan oock overvloedigh loof en tacken; maer als sy mochten oft konden in den hof blijven, als dan gheschiedt alles vervolghens naer den eysch van de natuer? maer de wyle wy kleyne kroonen verfoecken, soo moet den wortel volghens sijne natuer gheregeert worden.

Als dese boomen nu uytghegraven worden, soo lijden dese wortelen groote schade door het afsteecken en quetsen van de schup, welcke gheplette ofte ghequetste wortelen met gheen mes ghesuyvert zijnde ofte afghesneden, soo staen de selve in den winter en beschimmelen, in-eten,

sticken

sticken en rotten, tot groot nadeel en verderf. Ten anderen soo en connen die boomen noyt in een goedt ghevolgh comen, aengheſien de ſelve noyt en rnſten, maer hier door een jaerelijckx verplanten moeten uytſtaen.

Om nu te handelen van het verplanten deſer boomen, de welcke geduricgh in potten oft tobben ſtaen, ſulckx moet gheſchieden op het vierde ofte ten uyterſten op het vijfde jaer, maer men magh niet langher vertoeven, want binnen dien tydt zijn alle kuypen ſoo vol wortelen gegroeyt, dat de boomen gheen voeytſel van de aerde meer genieten connen. Daerom ſoo ſalmen hier in handelen ghelijck in het Capittel van het planten der *Oranien* gheleert is.

Sommighe perſoonen planten, ofte om beter te ſegghen, graven de boomen, met de potten in de aerde, uyt ſeecker luyigheydt van hun ſoo veul minder water te moeten geven, ofte om dat de potten te kleyn zijn, waer door ſy niet ghenoeghſaem behouden connen om te connen leven. Soodanighe maniere connen de boomen voor een jaer wel lijden, maer ſulckx jaerelijckx doende is de boomen niet alleen ſeer ſchadelijck; maer haer verderf en onderganck, om dies wille dat de wortelen hier door ſeer verkouwen ofte als verkilt worden. want voor eerſt ſoo en connen ſy de wermte der ſonne niet ontfanghen, ende ten anderen de wermte die de aerde ontfanght ende aen de boomen mede-deelt, wordt oock door deſen ſteen van de potten belet. Soo dat ſy hier door ſomwyl ſoo bedorven worden, dat ſy qualijck tot haeren eerſten ſtaet(in bloemen te gheven) te brenghen zijn. Ende met ſoodanighe boomen worden veule perſoonen bedroghen. Soo dat niet alleen aen den kooper; maer oock ſomwyl aen den verkooper de reden van de onvruchtbaerheydt onbekent is.

De oude Griecken ſchrijven dat de *Granaet-boomen* ſeer geiren by de *Myrtus boomen* groeyen, ende ſoo wanneer de wortelen malcanderen in de aerde gheraecken, dat ſy als dan beter aert, natuer en vruchten voorts-brenghen. Ende in teghendeel dat ſy eenen grooten vyandt van de *Olyf-boomen* zijn, ende daer ontrent niet en willen ſtaen, ofte men can dit haeſt ghewaer worden.

HET IX. CAPITTEL.

Hoe men de Granaet-boomen sal scheiren, besnoeyen, en voorts setten door affuyghen.

HEt affuyghen der *Granaet-boomen* gheschiedt op de selve manier, gelijck aen het sesde Capittel van de *Orani-boomen* te lesen is. Behoudelijck dat oock aen dese noch een lichter maniere can gheploghen worden, te weten met een mande met een slippe oft openinghe, op de maniere van de wijngaert-manden, de selve aen de boomen vast ghestelt zijnde, de tacken inghesneden ghelijck sulckx vereyst; maer geen eenjaerigh hout daer toe te versoecken. Dese mande met aerde ghevult, ende wel vochtigh ghehouden zijnde, sullen in een jaer groote wortelen schieten, soo dat sy bequaem zijn om in den Meirt af te snijden ende ieder in het besonder te verplanten.

De tweede maniere van dit affuyghen, gheschiedt met minder moeyte en oncost, De tacken inghesneden zijnde, soo graeft een grebbe in een bedde van den hof, ende leght den boom met sijnen pot oft tobbe te langhs in dese grebbe, en deckt alles wel met aerde, somwyl begietende, soo sullen alle dese tacken bequaem zijn om in September af te snyden en te verplanten; hoe wel dat de eerste maniere beter is. Uyt reden dat de boomen in haer loof staende niet ghestoort en moeten worden, want sy connen tot in den Meirt vertoeven eer men die verplanten moet, en boven dien, soo ghenieten sy volcomentlijck den tweeden groey en scheut der wortelen van dē Herst, waer door sy veul stercker zijn. Dit inleggen moet in den Meirt geschieden eer sy loof hebben.

Wy moeten neirstigh besorghen dat dese boomen van alle haer doodt hout ghesuyvert zijn, alsoo sy daer aen seer onderworpen zijn, Bemerckt dat wy in Nederlandt seer gheneghen zijn, oock een sinnelijcke verkiesinghe hebbe, dat wy dese boomen recht van stam versoecken, rondt en dicht van kroon, Maer niet teghen staende: soo moet een goet kender met my belyden, dat de ydele en slodderighe, die by naer gheenen stam en hebben, maer ghelijck een heester opschieten, die daer door meer bequaem zijn om een heg oft haghe te maecken? Dat soodanighe boomen de overvloedighste bloemen voorts-brenghen: waer over sommighe persoonen haer verwonderen, segghende? hoe is't moghelijck dat soo ongheschickte slodderaers, soo menighte schoone bloemen te

voor

voorschijn brenghen, ende die, oft dese schoone stammen en kroonen soo weynigh en kleyn &c. Maer voorwaer sulckx en is gheen wonder! aengesien dat dit geslacht van boomen soodanigh van de natuer is. Want MATTHIOLUS. DALESCHAMPIUS. DODONEUS met alle de ander segghen eenpaerelijck, dat de *Granaet-boomen* gheen boomen behoorden ghenoemt te worden, om dies wille dat de selve van de natuere haer niet anders als een heghachtigh en heesterachtigh ghewasch is, de welcke open ghespreydt worden, als de Wijngaerden in Brabandt, die als dan de meeste en beste vruchten voortr-brenghen. Oock in Italien maecken sy hier van prieelen en figueren van hof-wercken; het ghene sy leyen en binden, ende op sijnen behoorlijcken tydt scheiren naer de gheselde forme, even eens gelijck wy in Brabant de Cornoelien ofte Herselteiren regeren? En is hier uyt niet claerelijck te besluyten, dat wy dese planten haer natuere doen verwisselen, in haer te bedwinghen om de selve tot soo schoone boomen te brenghen, waer uyt mijne naer-beschreven leeringe van te snoeyen moet aenghenomen worden, dat is dat men onse boomen van buyten in haer ronde sal behouden: maer van haer overvloedighe binnen-tacken ydelen en uytsnyden, waer door dese boomen meerder bloemen voorts-brenghen, uyt reden, dat de sonne daer veul beter binnen schijnen can, ende oock soo veul hout niet te voeden hebben, waer door sy te meerder bloemen voorts-brenghen connen.

Wat nu aengaet het scheiren der jonghe boomen, sulckx heeft alhier sijnen oorspronck ghenomen uyt het Landtschap van *Granaden*, alwaer dit ghewasch ghelijck de haghen ghescboren worden; maer niet in den tydt als sy in haer bladeren staen, ende rechts te voren eer sy haer knoppen becomen? Maer in den Meirt eer sy botten ofte begin van bladeren vertoonen, dat is soo sy uyt den kelder in de locht gestelt zijn: ofte naer October als het loof ghereesen is. Ende dit en geschiedt met geen haeghscheir, maer met een scherp mes. Bemerckt dat de selve scheuten, die in het eerste uytschieten, gheven in Augusto de meeste bloemen. Sommighe snyden de boomen tweemael in eenen somer, het ghene voorwaer sonder kennisse gheschiedt, want een mael (volghens mijn leering) is wel ende loorelijck, maer andermael is hun verderf.

HET

HET X. CAPITTEL.

Dat de vruchten veranderen door Oculeren en Inten, Ende op hoedanighe maniere 't selve noch gheschiedt.

TOt noch toe soo is dit Inten en Oculeren der *Granaet-boomen* buyten mijn ghebruyck en ondervindingh, daerom en is onse beschrijvinghe in desen niet anders, als van het aenwijsen der vermaerde schrijvers.

JOANNES BAP PORTAVILLE, FLORENTINUS. Ende meer andere seghen datter gheen schoonder noch beter vruchten van *Granaten* voortscomen, als de ghene die op den *Myrtus boom* gheoculeert zijn. DIOPHANES, ghetuyght dat den *Granaet-boom* gheoculeert zijnde op den *Wilgenboom*, sal *Peiren* voorts-brenghen. DODONEUS schrijft soo wanneer dat men den *Granaet boom* op den *Myrtus-boom* niet en griffijt, soo sullen de bladeren wat swart ende onaenghenaem van geur zijn. Men griffit ghemeynelijck *Granaet* op *Granaet*. Andere Inten se op *Citroen-boomen*, oock op *Wilghe-boomen* en *Moerbesi-boomen*, maer het en is soo bequaem niet.

Een ieder heeft hier in sijn besonder ghevoelen en verkiesinghe: als COLUMELLA. PALLADIUS. MIZALDUS. den eenen spreeckt van den *Granaet* te Inten op *Que-appels*. Den anderen op *Orani-boomen*. Sommighe seghen op *Kriecken*. Andere verworpen de *Kriecken*? Maer hier moet bemerckt worden, dat sy al samen uyt hunne reden te kennen geven, van dit Inten en Oculeren, dat dit niet anders en behoorde te geschieden als aen de *tamme Granaet-boomen*, de welcke vruchten draeghen. Want die Auteuren en hebben gheen opsicht op de bloemen, maer op de vruchten ghehadt.

PLINIUS schrijft, dat de *Granaet-boomen* haer met alle soorten van boomen, door Inten en Oculeren laten vereenigen. Noch voegen sy hier by, dat dit Inten en Oculeren in het voor-jaer geschieden moet, want sy noemen hier toe den tydt van dry maenden, Februari, Meert, en April het welcke in Brabandt soo vroegh niet en can geschieden, alsoo de *Granaten* als dan by ons noch gheen loof en hebben, ten waer om te Inten, want daer gheen loof toe versocht en wordt. Ende om te oculeren moeten wy bot oft bladeren hebben.

JOANNES BAUHINUS verhaelt uyt PETRUS BELLONIUS. dat den selven aenwijst een maniere om groote bloemen te verkryghen: alwaer hy is segghende, soo wanneer dat men verscheyde keeren *Granaet* op *Gra-*

naet

naet Oculeert oft Int, hier door sult ghy onghemeyne groote becomen. Andere schrijven van *Oranien* op *Granaten* te Oculeren, oock van verscheyde *Roosen* op *Granaten*. Ende al noch *Persen* en *Pruymen* op *Granaten* gheint oft gheoculeert zijnde brenghen de alder-aengenaemste vruchten voorts. Maer dit heeft in ons Nederlandts climaet een ander bedencken noodigh, ten aensien dat de *Granaet-stammen* onse koude winters niet lijden willen, sonder peryckel van haeren onderganck. Soo is sulckx hier onnoodigh aen te vanghen; ten waer dat men de selve sorghe en moeyte de *Roosen* wilde aennemen, die wy met de *Granaten* selfs in den winter pleghen moeten.

De menighvuldige seldsaemheden, de welcke in de oefeninge met dese *Granaet-boomen* uytgevoert wordē (volgens de aenwijsingen van J. Bauhinus. J. a Stapel. en Cæser Schaliger in *Theophrastum Eregium*. Het ghene sy uyt andere oude Schrijvers aenwijsen) zijn soodanigh en verscheyden, dat de selve wel soo veul bladeren vollen souden als dit heel tweede boeck van de *Granaten* behelsende is.

Carel Stevin *in sijne Landt-winninghe*, leert ons een maniere om groote *Granaet-bloemen* te winnen, te weten dat men den struyck bestrycken sal met *Porceleyn kruydt* en *Springh-kruydt* te samen ghestooten: Maer Bauhinus seght met *Tithymallus* dat is *Kleyn wolfs melck* te bestrycken. Noch schrijft Stevin dat de *Granaet-appels* seer groot sullen worden, is't dat men de boomen begiet met water en houdt-asschen samen ghemenght; soo wanneer dat dese looghe ghebruyckt wierde uyt reden van een bybrenghende scherpigheydt ofte saliviteydt, soo is de asschen van het strooy van de platte boomen noch veul beter, alsoo dese asschen vol scherper en volatielder sout is, het ghene ick beproeft hebbe met verscheyde goede effecten, in sommighe zaden ghezaeyt zijnde: ende daer mede dese aerde begoten, waer door het veul eerder en stercker te voorschijn comt. Wy souden hier wel meerder van den *Tartarum* verhalen, maer die de const der Chimie niet bewust is soude 'tselve niet begrijpen, ende wy souden te wydt buyten onse *Granaet-boomen* afdwalen.

Noch segghen sommighe, dat den *Suren Granaet-appel* suet sal worden, is't dat men den wortel rondt om bedecke met verckens-mest, ende met urine van menschen ghedurigh begiete. Immers ick ben van gevoelen dat de meeste helft van alle die verscheyde aenwijsinghen, meer uyt spiculatie, als door ondervindingh aen den dagh gebrocht zijn. Want daer zijnder die soo ongerijmt zijn, al oft sy uyt den Almenach geschreven waeren. Uyt die en ander reden en hebbe hier niet meerder derren byvoegen, want veule van de selve en zijn oock in ons climaet niet uyt

te voeren, nochte oock te beginnen.

Het Inten en Oculeren in desen, en is niet verscheyden van de maniere der *Orani-boomen*.

HET XI. CAPITTEL.

De kennisse van het begieten der Granaet boomen, met haere Oefeninghe. Soo in den Winter als in den somer.

VOor soo veul als nu belanght de noodighste middel van het begieté der *Granaet boomen*, soo is een ieder bekent dat de selve boomen ghemeynelijck dronckaerts ghenoemt worden, en sy en klaeghen nooyt van te veul water, alsoo sy altydt even graegh en gulsigh zijn; wel te weten als het water haer ontloopen can, ende niet by en blijft, ghelijck hier naer sal betoont worden.

Hier is noodigh vermaendt?hoe verscheyden dat sommighe dese boomen handelen, weghens de maniere van't bewateren, ende besonderlijck die onder het water verscheyde mest menghelen. Waer van eenighe, onder het water verckens-mest doen, andere koe-mest, Schapen-mest, peirde-mest, hinnen-mest, ofte duyven-mest. Het duyven-mest ende hinnen-mest hebbe beproeft, maer met gheen beter uytcomst, als met suyver water, ghelijck ick aen het dertiende Capittel van het begieten der *Orani-boomen* gheseydt hebbe.

Ick hebbe desen teghenwoordighen jaere 1681. soo groote menighten van bloemen ghehadt, op alle mijne verscheyde soorten van *Granaet-boomen*, dat soo wel de vremde uytlandtsche vermaerde Lief-hebbers, als die van onse Stadt hun allen verwondert hebben, met een ghemeyne ghetuyghenisse, van sulckx nooyt oft selden ghesien te hebben. Nochtans soo en zijn dese mijne niet anders, als met suyver born-put-water begoten gheweest, het ghene altydt vier-en-twintigh uren te voren in de tonnen gheput was.

Voor al moet wel besorght zijn dat de tobben en potten daer dese boomen instaen niet verstopt en zijn, maer door haere water-gaten het selve wel loopen, want als dese boomen te nat zijn ende ghelijck in het slyck staen, dan sullen haest de knoppen afvallen ende geile bladeren becomen, die de knoppen haest volghen sullen. Dit wel voorsien zijnde: soo moeten dese boomen naer advenant hunne grootte van den stam en wortel, daghelijckx eenen eemer ofte onderhalven water ghenieten,

oock

oock meer oft minder naer de ghesteltenisse van den tydt, het sy dat het heel heete daghen zijn, ofte bruyn weder is.

Eenighe zijn van ghevoelen dat men de *Granaten* nooyt te veul water can gheven, ende stellen daerom den pot in een ghedurigh ondervat met water, het welcke ick eens ghesien hebbende met voorseggenghe (aen dien blinden Oefenaer) dat eer dry daghen dien boom alle sijne bloemen en bladeren sonden laten rijsen, het ghene aen den selven noch eerder gheschiede. Want al is't dat dese boomen veul water versoecken; soo nochtans als wanneer sy heden bewatert zijn, ende dat het den anderen dagh smorghens somber weder is; ende besonderlijck noch meerder als't ghereighent heeft, als dan en behoeven sy gheen water, uyt reden dat de sonne gheene vochtigheydt en heeft uytghetrocken, ende den wortel voeytsel ghenoegh behouden heeft. Want sy connen seer lichtelijck door te veul bewateren bedorven worden, het welck de ondervindinge my betuyghen doet.

Den bequaemsten tydt van't begieten is savonts naer der sonnen onderganck, velghens de alghemeyn ghewoonte, maer met gheen koudt versch gheput water.

In het leste van den Meirt comen dese boomen uyt de winter-plaetsen oft kelders, en worden met weynigh water begoten, ende met versch weder inde locht ghestelt, ende de sonne-straelen en zijn haer nooyt te veel noch te heet. In den Mey worden een weynigh meer begoten, ende in het leste van den Mey moeten sy wel beschoncken worden. Maer de *vroeghe soort* behoeven van den eersten meerder water. De beste plaetse van den hof behoort haer toe, stellende de tobben op blocken oft steenen, voor het schimmel en rotten.

In het beginsel van September beginnen de bladeren blosender, purper ende alenghskens rooder te worden, ende ontrent Bamis heel geil: waer naer sy in dry oft vier daghen rijsen. Ende allen haer loof verlaten hebbende, soo behouden sy nochtans dickmael haere laetste knoppen en bloemen. Dan de vroeghe soort laet aldereerst haer loof vallen.

Oefeninghe des winters.

DEse boomen hebben in den winter weynigh sotghe noodigh, sy zijn herdt tegen de koude en connen wel een kleyn vorstien uytstaen. Tot blyck van desen, soo is my in den jaere 1671. een onbedachte preuve voorghecomen: door eenighe jonghe scheuten (een schrijfpennedick) die ick in den hof in een bedde gheplant hadde, die door

verghetentheydt niet uyt ghenomen waeren, soo dat sy den open hof voor haeren kelder ghenoten hadden, waer van niet een gestorven was. Ende op ander jaeren, van de selve grootte in potten staende binnens huys, alwaer sy als steenen bevrosen waren: ende nochtans hier door gheen hinder en leden; hoe wel dat ick naer dese exempelen niemandt en rade sich te voeghen, soo dat dit maer een aenwijsinghe van haer natuere is, het ghene somwyl oock wel qualijck soude connen uytvallen.

Even wel dunckt my dat hier uyt eenighsins (alhier in Brabandt) soude te onderstoecken zijn om de preuve te nemen van eenighe groote *Granaet-boomen* in een werme plaetse in den vollen hof te planten (gelijck wy hier voor noch verhaelt hebben) ende de selve met strooy te bewinden voor den vorst, ghelijck wy de *Vijghe boomen* verforghen. Alsoo ick vastelijck meyne dat sy herder teghen de koude connen als de *Vijghen*, uyt oorsaecke dat de *Granaten* van een dichter en vaster houdt zijn als de *Vijghen*, nochte sy en hebben oock soo saechten merch niet.

Bemerckt, dat de boomen, de welcke hun loof behouden, ende eenighsins herdt van natuer zijn, de selve niet wel met strooy bewonden willen zijn: ten sy dat hun loof styf en herdt van stof is. (gelijck wy ven den *Bacchelaer* gheseydt hebben) maer *Roosemaryen* oft die van soodanighe stof, sullen ghemeynelijck sticken en schimmelen. Het ghene eenighe in Vranckerijck hebben beproeft aen *Orani-boomen*, de welcke al te samen vergaen zijn.

Den heelen winter-tydt en genieten de *Granaet-boomen* by my niet een drup water, dan sy staen altydt in den kelder, ende dat sy in een stove stonden, als dan soude haer tweemael des winters bewateren, door dien dat de kaghels te scherp uytdrooghende zijn. Met dese regeringhe hebbe my veule jaeren wel bevonden: nochtans en stel dit voor gheen wet, een ieder behoudt sijne goede ghewoonte.

HET XII. CAPITTEL.

Vyt welcke oorsaecke dat de bladeren, knoppen en bloemen af vallen, met meer andere onghevallen die de Granaten overcomen.

NAer dat wy alle sorgh en moeyt hebben uytghestaen, waer naer wy verhopen het schoon bloeysel, voor den loon van onsen arebeyt

waer

waer om wy daghelijckx met alle vlyt en iever de boomen besoecken, bly zijnde als haer de knoppen vertoonen gheboren te zijn. Ende noch meerder als men tot het opengaen der bloemen de uytcomst sien: 't selve dagelijckx verwachtende, en in tegendeel soo bevinden wy somwyl een traegheydt ofte subite stilstandt in het groeyen, soo datter geen bevoorderingh en is tot het open gaen, daer en boven soo worden de bladeren vael, ende de kleyne knoppen vallen af. Als dan soo is't tydt van te sien naer de potten en tobben oft sy haer water wel aflaten, Ende de selve van de vochtigheydt te speinen, en het water te onthouden, het welcke de eenighe behulp-middel voor dese sieckte is. Nochtans soo hebbe den onweten oock hier van hooren spreecken, seggende, dese boomen en zijn niet wel: ende nochtans het en is van gheenen dorst, want sy moeten altydt nat zijn. Hier mede zijn de vrinden wel gerust, sonder dat sy weten, dat te veul water en nattigheydt de oorsaecke van dese sieckte is. Want naer dese voor-teeckenen, zijn die boomen in twee oft dry daghen alle de bladeren en knoppen quyt, sonder dat sy voorder kennisse oft ghedachten hebben. Dit gheschiedt oock dickmael aen de ghene die hunne hoven buyten hun huys hebben, als wanneer door beletsel (in eenighe daghen) de selve niet besocht en zijn, ende den knaep oft maerte (soo onwetende zijnde als de voorgaende) dese boomen noch ghedurigh water gheven. Al noch gheschiedt hier door een ander naerdeel, dat dese maerten en knapen dese boomen somwyl eenighe daghen versuymen water te gheven, ende als dan den meesters comste vreesende, gheven haer te veul water seffens, waer door de natuere der boomen bedorven wordt.

Een ander oorsaecke is door drooghte, en by ghebreck van vochtigheydt dat dese boomen 't selve ongheval van geile bladeren overcomt: want sulckx is te gheneesen met haer te bevochtighen en den dorst te laven, maer niet in groote quantiteyt seffens, dan weynigh ende dat drymael op eenen dagh, want alles moet met eenen matighen reghel gheschieden. En siende dat dese boomen weder in den vorigen staet comen, soo moeten sy met een goede order onderhouden worden.

De derde oorsaecke dat de selve sieckte de boomen overcomt, is als wanneer 't selve gheschiedt door dicken nevel ofte dampighen mist, en besonderlijck alsser eenigh vremt quaet vier uyt de locht valt, aen het welcke alle boomen onderworpen zijn: waer door dese boomen somwyl noyt te voren eenigh teecken vertoont hebben, maer seffens overvalt: waer door sy in eenen dagh en nacht, jae oock op minder, alle haer loof en bloemen verloren hebben. Tot dese quale en is gheen behulp noch voor-

deel: als door den tydt de uytcomst te verwachten, ende de selve op de ghewoonelijcke maniere te regeren. Want door dit vier worden sy somwyl soo ghetroffen, dat de boomen gheheel doodt en verdorven zijn. Ende soo wanneer dese boomen wederom eenighen scheut oft levens teecken vertoonen, soo moeten sy aenstondts van alle hunne doode tacken ontlast worden.

Noch heeft ons de ondervindinghe een ander ongeval ontdeckt, want het gheschiedt dat de bloemen schoon open zijn, en dat de selve swart worden, ende oock de knoppen mede afvallen. Sulckx en can niet anders voorts comen als door overvloedighen reighen die langhdurigh is, het sy dry vier ofte meer daghen vervolghens: sonder eenighe wermte ofte sonneschijn. Ende in sulcken geval moeten de boomen uyt de locht gestelt, ofte bedeckt worden voor het boven-water, waer door sy wederom becomen, maer de selve als dan van vochtigheydt speinende: weder in de locht en sonne brenghen.

Dese boomen zijn oock onderworpen aen de boom-luysen, waer toe dat al de selve middelen en reden moeten aenghenomen worden, de welcke aen het achtiende Capittel van het vierde Deel van dese en andere qualen te lesen zijn. Andere segghen als dese boomen met eenighe beesten, als mieren, luysen &c. ghequollen worden, dat men als dan de stammen der boomen met Esels pis en Verckens mest bestrycken soude, van het welcke ick gheene ondervindingh en hebbe, daerom sal sich hier toe een ieder voeghen tot het Capittel van de mieren en luysen aen het vierde Deel. Wat nu voorder aengaet van het treuren en sieckte deser boomen, sulckx wordt te kennen ghegheven, door haer voor-aenghewesen teeckenen, waerom sy somwyl verplant moeten worden, op de maniere ghelijck van de *Orani-boomen* aen het seventiende Capittel te lesen is.

HET XIII. CAPITTEL.

De Natuere, Kracht en Ghebruyck, soo van knoppen, bloemen, vruchten en schellen der Granaten.

TOt besluyt van dit Boeck der *Granaet-boomen*, heeft ons goet ghedocht eenighe besondere krachten en behulp-middelen hier by te voeghen. Niet teghen staende dat wy in Nederlandt uyt onse vruchten gheen profijt ghenieten connen, soo sullen wy even wel) van de andere die

die ons uyt ander landen toegesonden worden) hunne krachten aenwysen. Ende besonderlijck van onse knoppen en bloemen, de welcke wy met duysenden onder de voeten treden.

Den Arabisen Doctor AVICENNA schrijft dat den *Granaet-appel* kout is tot in het uyterstten van den eersten graed, en droogh in den tweeden Sonder nochtans te seggen van welcke soort dat hy dit betnyght. Want soo wel van de oudtste vermaerde Doctoren: ghelijck THEOPHRASTUS MATTHIOLUS, GALENUS &c. Ende oock van de nieuwe als LUDOVICUS NONNIUS. GASPAR HOFMANNUS. SIMON PAULI en andere betuyghen een paralijck datter dry besondere soorten van *Granaet-vruchten* in 't ghebruyck zijn. Te weten den *Sueren*, *Renschen*, ende den *Sueten*, ende dat elcken in't besonder van een meerder oft minder kracht is. Niet teghen staende dat sy even wel alle van een verkoelende ende t'saementreckende kracht zijn. Maer dat den soet sappighen den alder-minsten verkoelende is, want sy zijn oock vochtiger: maer niet soo astringent oft wrangh. Sy verwecken oock winden ende swillinghe in den buyck.

Av. *lib.* 2. *c* 112.

Gal. *de co. med. lib.* 6.

De heel *zuere Granaet-appelen*, de welcke seeckere wrangigheydt besitten, zijn de meest verkoelende, droogh maeckende en samen treckende. Waerom sy de slappe maghen verstercken, ende haere onmatighe hitte verkoelen, want sy verdrijven alle walginghe, stillen het braken, en stoppen den buyck-loop.

De *Renschе oft wijn sappighe Granaet-appelen* zijn de middel-matighe van natuer, van dese, is te ghelooven, dat AVICENNA hier boven ghescreven heeft. Te meer alsoo desen den alder-bequaemsten tot verversinge is, soo aen den siecken als aen den ghesonden; ten sy dat de andere soorten uyt een besondere oorsaecke verkosen worden.

Voorder dient gheweten: hoe dat ieder deel van den *Granaet-appel* van een besondere kracht is, Te weten de schel, het sap en de keirenen, ghelijck uyt het naervolghende blycken sal: hoe ieder deel oock besonder in ghebruyck is.

De buytenste herde schelle heeft een verkoelende, verdrooghende, dick-maeckende oft verstoppende, en sterck treckende kracht. Want de selve in water ghesoden zijnde, en daer mede den mondt ghespoelt verdrijft de onstekinghen, maeckt losse tanden vast daer mede ghegorghelt, is goet voor de Amandelen die onsteecken zijn en ander quaet der keile, ghelijck eenighe beginnende sweiringhe oft dierghelijcke. Ende als hier wat wyn-asijn by is, soo is't seer goet voor't bloeden der tandtvleesch.

GALENUS schrijft, dat den wijn daer dese schellen in ghesoden zijn, seer

seer goet is teghen de kortse, want hy wederstaet alle vervuylinghe ende verrottinghe der maghe, den selven brenght de wormen om, ende stopt den buyck-loop.

Boven dien soo is het droogh poeder der schellen seer goet voor den huygh in de keile, met een lepelken teghen de lelle gheströoyt.

Wat nu aenraeckt de natuere en ghebruyck van het sap der *Granaten*, daer van seght Blverwyck, dat het koudt en droogh is tot in den derden grard. Ende Avicenna beruyght aen de voor aengheweesen plaetse, dat de heele vrucht maer in den eersten en tweeden graed koudt en droogh is.

Dit sap versterckt de maghe ende het herte, ende 't is goet teghen alle inwendighe pestiale rottinghen ende vergif. Het stildt de hitte der galle en bedwinght den vloet, en stopt den rooden loop.

Het sap van de zuere vruchten is wrangher ende meer 't samen treckende als van de andere. Even wel een kruym witte-broodt in dit sap ghewyckt ende te eten ghegheven aen de ghene die duyselinghe, draeyinghe, ofte swymelinghe in den hoofde hebben (het welck sijnen oorsptonck uyt de maghe oft andere deelen des lichaems heeft) is een uytterlijcke goede behulp-middel. Al noch, in het sap van Granaten een gheloedent stael ghebluft, 't selve ghedroncken stopt den rooden loop. Van dit sap is een syroop in de Apoteeck te vinden, die voor de voorschreven qualen seer goet, ende by de Doctoren oock veul in't ghebruyck is.

Het sap gheperst uyt de *Granaet-appelen*, wort vergadert in een tonne: ende als't selve ghewerckt heeft, ende over-gaende ghesuyvert is, wordt als dan in flessen ghedaen, met eenen lepel oft twee olie van Olyven, om sijne kracht te behouden, ende de selve dicht ghestopt. Dit wordt Granaet-wyn ghenoemt: ende dit is altydt een bequaeme remedie in den noodt: tot de selve qualen daer men het sap toe ghebruyckt.

De keirenen ofte zaden van de zuere *Granaten* zijn by naer van de selve kracht als de schorse: Daerom de selve in de Son ofte elders gedrooght ende tot poeder ghestooten, 't selve op de spijse ghestrooyt (het ghene niet on-aenghenaem en is) stopt den loop, en versterckt de maeghe die slap en vochtigh is. 't Selve poeder van de ghedrooghde, oft ghebrande keirenen met honigh ghemenght, en ghestreecken aen de sweiren van den mondt, oft andere schamele leden is seer goedt. Een once van dit poeder met een vierendeel loots sijn wieroock ghemenght, en daghelijckx een vierendeel loots ghenomen is seer goet voor den witten vloet der vrouwen seght Dodoneus.

Het

Het sap van de keirenen uyt-geperst en met honigh gesoden daer mede de roven en sweringhen aen den mondt gestreecken oock aen 't fondament ende andere plaetsen is seer goet oock aen in-etende swe iringhen, afgaende vleesch der naghelen, herde gheswillen, ge breken der neus-gaten *Polÿpus* ghenaemt, oock teghen de pyne der ooren, gheneest oock de loopende wonden en zeeren aen de voeten en beenen.

Het selve sap gheneest oock den ghenen die van den *zee-hues* ghebeten zijn. Sommighe drincken vijf uren te voren, eer de korts aencomt, twee oncen van dit sap, om de korts te doen achter-blijven. Andere drincken dit in de meeste hitte van de korts, om den brandt te verkoelen.

Dod. 6. Deel 28. bo. 3. pag 12. 44. b.

Nu comen wy tot het ghebruyck der knoppen en bloemen. Dodoneus betuyght dat de wilde (dat zijn de dubbele) Granaet-bloemen kout en droogh in den derden graed zijn. Hier uyt blyckt dat dese bloemen en groote knoppen, met het sap van den Appel van een en de selve natuer zijn. Ghelijck hier voren betoont is. Boven dien soo bevinde ick oock by alle de voorschreven Auteuren aengewesen, dat sy de bloemen en knoppen oock tot alle 't selve ghebruycken ghelijck het sap, maer op een ander maniere; want van de binnenste teere bladeren der bloemen maecken sy een conserve met suycker. Waer van sy een half once ofte wat meer seffens ingheven met wat wranghen rooden wyn, oft gestaelt water, het ghene goet is voor den rooden en witten vloet, ende het root melisoen. Dese conserve is goet voor alle buyck-loop, als mede teghen de onsteeckendheydt der lever en milte.

Het poeder van dese bloemen heelt alle wonden, daer op gheströoyt zijnde. Noch seght men dat 't selve poeder vryelijck mach ghebruyckt worden, in de plaetse van den *Bolus Armeni.*

Dese bloemen (het sy droogh oft versch) zijn goet teghen het opworpen der maeghe, teghen den wamborstighen *asma* ghenaemt. Oock den ghenen die niet slapen en connen, sullen van het water drincken daer de bloemen oft knoppen in gesoden zijn: 't selve maeckt oock de losse tanden vast. Van dese bloemen in een pappe ghemenght, ende op de gheschenrtheydt gheleydt, drijft de sinckende ende uythangende dermen te rugghe ende gheneest de selve.

De tamme Granaet-bloemen hebben de selve kracht met de voorgaende wilde. Het water van de bloemen met de schellen ofte knoppen ghedistilleert, ofte 't selve ghepoedert ende het eene ofte het ander inghenomen: gheneest den ouden hoest.

Dioscorides schrijft, dat den ghenen die dry van de kleynste tamme *Granaet-bloemen* in soude nemen, dat den selven binnen een jaer gheen leepe ooghen becomen sal. Het welcke ick voor een groote superstitie soude aenwijsen.

1. Iude. *lib.* 2. *pag* 415. Jsacus Judeus leert, dat men eenighe volwassen Granaet-bloemen, in de sonne eenighe daghen ghedrooght zijnde in een flesse met Olyven-olie doen soude, ende wel ghestopt, en de selve in de heete sonne stralen ghestelt: dat als dan dese olie de selve kracht heeft van het *Oleum Rosatum.*

De *Granaet-bloemen*, met de knoppen, de welcke daghelijckx ter aerden vallen, sullen neirstigh opghenomen worden, ende buyten de sonne in een wermer plaetse in papiren ghedrooght worden: ende als dan in een doose bewaert tot dat den noodt het ghebruyck verheyst. Oft draeght de selve naer de Gast-huysen, alwaer sy dickmael van noode zijn. Dese droogh zijnde ende haer roodt coleur behouden hebbende zijn de beste. Niet teghen staende datter onder dese veul zijn met eenighe swartigheydt, ende sommighe heel swart, waerom sy niet te verworpen zijn, want sulckx gheschiedt door dien dat sy door eenigh water nat gheweest zijn, ofte oock als sy in de son gedrooght worden: ten waere dat sy versticht oft beschimmelt gheweest hadden, als wanneer sy niet bequaem en zijn.

Aenghesien wy alle de deelen van den *Granaet-appel* beschreven hebben; soo is't nu behoorelijck dat wy den *Granaet-appel* oock in't gheheel beschrijven. Ende besonderlijck van den *wijn-sappighen* ofte *Renschen* den welcken veul uyt lackerny en smaeck ghegheten wordt. Onder dese zijn de alder-beste, de welcke licht maer niet bruyn swart van schel zijn, de grootste van stuck, die de grootste zaden in hebben, die vol sap en heel ryp zijn: Maer noch beter zijn de *soete.* Soodanighe zijn goedt voor den ouden hoest, maer men moet de zaden uytspouwen als men 't sap daer uytgheseoghen heeft. De *zuere* beletten dat de quade dampen ten hoofde niet en stijghen, ende sy hebben dien eygendom, dat sy den gesonden mensch den buyck herdt maecken ende den krancken niet. Maer de oude koude menschen en moghense niet eten: ten waer den *wijn-achtighen* ofte den *zueren* met den *soeten* te samen ghemenght: als dan en maecken sy gheenen brandt noch winden in de maeghe. De *zuere* alleen doen seer pissen. Ende de *soete* en doen aen het tandt-vleesch gheen letsel.

Den heelen *Granaet appel* wordt in eenen wel gestopten aerden pot gedaen, ende in den oven ghedrooght: en als dan tot poeder ghestampt: van't welcke een halve dragma, ofte dertigh asen met rooden wyn wordt inghenomen, teghen het roodt melizoen ofte buyck loop.

Iac. Gre. *lib.* 1. *cap.* 6. De tacken van de *Granaet boomen* hebben soodanigen eygendom (seght Grevinus) dat de Serpenten daer van vluchten.

in

In Egypten doen sy de keirenen ofte greynen uyt de Appels in een schotel, daer sy suycker over strooyen, en stellen die op het lest van de maeltydt voor leckerny, het ghene sy met lepels eten, het welcke seer aenghenaem en verversende is. Boven dien soo persse sy het sap, soo wel uyt de *suete* als van de *zueve Granaten*, waer van sy goeden wyn maecken.

Den meer weet-willenden sal sich ghelieven te voeghen tot mijne aengheweesen Schrijvers en Doctoren, alwaer hy veul meer sal beschreven vinden, het ghene ick (om tydt te winnen) heb naerghelaten: alsoo my docht, dat hier meer als ghenoech was om mede te eynden.

EYNDE.

HET DERDE BOECK

In den welcken beſchreven zyn alle de gheſlachten

DER LAURIER-BOOMEN

Met alle hare Mede-ſuſters van verſcheyde ſoorten, ſoo van de tamme, als Wilde Laurieren, oock *Laurus Tinnus, Oleander, Indiaenſen Laurier* met alle andere die den naem van *Laurier* aennemen. Leerende haer Natuere, Ghebruyck en Behulp, haere Oefeninghe des winters en ſomers naer het verſoeck van onſe Nederlandtſe locht.

Beſchreven door

FRANCISCUS VAN STERBEECK Prieſter.

Inley-

Inleydinghe tot de kenniſſe van den oprechten Laurier: met den oorſpronck van haere aenmerckelijcke eer-titels ende ponck cieraden der oude Griecken, Romeynen, ende ghevolgh van deſen tijdt.

Niet teghenſtaende dat mijne geboordt, ſtadt Antwerpen den eerſten ſtapel der *Laurier-boomen* van Nederlandt is, ende dat de Oefeninghe oock by de kinderen (ſoo het ſchijnt) van natuer alhier verſtaen wordt? Soo ben nochtans van ghevoelen, dat oock de befaemſte Oefenaers alhier ſullen de reden leeren kennen: van alle hun doen in de kenniſſe ende Oefeninghe aengaende dit handt-werck, het ghene nu alleen gheſchiedt uyt een oudt voorſien ende een ghewoonelijck naer doen van ſoo te pleghen.

Om te comen tot het begin van dit werck, ſoo is ons dienſtigh te weten den oorſpronck en beginſel van den *Lauwer boom*, den welcken ſoo veul duyſent Eeuwen by de Heydenen, niet alleen bekent! maer met ſoo veul eer-titels is beglanſt gheweeſt: ghelijck hier naer vertoont ſal worden.

Volghens het ſchrijven van den Poeet Ovidius: ſoo heeft den *Lauwer boom* ſijn beginſel niet uyt het zaeyen oft planten, maer uyt het verandert maeghden lichaem van de ſuyvere Daphne, vluchtende het onſchaecken van den Godt Apollo. Uyt welcke reden den ſelven behoorden *Arbor caſta*, dat is den

suyveren boom ghenoemt te zijn.

Den Godt APOLLO siende dat sijne DAPHNE hem vluchtede, ende sy haer vindende in de uytersте benautheydt, riep om hulp aen haere Moeder LADON de Goddinne van de Aerde, die haer op den selven stondt in eenen schoonen *Lauwerboom* liet veranderé. APOLLO haer omhelsende, voelde dat onder de herde schorse haer hert noch klopte, doen heeft hy begeirt dat sy altydt groen en jeughdigh blijven soude.

Ende alsoo APOLLO oock den Godt der Medecijnen ghenoemt is, waerom alle de krachten der boomen en kruyden hem onderworpen waeren, en onder sijn ghebiedt stonden, soo en is't niet te verwonderen dat den *Lauwerboom* met soo veul verscheyde gaven verheerlijckt is, gelijck hier naer uyt sijn krachten sal bespeurt worden.

Het gene dē *Lauwer* tot sijn hooghste glori streckt, is omdat de Keysers in voorspoet, de Veldt-oversten in victorien, andere door vrome ghevechten, tournooy spelen, oft andersins, altydt tot vergeldinghe met *Lauwer-kroonen* oft met tacken vereert wierden. Ghelijck uyt de Historien comt te blijcken. Soo van OCTAVIUS AUGUSTUS den tweeden Keyser van Roomen, SCHIPIO over den onderganck van Cartago. POMPEIUS. JULIUS CÆSAR. PAULUS ÆMILIUS Coninck van Macedonien, en duysent andere, die al te samen belauwer-cranste hoofden gheweest zijn. Maer hier vā is den Godt APOLLO het beginsel, den welcken

welcken uyt een liefde tot sijne DAPHNE eenen *Lauwer-tack* van haer ghenomen heeft, den selven tot eenen krans in malkanderen wringhende, ende op sijn selfs hooft gestelt. Sulckx is't versieren der Poeten, waer door den *Lauwer-boom* verciert wordt met den Grieckxsen naem DAPHNE, en met den selven by alle volckeren soo genoemt blijft? Niet tegen staende dat hy APOLLO toeghewydt is. Want als de vermaerde Poeten eertydts met *Laurier* bekroont wierden (waer door sy *Laureati* ghenoemt zijn, ghelijck PETRARCHA &c.) soo en wierdt hier door niet anders verstaen, als dat sy met den prys van APOLLO vereert waeren: want oock selfs de Boghen, Pylen, en pycken der victorieuse Soldaten, de schepen van orloge, jae oock de afgesondene brieven mellende van overwinninghe, waer alle met Lauwer-bladeren besteken en verciert.

De Christenen en hebben dit gebruyck niet verstooten, maer 't selve in besondere ocasien, met ryper oordeel prysbaer naergevolght. Gelijck wy noch daghelijckx sien, dat in veule plaetsen gheploghen wordt, dat men de afghestorven met een Lauwerkroon begraven. En besonderlijck als men aen de kinderen doet: die inde onnooselheyt gestorven zijn; de selve lichaemen seer cierelijck bekranst ter aerden doende; die oock van ghelijcken door belauwerkranste hoofden ghedraghen worden: tot een teecken dat den afghestorven kloeckmoedigh de doodt

heeft

heeft overwonnen, om als nu sijnen krans van victorie, (als sijnen beloofden loon) van den altijt levenden waeren Godt, in der eeuwicheydt by hem, in het hemelsch Ierusalem triomphantelijck te ghenieten.

Om dit ghebruyck noch claerder aen te wijsen, en haeren prijs van eere op een ander maniere uyt te drucken; soo sal ick desen *Lauwer boom* den *Boom van alle wetenschap* ofte *de hooghe schole des wereldts* noemen. Waer door wy alle UNIVERSITEYTEN verstaen sullen: inde welcke alle wetenschappen te becomen sijn. Desen *Lauwer boom* staende altijdt groen en jeughdigh; vol bloemen, aen comende besien ende volwassen vruchten, wordt allenghskens langhs trappen beklommen, op dat ieder naer waerdije iet soude connen af plucken.

De eerste Klimmers, op den trap vã wetẽschap zijn, de *ghemeesterde*, die men PHILOSOPHI PROMOTI noemt. Dese plucken een bloemeken van den *Lauwer boom*.

De tweede, worden BACCA-LAURI CURRENTES genoemt, ende dit zijn de pluckers van de aencomende besien oft vruchten, op den tweeden trap.

De derde worden verciert met den Eer-titel van BACCA-LAURI FORMATI, die op den derden trap de rijpe besien van den *Lauwer* plucken. Want *Bacca lauri* is te segghen *de besie van den Laurier*, die men *bakelaer* noemt.

Nu comen wy tot den hooghen titel van LICENTIATI,

TIATI zijnde de georloofde, gherechtighde, macht hebbende om op hunnen hoogen trap eenen schoonen tack met bloemen en besien te plucken van die suyver DAPHNE, ende om den selven onghevlochten, als een eer-teecken, in de handt te draeghen

Ten lesten wordt den oppersten Trap beclommé door den hooghsté eer-titel van DOCTOR, waer door den *Lauwer tack* met alle sijn cieraet van bloemen en vruchten tot een kroone in malcanderen wordt ghevlochten, om dit hooft (naer soo veule sorghen, onruysten, arebeydt en kosten, op dien moeyelijcken trap geklafert zijnde) glorieus te kroonen ende LAUREATUS ghenoemt te zijn.

Hier uyt can lichtelijck ghesien worden ? wat een danckbaerheydt dat wy dien *Lauwer-boom* schuldigh zijn, den welcken soodanige vruchten is voortsbrengende, die hy een ieder deelachtigh maeckt. Waer uyt wy becomen de REGEERDERS ONSER ZALICHEYDT, BEHULPERS TOT ONS LEVEN EN GESONTHEYDT RECHTERS ENDE VONNIS-GEVERS INDE RECHTVEERDIGHEYDT. Ende al noch besonderlijck de REGEERDERS DER REPUBLIQUE tot het alghemeyn welvaren, verstootende alle giften en beloften, met alle 'tgene dat tot het minste nadeel van iemant mocht verstrecken, beminnende hunne ziele en eere in rusten vrede, tot een ieders voordeel in gherechtigheydt. Immers met een woordt gheseydt: een schole, eenen Boom waer van dat alle HOOGHE OVRIGHEYT sijn lessen en we-

tenſchappen pluckt, die hun tot alle profijt en welſtandt noodigh zijn.

Noch is den *Lauwerboom* by de Heydenen *Arbor Cœleſtis* dat is *Boom des Hemelſch* ghenoemt gheweeſt: meynende dat den ſelven uyt den Hemel ghecomen was. Om welcke redē dat ſy door victorien den tack in de handt, oft de kroon op't hooft droegen, als hier door aen den Hemel lof en danck gevende, ende hem de ſelve eere ende voordeelen toeſchickende, als van den Hemel ghecomen zijnde: dit hielen ſy voor ſoo vaſt en ſeecker, als een van de hooghſte puncten van hunne heydenſche Secten, het ghene ſy met dit teecken vaſt ſtelden, ſegghende dat den Donder noch Blicxem den *Lauwerboom* nooyt hinderde, noch beſchadighde. Want ſoo haeſt als't ſoodanigh onweder maeckte, ſoo vluchtede den KEYSER TIBERIUS onder den *Lauwerboom*, ſeggende, den Blicxem en ſpaert geen Palleyſen; maer wel den *Lauwerboom*. Want ſoo wanneer den *Laurier* door den Blicxem beſchadight ofte gheraeckt was, ſoo wierdt dit voor een quaedt teecken en verderf van het heel landt gehouden; ſeggende dat den Hemel ſeer vergramt moeſt zijn, aengeſien hy ſijnen *Lauwer* ghequetſt hadde, die nochtans van hem ſelfs gheeert wierdt.

De Hiſtorien betuygen, datmen binnen Roomen de Palleyſen der Keyſeren van buyten ſeer heerelijck beſtack, ende vercierde met *Lauwer-tacken*. Gelijck P. GONZALES noch van deſen tyde beſchrijft, dat op heden

den tot Roomen in't gebruyck is, dat men op groote Feestdaghen de poorten der Kercken, ende besonderlijck het Pausselijck Palleys; als mede daer persoonen van groote achtbaerheydt verwacht worden, aldaer gestelt worden triumph-boghen met *Laurieren* verciert. Hier van is veul meer te verhaelen, maer om datter soo menighten waersseggeryen en groote superstitien (onder de Heydenen) met den *Laurier* in't ghebruyck waeren, soo hebbe 't selve niet behoorelijck ghevonden hier te schrijven. Als oock om den Leser niet te doen verdrieten. Daerom den genen hier van meerder weet-gierigh is, can sich voeghen tot de oude Roomsche Historien, ende tot de Poeten: als by P Ovidius inde Historien vã Augustus *Metam.* 1. oock *lib.* 3. *Fast.* en by Martialis *De victoria Imperatoris* Domitiani. ende by den selven *lib.* 3. *Oda* 30. ende *lib.* 4. *Oda.* 2 *lib.* 5. *&c.* Oock by Horatius *lib.* 2. *Oda.* 15. *de Solis æstu.* Van ghelijcken Tibullus. Perseus. Horatius en veul andere, alwaer den scherpsinnighen meer stof tot lof sal vinden.

HET I. CAPITTEL.

De vremde Naemen met de welcke den oprechten tammen Laurier in't ghemeen, door verscheyde Natien ghenoemt wordt met de aenwijsinge van den eersten oprechten tammen Lauwerboom.

OM hier alle dolinghen voor by te gaen, ende door het suffen der Auteuren (in het beschrijven van dē oprechten *tammen Laurier*) niet vertwijfelt te worden, het gene den Leser genoegh sal speuren: als hy alle hunne verscheyde naemen sal hooren: waerom hier mijn voornemen is de twee eerste ende ondebek ende soorten vanden *Tammen Laurier* aen te wijsen, den welcken in twee soorten bedeylt sal worden te weten *Manneken* en *Wijfken*, die van den gemeynen Lief-hebber. fijnen en groven ghenoemt wordt.

Den eersten oorspronckelijcken alghemeynen naem van dese twee soorten is langh sonder onderscheydt gheweest, comende alleen van het Grieckx: ende is DAPHNE ghenaemt. In het Arabisch *Gâr* ofte *Gâur*. In't latyn *Laurus*. In Neder-duydts **Lauwer-boom** ende oock **Laurier**. In't Frans *Laurier* In't Italiaens *Lauro*. In't Spaens *Laurel*, *Laurer* en *Laureiro*. In het Portugies *Laureizo*. In't hoogh-duydts **Lorbeerbaum** en **Lorbeeren** In't Boheems **Bobeerek**. In't Engels *Laurel*. Dese namen beduyden den *Laurier* in't ghemeyn sonder onderscheydt.

Besonder eyghen naemen van den eersten Lauwerboom, die ick het Manneken ende oock den triumphanten Lauwer noeme.

TOt volcomen kennisse en onderscheydt, soo zijn hier alle die verscheyde naemen der Auteuren van den eersten *Laurus* byghevoeght, het ghene van gheene andere planten ghescheden sal, als van dese.

Voor al soo is desen eersten bescheyden ende ghenaemt van DIOSCORIDES, VALERIUS CORDUS, En van PETRUS BELLONIUS, *Laurus latifolia*

Laurus Triumphalis

Laurus Foemina

Laur. Gallica
angusti fol. crispo
dilute viridi

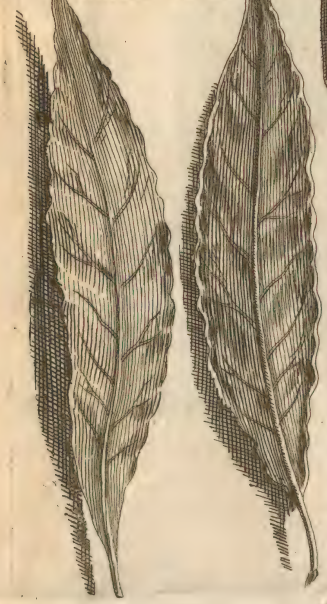

Laurus Gallica
lati fol. crispo obscura
viridi.

Laurus
Serrata
Stapeliana

folia. breedt-bladighen Laurier. Ende van ANDREAS MATTHIOLUS en CASTOR DURANTIS *Laurus latiori folio.* Dat is Laurier met breeder bladeren. Van PLINIUS *Laurus Regia amplissima*, den alder-grootsten Coninclijcken Laurier. Van AND. CÆSALPINUS *Laurus Regia foliis ad malum accedentibus.* Dat is den Coninclijcken met de bladeren ghelijckende seecker Limoen boom. En van TABARNÆ MONTANUS *Laurus latifolia Mas, quæ sterelis.* Dat is Laurier-boom Manneken sonder vruchten ofte onvruchtbaer. Ick can met recht betoonen dat desen den oprechten *Laurus Cæsaris*, dat is den Keyserlijcken Lauwer boom is. Uyt welcke reden ick hem den *Laurus Triumphalis* den Triumphanten ofte glorieusen Laurier ghenaemt hebbe: om dat clarelijck blijckt dat desen *Laurier* alleen, in alle glori en victori-feesten in't ghebruyck was. In Brabandt, ende bynaer in heel Nederlandt is hy den Fijnen Laurier ghenoemt: soo veul te segghen als *Laurus Nobilis.*

Ghedaente van den triumphanten Laurier, oock het Manneken ghenoemt.

DEse worden door den tydt hooghe ende schoone boomen, die taey en ghebooghsaem van hout zijn. De schorse vanden stam als van de groote tacken is bruyn oft doncker groen, maer van de teere ofte een jaerighe tackxkens is de schors purper-roodtachtigh, welck coleur sich door den tydt allenghskens is verliesende, comende tot licht groen; behoudelijck dat de steelkens der bladerrn altydt eenighe purperheydt blijven behouden. De bladeren zijn groot en breedt, waer van de grootste vier hout-duym lanck, maer noyt oft selden half soo breedt zijn: sy zijn voor scherp, ende achter ronder, de randen zijn gemeynelijck heel weynigh uyt en in gaende, sy zijn herdt, styf en dick van stof, recht en plat, maer niet te langhs ghevouwen ghelijck de Orani-bladeren zijn: de bovenste syde is bruyn groen en effen; maer onder lichter groen, ende met een rechte senue doortrocken, die haer ten eynden uyt verliest, nyt de welcke van beyde de syden ses oft seven teerder aderkens comen, overhandt staende, ende hun in de breede van het bladt verliesende. Desse bladeren zijn sterck, doch aenghenaem van geur, heet en wat bitter van smaeck. Als men een in't vier worpt kraken als zout. Den wortel is seer herdt houtigh en ghewerselt. Hunne bloemen zijn wit en grooter als van het Vrouken.

Bemerckinge wegens de groote onwetentheydt van alle bloemdraghenden Laurier wilden ofte Bakelaer te noemen.

DAer sullen sommighe persoonen, alle dese vremde naemen hier onnoodigh achten; segghende? wat hun aengaet alle het verschil der Griecken: en andere van Egypten oft Arabien, en nochtans dit is geschiedt om soodanighe onwetende wijser te maecken, uyt reden dat sy met een stoute troni ghedurich roepen, dat allen den Laurier die bloemen voort brenght, niet anders en is als *Groven*, die sy *Bakelaer* noemen. Ende als wanneer men van soodanighe Lief-hebbers, Aenprysers, vercoopers, en Oefenaers der Laurieren vraeght? waer van dat hun sulckx blijckt en bekent staet: soo is de antwoordt, nooyt anders van hunne ouders, noch in Brabandt ghehoort te hebben. Soo dan, om dat ick oock eenighe jaeren in soodanighe onwetentheydt gheweest ben, soo sal mijne becomen kennisse den onweten hier nu anders leeren, ende in hunne duysterheydt verlichten.

Wy hebben hier voor betoont uyt HERMOLAUS BARBARUS: datter twee vruchtbaer soorten van Laurier zijn, soo wel het *Manneken* als het *Vrouken*; maer den eenen is meer vruchtbaer als den anderen. Noch isser eenen Schrijver, den welcke twee *Mannekens* aenwijst, den eenen vruchtbaer, ende den anderen onvruchtbaer ghenoemt, maer sulckx naerder onderso cht hebbende, bevinde dat sijn kennisse uyt ons Nederlandt voorts comt, die aldaer onderso cht en ghesien hebbende menighte *Laurieren* sonder bloemen, ende selden eenen boom met bloemen, soo telt hy hier twee bescheyde *Mannekens Laurier*. Uyt reden om dat den selven in ons Nederlandt seer selden bloemen voorts-brenght, waer uyt de ware kennisse soo langh in't duyster heeft gheleghen, ende de grove mislagen hunnen oorspronck hebben. Alsoo hunne vruchtbaerheyt merckelijck bestaet in eene verkiesinghe van climaet oft locht, volghens het schrijven van JOAN BODEUS STAPEL. Beruyghende seer verwondert te zijn ghesien te hebben, dat in Vlaenderen den *Laurier* gheen bloemen voorts brenght, ende in Hollandt: maer be sonder in zeelandt (alwaert soo veul rouwer locht en kouder is) den selven aldaer soo vruchtbaer en overvloedigh bloeyt, het ghene van andere schrijvers aen den silten gront en zout water toegheeyghent wordt. Alnoch soo en can men niet loochenen ofte den eenen boom is van natuere vruchtbaerder als den anderen: het ghene wy in meer andere boomen, oock van de selve soorte daghelijckx bevinden. Boven dien, soo hebbe sommighe jaeren op den *Manneken*

I. BOD. STA *lib. 4 cap. 6. pag 394 A.*

nekens Laurier veule bloemen ghehadt, ende op ander jaeren gheen apparentie van een te sien.

Immers in den jaere 1664. hebbe eenen schoonen uytnemenden *Lauwerhoom Manneken* ghehadt, die jaerelijckx vol bloemen was, den welcken van een ider den naem van *Grofen Bakelaer* lyden moest: sonder mijne reden ghehoor te gheven, want sy noch aen het verschil van bladeren, noch aen alle de andere teeckenen van onderscheydt gheloof gaeven: dan de bloemen alleen maeckten hem een *Vvyfken*. Ende nochtans het gheschiedt oock luttel ghenoegh dat het *Vvyfken* alhier in Brabandt jaerelijcx bloemen voorts-brenght.

Wy moeten bekennen dat het *Manneken*, dat is den **Triumphanten Laurier** / den welcken In Nederlandt bloemen voorts-brenght, veul aenghenamer en achtbaerder aen d'oogh is: ende dien volghens oock meerder prys weerdigh, als den onvruchtbaeren, die alleen maer bladers te voorschijn brenght.

HET II. CAPITTEL.

Beschrijvinghe van den tweeden Tammen Laurier ghenaemt het Vrouken. Met de voordere twijfelinghe in den selven te noemen.

GHelijck wy aen't voorgaende Capittel begost te toonen hebben, het groot misverstandt, ende lanckdurighe onwetenschap in de behoorelijcke kennisse van onse twee bekende *Lauricren* wel te connen noemen ende bescheyden: soo sullen wy hier't resterende volvoeren, waer door't selve noch claerder sal verlicht worden.

Den vermaerden GALENUS. HIERONIMUS TRAGUS. JOANNES GESNERUS. ANDREAS LACUNA. ADAMUS LONICERUS. MATTHIAS LOBEL. DODONEUS en menighvuldighe andere vermaerde Herbaristen noemen desen tweeden Laurier met gheenen anderen bescheyden naem, als met het woordt *Laurus*, dat is **Laurier** ofte *Laurus altra*, dat is den **tweeden Laurier**. Van GASPAR BAUHINUS *Laurus vulgaris*, **Ghemeynen Laurier**. NICANDER. MATTHIOLUS, VALERIUS CORDUS. CASTOR DURANT noemen desen *Laurus tenuifolio* dat is **Laurier met het teer bladt**. PETRUS PENA in sijne *adversaria* noemt desen *Laurus vulgatior Baccifera*. dat is den **ghemeynen best-draghenden Laurier**. JOAN GERARD ANGLUS. *Laurus mas quæ sterelis*, **Laurier Manneken onvruchtbaer**. TABIR MONTA-

MONTANUS. *Laurus Mas tenui vel augusti folio baccifer.* Den **Besi-draghenden Manneliens Laurier met smalle bladeren.** Ergo hier betoont MONTANUS dat desen, en den voorgaenden twee beschreyde *Mannekens* zijn, den eenen *met breede bladeren* ende *onvruchtbaer*, ende desen *met smalle bladeren* ende *vruchtbaer*, waer uyt vastelijck te besluyten is datter dry soorten zijn moeten, want daer en connen gheen twee *Mannekens* ghenoemt worden, ofte daer moet ten minsten een *Vrouken* bekent worden. Maer hier in heeft MONTANUS ghemist, in dese twee, ieder *Manneken* te noemen, want bevinde oock dat hy in dese materie met de Nederlanders weynigh onderscheyckinghe ghedaen heeft, ende het blijckt oock dat hy den *Breedt-bladighen* nooyt met bloemen ghesien heeft, waer uyt hy den eenen *vruchtbaer*, ende den anderen *onvruchtbaer* ghenoemt heeft, het ghene uyt het naervolghende betoont wordt.

THEOPHRASTUS noemt ons *Manneken* en *Vrysken*, de welcke van HERMOLAUS beschreven worden: seggende, den *Laurier* draeght besien oft druyven, soo wel den ghenen die den onvruchtbaeren, als die den vruchtbaeren ghenoemt wordt: Maer wy noemen den eenen het *Manneken* om dat hy minder vruchtbaer is als den anderen. Ende MATTHIOLUS betoont het verschil uyt de bladeren, seggende, wy noemen dien het *Manneken*, van waer de bladeren in sijn eerste uytcomen lanck en breedt ende haer voor scherp verliesende zijn: ende het *Vrouken* is het gene met smalder bladeren te voorschijn comt. Waer op IOANNES BAUHINUS seer wel is vraeghende? wie heeft oyt *Laurier-boom* in sijn beginsel sien breede bladeren voorts-brenghen. Maer DODONEUS toont ons een beter aenwijsinghe, seggende dat den eenen groote boomen worden met herte bladeren, ende de andere groeyen maer als een Heester, het welcke ARN. DE VILLA NOVA clarelijck onderscheydt, dat het *Manneken* styve dicke bladeren heeft, ende het *wijfken* heeft teerder en dunder bladeren. Waer uyt nu besloten is dat onse twee *Lauricreu* nu bedeylt zijn, ende onsen tweeden het *wijfken* moet genoemt worden. Ende oock den **Vruchtbaeren Laurier.** *Laurus communis Baccifera*: maer niet meer den **groven** ofte **wilden Laurier.** Dan noch wel den **Gemeynen besi-dragenden Laurier.** Uyt reden om dat sy de meeste vruchten voorts brenghen.

IBAU. *His. pla. Tom 2. lib. 4. cap. 1. pag 12. a*

AR. DE V. *cap. 228.*

Ghe-

Ghedaente van den Laurier het Vrouken, oock den Bakelaer ghenaemt.

ONsen *Laurus femina*, dat is **Laurier Wijfken**. is seer naer van de selve ghedaente als den eersten: behoudelijck dat hy van natuere soo hoogh niet en groeyt, noch oock tot soodanighe boomen niet en comt als het **Mannecken**: ten waer door moeyt en oefeninge, want hy is seer heesterachtigh, ghevende veule syde scheuten uyt den wortel, ghelijck den Haselaer ende meer andere houtachtighe ghewassen ghewoon zijn. De schorse van het hout (als't jonck is) is roodtachtigh, oock somwyl schoon purper roodt, maer als sy oudt zijn, bruyn roodt, ende nooyt soo bruyn groen gelijck het **Mannecken**/ maer wel groen: ende besonderlijck als de selve in plaetsen staen alwaer sy luttel locht oft sonneschijn ghenieten, want als dan is de schors bleeck groen, gheen roodigheyt vertoonende. De bladeren zijn dunder en teerder van stof, een weynigh teerder groen, somtydts een weynigh smalder: waer door sy als dan oock langher schijnen te ziju, hoe wel dat sy ghemeynelijck wat korter zijn: maer aen de randen meerder ghekronckelt. Ende in reuck en smaeck is alle 'tselve met het **Mannecken**.

De bloemen groeyen teghen het hout tusschen de bladeren ghelijck de Kriecke-bloemen: twee, dry oft vier te samen, de welcke seer kleyn zijn, van coleur groen wit ofte geil groenachtigh wit. waer naer dat de ronde lanckachtighe besien volghen, de welcke (ryp zijnde) swart zijn, in de welcke binnen twee keirenen ligghen, op de maniere als twee Amandelen in een schelp: de binnen syde plat en buyten rondt, die doncker bruyn ofte bynaer swart van coleur zijn, de welcke **Bakelaer** ghenoemt worden.

Dese bloemen en besien groeyen op beyde desen ghestachte op de selve maniere en ghedaente: maer veul grooter en schoonder op het **Mannecken** als op het **Wijfken**.

Tijdt en plaetse van den Edelen Laurier.

DEse twee voorschreven soorten van Laurier groeyen van selfs in alle heete en drooghe landen. Als in *Egypten*, *Arabien*, en besonderlijck beneden den Bergh *Carmeli* is een Laurier-bosch, wel ontrent dry mylen langh: als oock besonderlijck ontrent de zee gheleghen landen

Veul in *Cecilien*, *Spanien*, *Italien* ende dierghelijcke Gheweſten. Ende PORTAVILLE verhaelt dat den ConinckMITRIDATES groote moeyte gedaen heeft, om den **Laurier** in ſijn Rijck te brenghen: alſoo den ſelven binnen *Corſica* niet en heeft willen groeyen, als nu over hondert en weynighe jaeren.

I.B. PORT. *lib.2cap 24*

Alle de oude en nieuwe Schrijvers betuyghen dat den *Laurier* geiren, ende alderbeſt groeyt in ſandighe en ſoute magher gronden: ende dit is ſijne natuerelijcke verkieſinghe, alwaer hy van ſelfs voortscomt: maer niet in de plaetſen van Nederlant, alwaer hy op een ander maniere moet gheoefent worden

In het voor-jaer ofte Lenten gheeft hy jonghe ſcheuten, ende daer naer volghen de bloemekens, maer de beſien worden in den Herſt ryp, ende worden gheplnckt in het eerſte van December. Het is een ieder bekent dat hy van natuere altydt groen blijſt ende ſijne bladeren behoudt: ten ſy dat hy die door een quade regeringhe ofte ander ongheval laet vallen en verlieſt, waer van de oorſaecken hier naer ſullen aengheweſen worden.

HET III. CAPITTEL.

Beſchrijvinghe van eenighe ſeldtſaeme, oprechte Tamme ende Edele Laurieren.

Den licht-groenen Luyckſchen Laurier.

TOt een groot ken-teecken dat deſe *Laurieren* onder de ghemeente niet bekent en zijn, als alleen by de ervaren Herbariſten, ſoo hebben wy voor het eerſte de ghemeyne welbekende *Laurieren* willen beſchrijven, ende deſe vremde eyghen mede ſoorten laten vervolghen.

Wy bevinden dat van dit geſlacht twee beſcheyde ſoorten zijn. Waer van deſen *in Catalogo Horti Medici Pariſienſis* beſchreven ſtaet met den naem *Laurus vulgaris folio undulato anguſtiori dilutè viridi.* Dat is den **Ghemeynen Laurier met bleeck-groene ſmalle ghekrolde** ofte **ghebaerde bladeren.** Deſen is my ontrent twintigh jaer bekent gheweeſt alſoo den ſelven aen mijnen uytnemenden goeden vriendt, en vermaerden Botanicus Sr. ADRIANO DAVID, alhier binnen Handtwerpen uyt Rijſſel geſonden was, met den naem van *Laurus Gallica.* Al hoe wel dat hem den naem van *Laurus Leodienſis* eyghen toecomt, om dat hy binnen Luyck alder

alder-eerst uyt zaet ghewonnen is. Volghens het verhael dat my den meermael ghenoemden *Heere* DE NOBELAER verclaert heeft.

Ghedaente.

DEse boomen en zijn van gheen ander ghesteltenisse, als van ons eerste *Manneken*: maer de bladeren van desen, de welcke tegen den eersten afghemeten hebbe, zijn een derde deel smalder ende een vingher-lidt langher, by naer gelijck Parse-bladeren: sy zijn oock fijnder van stof: de randen zijn heel teer en aerdigh ghekruldt: en een weynigh onder omghekeert: veul lichter en bleecker groen, ende voor seer scherp van punt, de aderen en zenuwen zijn op de selve wijse als van het *Manneken*.

Den bruyn-groenen Luyckxschen Laurier.

OM dese saecke claerder te kennen, soo hebbe my ghevoeght ten advies vanden H. PROFESSOR P. HERMANS, den welcken mijne voorgaende aenwijsinge goet vindende, alnoch dē tweeden naervolgenden heeft bekent ghemaeckt, ende van de selve te samen met den voorgaenden, eenighe schoone tacken met de bladeren en bloem-knoppen toegesonden, de welcke hier neffens in de print staen met den naem van *Laurus Gallica*. Ende van den voornoemden H. PROFESSOR met den naem *Laurus vulgaris folio nudulato obscurè viridi*, my toegheschonden: dat is **Ghemeynen Laurier met donckergroene / gekertelde breede bladeren.** De welcke door my tot onderscheydt ghenoemt zijn, Te weten den eersten, *Laurus Leodiensis sive Gallica angustifolio crispo*, ende desen tweeden *Latifolio crispo*. Dat is den **Luyckxschen oft Walschen Laurier met de smalle ghekronckelde bladeren** / ende desen tweeden **met de breede ghekronckelde bladeren.** Niet teghen staende dat het groot verschil van het heel bruyn en licht groen, dese twee soorten merckelijck doet bescheyden. Tot noch toe en is desen van niemandt beschreven.

Ghedaente.

HEt wesen van desen **Bruyn-groenen Luyckxschen Laurier met de breede ghekronckelde bladeren** / wordt in het noemen van den naem bynaer gheheel beschreven. Behalven dat de bladeren in

desen wat korter en nochtans veul breeder zijn als die van den voorgaenden **Licht-groenen**. Wat belanght debloemen van dese twee soorten, die zijn oock verschillende ende kleynder, als die van onsen *ghemeynen Laurier*, ende de besien zijn oock langher en dunder, volghens den Messive van 12. December 1680. Van den voornoemden H. Professor: hoe wel dat op dese twee, tot noch toe, binnen Leyden gheene vruchten gesien zijn.

Naer mijn goet-duncken, soo is dit Luyckx gheslacht van *Laurier* oock te bedeylen in *Mauneken* en *Vrijfken*. Noemende den voorgaenden licht-groenen het *Vrijfken*, ende den bruyn-groenen het *Manneken*.

Het is seecker dat dese soortē hun beginsel ende veranderingh uyt het zaeyen becomen hebben. Even eens ghelijck ick in den jaere 1675. (uyt zaet dat ick van mijnen ghemeynen *Viburnum* ghepluckt hadde) den *Viburnum met het smal bladt* ende eenen met het *geil oft gulde bladt* ghewonnen hebbe. Het ghene daghelijckx in duysent andere planten voorts comt.

HET IV. CAPITTEL.

Beschrijvinghe van eenighe Indiaensche Laurieren.

Den wel-rieckenden Laurier met gheschaerde bladeren van STAPEL.

WY sullen den kruydt-lievenden hier eenighe vremde soorten van Laurieren voor ooghen stellen, van de welcke tot op heden aen de weirelt weynigh vertoont is. Ende daerom sullen wy ons beginsel aenvanghen met den *Laurier van* JOANNES BAPT. à STAPEL, den welcken alleen met een tackxken van vier bladerkens in print van hem vertoont is. Ende met gheene ander beschrijvinghe als met dese woorden, *Laurus serrata odorata promontorij bonæ spei.* Dat is den **Gheschaerden wel-rieckenden Laurier groeyende op de heuvelkens van het Eylant van goede hope.** Voeghende hier niet anders by als *hæc à vulgari Lauro tenui folia, tantum foliis serratis differre videtur.* Het gene niet anders te kenkennen gheeft, *als dat desen Laurier niet anders en verschilt van den ghemeynen, als dat de bladeren in desen gheschaert zijn.* Uyt welcke weynighe woorden groote twijfelinghe can opryse: ten waer dat my onsen meermael bekenden H. PROFESSOR door sijnen ghedrooghden tack aen my toeghesonden desen dool-wegh hadde gheopent. Behoudelijck dat STAPEL door dit woordeken *Ghemeynen Laurier*, claerelijck schijnt te verstaen, dat sijnen den breedt-bladighen is: niet teghenstaende, dat volgens de aenwijsingh

I.B. à STA. *in Theopb. lib. 4. cap. 4 pag.* 333.

wijsinghe van Mhr. P. HERMANS, desen nochtans den smal-bladighen moet ghenoemt zijn. Schrijvende in sijnen van 12. Junij 1681. *Hæc est Laurus Africana serrata odorata angusti folio.* Desen is *den welrieckenden geschaerden Africaenschen Laurier met de smalle bladeren.* Alsoo den naervolghenden met de breede bladeren is. Waerom desen nu sal ghenoemt zijn *Laurus Africana serrata Stapeliana.*

Ghedaente.

DEn gheseyden Heere PROFESSOR siende mijnen iever om dit promtelijck te beschrijven (aen den welcken altydt sal verplicht blijven, uyt reden van mijne groote importuniteyt in hem ghedurigh met mijne brieven en anderssins aen te soecken) seyndende aen hem een print die ick naer de figuere van STAPEL hadde doen snyden: heeft my aenstondts gheantwoordt dat de selve niet promtelijck aen het leven ghelijck was, ende dien volghens heeft oock eenen schoonen tack met bladers, bloemen, en vruchten my toeghesonden, den welcken hy selfs in die Eylanden ghepluckt hadde. Naer den welcken, desen tack in de plate, het leven op het alderbeste hier vertoont, ende de eerste van STAPEL te niet ghedaen hebbe.

Desen tack hadde dry-en-twintigh bladeren, de welcke teer van stof zijn, ende van soodanigh groen coleur als onsen *Ghemeynen Laurier Vrouken* is: van ghelijcken soo is de boven-syde groender als de onder-syde. De lenghde, breede, de tandekens aen de kanten, met alle de zenuwen en aderen der bladeren, met sijne bloem-tackxkens en besikens zijn hier in de print naer haer levens grootte afghemeten ende ten toon ghestelt. Waer toe gheen voorder beschrijvinghe noodigh is: behalven dat de bloemekens teer en wit zijn, en de besikens uyt den blauwen swart, als den Indago. Den reuck van de bladerkens is ghelijck aen den *Laurier* maer soo sterck niet.

Noch voorder hebbe ondersocht: oft dese bladerkens in het vier ghe-worpen, oft in de vlamme der keirse ghehouden zijnde, eenigh teecken van kraken soude vertoonen, van het welcke in het minste niet te voorschijn quam. Hoe wel dat redelijck aen te nemen is, dat sulckx door de oudtheydt en drooghte can verloren hebben. Even eens ghelijck wy betoont hebben, dat den *Triumphanten Laurier* maer een jaer (gepluckt zijnde) sijn kracht en behoudt.

Den

Den breedt-bladigen welrieckenden geschaerden Africaensen Laurier van den Heere PAULO HERMANS.

TOt een onderscheydt ende voldoeninghe, tusschen desen ende den voorgaenden, soo sal desen *Laurus Africana serrato folio odorata major D. Hermanni* ghenoemt zijn

Desen *Laurier* en is tot noch toe van gheene Auteuren aen de weireldt voorghedraghen, als door den voorschreven Heere aen my ghesonden en bekent gemaeckt, van den welcken my dese teeckeninghe is ghesonden, ghelijck ick hier neffens in de plaet hebbe doen snyden. Ende al noch eenighe levende tacken daer beneffens ghevoeght, op dat het levens wesen te beter soude achtervolght worden.

Het verschil tusschen desen ende den voorgaenden, bestaedt dat dese bladeren breeder en langer zijn, het gene in de plate wel betoont wort, tot welcke kennisse datter oock hier neffens een Tackxkens met vruchten van den *smal-bladighen* met de letter B. is byghevoeght. Want de letter A. vertoont ons de ghestelteniſſe van den boom. Ende de letter C. vertoont de grootte en ghedaente van het bladt met de vruchten van desen *Breedt bladighen* ofte *grooten*. Soo dat het bladt, met het tackxken ieder naer sijn levens grootte hier zijn voorghesteldt, naer welcke vertooninghe haer beyder ghedaente claerelijck bescheyden en beschreven zijn, Soodat men om dese met minder woorden te noemen: den eersten can noemen *Laurus serrato folio Stapeliana minor*. Ende desen tweeden *Laurus Africana serrato folio major D. Hermanni*.

Tot noch toe en is aen niemandt bekent dat desen *Lauwer-boom* ergens groeyt oft te vinden is als alleen in Africa, ende dat aen het Eylandt van de *Caep de bonne Esperance*, te weten aen den voet van den Tafel-bergh. Soo dat Desen den naem van *Africaenschen Laurier* noyt en mach verliesen.

HET V. CAPITTEL.

Van den Africaenschen Laurier sonder reuck met de ronde vrucht.

NIet minder is desen ghelijck den voorgaenden in sijn afbeldtsel, soo door een aerdighe en natuerelijcke teeckeninghe, met een levendigh

VRVS SERRATOFOLIO

ODORATA MAIOR DHERMANNI

dige en naturelijcke teeckeninghe. met een levendigh tacxken met bladeren en bloemen door de mildadigheydt vanden selven *Heere professor* P. HERMANEN aen my toegesonden, soo als't selve hier in de print te sien is.

Tot verkortinghe van onse beschrijvinghe, weghens desen boom, soo sal alhier de selve worden van den voor noemden H. professor aen my in't latijn gheschreven, in het nederduydts voorstellen, den welck is schrijvende. Dat dit boom ghewas van de Duydtsche Oefenaers, ofte Hoveniers ghenoemt wordt, den **Africaensen Laurier met ghescherde bladeren sonder reuck.** Maer dat hy nochtans met den *Laurier* niet gemeyn en heeft. Uyt reden dat hy gheen besien en heeft, die aen den *Laurier* ghelijck sijn! maer dat hy meer ghelijckende is in bloemen, zaet, vruchten en ander siens, aen den **Africaensen Cornolieboom**/ waer van hy oock den selven naem heeft *Euonimus Africana fructu globoso echinato*, dat is *Africaensen kornoeli boom met ronde steeckende vrucht.* Het welck de letter. D. clarelijck aenwijst, want het zaet gelijck is met den selven: de vruchten sijn van de grootte als een krieck ende rondt, welcke vrucht in vier schelpen open gaet, soo als de letter. B. aenwijst waer binnen dat het zaet rust in een soffraenachtigh vochtigh ofte nat vliesken, welck zaet steeckende en hoeckich is. De bloemen sijn kleyn en aenghenaem wit van ghedaente ghelijck de letter. C. aenwijst. De bladeren sijn dun en teer van stof, boven bleeck oft licht groen, maer onder by naer wit groen, ende sonder reuck. Waer van haer naturelijcke grootte met sijne andere eyghendommen door de letter E. vertoont worden. Van ghelijcken soo zijn de vruchten oock open en ghesloten, met bloemen en stelen alles in levens grootte hier vertoont. De letter A. doet hier aenwijsinghe van de ghesteltenisse van den boom. Waer mede desen onbekenden nieuwen *Laurier* aen de Kruydt-beminders wordt opghedraghen.

Desen is oock eenen oprechten plant van Afriken, want hy groeyt veul aen het *Eylandt van goede hope* in de Valleyen en andere plaetsen. De Hollanders aldaer woonachtigh zijnde, ghebruycken dese boomen veul tot haghen en hegghen, om hunne hoven en tuynen te bevryden. Uyt welck zaet sy in corten tydt een dichte vryicheydt en beschudsel ghenieten.

Den *Heere Professor* ARNOLDUS SYEN (voor saet van onsen tegenwoordigen *Heere* PAULUS HERMANS) noemden desen boom *Arbor Africana loto affinis.* Dat is *den boom van Afriken maschap zijnde aen den Lotus boom.* Uyt reden dat dese bladeren eenighsins ghelijck zijn met den *Lotus.* Want voorwaer nochte de bloemen nochte de vruchten en hebben niet ghemeyn met den *Lotus.*

Den

Den H. Doct. JACOBUS BREYNEN in sijne *Prodromo fasicul. Rariorum plantarum*, noemt desen *Laurus serrata odorata Stapeliana similem inodora Capitis bonæ spei.* Dat is *Gheschaerden sonder reuck, ghelijckende aen den welrieckenden gheschaerden Laurier van* STAPEL *groeyende aen het hooft van goede hope.* Waer van het verschil (naer mijn ghevoelen) tusschen desen en dien van STAPEL soo onghemeyn is, dat ick bynaer twijfelen soude, oft ghenoemden Heere BREYNEN niet eenen anderen *tweeden gheschaerden sonder reuck* soude bekent zijn: nochtans het blyckt uyt sijne boecken dat hy te grooten en ervaren BOTANICUS is, om hier in te connen misen. Evenwel en is desen by naer geen ghelijckenis hebbende met dien van STAPEL.

IAC. BREY. *diag.* 22. Al noch schrijft den selven H. BREYNEN van desen in seecker *fasciculus rariorum plantarum*, achter in sijnen boeck ghenaemt *Exoticarum plantarum Centuria prima.* Het ghene een werck is, dat voorwaer van de wereldt wel waerdigh is gheroemt te worden. In dit boeck wordt desen *Laurier* beschreven met den naem van *Evonymus Africanus, foliis Laurinis fructu aculeato.* Dat is **Cornoeli-boom van Africken met Laurier-bladeren en steeckende Vrucht.** Den welcken eenigh maeghschap schijndt te zijn van den *Laurus Silvestris cretica Alpini.* Dat is den **wilden Laurier van Candien van Alpinus.** Behalven dat de vruchten meer ghelijckende zijn aen de steeckelinghen van de *steeckende beedt van Candien.* Waer uyt datmen dese boom oock soude *Laurus silvestris globosa Africana* connen noemen, dat is den **wilden Africaenschen Laurier met gheboldе brucht.** Uyt reden dat sy met de bladeren aen den Laurier ghelijck is met de voorgaende soorten, ende nochtans sonder reuck zijnde voor een milde soorte can gheacht worden.

P. BEL *lib.* 1. *cap.* 44. PETRUS BELLONIUS verhaelt dat hy in Grieckenlandt vyf soorten van *Laurier* ghesien heeft, waer van eenen den alderbesten van reuck was. Sonder hier van eenige besondere aenwijsinge te geven. Waer uyt wy niet besluyten connen, oft de selve al te samen vremde soorten waeren, ofte dat sy met de ghemeyne ghelijck waeren. Waer mede onse voorder kenniss ghestudt blijft. Ende wy sullen nu van *Africa* reysen tot *America.* Behoudelijck dat wy de oefeninghe met de natuere van onse welbekende ghemeyne *Lauricren* hier tusschen voeghen ende beschrijven sullen.

HET

LAVRVS NON ODORATA FRVCTV GLOBOSO AFRICANA

HET VI. CAPITTEL.

Hoedanighe aerde en mest dat de Laurieren behoeven. Ook van het planten, zaeyen, Inten en affuyghen.

HEt was onnoodigh alle vremde menghelingh van aerde en mest, van verscheyde Oefenaers in druck te stellen. Om dieswil datter soo menighvuldighe veranderinghen zijn, alser bynaer Oefenaers zijn. Ende bevondē hebbende dat de gemeynste maniere de beste en bequaemste is: soo sal een ieder sich by sijn goet ghevolgh houden.

Tot de *Laurier-boomen* neme ick dry deelen lochte sandige (maer geen swaere kleye) aerde met het vierde paert een-jaerigh peirde-mest kleyn ghebroken oft ghewreven: en alles samen wel doormengelt. Dit is den gront waer in de selve best beklyven.

Den tydt van't verplanten is inden Meirt oft April ende dat alle dry jaeren, om dieswil dat dese boomen meer voeytsel versoecken als de *Oranien*, door dien dat sy dichter en meerder bessem-wortelen schieten. Dit planten gheschiedt sonder merckelijcke stooreniſse ofte naerdeel der boomen; als soo de groesen der wortelen rondsom worden afgheſneden, ende wederom in de selve potten oft tobben gheplant: ten waer dat sy grooter plaetse zijn versoeckende. Dit gheschiedt alles op de maniere ghelijck van het planten der *Orani-boomen* te lesen is.

Op hoedanighe maniere, ofte wanneer wy de *Laurieren* in Nederlant becomen hebben, daer van en is niet waerschijnelijcker, als dat sy alhier door het zaet van den *Bakelaer* haer begin ghenomen hebben: ende dat door dese middel. Het zaet versch en goet becomen hebbende uyt *Spānien* oft *Italien* (waer van het bruynste en grootste 't beste is) wordt met een wassende Mane van April ofte Mey een lidt breedt diep in de aerde gheplandt: ende in de beste sonneschijn gheſtelt: het selve somwyl maer niet te nat begietende, met eenen sijnen gieter, met reighenwater. Dese planten sullen het tweede oft derde jaer verplant worden.

Dit ghebruyck van zaeyen is over langh verlaten, want naer het zaeyen, is de ondervindingh van het voortsetten van tackxkens ghevolght, het welck in de maendt van April ofte Mey gheoefent wordt. Soo wanneer dar men bemerckt dat den scheut in het hout comt, alsdan neemt men eenighe jonghe scheuten, die de boomen sonder schade verlieſen connen, de selve eenen vingher lanck zijnde, de bladeren half af-

 ghesneden

gheſneden, ende het tacxken eenen wrongh ghegheven, ende ghevouwen inde aerde ghedronghen, maer niet recht in de aerde ghesteecken, ende de aerde vast ghesloten: soo worden dese backen oft potten met die poten en tacken in een lommerachtighe locht uyt de son ghestelt en matigh nat ghehouden, maer niet te veul: soo sullen de selve het meestendeel schieten en groeyen. Dese moeten vroegh binnens huys voor de koude nachten, ende in den voor-tydt laeter binnen de camer blijven: ende des winters seer matigh vochtigh houden, en met soet weder somwyl door de vensters de locht laten ghenieten. Dese en worden voor het derde jaer niet verplant. Op de selve maniere worden alle de naer beschreven soorten ghewonnen: als *Agnus castus*, *Alcanna*, *Arbor Iudæ*, *Arbor vitæ*, oock alle soorten van *Palmen* oft *Buxus*: maer niet den *Stekenden Palm*. Wederom den *Celastrus*, *Halimus arboreſcens*, *Halimus portulacæfolio*. *Morus alba*. Alle soorten van *Myrtus*, *olea silvestris*. *Phillirea*, *Pyracantha*, *Rosmarinus*, *Sabina*, *Sambucus*, *Taxus*, *Tamariscus*, *Vva crispa* en menighte andere die wy hier om tydt te winnen sullen voor by gaen.

Door naerder ondersoeck soo is de middel van het afsuyghen ende inlegghen becomen, waer door wy op dry jaer grooter boomen becomen, als door zaet ofte tacxkens op seven jaer. Welcke maniere in het eerste boeck aen het vierde deel in het ses de Capittel van de *Oranii boomen* gheleert wordt. De *Laurieren* gheven somwyl veule scheuten onder uyt den wortel, het gene veul gheschiedt als wanneer de wortelen vande groote boomen eenighsins bloodt en ondiep ligghen Dese scheuten laetmen twee oft dry jaer aen de moeder, waer door sy (van de moeder voeytsel krijghende, dies te sterckeren grooter worden. En als wanneer dese tacken van selfs gheen wortelen en becomen, soo worden sy op voorgaende manire gesneden en ingeleyt, en met aerde aengevult, de gene op eenen somer sterck wortelen gheven, soo wanneer dese geenen dorst en lyden, die als dan in het voor-jaer moghen afghenomen worden.

Den **ghemeynen bese-draeghenden Laurier** ghenaemt het *Vronkeu*: die en verssoeckt soodanighe moeyte niet om voorts te setten, want hy gheeft uyt sijnen wortel overvloedighe scheuten, waer door hy genoeghsaem voortset ende vermeerdert.

Al is't saecken dat wy in Nederlandt de *Laurier-boomen* niet en Inten, soo nochtans betuygen Palladius. Misal. Colu. en oock Dodoneus, dat men de *Larieren* niet alleen op haer selven, ghelijck Appel op Appel. maer Oock op den *Esschen boom*, *Sorben boom* ende oock op den *Krieckken boom*, en alle met een goede uytcomst, het ghene noch in andere quartieren veul gheschiedt, uyt oorsaecke van hier door den schoonsten

Bakela.

Bakelaer te becomen, met den welcke in veule plaetsen grooten koophandel gheschiedt.

De voorschreven Auteuren leeren oock dat den *Laurier-boom* ontrent den Wijngaert niet gheplant wildt zijn, ofte het is sijnen onderganck en verderf.

HET VII. CAPITTEL.

Van het besnoeyen en begieten der Laurier-boomen, haere Oefeninghe des winters, haere sieckten, Luysen, en andere noodighe kennisse.

HEt besnoeyen der boomen moet alle jaeren geschiedē in den Meirt met het afgaen van de Februarise Mane, ende veul beter noch binnens huys staende als in de opene locht. Als dan snydtmen, met een scherp puntigh penne-mes, alle de jonghe scheuten af, den eenen boom corter als den anderen, naer de ghesteltenisse van de onghelijckigheydt der kroonen, waer door de boomen altydt dicht en rondt blijven, in het welcke de verkiesinghe deser boomen is bestaende. Ende om hier van eenen vasten reghel aen te wijsen, sulckx en is niet wel doenelijck, want dit bestaet meestendeel door een handelinghe van ghedueriġh pleghen. Want als de boomen onfatsoenelijck verloopen zijn, als dan en zijt niet bevreest de selve boomen gheheel af te zaeghen, ende den stomp ofte stompen met wasch bedecken, waer door dese stammen in twee en somwyl in een jaer wederom eenen schoonen boom te voorschijn brengen.

Den gemeynen onbekenden misslagh van veule menschen is niet wel wegh te nemen, de welcke meynen dat den *Laurier* weynigh sonne behoeft, andere meynen dat hy de son oock niet lyden en can, ende daer om sy den selven in somber plaetsen stellen tusschen den huyse, alwaer sy langhe en hooghe tacken schieten, die ydel van bladeren blijven. Immers dit is een groot ghebreck van kennisse, waer van hier te veul van soude te schrijven zijn, het ghene wy passeren sullen.

Den *Laurier* versoeckt van de natuere, soo wel de beste locht en heete sonneschijn als den *Orani-boomen*, maer hy verheyst als dan veul en meerder water, waer door sy sterck van hout worden, styve groote en overvloedighe bladeren, hooghe, ronde en dichte kroonen becomen. Want daer weynighe werme locht is, moet oock luttel vochtigheydt ghegeven worden. Immers suyver en schoon water, maer niet te kout, is het bequaemste om te begieten.

De Oefeninghe des winters is een weynigh bescheyden, te weten naer de natuer van de eene soorte tusschen de andere. Onsen **Triumphanten Laurier** verstoeckt vroegh uyt den rym en vorst te zijn: nochtans binnens huys staende connen wel een vorstien uytstaen: maer inde locht becomen sy haestelijck de randen der bladeren, ofte de halve bladeren heel bevrosen, het welcke sy noch eerder krijghen, soo wanneer dat men haer te vroegh in de locht stelt, ende als dan eenighen rym oft vorst lyden. Dese en zijn des winters niet geiren verplaetst, maer sy willen verblijven daer sy van den beginne gheseldt zijn. De kelders zijn haer nutter als de stoven. Sy en behoeven des winters niet meer water, als sy van noode hebben om te leven.

Ick heb binnen Handtwerpen in den jaere 1668. eenen uytnemenden grooten en schoonen **Triumphanten Laurier** ghesien, die veerthien hout-voet hoogh was, den welcken door den vorst in de locht soo ghetroffen was, dat de schorse van den stam met duysent cleyne scheurkens ghespleten en gheborsten was, die ick tot het vier veroordeelde, niet teghen staende dat alle sijne bladeren noch half groen waeren: ende even wel alsoo vergaen is.

Het **Broulien** ofte *Bakelaer*, wordt ghemeynelijck van de Banequet-backers, Lyck-ciereerders en andere in den open hof gheplant: teghen eenen wermen muer in het Zuyden, alwaer sy des winters blyven staen, die sy als dan den wortel bedecken oft met kaf, torf-gemul, kort stroy oft hoy. De tacken en bladeren bewinden sy met havere-strooy teghen den scherpen rym en vorst. Waer door sy veule winters sonder schade over blyven, maer oock somwyl al vervriesen. Als men nu bemerckt dat de bladeren van desen verdrooght zijn, het welck een teecken is dat sy bevrosen zijn ofte ghestorven. Als dan en mach men niet vertoeven, maer aenstondts alle de tacken tot aen den wortel af snyden, want als dit te langh versuymt is, soo comt de doodt tot inden wortel. Den welcken anderssins veul stercker als te voren uyt sal schieten. Dit is alle 't ghene dat tot desen noodigh is.

De twee vremde soorten van den *Walschen Laurier* en behoeven gheen ander oefeninghe, als wy van ons eerste *Manneken* hebben beschreven.

Den **Wel ruickenden gheselvaerven Laurier** is van eenen teerderen aerdt, het ghene sijne gheboort-plaetse ons doet bemercken. Waer om wy ons niet beter voeghen connen, als den selven te oefenen op de maniere ghelijck wy in den winter en somer de *Orani-boomen* in Brabant regeren.

Soo wanneer dese boomen sieck zijn oft treuren, ende door eenigh onghemack

onghemack qualijck aerden willen: soo hebbe my voor altydt wel bevonden, met dese boomen als dan uyt de stercke locht en sonneschijn te stellen, en wat drooghet te houden, ende den stam met het hout vande dicke tacken heel weynigh te bestrycken met een wolle lapken in de olie van Olyven vet ghemaeckt. Sommighe begieten dese siecke boomen, hunne aerde met soete melck, het ghene somwyl de boomen doet bequicken, te weten als 't selve matigh, in plaets van water gebruyckt wordt. Andere ghebruycken hier toe menschen-bloedt, ossen oft Schapen bloedt, het ghene ick heel misachten en verworpen moet, uyt reden dat alle bloedt aen rottinghe en bederfenisse van sijn selven onderworpen is: ende dat in weynige daghen. Sulckx en can oock niet gheschieden sonder swaeren stanck. en wy hebben vastelijck betoont: hoe dat alleen den stanck van mest oft aerde, den onderganck ende de oorsaecke van alle sieckten en treuren der boomen is: soo moeten wy besluyten, dat soodanighe middelen quaet en hinderlijck zijn, even eens al oft men den krancken sijn sieckte wilde vermeerderen. Daerom als dese boomen haer niet en veranderen, door de goede middelen, soo moeten sy uyt haer aerde ghenomen worden, ende op de selve maniere gehandelt worden: gelijck wy van de siecke *Orani-boomen* geleert hebben.

HET VIII. CAPITTEL.

Natuer, Behulp en Gebruyck van den oprechten Laurier.

ALle de oude Griecken hebben't voor de beste ende gesontste locht en landt gheacht, alwaer den *Laurier* veul was groeyende, want daerom wiert *Antiochien* voor de ghesondste Stadt van heel *Asien* ghehouden, uyt oorsaecke dat het heel landt rondtsom soo menichten *Laurieren* voortsbrocht. Het welck ons HERODIANUS in sijne Historien betuyght, schrijvende van een peste, de welcke heel Italien door passeerden, waer van de Doctoren aen den Keyser CONRARDUS hebben gheraden te vertrecken naer een plaets, ghenoemt *Laureten*, alsoo ghenaemt, door de menighvuldighe groote *Laurier bosschen* die daer rondt som stonden, oordeelende dat door den geur en lommer de locht aldaer niet gheinfecteert maer heel bevrydt was.

De Medecijnen schrijven dat de *Lauwer bladeren* heet en droogh tot in het leste van den tweeden graed zijn, ende de schorse van den wortel in den derden graed: maer de schorse van den boom een weynigh minder.

Ende de vruchten ofte *Bakelaer* zijn heet en droogh in't uyterste vanden derden graed.

Het gebruyck van de bladeren is in Nederlant by de Kockx en maerten in menighderley spijsen een daghelijckx behulp. Bancquet-backers en andere vinden hier gheen weynighe winst en profijt in. Cassianus Bassus schrijft: soo wanneer dat men den Wijn wilde behoeden voor bederfenisse ofte ander ongheval door Donder en Blicxem, dat men de vaten met Lauwer-tacken sal bedecken, waer door alle ongheval en hinder can belet worden.

C. Bbs. *lib. 7. cap. 11*

Den *Laurier* is in alle fijne deelen openende van natuer: want hy doet veul water lossen, het graveel der nieren rijsen: openende de verstoptheydt der lever, milte en alle inwendighe deelen des lichaems. Daerom is hy goet voor de verouderde geil sucht, herte milte, beginsel vau *Hydropia* dat is water sucht, ende meer andere. Hy belet het walghen ende opsteygheringhe der maeghe: hy suyvert de selve van alle taeye vochtigheden, en maeckt appetydt. Daerom de spijsen, besonderlijck den visch, ghebraden, ghebacken, gheslooft oft andersins met *Lauwer-bladeien*, gheven eenen aenghenaemen smaeck: ende daer en boven beletten alle beroerte der maege. Want de *Lauwer-bladeren* worden oock veul ghebruyckt tot de baden.

Eenige schrijven, als men de *Laurier-bladeren* knauwt dat sy het dronken worden belet.

Laurier-bladeren en *Roose bladereu* van elekx even veul, die 't samen in water gheseden, dien damp door eenen trefter in de keile ontsanghen, is seer goet voor de koude snoteringh in het hooft.

De jonghe scheutkens van den *Laurier*, met een ghelijck deel Lavendel bloemen in wijn gheseden: desen damp door eenen trefter in de ooren ontfanghen, gheneest het traegh ghehoor en het ruyschen der ooren. Maer den genen die een teer hooft hebben: sullen dese Lauwerscheuten, ofte wel den *Bakelaer* stooten, eñ in een sackxken snachts op het hooft legghen.

Een dragma poeder van den *Bakelaer* met rooden wyn inghenomen, eermen slapen gaet, doet sweeten, gheneest de Water-sucht en meer andere ghebreken.

Laurier-bladeren gheslooten oft ghewreven zijnde ende op de beten ofte steecken der wespen, Bien ofte Horsels gheleydt, gheneest haestelijck.

Lauwer-bladeren gheseden in wijn ende daer van ghedroncken, is seer goet voor kriupinghe in den buyck.

Drosco

DIOSCORIDES leert, dat men den *Bakelaer* sal stooten en 't selve met eenighe siroop, honich, oft soeten wijn menghelen, en dat 't selve seer nut is aen den uytdrooghenden, ofte uyt-teirenden, die engh-borstigh oft kort van adem zijn: als die met eenighe koude fluymen en taeye slymerighe sinckinghen op de borst beladen zijn; van dese siroop dickmael gheleckt en in den mondt ghehouden.

De bladeren ghesoden in weynigh water: ende dicht toeghestopt. Met dit water dickmael ghewasschen nemen de vlecken en veule sproeten van de huydt.

De bladeren die men bewaeren wildt tot het ghebruyck moeten binnens huys, buyten de locht ghedrooght worden, ende als dan en zijn die maer een jaer in haer krachr, en den *Bakelaer* twee jaer.

De bladeren in de holen van de Aerd-muysen ghesteken, maer eerst ghewreven zijnde, doen die sterven, het sy van den stercken geur, oft als sy daer van eten, schrijft DODONEUS? Maer van hoedanigh ghevoelen sou DODONEUS met de sijne wesen: als ick hun betoonen can, dat de Aerd-muysen, somwyl alle de schorse van de jonge Laurier-tacken, des winters hebben ghegheten, als men den selven met aerde oft kaf bedeckt hadde: ende te meer ghelijck wy betoont hebben dat de schors noch van meerder kracht is, als de bladeren zijn.

Noch verhaelt DODONEUS datter ghescbreven wordt, dat als de Lauwer-bladeren droogh zijnde, met wat solfer poeder tusschen beyden ende teghen malcanderen ghewreven, datter als dan gensters vier uyt voortscomen, ghelijck uyt een vierslagh, Andere segghen dat het hout van den Lauwer alleen sonder solfer te samen styf ghewreven, vier sal gheven.

De Heydensche Priesters waeren ghewoon, onder het Sacrificie altydt Laurier-bladeren te branden, om door dit ghekrack een teecken te gheven dat het Sacrificie aen de Goden seer aenghenaem was.

ARNOLDUS DE VILLA NOVA leert uyt den *Laawer boom* dry soorten van olien maecken. De eerste gheschiedt door een uytpersinghe van de boonkens van den *Bakelaer*. De tweede wordt ghemaeckt door den *Bakelaer* kleyn ghestooten zijnde en in schoon water ghesoden, en doorghegoten, en sterck uytgheperst, welcke vettigheydt van het water ghenomen zijnne door siltereren voor de olie bewaert wordt. De derde. Neemt een pondt verschen *Bakelaer* tot polver ghestooten, 't selve in onderhalve pondt olie van Olyven langh ghesoden zijnde, wordt als dan door eenen doeck ghezeghen ende voor Laurier-olie bewaert. A. DE VIL. NO. *cap.* 227.

Ick sal hier een vierde byvoegen die noch wel de beste zijn sal, neemt eenen

eenen hoop verſche ſchorſen van den wortel en van den ſtam van den Laurier, waer van de dickſte de beſte zijn. Deſe in kleyne ſtuckxkens gheſneden ende gediſtileert *per deſcenſum*. Dat is, graeft eenen aerden verlooydē pot in de aerde, leght daer een plate vā bleck op die vol kleyne gaetkens is, leght daer op alle uwe voornoemde Laurier ſchors, deſe twee randen ofte ſamen voeginghe rondtſom met kleem dicht ghesloten zijnde, ſoo maeckt op den bovenſten pot goet vier, door welcke hitte, door de gaten in den onderſten pot de olie ſal ghedrupt zijn en aldaer bevinden ſult. Op ſoodanighe maniere can men van pal-menhout en alle ander herde houten en ſchorſen goede olie maecken. Hoe wel dat deſe olien niet aengenaem en zijn, want behouden altydt als eenen brandighen ſtanck.

De eerſte olie uyt den *Bakelaer* ghemaeckt, wordt aen het hert en magh: gheſtreecken, waer door belet wordt het braecken en overgheven. Het brenght appetydt by. Sy wordt oock gheſtreken aen alle verſtyfde en gichtighe leden, verkoude borſt, verkilde zenuwen. Sy gheneeſt oock ſoo wel de drooghe als vochtighe ſchorftheydt: ende meer dierghelijcke onſuyverheden van de huydt: en dat op corten tydt. Sy is oock goet den ghenen die gheſlaghen, gheſtooten ofte van hooghe gevallen is. Sy verdrijft oft verteirt alle blauwe gheſlaghen plecken: en doet de vochtigheyt ſcheyden, als oock hetbloedt dat ontrent de pynelijcke ofte ghequetſte leden vergadert, gheronnen oft gheklontert is.

Van het nut en behulp van den *Laurier boom* (naer het betuygen der Medecijnen) zijn heele boecken te ſchrijven, ende dat beſonderlijck uyt die oude Griecken, en die van Arabien, als DIOSCORIDES, THEOPHRASTUS, AVICENNA ende meer andere.

HET IX. CAPITTEL.

Aenwijſinghe van den Laurier van Indien in America, met alle de menighvuldighe twijfelachtigheden, hoe den Perſea ende meer andere boomen daer voor te onrecht ghehouden worden.

NAer dat ick over twintigh en meer jaeren dickmael den naem van *Laurus Americana* gheleſen en ghehoort hadde, betrachtende de wa- re kenniſſe van den ſelven eens te becomen, ſoo bleef ick nochtans in een

LAVRVS VERA INDICA, AMERICANA

eene lanckduerighe onwetendheydt en duystere twijfelinge, uyt reden van het beschey den noemen en aenwijsen der vremde boomen, de welcke van ieder Schrijver, ofte kruydt-kender daer voor ghenoemt en beschreven worden. Van welcke twijfelinghen den Leser, in dit Capittel, hier eenighe sal beschreven vinden: maer op dat de selve als dan claerder souden verstaen worden, soo heeft my goet ghedocht, voor d'eerste de ghedaente van den seeckeesten *Laurus van America* te beschrijven ende in print te vertoonen.

Ghedaente van den oprechten Laurier van America uyt den hof van FERNESIUS, *beschreven door* TOBIAS ALDINUS.

AEnghesien desen teghenwoordighen den apparentsten ende seeckersten boom is, die desen naem can toecomen, ende van geene Schrijvers, tot noch toe, als door ALDINUS soo claer beschreven is, als oock met de printen aengewesen. Soo is de print alhier in desen mijnen naer de selve uyterlijck doorghetrocken. Ende sal hem noemen *Laurus Americana Fernesiana* ALDINI, den welcken nochtans vanden Auteur *Laurus Indica* ghenoemt is, die hy beschrijft en vertoont in een boeck ghenaemt *Exactissima Descriptio Rariorum quarundam plantarum, quæ continentur Romæ in horto Farnesiano. Auctore* TOBIA ALDINO CESENATE. TOB ALDI. *cap. 4. p. 61.*

Den ghenoemden ALDINUS beschrijvende sijnen *Laurier van Indien*, is seggende, vat hy in den jaere 1620. uyt *America* eenigh zaet becomen hadde, het welcke vyfoft seven met een trosken aen steelkens gegroeyt zijnde, noch aen malkanderen was, hebbende de ghedaente van't zaet van de *ghemeynen Laurier*: doch niet rondt, maer lanckachtigh ende een weynigh cantigh: op het fatsoen van seeckere kleyne Olysckens, buyten swart en gherimpelt, even ghelijck als een Lauwer-besie, waer uyt hy aenstondts oordeelde dat dit een soort van Laurier-zaet was.

Wt dit zaet is in corten tydt (binnen Roomen) eenen grooten boom te voorschijn ghecomen, met bladeren die niet weynigh, met fatsoen en geur van onsen *ghemeynen Laurier* begaeft waeren. Waer uyt sijn eerste ghevoelen wordt bevestight ende vast ghestelt. Ende daerom heeft hy den selven oock met den naem van *Laurus Indica* ghenaemt.

De bladeren zijn wat blinckende ende een weynigh geladt, bleeckgroen: maer in den winter als wanneer sy ouder en stercker zijn comen als dan ontrent het coleur van de Citroen-bladeren, doch een weynigh

rosser. Dese bladeren zijn langher als een palme (sommighe een halve palme, ende ses oncen breedt, welcke oncen, duymen beteeckent. Hier wordt inde print een bladt, met sijne behoorelijcke afteeckeninge met de letter B. vertoont.

Den boom was van een aenghenaeme grootte, den welcken oock kleynder bladeren heeft, die gelijck zijn tusschen den *ghemeynen* ende *Triumphanten Laurier*, ofte die oock wel eenighsins ghelijck zijn aen de bladeren van den *Cederboom*: maer soo herdt van stof niet: ende altydt groen en jeughdigh.

De bladeren gheknauwt zijnde vertoonen in het eerstен eenige bitterheydt, maer daer naer wat suet en lymerigh: aenwijsende eenighen reuck van onsen *ghemeynen Laurier*. Het dickxste van den steel der bladeren, ende oock de dicker tackxkens meer houtachtigher zijnde, zijn suetachtigh van smaeck? Maer dat het aldermeest te verwonderen is, dat is sijne overgroote vette lymerigheydt die sy in het knauwen aenwijsen: want ALDINUS is hier byvoeghende dat hy van meer als duysent planten die hy gheproeft heeft, 't selve in gheene ooyt en heeft bevonden: maer dat dit in het zaet ofte keirenen niet te vinden is, ghelijck in de Quee-keirenen oft in den *Altea wortel*. Uyt welcke vettigheydt sommighe besluyten, dat desen boom een behulpsaem kracht besit. De bloemen van desen boom en zijn als doen van ALDINUS niet gesien gheweest. Ende hier mede blijft desen Laurier gheheel volschreven.

Bemerckinghen weghens het misverstandt in den oprechten Laurier van America te kennen en te noemen.

GHelijck ick in't begin van dit Capittel verhaelt hebbe, weghens mijne lange begeirte van de kennisse deser boomen, ende wel gedachtigh zijnde dat in de wydt befaemde ABDYE VAN St. MICHILS alhier binnen Handtwerpen, over vyf-en-twintigh jaer, eenen *Laurus Americana* was, die men als doen seyde den *Canneel boom* te zijn, het selve my oock by meer andere betuyght is, die den *Canneel boom* daer voor houden, ende daer voor gheenen anderen en kennen. Ende nochtans andere Herbaristen houden den *Arbutus* voor den *Americaensen Laurier*, het ghene met een goet oordeel doorsocht zijnde, noyt zijn en can. Ende dat my noch meer verdwelmde, is gheweest eens te hooren van een seer ervaren Medicus en vermaerden Botanicus (met groote seeckerheydt naer sijn duncken) alsdat den *Adragne* ofte *Adragnen* den oprechten *Laurier*

rier van America was. Ende dat den selven van veule daer voor gehouden wordt, uyt reden, om dat sijne bladeren niet geschaert en zijn ende effen randen heeft, als oock om dat de schors geladt en effen is. &c. Waer teghen ick hem vraeghde? oft aen hem wel bekent was, dat de schors van den *Adragnen* sonder reuck was, ende de selve jaerelijck afpelt ghelijck den *Canneel boom*.. Doen was sijn andtwoordt in een vraeghe verandert? Wel seghtmen niet dat den *Laurus Americana* den *Canneel boom* is. Waer op hem voor andtwoordt gaf, dat BELLONIUS schrijft dat den *Adragne* eenen plant en boom van *Asien* maer niet van *Indien* is? Hoe sal hem dan den naem van *America* toecomen: ofte waer blijckt dat den *Adragne* den *Canneel boom* is. P. BELL. *lib.* 1. *cap.* 16.

Om dan op mijn onderstoeckinge hierin seecker te zijn, soo heb my (tot de uyterste voldoeninghe ende gherustheydt) ten lesten bevraeght aen den HEER DOCTOR HERMANS die ick in desen den ervarensten van onsen tydt derre noemen, den welcken antwoordende heeft ghescheven, dat hy in dien wydt-befaemden hof van sijne *Excellentie* den *Heere van* BEVERNINGHEN tot *Lockhorst* eenen boom met noch eenen grooten tot Hamborgh by den *Heere* ANCKERMAN ghesien hadde, den welcken sy den naem van *Laurus Americana* toevoeghen: van de welcke twee boomen, den genoemden *H. Professor*, van ghevoelen was, de selve niet anders te zijn als den *Persea* van MATTHIOLUS en CLUSIUS soo ghenaemt. Betuyghende dat den voornoemden ghemeynden *Laurier van America*, dat is *Persea* niet te recht ghemeyn en hebben met den *Laurier*, ten aensien van sijne vruchten en anderssins, Ende tot meerder voldoeninge soo heeft my den ghenoemden Heere *Doctoor en Professor* uyt den voorschreven hof van *Lockhorst* op den 13. Augusti 1681. twee schoone groene tacken met groote en kleyne bladeren toeghesonden met den naem van *Persea* CLUSII. *Vulgo Laurus Americana*. Waerom de ghedaente der selve hier promtelijck hebbe beschreven, tot volkomen kenniss en onderscheydt van den eenen ende den anderen, den welcken hier naer oock in print vertoont wordt.

Ghedaente van den Persea van den H. Doctor HERMANS *uyt den hof van Lockhorst.*

DE bladeren van desen *Persea* hebben in alles de selve aderkens, dicke rechte zenuwen, ende precies de selve teeckeninghe met de selve randen van het bladt dat hier in de print met de letter A. gheteeckent

kent staet: hoe wel datter oock bladeren by waeren, de welcke meer als eenen duym breedt langher: maer niet breeder waeren, die haer aen het voor-eynde veul langher scherper verliesen. De midden zenue, die te langhs recht doorgaet, is als claer doorsichtigh en een weynigh rosachtigh, De boven-syde der bladeren is bleeck aenghenaem groen, en op de onder-syde veul bleecker. Maer niet asch-grauw, ghelijck Clusius vau den *Persea* schrijft. De stof is van dickte als de Lauwer-bladeren, de welcke op beyde de syden seer aerdigh ghepugghelt zijn, ofte heel saecht effen ghegraent, het ghene sich by naer vertoont al oft het gaetkens waeren, ghelijck den *Androsemum bacciferum* Dodonei heeft, het ghene nochtans niet en is, want dit moet naer by be ooghe wel bemerckt worden. Ick en hebbe den minsten Lauwer-geur hier in niet connen bespeuren, maer besitten in teghen deel, eenen onaenghenaemen, groenen, rouwen geur: ende gheknauwt zijnde, hebben een groote vette lymerigheydt, het welcke de houtachtighe schorse veul meerder heeft het ghene ick selfs bevonden hebbe, maer onaengenaem van eenen laffen groenen smaeck. Dese bladeren in de vlam ghehouden zijnde, kraecken by naer als den *Laurus Tinus*. Wat nu de bloemen aengaet, de selve comen op de topprn van de tacken, dry, maer ghemeynelijck vier, oft vyf te samen: sy comen op het tipken van een teer steelken eenen kleynen vingher lanck, dat licht-groen van coleur is. Voorder is van my tot noch toe niet ghesien, alsoo de bloemen niet eerder open gaen als in Januari, te weten binnen het winter-huys van sijn Ecc. de Heere van Beverninghe *tot Lockhorst*. Ende aenghesien dit boeck by naer ghedruckt was, soo en heb ick dit werck dies weghen niet connen stutten, het ghene wy hopen, door den tydt, noch voorder aen te wijsen.

Ghedaente van den Persea uyt Clusius.

Car. Clus. *Rar. plant. lib. 1. cap2*

TOt voldoeninghe van alle het verschil datter weghens den *Persea* voor can vallen, soo is de aenwijsinghe uyt Clusius hier bygestelt: ende is schrijvende, dat den *Persea* eenen boom is die uyt *America* alder-eerst ghebrocht is. Den selven is seer ghelijck aen eenen Peiren-boom, breedt uytghespreydt, altydt groen, met bladeren als breede Lauwer-bladeren: op de boven-syde groen, maer onder asch-grauw, styf van stof, en in de lenghde met zenuen doortrocken, liefelijck in reuck en smaeck: doch met eenighe wrangigheydt de tongh wat bytende, De bloemen groeyen veul te saemen tros-gewijse, ieder van ses bladerkens

bleeck

bleeck van coleur. De vruchten zijn eerst de Pruymen ghelijck: maer worden metter tydt soo langh als de Peiren, en swart, maer goet van smaeck. Haere keirenen hebben de gedaente van een hert, ende smaeckt als Castanien ofte soete Amandelen.

Clusius twijfelt oft dit den *Persoa* Theophrasti is, ofte den *Parsenboom* van Plinius: Ofte wel den *Persea* van Plutarchus is, wiens vrucht een hert ghelijckt, ende de bladers de ghedaente van een tonghe hebben, de welcke sy bekennen al te saemen in *Egypten* te groeyen.

Bemerckingbe ontrent den Persea.

IN de aenwijsinghe van den *Persea* worden groote twijfelinghen bevonden, ghelijck claerelijck te lesen is by Dioscorides, Matthiolus, Clusius en meer andere. Als dat van sommighe den *Persea* voor den *doodelijcken Parsen-boom* van Parsien ghehouden is, den welcken in *Egypten* ghebrocht zijnde, sijne doodelijcke natuer in een goede nutbaere verwisselt soude hebben, het ghene voor een versierssel wordt aenghenomen. Andere ghelijcken de bladeren van den *Persea* by de bladeren van den *Parsen boom*, en andere by de bladeren van den *Lotus*.

Dioſc. *lib.* 1. *cap.* 150. Mat. *in* Dio *l.* 1. *cap.* 146

Wat nu de vruchten aengaet: daer van houden sommighe die voor den *Cuci*: daer nochtans den *Cusi* meer een *Parse* als *Peir* oft *Pruym* ghelijck is: ende oock veul grooter. Want Clusius schrijft dat de vruchten van den *Persea* swart als *Sebesten*, ofte langhe Pruymen ghelijck zijn Sommighe hebben den *Mamay* voor den *Persea* ghehouden, de welcke soo groote boomen als de Okernote-boomen wydt uytgroeyen: waer van de vruchten rondt en groot zijn, met het vleesch als Que-peiren: maer van smaeck als een Parse, met dry, vier oft meer seer bitter zaden oft keirenen in

Maer den aldergrootsten misslagh ontrent den *Persea*, is, dat den selven van soo veul verscheyde *vremde Kruydt-oefenaers*, die men *Herbaristen* oft *Botanici* noemt, soo ghemeyn ten onrecht met den naem van *Laurus Americana* beschreven en ghenoemt is,

Merckelijcke achtbaerheden ontrent den Indiaenschen Laurier van Aldinus, die nu den oprechten Laurier van America is.

OM claerder te bedieden de aenwysinghe van den *Laurier van America*, soo zijn wy gehouden weder te keeren tot onsen hof van Fernesius

NESIUS voegende ons naer de woorden van TOBIAS ALDINUS, den welcken is schrijvende, datter somwyl tusschen hem ende andere seer ervaren en gheleerde Herbaristen seecker twijfelingen zijn ontstaen. Te weten? ofte desen *Laurier van Indien* den *Cinnamonum*, den *Cassia*, ofte den *Canneel-boom* wesen mocht. Uyt oorsaecke om dat GARS. AB ORTO schrijft, dat den *Canneel-boom* bladers heeft van coleur ghelijck aen den *Laurier*, en van wesen en ghedaente seer trecken de op de *Citer bladeren*.

ODOARDUS BARBOSA. en THEVETUS betuyghen dat den *Canneel-boom* ghelijck is aen den *Laurier-boom*.

P. CIEZA. *par* 1. *Chron. p.* *cap.* 40. FRAN. GOM *cap.* 143. AUG. CAR *lib.* 4 *cap.* 2 NIC. MON. *simpl Med cap.* 25.

PETRUS CIESA. FRANCISCUS GOMARA *in Historia generali* Ende AUGUSTINUS CARATE *in Historia pervana.* verhaelen dat men seght dat den *Canneel boom* bladeren heeft ghelijck den *Laurier*.

CHRISTOFFEL ACOSTA schrijft dat den *Canneel-boom* bladers heeft ghelijck den *Laurier*: maer blyder en lichter van coleur. maer soo droogh, nochte soo hert niet.

NICOLAUS MONARDUS seght datter in de nieuwe weireldt *Canneel-boomen* zijn met bladers die ghelijck zijn aen den *Laurier*.

ALDINUS schrijft: onsen *Laurier-boom van Indien* heeft bladeren, gelijck aen den *Laurier*, ofte ghelijck den *Cederboom* heeft. Het verschil van de *Lauwer-bladeren* is soo groot by de *Ceder-bladeren*, dat ick uyt dit seggen soude besluyten dat ALDINUS nooyt den oprechten *Ceder-boom* ghesien heeft. Even eens als oft men seyde, dat de bladeren van onse Parse-boomen, gelijck zijn met de bladeren van den *Abies*: dat zijn die wy *Mast* oft *Sparreboom* noemen. Welcke byghevoeghde print van ALDINUS ons wel anders doet blycken volghens dat DODONEUS den *Cederboom* vertoont.

Noch seght GARCIAS dat de vrucht van den *Canneel-boom* soo groot is als een cleyn Olyf, oft by naer ghelijck een Hasenote ende ront en swart. Ende ACOSTA seydt dat de rype vrucht swart en blinckende is. Noemende ALDINUS noch meer andere Auteuren die al van't selve ghevoelen zijn met de voorgaende, de welcke wy hier alle hebben naerghelaten: als onnoodigh achtende

Voorder seght ALDINUS dat sijnen *Indiaensen Laurier* oock den vetten en lymerighen smaeck heeft ghelijck den *Canneel*. Het selve heb ick hier voor van den *Parsea* betoont oock ondervonden te hebben. Soo dat de vettigheyt hier geene oorsaecke bybrenght om dit eenen besonderen plant te zijn, nochte dies weghen oock niet ghelijck met den *Canneel* en is. Want den dickmael ghenoemden *H. Doct. en Prof.* HERMANS ende andere betuyghen dat den *Cassialigna* ende menighte besondere planten van *America* oock den vetten en lymerighen smaeck besitten.

Wy

Wy souden hier wel byghevoeght hebben alle de menighvuldighe twijfelinghen der oude Herbaristen, welcken boom sy voor den *Cinamomum*, ofte voor den *Cassia ligna*, met de andere voornoemde planten ghenoemt en ghemeynt hebben, welcke misslaghen al te groot en te veul om schrijven zijn: ende hebbe 't selve oock naerghelaten, om dat het hier ontrent den *Laurier* weynigh ten propooste quam. Soo dan alle 't selve voor by gaende, sullen wederom tot onsen *Laurier* en *Canneelboom* keeren, waer uyt wy eens aenmercken sullen, oft den *Laurier van America van* ALDINUS den *Persea* is, ofte den oprechten *Caneel-boom*, ende dat hy eenen besonderen plant magh ghenoemt worden.

Om hier van eenighsins aen de weireldt licht te gheven, soo docht my hier noodigh de ghedaente van den *Persea* ende van den *Caneel-boom* te samen neffens malcanderen in print te vertoonen, waer uyt den Leser (sulckx wel aenmerckende) lichtelijck sal rechtvaerdigh vonnis connen gheven.

HET X. CAPITTEL.

Beschrijvinghe van den Caneel-boom, ofte den selven oock voor een geslacht van Laurier can beschreven worden, ende op hoedanighe maniere.

TErwylen dat wy tot noch toe niet betoont en hebben welck den oprechten *Laurier van America is*, soo sullen wy hier het duyster claerelijck trachten te verlichten, tot welcken eynde dat wy hier in de plaet den *Persea* uyt den hof van *Lockhorst* (hier voormael ghenoemt en beschreven) benffens den *Caneel*, in hunne bladeren neffens malcanderen voor ooghen stellen. Ieder bladt in sijne levens grootte. Ende alle het ghene den *Persea* aengaet met de letter A. ende den *Canneel* met B. aengheteeckent.

Den HEERE HENRICUS VAN REEDEN, met sijne mede-hulpers *in horto Malabarico*. Noemen den **Canneel-boom** in de Malabaerse talé *Carua*, ofte oock *Bahena*. En in de Braemse tale *Tiqui*. De *Cingalen* noemen den boom *Curindo-gas*. Ende de schors ofte Caneel *Cureneo potto*. DODONEUS *in de Beschrijvinghe der Indiaense drooghen*, en voeght desen boom gheenen eyghen naem toe, dan noemt alleen de binnenste schors in Nederduydts **Canneel**. In't Arabisch *Darsini*, *Drachini*, oft *Dartzini*. In't Hebreeusch *Kinnamon*. Waer uyt den griecksschen en latijnschen naem voortscomen *Kinna-*

Hort. Mal. Tc. 1p107.

DOD. *pag.* 1452.

Kinnamomon, *Cinnamomum* en *Cinnamum*. In Malediva *Poniem baus Thorij*. In 't Spaens *Canela*. In't Italiaens *Canella* en *Cinuamomo*. In't Frans *Canelle*. In't Hooghduydts **Zymmetrinden**. oft **Zimmetroerlin, Zimmertroerbaum/Zymmetrinde / ofte Canelbaum.**

Den H. P. HERMANS schrijft my in sijnen mesive van 21. September 1681. dat den **Canneel-boom** alleen dien naem heeft, om dat de schorse den *Canneel* gheeft: maer haer komt eyghentlijck den naem toe van *Laurus Canellifera baccis caliculatis*. Dat is **Caneel-Laurier met gelickte te besien.** Om dat sy vruchten hebben die gelijck zijn aen den *Laurier*. Want alle boomen, de welcke eenderley vruchten oft zaet voortsbrenghen moeten door die ghelijcke uytwerckinghe van de natuere, onder een ghesiacht gherekent worden: om dieswille dat de vruchten het leste is dat de natuere voortsbrenght.

Dien volghens, bevonden hebbende dat dese vrucht van den **Caneel-boom** op het alderuyterste ghelijck is aen de soorten van Eeckelen, soo van den Eyckenboom, en van den *Ilex* dat is **Scharlaecken boom** / als van den *Suber* oft **Kurck-boom** / ende aen de selve meer eyghendom heeft als aen den *Bakelaer* oft aen de vruchten van onsen **Laurier.** Soo sal hem oock wel den naem van *Laurus Americana glandifera* toecomen, dat is den **Eeckel-draeghenden Laureer van America.** Alsoo de blauwe swartigheydt van de vrucht alleen ghelijck is aen den *Bakelaer*. Ende daerom wordt hy oock tot onderscheydt van onsen gemeynen: een soorte van *Africaensen Laurier* ghenoemt

Ghedaente vanden oprechten Caneel-boom uyt Ceylon ofte Eeckel draeghende Laurier van America.

DEse boomen groeyen somwyl tot vier oft vyf mans lenghde hoogh. Ende soo dick als men met eenen arm can omvanghen, met veule dicke en dunne tacken beset, hebbende eene groene schorse, maer oudt zijnde wordt hy roscho ft roodtachtigh. den wortel is seer dick ende gaet recht door, zijnde met eenighe besyde wortelen vast ghehecht.

De bladeren comen somwyl twee over malcanderen, ende oock wel over handt. Ieder heeft een heel cort steelken, Sy zijn dickachtigh en styf van stof, ghelijck de *Citer* oft *Orani-bladeren*. Sy hebben in de midden aen de onderseyde een rechte doorgaende ribbe oft zenuwe, eñ van beyde de zyden een ribbe die niet recht en loopt, maer rondtachtigh, volgende den circkel van het bladt, de welcke oock een weynigh teerde

A
B
A
B
C
D

der zijn als de middel-ribbe. Dese dry zenuwen geven ieder noch veule heel teere aderkens besyden krom uytloopende. Hier in is te bemercken, dat in andere bladeren selden oft niet bevonden wordt, te weten, dat alle de ribben staende aen de ondersyde der bladeren, de selve ghemeynelijck in de boven syde in de midden eenighe hollighеydt ofte intreckinghe veroorsaeckt: maer in dese van den *Caneel* soo vertoonen haer de voorschreven drye groote ribben oock op de bovensyde met een aenghenaeme verheventheydt, ghelijck dry opgheleyde draeykens: soodanigh als dit groot bladt in de print met B. hier aenwijst, het welck naer een levendigh bladt, van de middel soorte, afgetrocken is van die tacken met de bloemen, en rype vruchten, de welcke aen my soo van den H. D. Arnoldus Syen in sijn leven als nu van den H. D. Paulus Hermans twee Professoren van Leyden toegheson den, ende in *Ceylon* ghepluckt zijn. Bemerckt dat onder dese bladeren oock grooter en cleynder zijn, smalder en breeder, voor scherper ende oock ronde.

De bloemekens zijn kleyn en wit, ghelijck sterkens van ses bladerkens ghemaeckt, groeyende op langhe teere steelkens, en veul te saemen, die van seer goeden reuck zijn. Den boom en bloeyt maer eens in het jaer, dat is in de maendt van Januari.

De vruchten (oft om eyghentlijck te spreecken) de Eeckelen zijn lanck-rondt, groeyende in een schotelken oft kelckxken, de selve zijn eerst bruyn groen en blinckende, ende als met eenighe witte sprinckelinghskens besmet: maer ryp zijnde bruyn blauw, welck coleur als dan alleen bestaet in het buytenste teer velleken, want het binnenste lanckworpigh rondt zaet oft Eeckel is bleeck wit rosch, treckende op het geil, de welcke van een vet en saechter stof en van een olieachtighe natuere is: hebbende den Caneelachtighen smaeck. Waer van hier onder in de print een binnen schelpken met een keiren (met de letter D. gheteeckent) ten toon leydt. Ende de bloemen met de letter C.

Den *Caneel-boom* heeft twee schorssen waer van de buytenste somwyl eenen duym dick is, ende van eenighe de *Cassia ligna* vermeynt is, het ghene ander daer voor niet aennemen. Den tweeden bast oft schorse is den *Caneel*, ende wordt eerst in't ronde van den boom doorgesneden die als dan in langhe platte stucken afgheloost worden, ende op het veldt in de sonne te drooghen gheleydt, die de selve door haere hitte in malcanderen rolt. Den boom van sijn schorsen ontbloodt zijnde verliest sijn leven, ende het hout is bequaem tot kassen oft anderssins te ghebruycken. Seecker Patrioot die in *Ceylon* en *Malabar* 27. jaer ghewoont hadde, heeft my verclaert dat sy aldaer de boomen afhouwen ende de schor-

sen afblecken, gelijckmen in Brabandt de Eycke schorse van het bleckhout doen, ende dat de boomen weder uytschieten. Maer sy setten menighvuldigh voorts door het zaet dat op de aerde valt.

Noch is my van den selven wel bekenden vrindt verclaert, dat den adem der vrouwen, op sommighe tyden, als sy daer over ademen, soo groote schade doen, dat niet alleen de bladeren rijsen ende afvallen, maer dat dese boomen hier door in weynigh tydt heel bedorven zijn. Ghelijck wy noch in het vierde deel aen het 11. Capittel verhaelt hebben.

Den *Caneel* wordt in twee soorten bedeylt, in fijnen ende groven. Den fijnen is den welcken van de dunne tacken en teere boomen comt, die oock *Cuurdo* ghenoemt wordt. Ende de grove soort is, den welcken van de dicke boomen en stammen valt.

Noch soo blijckt datter twee soorten zijn, te weten onsen eersten ende besten van *Ceylon*. Ende noch een soort die aen de kust van *Malabar* groeyt: oock in *Malacca*, *Iava* en elders, van den welcken Clusius eenen *Magellaensche Canneel* noemt, ende oock *Cortex winteranus* Ende vande inwoonders *Cameaa* oft *Cais manis* die sy *Bosch Caneel*, oft *Canella del matto* in Portugies noemen, en desen is weynigh geacht, en is van slechter kracht. Soo als den eersten wel 50. oft 60. realen waerdt is, dat den *Bosch-Canneel* maer 10 oft 12. in waerde is. Dit gheleesen hebbende by Philippus Baldeus, bracht my in't ghedacht dat in die bladeren van den tack, die my in den jaere 1677. van den *H. D. en Professor* Syen gesonden was, groot verschil had tusschen de bladeren van den tack, die my in desen jaere 1681. van den *H. D. en Prof.* Hermans ghesonden is. Want van den eersten zijn de bladeren veul smalder en voor scherper, oock veul beter en stercker Caneel smaeckende. Daer de leste veul grooter, breeder ende voor en achter bynaer rondt zijn, en veul slechter van smaeck, het ghene my groot bedencken gaf, oft dese twee tacken van beyde de verscheyde soorten niet en souden zijn: hoe wel dat ick naermaels met volle waerheydt verstaen hebbe, als dat den *Caneelboom* dese beyde ghedaenten van bladeren te ghelijck aen eenen en den selven boom te voorschijn brenghen, waer door soodanigh achterdocht comt te eynden. Boven dien soo schrijft my den Heere Hermans op 17. November 1681. Als dat hy aen de *Malabaersche Canneel-boomen* gee n onderscheydt heeft bevonden in de bladeren, tusschen dien van *Ceylon*, al is't dat de selve in den *Horto Malabarico* soo smal en scherp ten toon staen: Maer dat dit verschil alleen bestaet, dat de Malabaerse bladeren meer Caneelachtigh smaecken, ende die van *Ceylon*, meer naer de Kruynaghelen

Phi Bald *Zeyl. cap* 49

naghelen. Boven dien soo heeft ghenoemden Heere oock den selven krachtighen Kruynaghel-smaeck wel in eenighe Malabaersche bladeren bevonden.

Plaetse.

DEse *Caneel-boomen* en groeyen niet het heel Eylant van *Ceylon* door, maer alleen op sommighe plaetsen: want in't gheheele Rijck van *Iafnapatan* oft op't Eylandt *Manaer*, is die niet te vinden, maer eerst over de Riviere *Chilan*, in de landen van *Negumbo* ende binnenwaerts ontrent *Gale*. Dese boomen groeyen sonder order ghelijck ghezaeyde bosschen.

Den ghenen meer ghelieve te weten van den *Caneel*, *Cassia*, *Cinamomum*, *Cassia ligna*, met het ghene dese materie voorder aengaet, die lese CAROLUM CLUSIUM, *Exoti lib.* 4 *Cap.* 3. *Pagina* 78. ende voorder *Aromat Histor. lib.* 1. *Cap* XV. *pagina* 68. ende DODONEUS *Pagina* oft *folio* 1454. Want mijne beschrijvinghe en is in desen niet voorder betoonende, als de selve noodigh is tot den gheslachte van den *Laurier van America*.

Soo wanneer wy hier alle de menighvuldighe groote twijfelinghen ende onseeckerheden van den *Malabatrum*, *folium Indicum*, *Tamala patra*. &c. van de Auderlinghen wilden voorstellen: voorwaer, het soude wel te vreesen zijn, datter veule souden blijven dolen buyten de waerheydt, ende oock aparent den *Tamala patra* noch voor den derden *Laurier van America* souden beschrijven; op soodanighe maniere ghelijck duysenden (besonderlijck hier in Nederlandt) vastelijck meynen en ghelooven dat den *Myrtus* de oprechte *Kruyd naghel boomen* zijn welcke dolinghe al te groot is.

Natuer, Kracht en Ghebruyck van den Caneel.

DEsen *Caneel* oft schorse van den **Eeckel-dragenden Laurier-van America** is heet in het hooghsten van den derden graed; en droogh tot in't beginsel van den selven. Hy is seer dun maeckende in grove humeuren, Want hy is doordringende, ende nochtans den buyck stoppende. Hy is 't samen treckende, ende het inghewant kracht ghevende. Hy opent de vetstopte lever, gheneest de watersucht. Hy verdrijft en verdroeght alle overtollighe vochtigheden. Hy doet de spijse verteiren, ende goet bloet groeyen. Hy doet de winden scheyden, ende belet alle rottinghe Hy is beter in poeder als heel ghebruyckt.

Hy en is een ieder niet dienstigh, besonderlijck den genen die werm en droogh vã complectie eñ galachtigh van natuer zijn, en besonderlijck

in heete tyden ghebruyckt soo ontsteeckt hy 't lichaem en de verhit het bloedt: maer by koude spijsen die vochtigh zijn, en in koude tyden des jaers, en besonderlijck van vochtighe slymerighe menschen, maer niet veul, nochte te dickwils, daer toe is hy dienstigh. Hy gheneest alle windighe qualen, doordringht alle taeye vochtigheden, versterckt de maeghe, lever, herte, longher, milte, hersenen en zenuwen, belet de swymeringhe des hoofts, de schemeringhe der ooghen en scherpt het ghesicht, versaeght den hoest, beneemt het snuffen ende snoteringhe, stopt de vloeden uyt de maeghe ende belet het walghen en braecken, waer toe men seeckere plaesters maeckt met kruyd-koeck, Spaenschen wyn Caneel-poeder, Nagelē eñ andere tusschen twee doecken buyten op de maeghe gheleydt &c. Hy is goet teghen lammigheydt, vallende sieckte, kramp, en enghborstigheydt. Hy verwermt, verteirt en versterckt. Hy versoet de pijne der lendenen, en doet ghemackelijck water lossen, gheneest den koude-pisse ende veule ghebreken der nieren. Hy wederstaet alderley vergif.

Men maeckter *Hypocras* af. Neemt een kleyn potien ofte dicht kleyn doosken vol fijn saeght suycker, laet dit wel doortrecken met de olie van Caneel, hier van soo veul als op eenen goeden punt van een mes can legghen in eene pot wijn gedaen, met soo veul suycker, als ieder 't soet begeirt: en alles wel ghelotert zijnde, soo heeft men op corter wyl altydt den *Hypocras* by der handt.

Om goet Caneel-water te maecken. Neemt een pint Roose-water en een pint Spaensche wijn, ses oncen Caneel grof ghestooten: dit te samen dry oft vier daeghen in een glasen distilleer-vat, met een blase dicht ghestopt zijnde in werme asschen laeten weycken, ende als dan in het zandt ghedistileert: ghelijck wy gheleert hebben in het eerste boeck, in het eerste deel, aen het x 1. Capittel van de Oranien.

Nu dient bemerckt dat de buytenste schorse van een minder en grover natuer is, als de binnen schorse die den oprechten *Caneel* is. De bladeren en bloemen zijn oock besonder in't ghebruyck: maer in dese landen niet, de welcke oock van dunder en teerder kracht zijn. De schotelkens van de Eeckelen (schrijft Dodoneus) worden oock in poeder verkocht, het welcke *Caneel van Peru* ghenoemt wordt.

De bladeren van den *Wilden Caneel-boom* worden ghepluckt ende in bondelkens vergadert, de welcke in veul plaetsen des weireldts versonden worden, met den naem van *Malabathrum, Tamalapatra*. oft *Folium Indicum*.

De olie van de bladeren ghemaeckt, wordt op den Navel ghestreken oft

oft met cottoen vet zijnde op den navel gheleydt: voor het colyck dat van koude humeuren voortscomt. Met menighte andere behulpmiddelen tot verscheyde qualen, hier om reden niet bygevoeght.

Uyt de schorsen van den wortel wordt den *Camphora* als oock de *Olie* der selve ghedistileert. Uyt de buytenste schorse van den boom, de *Olie van Caneel.* Uyt de bladeren de *Olie van Kruyd-naghelen.* Uyt de vruchten een Olie die seer ghelijck is aen de *Genever* die schijnt ghemenght te zijn met een weynigh Caneel en Naghelen. Waer uyt een soo vetten en dicken Olie ghekockt wordt ghelijck was, om salven en plaesters af te maecken: soo om uytwendigh als inwendigh tot behulp te ghebruycken, ende oock om keirsen van te maecken.

Den *Grauwen* oft *witten Caneel* is den slechtsten, het welcke de buytenste schorsen zijn. Den swarten oft bruynen is den genen die te langh in de sonne op het veldt gheleghen hebben, ende hier door als verbrandt oft verdort zijn: daerom den goeden is den bruyn rooden, en noch beter den licht rosschen oft rooden. De bruyn roode schoone pypen die dick van hout zijn, connen wel dertigh jaer in haer kracht blijven.

Daer schijnt een vaste ondervindinge te zijn Dat den *Caneel* met het groeyen van de maene in meerder kracht is als in het afgaen, het ghene van sommighe dickmael ondervonden zijnde, soo betuyght wordt.

Redelijcke vast stellinge dat dē Laurier van ALDINUS *geenē Caneel-boom en is. Ende dat den Caneel-boom oock den naem van Laurier can toecomen.*

WY hebben in't voorgaende gheschreven, dat de boomen oft planten, de welcke eenderley ghelijcke vruchten ofte zaet voortsbrenghen, dien volghens oock onder een ghe slacht moeten gheacht worden. Want al is't dat de bladeren van den *Lauri er van* ALDINUS eenighe merckelijcke ghelijckenisse met de bladeren van den *Persea* hebben, daerom zijn sy he t selve niet nochte gheen een soort: uyt oorsaecke om dat de vruchten van den eenen en den anderen soo bescheyden zijn, want de vruchten van den voornoemden *Indiaensche Laurier* zijn gelijck aen een kleyn kantigh Olyfken, ende de vruchten van den *Persea* zijn in het eerste als een Pruyme, en veranderen als een peire, waer van het binnenste zaet een herte ghelijck is. Door welck groot verschil dat ieder plant een besonder boom en ghesla cht van ghewasch blijft.

Om nu voorder te bevestighen dat den *Laurier van* ALDINUS gheenen

Caneel boom en is, Sulckx moeten wy besluyten uyt de gelteltenisse van den boom: en besonderlijck uyt de bladeren, maer alnermeest uyt het zaet. Alle het welcke in het minste deel gheen gelijckenisse met malcanderen te voorschijn brenghen, waer van gheen voorder beschrijvinghe noodigh is, als de ghene die hier vooren aen ieder gheslacht betoont is: waerom wy hier neffens, de bladeren van ieder gheslacht, op het volmaeckxste naer 't leven in de printen hebbe voor ooghen gheslelt. Want ieder heeft sijnen besonderen eyghendom soo van stof, forma, groenigheydt en anderssins. Want den *Laurier* heeft alleen op de onder syde des bladts maer een rechte doorgaende ribbe: ende de *Caneelbladeren* hebben dry verheven ribben, een rechte ende twee krom loopende, de welcke op de onder en boven-syde verheven en uytwendigh zijn. Ende alnoch soo en hebben dese *Lauwer-bladeren* gheenen Caneelsmaeck, ghelijck de *Caneel-bladeren* soo krachtigh besitten en toonen: waer uyt hier ghenoegh tot blijck staet: dat wy desen den oprechten *Lauuier van America* noemen moghen, in't latijn *Laurus Americana vera.*

Noch dient seer bemerckt dat ALDINUS nerghens vermaent, dat het zaet van sijnen Laurier een kelckxken oft schotelken achter aen hadde, nochtans was het selve zaet noch vast aen sijn tackxkens, want hy en is niet anders segghende, als dat sijn zaet gelijck was aen het zaet vanden *ghemeynen Laurier-boom*, doch niet rondt, dan lanck-achtigh en een weynigh cantigh. Sonder twijfel, waer het saecken dat dit zaet eenighen anderen eyghendom beseten hadde, sulckx en soude van hem niet vergeten oft voor by ghegaen zijn. Want het en soude als dan oock aen het zaet van den *ghemeynen Laurier* niet ghelijck connen sijn hebben, ghelijck sijne woorden aenwijsen.

ALD. *pa.* 66 *pag* 69. Noch betuyght hy dat de schorse van desen *Laurus* haer niet en wilde van het hout ofte stamme laten scheyden.

Noch de bladeren van den *Laurier* gheknauwt zijnde, beneffens de bladeren van den *Caneel*, soo en hebben de *Lauwer-bladeren* die vette noch lymerighe natuer niet: met meer andere bescheyde eyghentheydt, die desen *Laurier* teghen den *Caneel* besitten, volghens sijne voordere aenwijsinghe.

Soo dat alle de voor aengheroerde twijfelinghen der Ouderlinghen, wel bemerckt zijnde nergens anders op en spelen, als ontrent den gheslachte van den *Caneel-boom*, van den welcken oock veule besondere en vremde bescheydentheydt te lesen is, die onseecker zijn.

Dat den *Caneel-boom* soo langhen tydt den naem van *Laurus Americana* schijnt ghevoert te hebben, bestaet uyt gheen ander vaste reden, als om

dat er

datter gheen ander onderſoeckinghe ghedaen en is, ende gheeuen anderen boom bemerckt en hebben, ghelijck de ondervindinghe in deſen ons ſoo claer comt aen te wijſen. Daerom ſoo en vinden wy gheen reden, om den *Cancel-boom* van ſijnen Laurier-naem te berooven, als tot een onderſcheydt met eenen tweeden naem te noemen, ghelijck den *H. D: en Proff.* ARNOLDUS SYEN in ſijne *ſcholia in horto Indico Malabarico.* Wel betoont bemerckt te hebben, als hy hem is noemende *Laurus zeylanica baccis calyculatis.* Dat is den *Laurier van Ceylon met gekelckte beſien.* Waer mede den *Heere D. en Profeſſ.* HERMANS ſeer wel overeencomt, als hy den ſelven is noemende *Laurus Canellifera baccis caliculatis.* Het ghene te ſeghen is den **Caneel-ghevenden Laurier met ghekelckte beſien.** Ende van my ghenoemt is *Laurus Americana glandifera.* Den **Eeckel-draghenden Laurier van America.**

Soo dat den *Caneel boom* met den *Laurier van* ALDINUS twee beſondere gheſlachten van *Americaenſen Laurier* zijn, uyt reden dat ſy in het zaet eenighſins ghelijck zijn met onſen *ghemeynen Laurier van Europa.*

Nochtans zijn wy ghedwonghen, deſe twee ſoorten van *Caneel-boomen*, met beſondere naemen te bedeylen, waerom den beſten van *Ceylon*, den *oprechten tammen Caneel-boom* moet ghenoemt zijn In't latijn *Canella arbor ſativa vera*, ende den anderen den *Wilden Caneel boom*, *Canellæ arbor ſilueſtris*. Ofte oock den **Wilden Eeckel-draghenden Laurier van America.** In't latijn *Laurus Americana ſilveſtris glandifera.* Uyt reden ghelijck wy in het voorgaende ghenoeghſaem beſchreven hebben.

Oefeninghe van den Laurier van America met haere beſcheyde ſoorten.

DEſe boomen zijn van een heel teer natuer, nochtans en behoeven gheen ander aerde als die wy tot de *Orani boomen* aengeweſen hebben. Sy verſoecken weynigh water, ende dat niet anders als ſuyver lauw reighen-water. Sy moeten ſeer voorſichtigh voor rym en vorſt, en miſtdompen bewaert worden. Des winters is haer de kelders niet dienſtigh maer moeten inde ſtoven ſtaen op hooghe blocken van de aerde, maer niet ontrent de ovens, niet anders als in een ghedurighe matighe wermte: Sy en verſoecken ten uyterſten maer drymael op den winter matigh bevochtight te worden met lauw Reghen water: maer ſy verſoecken dickmael de locht oft ſonneſchijn door de venſters: maer niet als het vrieſt.

Sy

Sy connen door inlegghen en afsuyghen vermeerdert worden, ende oock door versch ryp zaet (uyt *Ceylon* oft *Malabar*) seer wel te voorschijn comen, als't selve met de volle maen van Januari, een kleyn vingher-lid diep in de voorschreven aerde, in eenen pot gheplant wordt, welcken pot ontrent de stove die wermte wel magh ghenieten, maer matigh vochtigh houdende, en dickmael de locht en sonneschijn doen genieten: om de selve zaden te behoeden voor sticken oft rotten, waer door sy alenghskens beginnen te swillen en te keesten, alsoo sy somwyl ontrent dry maenden in de aerde ligghen. Als sy boven d'aerde hun vertoonen, soo moeten sy ghedurigh met ghelase klocken oft Lanteirens bedeckt blijven, op welcke maniere de selve alhier seer wel beklijven en opcomen sullen.

HET XI. CAPITTEL.

Beschrijvinge van alle de besondere gheslachten van den wilden Laurier.

REysende nu seffens van *America* tot *Europa*, soo bevinden wy in ons ghedeelte des weireldts, dat de natuere van't climaet haer beswanghert heeft met seecker gheslachten van *Laurier-boomen*! hoe wel dat sy ten aensien van de voorschreve soorten: haer met den naem van *wilden Laurier* moeten bevredighen. Want al is't dat desen *Laurier* nu soo overvloedigh sich in Nederlandt voortset, ende met geen ander verschil oft onderscheydt, dan al oft sy alhier hunnen eersten natuerelijcken oorspronck hadden: Even wel soo is hun beginsel uyt een ander deel des weireldts, te weten uyt *Africa*, aen het welcke ons Nederlandt met de andere aengrensende plaetsen den lof moeten toeschrijven. Niet teghenstaende datter duysende menschen zijn, de welcke niet anders meynen oft ons *Europa* is sijn eerste gheboort-plaetse.

Het tweede gheslacht van *wilden Laurier* met by-naeme *Tinnus*, heeft haer begin en opcomst uyt de velden van Spanien, Portugael, Italien, ende meer andere wermde plaetsē van die gewesten. Soo dat desen tweeden een ghewas uyt *Europa is*.

Het eerste gheslacht van den wilden Laurier ghenaemt den Krieck-draeghenden.

ALs ick bemerckte den grooten misslagh, dat desen **Wilden Laurier** den naem ghegheven wordt van den *Keyserlijcken, Laurus Cesaris*

Soo

Soo heb ick bespeurt dat sulckx ghecomen is alleen uyt misverstant van het woordt *Cerasus*, soo hebben sommighe *Cæsaris* gheschreven, ende dat van de ghene die gheen latijn en kennen. Want desen Laurier heeft sijnen naem naer de blauwe krieckē die hy draeght. Soo dat sijnen rechten naem is den **Krieck-draeghenden Laurier.** In't hoogh-duydtsch **Lorbeer-kirschen.** In't latijn van Clusius met een woordt *Lauro cerasus.* In Teurckyen is desen ghenoemt *Trebison curmax.* ofte oock *Trabison curmasi.* Ende *Dactylus Trapezuntina.* Dat is een soort van *Dadelboom*: hoe wel dat hy den Dadel-boom niet en ghelijckt. Maer Bellonius schijnt hem *Cerasus Trapezuntina* te noemen, ende voeght daer by dat de Grieckē hem *cromada*, en de Teurcken *cromadia* noemen, al oft men *Dadelboom* seyde. Welcken naemen hem niet eygen en zijn. Nochte hy en is den *Cerasus Laurea* van Plinius niet, want dat en is auders niet, dan eenen Krieckelaer op den Laurier gheint seght Clusius. Hy en is oock den *Lotus secunda Theophrasti* niet, ghelijck Dalescampius meynt, die den *Lotus Aphricana Matthioli* den naem van *Dactylus Trapezuntina* gheeft, ende *Diospyros Theophrasti* qualijck noemt. Maer Clusius soude eenighsins van gevoelen zijn dat dit de *Fabagraca* van Plinius zijn soude. Immers desen is in ons Nederlandt niet anders bekent, als met den naem van **Wilden Laurier** dat is *Laurus silvestris.*

Den meermael ghenoemden Clusius is den eenighen man, die wederom ons Nederlandt aldereerst met desen *Laurier* verciert heeft, inden jaere 1581. ende wederom 1586. op een nieuw. Want by Lobel in sijnen vermaerden *Herbarius*, ghedruckt tot Antwerpen 1582. is desen *Laurier* noch niet bekent. Soo dat desen *Laurier* uyt Teurkyen van *Constantinopolen* al hier eerst ghecomen is. Ende dat wy soo veul eeuwen te voren *Tammen Laurier* gehadt hebben, is uyt oorsaecke om dat het zaet ofte vruchten van den *Bakelaer* over soo veul duysent jaeren by de Apotekers in het ghebruyck waeren, waer door sy soo veul eerder bekent, ende daer door oock ghezaeyt zijn gheweest.

Ghedaente van den Wilden Laurier.

Het schijnt, om dat den selven soo ghemeyn en bekent is, dat het by naer als vergeefsche moeyte is den selven hier te beschrijven. Nochtans soo en oefenen wy den selven niet naer sijnen aerdt ghelijck ons Clusius beschrijft. Want dit zijn van natuere schoone hooghe boomen ghewoon te zijn, ende wy en ghebruycken desen maer tot heggen ende bekleedtsels van de mueren. Even wel ick heb in den jaere 1666. binnen

binnen de Abdye van *Waesmunster* in Vlaenderen, den hof met soo schoone, dichte, ronde ende groote boomen beplant gheſien als oyt *Tammen Laurier* conde vertoont worden, Voorwaer tot een soo grooten cieraet als de oogh sien conde, ende dat besonderlijck des winters.

Dit worden groote boomen die langh in't leven blijven: taemelijck recht van stam met veele syde-tacken, met een bruyne groene schorse bekleedt: maer heel groen als sy jonck zijn. Daer aen groeyen de bladeren, nu hier, nu daer, sonder order, somwyl over malcanderen staende, die altydt groen blijven, dese zijn eenighsins van grootte en ghedaent de Cirroen-bladeren ghelijckende, behalven dat dese seer naer van ghelijcke breede zijn, als alleen voor wat rondt scherp verliesende, aen de randen gheschaert, heel dick van stof, boven effen, gelad en schoon blinckende, onder doof en niet gelad, met een dicke rechte ribbe ende veele ter syden loopende beset, ende oudt zijnde bruyn groen, maer jonck zijnde bleeck en licht groen, bitter van smaeck ghelijck bitter Amandelen. Tusschen de jonghste bladeren comen langhe steelkens voorts, eenen vingher lanck, dickachtigh, daer aen wassen veele druysghewyse vergaderde bloemen, rustende op kleyne steelkeus, elck van vyf witte bladerkens ghemaeckt, die in't midden veele draeykens hebben, sonder reuck, waer naer de vruchten ofte Kriecken volghen van een lanckachtighe ghedaente wat Pruymachtigh, buyten swart, ofte swart-blauw blinckende als groote Kriecken, ofte seer naer het fatsoen van de spaense Kersen: altydt een weynigh gherimpelt van vel: met soet eetbaer vleesch, ende binnen een rondt voor spits steenken inhebbende.

Haer Natuere en Oefeninghe.

WAt aengaet de oefeninghe van den *wilden Laurier* daer van is niet besonders te schrijven, want hy groeyt in alle grondt en plaetse, doch beter in de son als daer buyten. Dese worden overvloedigh voorts gheset ende vermenighvuldight door haer jonghe tacken van een jaer oudt zijnde, de welcke moeten afghesneden zijn met eenigh oudt hout aenblijvende: de selve uyt de sonne in de lommeringhe in eenen kant van den hof, eenighsins toevouwende in de aerde ghedruckt: soo sullen sy alle wel groeyen en wortel schieten. Sy worden oock ingheleydt aen den ouden struyck vast blijvende, ende men booght oock wel den heelen struyck, die men met alle sijne tacken in de aerde leydt, waer

van

van alle de tacken in een jaer wortelen sullen hebben. Ick heb op heden noch eenen plant die ick uyt het zaet van de Kriecken becomen hebbe. Dese steenen hadde ick in den beginne van Meirt inde aerde ghesteecken, de welcke twee maenden daer naer haer vertoonden, waer van ick verscheyde boomkens becomen hebbe: want die uyt zaet voorts comen, zijn bequamer om tot schoone boomen te bedwinghen.

Dese boomen en gheven over al gheen vruchten, maer alhier binnen Hantwerpen hebbe icker dickmael met duysenden ghesien: doch besonderlijck, als de struycken oudt ende sterck zijn, ende in goede sonne staen. Maer in Vrieslandt gheven noyt vruchten, dan met werme somers somwyl bloemen, volghens het schrijven van de *Heer* MUNTINGH, die desen boom noemt *Laurus major folio splendente* den **grooten Laurier met blinckende bladeren.**

Natuer. Ick en bevinde vanden *Lauro cerasus* by niemandt eenige krachten beschreven, niet teghen staende in den bitteren smaeck van de bladeren is besondere kracht gheleghen, het ghene waerdigh te besoecken is. Immers ick hebbe verscheyde mael van de vruchten ofte Kriecken ghegeten, die my seer wel smaeckten: seer soet en aenghenaem, van de welcke ick bemerckt hebbe, op eenen tyde tien à twaelf ghenut hebbende dat sy den buyck weeck maecken, doch sonder eenighe beroerte ende onghemack. De bladeren en tacken dienen tot cieraet van spijsen op de maeltyden en banquetten, het ghene des winters seer aenghenaem is. Voorder en is mijne kennisse niet bewust.

HET XII. CAPITTEL.

Beschrijvinghe van het tweede geslacht van den wilden Laurier, met den bynaeme Tinnus.

ALis't saecken dat desen gheslachte van den **Laurus Tinnus** menichte eeuwen in andere Landen is bekent geweest, soo nochtans is den vermaerden CLUSIUS onsen eersten aenbrengher in Nederlandt, van den welcken wy den selven, voor een deel alhier becomen hebben, ende naermaels noch tot voorder kennisse van dry ander soorten zijn gecomen, de welcke wy hier al te samen, en ieder in't besonder, met luttel regelen claerelijck sullen bekent maecken.

Den eersten Laurus Tinnus van CLUSIUS, *ofte den grooten Laurus Tinnus met het blinckende bladt.*

1. CAROLUS CLUSIUS noemt desen in't latijn *Laurus Tinnus primus* en CÆSALPINUS schrijft hem *Lentago*: maer GASPAR BAUHINUS heeft dese te onrecht in't latijn ghenoemt *Laurus silvestris fœmina foliis subhirsutis*. Den **Wilden Laurier Wijfken met wollige bladeren.** Dan ick acht dit een misverstandt in den druck te zijn: ende dat hy onse derde soorte ghemeynt heeft. De Spaniaerden noemen desen *Vva de Perro*, het ghene **Honde Druyven** te segghen is. Ende is van my ghenaemt *Laurus Tinnus major folio glabro*, den **grooten Laurus Tinnus met het blinckende bladt.**

Alle de ghesslachten van den *Laurus Tinnus* worden in't ghemeyn met den Grieckschen naem *Daphne agria* ghenoemt. En in't latijn *Laurus silvestris*: en oock van CATO *Laurus silvatica* dat is **Wilden Laurier**: en van LOBEL *Laurus Trapezuntina*. Oock *Laurus Regia Italorum*.

Dit worden schoone boomen van ses, seven, neghen en meerder voeten hoogh. Hebbende aen den stam een licht-bruyne schors. Sy groeyen seer dicht met tacken: en de bladeren zijn van ghedaente seer ghelijck aen die bladeren van onsen eersten **Wilden Krieck-draghenden Laurier**: maer niet half soo groot: en wat bruynder groen, aen de randen effen maer niet ghescharrt, die haer voor scherp lanckachtigh verlieren, onder lichter groen, met in de midden een rechte en veul beside zenuen oft aderen doortrocken, waer van de teeckenen haer op de bovenste syde laten doorsien. Sy zijn sonder reuck ende niet seer bitter: maer seer amper en treckende van smaeck. De jonghe tacken zijn aen de voor-eynden als purper roodt. maer achter groen. De bladeren staen over en weder teghen malcandereu over. twee en twee, uyt de uyterste toppen der jonghe bladerkens groyen teere steelkens waer op dat de bloemekens, tros ghewijse, voorts comen, gelijck het Venckel-zaet sich vertoont. De bloemekens bestaen ieder in vijf bladerkens, wit van coleur, seer aenghenaem om sien en welrieckende: hoe wel dat den geur somwyl weynigh is: den eenen tydt meer als den anderen, ende meer in heeter landen als in Brabandt. Naer de bloemen volghen schoone bruyn-blauw, blinckende effen besikens, die lanckachtigh rondt zijn, maer boven puntigh oock heel hert van stof, welck teer blauw velleken in het afpellen eenigh purper bloedtachtigh sap oft verwe vertoont, even

eens

eens gelijck de bloemekens van den *Hipericon* als die geplet worden. Onder dit blauw velleken ruſt het rondt zadeken ſeer wit zijnde, ſoo groot als kempſaet.

Den cleynen Laurus Tinnus met blinckende bladeren.

2. DEn meermael ghenoemden HEERE DOCTOR ABRAHAM MUNTING ſchrijft my tot antwoort op mijn verſoeck in ſijnen *Meſive uyt Groeninghen* 25. *October ouden ſtyl* 1681. als dat aen hem deſen *Laurus Tinnus minor folio glabro* ſeer wel bekent, ende oock van voorſien is. Seggende dat de boomkens heel kleyn en leegh blijven, ende alnoch dat de bladeren noyt meerder als de helft ſoo groot zijn, als die van den voorſchreven grooten: boven dien dat deſe meer doof en niet ſoo ſterck blinckende en zijn: Hoe wel dat ſy in ſtof en forme in alles met den grooten ghelijck zijn: maer de bloemkens zijn oock kleynder.

Den bloedighen roodtachtighen Laurus Tinnus.

3. WY bevinden by CLUSIUS deſe met den naem van *Laurus Tinnus Luſitanica* beſchreven, dat is **Laurus Tinnus van Portugael**/ die ſy in't Spaens en Portugies *Faladdo* en van andere *Durillo* noemen. Ende hy is by my bekent en ghenoemt *Laurus Tinnus ſanguninina*, uyt oorſaecke dat de teere ſteelkens roodt oft bloedtachtigh zijn. Oock ſoo comt haer eyghentlijck den naem van *folijs ſubhirſutis* toe, waer van ick gheloove dat BAUHINUS (ghelijck ick aen onſen eerſten betoont hebbe) deſen teghenwoordighen ſal verſtaen hebben, maer niet den eerſten, waer door het miſnoemen hier bekent wordt. Deſen wordt noch *Laurus Tinnus ſilveſtris*, dat is **Wilden Laurus Tinnus** genoemt. Ende hem behoort met recht den naem vanden **grooten Laurus Tinnus** toe.

Deſe zijn wel den grootſten ſlagh van boomen onder al de ſoorten vä deſen Laurier. Want ſy zijn oock dicker, herter, ſtercker en grover van hout, ſoo in den ſtam als in de tacken, waer van de ſchors roodachtigh, maer niet groen en is. De grootſte en volwaſſchen bladeren zijn heel bruyn doncker groen, en groot, voor heel ſcherp ſpits: onder een weynigh bleecker, met grover en dicker zenuen beſet. Deſe bladeren hebben in het aenraecken ſeecker herde rouwicheydt: en beſonder ſchijnen ſy op de onderſyde eenighe ruydigheydt te beſitten. De jonghe ſtelen

zijn op de eene syde ghemeynelijck bloedt roodt, en besonderlijck de steelkens daer de bloemen uyt voortscomen. De bloemen zijn van het selve wesen en fatsoen, als die van den voorgaenden: maer veul grooter ende een weynigh peirdtsachtigh, nochte soo welrieckende niet als de voorgaende; hoe wel de vruchten oft besien grooter en volder zijn: enswarter blauw van coleur.

Desen en zijn de bladeren maer een weynigh treckende, maer wat bitter van smaeck.

Den grooten Laurus Tinnus sonder rruck.

4. BELLONIUS noemt desen *Laurus inodora*, **Laurier sonder reuck**/ En van CLUSIUS *Laurus Tinnus tertius.* Dat is de **derde soort van Laurus Tinnus.** De Italiaenen noemen hem *Lentago* ende *Lauro silvatico* soo veul te segghen als **Wilden Laurier.** Ende in Brabandt is hy bekent met dē naem van *Laurus Tinnus minor*, **de kleyne soort van Laurus Tinnus.** Hier dient bemerckt datter van desen twee soorten zijn. Waer van ick desen eersten altydt ghenoemt hebbe *Laurus Tinnus inodora folio trisli.* Dat is **sonder reuck met het droef bladt.** Ende den anderen den **kleynen sonder reuck.**

Desen seer ghemeynen Laurier groeyende veul in Nederlant, door de oefeninge der Lief-hebbers, worden groote schoone boomen, met bladeren die voor ronder zijn ende dunder van stof, met teerder zenuen als van den voorgaenden, eenen kleynen vingher lanck: ende half soo breet als sy lanck zijn. Zijnde van een lichter, maer even wel, droef groen coleur: met een seecker doovigheydt. De bloemen zijn veul teerder en kleynder maer soo wit niet. De stelen soo van de jonghe tacken als van de bloemen zijn licht-groen. Het zaet is by naer soo groot als dat van den eersten ghestachte: maer bruynder blauw blinckende.

Den kleynen Laurus Tinnus sonder reuck.

5. DIt naer maschap van den voorgaenden noeme ick *Laurus Tinnus minor*, dat is den **kleynen Laurus Tinnus.** Hy is in alles, soo in hout, tacken, bladeren en bloemen den voorgaenden ghelijck, ende comen tot soo grooten boomen als de andere: behalven dat de bladeren weynigh meerder zijn, als de helft van den voorgaenden grooten Waer van de bloemen en zaet oock vervolghens kleynder is.

Hier

Hier dient bemerckt dat de jonghe scheuten: ofte kleyne aencomende boomkens het loof ofte de bladeren somwyl soo groot vertoonen, dat de oogh haer heel bedroghen vint in de kennisse. Even wel soo zijn de bladeren van dese twee soorten van de alderminste kracht in bitterheyt ofte treckende van smaeck: soo dat sy minder van kracht zijn.

Somwyl bloeyen dese twee soorten, eens in Meirt ofte April. Ende de bloemen afgheshneden zijnde bloeyen wederom in October; maer dit en gheschiet altydt niet.

Laurus Tinnus van Candien.

6. VAn desen *Laurus Tinnus Cretica* en hebbe by gheene andere Auteuren weten noemen, als *inde oefeninghe der planten* van den *Heere* MUNTING. Ende alsoo den ghenoemden boeck gheene voorder kennisse (als den naem alleen) was beschrijvende, soo hebbe my voorder bevraeght aen den geseyden Auteur, den welcken my in sijne mesive hier voor aen de tweede soort van desen gheroert, het naervolghende heeft gheschreven.

Wat den *Laurus Tinnus Cretica* belanght. Desen wascht een weynigh, meerder als twee voet hoogh, hebbende teerdere tackxkens met eenighe knobbelkens voorsien, ende niet soo effen en slecht als de andere soorten: aen de welcke tackxkens op de voorste eynden de bladeren sitten, ende niet op de maniere ghelijck de andere soorten: maer vijf, ses ende meer by malcanderen ghevoeght, zijnde van ghedaente, coleur en dickte, aen die met het *folio trifti*, oft met den **Wilden Laurus Tinnus** seer ghelijck: doch wat kleynder. De besien zijn wel soo groot als die van den *Laurus Tinnus major folio glabro*.

Ghenoemden *Heere* MUNTING mach in desen en andere (raeckende de materie der Kruyden) wel ghereputeert zijn alsoo des selfs oefeninghe twee-en-veertigh jaeren can betoonen, want naer dat sijnen H. Vader het Professoors ampt achtien jaer (binnen de universiteyt van Groeninghen) bedient hadde: soo heeft hy nu vier-en-twintigh jaeren t'selve successive op het achtbaerste uytghevoert, het welcke in sijnen lesten boeck *de herba Britanica* uyterlijck betoont wordt.

Tot nu en is mijne kennisse niet voorder, weghens den ghestachte van den **Laurus Tinnus**: hoe wel dat eenige Schrijvers den *Celastrus* hier willen onder stellen als een mede-soort: maer het is seecker dat hy met den *Laurier* niet te verghelijcken is.

Natuer

Natuer en Kracht.

HOe menichte Herbaristen en Medecijnen dat door my hier van naergesocht zijn, soo nochtans en hebbe in het minste van haere natuer niet connen bevinden. Soo dat ick hier weynigh van mijn ghevoelen sal byvoeghen. Volghens dat de uytwendigheydt en inwendigheydt schijnt uyt te drucken.

Alle dese soorten van *Laurus Tinnus* hebben in de bladeren, bloemen en zaet-peulen oft schellekens eenen besonderen bitteren, en wranghen, treckenden smaeck: hoe wel den eenen meer als den anderen, boven dien soo vertoonen sy door de bladeren een rechte mede-soort van *Laurier* te wesen, ende dat besonderlijck door het teecken van kraecken, als sy in't vier gheworpen worden, het welck nochtans ieder soorte op een besondere maniere vertoont.

Onsen **grooten Laurus Tinnus sonder reuck** desen is wel den minsten van kracht, uyt reden om dat sijne bladeren het alderminsten bitter en wrangh van smaeck zijn ende in het vier geworpen zijnde soo is het kraecken langhsaem en seer teer.

Nu volght hier naer den **Bloedigen Laurus**, den welcken betoont vaneen meerder kracht te zijn, om dat dese veul bitterder, peperachtiger en wrangher is als den voorgaenden. Ende in het vier vertoont sich ras en snel, seffens afgaende als het buskruydt.

Maer onsen **Grooten Laurus Tinnus met het blinckende bladt** is den alderkrachtighsten van dese dry, die ick beproeft hebbe, want den selven is soo sterck bitter, heet, ende ten uytersten wrangh oft astringent, als ick oyt iet beproeft hebbe. Ende in het vier gheeft hy het aldermeeste gheluydt sterck en veul ghekrack seffens ghevende.

De bloem-knoppen schijnen noch wrangher als de bladeren: maer het blauw dun velleken van het ryp zaet is noch stercker wrangh. Ende de binnenste keiren van het ryp zaet, zijn het alderkrachtighste astringent, ende dat van ieder gheslacht naer proportie.

Soo wanneer wy ons te voeghen hebben naer het schrijven der vermaerde oude Doctoren, wegens hunne lessen vande smaecken en reucken der Kruyden, soo soude hier uyt moeten gevonnist worden, datter in dit ghewasch een bequaeme natuere wesen soude tot behulp teghen den loop, bloedt-ganck en dierghelijcke quaelen. Dese bladeren ghedrooght, ende met een kleyne quantiteyt inghegheven, ofte van de bloem-knoppen ofte zaet,

Het

Het is te beclaghen datter soo menichte goede kruyden, die van Godt ende natuere soo overvloedelijck in ons Nederlant groeyen, hun krachten en ghebruyck (door de Medecijnen) niet meerder onderfocht en worden, welcke *Wortelen*, *Kruyden*, *Bloemen*, *Vruchten*, *Zaden en Schorsen* van de natuere veul bequaemer zijn tot volcomen ghenesinghe van alle de quaelen die onse lichaemen overcomen (want sy meer eygendom en ghemeynschap hebben met onse natuere) als alle die vremdigheden van Indien ende van andere vremde plaetsen. Want het is ghewisch, dat, eer aen ons die plaetsen bekent waeren met alle het ghene wy van daer becomen en ghebruycken, dat wy door het ghebreck der selve in die tyden ons beter bevonden hebben, om dat de menschen door onse kruyden in die tyden tot hoogher ouderdom quaemen, volghens de ghetuyghenisse van menichte vermaerde Schrijvers. Van gelijcken soo is't seecker dat wy bequaemer ons quaelen door onse inlandtse Kruyden en behulp-middelen ghenesen connen, als door alle die teghenwoordighe menighvuldighe ghespiculeerde en verdachte *Chimicalia*, waer door de natuere der ingredienten in sommighe soo verandert en verbastert worden, dat de selve van kout heet, van heet kout, ende van purgerende stoppende worden. Oft sy worden van hare saechte ende mededeelende natuere tot een soo altererende uytwerckinghe ghebrocht, dat sy aen onse complectien soo zijn tegenstrydende, dat den heelen mensch somwyl sijne krachten verliest, ofte soo verswacken, dat in plaets van ghenesinghe in ses oft tien daegen, somwyl in soo veul weecken, jae oock wel jaeren bequelen moeten.

Het ghene in desen noch meer te vreesen is, als wanneer soodanighe stravagante en peryculeuse medicamenten somwyl gheordonneert worden van de ghene, die van dese gheen ander kennisse en hebben, als door het pleghen van den eenen uyt den anderen te hooren: sonder te weten watter in is, ofte hoe en op wat maniere deselve (door de Apotekers ende Chimisten) ghemaeckt worden. In welck ordonneren van somwyl een aes twee oft dry meerder (naer de teerheydt van de complectie des lichaems) den krancken sijn leven met de doodt verwisselt.

Ick hope dat men soodanighe niet en vindt, de welcke dierghelijcke *Chimicalia* soo lichtvaerdigh sonder kennisse souden gebruycken, want voorwaer dit souden blinde nieuwelinghen zijn, ende sy souden haere zielen weynigh achten. Nochtans de mislaeghen zijn somwyl al vremt voorghevallen om den naem van nieuw-ghesinde aen te nemen, in de plaetse van de studien neirstigh aen te vanghen om (volghens de ghefondeerde ouderlinghen) gheene peryckeleuse genees-middelen te gebruycken,

bruycken, waer door sy den last hunder zielen meer bewaeren souden. Nochtans my dunckt dat dese connen voor snspect gehouden worden, ende sy t'selve oock clarelijck te kennen geven, als wanneer sy de ervaren en studieuse Mannen, de welcke de kennisse ende ghebruyck onser Kruyden aenvanghen te ondersoecken, de selve Quack-salvers en smoderaers te noemen. Waer op het oude Spreeck-woordt past.

Wie d'oude waere les met alle kennis trachten,
Die salve ul opspraeck van het nieuw bedroch verwachten.

Bemerckt dat ick niet en spreecke nochte bestraffen wil het oudt gebruyck van de ghemeyne en wel bekende *essentien* ofte *Extracten*, de welcke sonder eenigh peryckel te ghebruycken zijn, want soodanighe zijn loffelijck, nut en prysbaer. Maer het ampt van den Medecijn te spelen wordt nu ter tydt (van soo menighten) al te stout en lichtvaerdigh ter handt ghenomen. Ende van ghelijcken soo zijn veule persoonen hedens daeghs tot alle nieuwigheden soo gheneghen, dat het schijnt, al oft sy het ongheval ontmoeten wouden.

Oefeninghe van den Laurus Tinnus.

SY moeten op de selve maniere ghecefent worden, ghelijck van den *Tammen Laurier* gheleert hebbe, soo van de aerde als van het mest. Het zaeyen en inleggen gheschiedt oock van tackxkens: maer het en luckt soo wel niet, Wy becomen jaerelijckx binnen Handtwerpen goet ryp volcomen zaet.

In de maendt Augusti oft September ben ick dese boomen ghewoon te verplanten, met een beter uytcomst als in den Meirt. Om dies wille dat sy in den Meirt dickmael haer bloemen krijghen. Dese boomen moeten wel besnoyt worden. Oock mach men dese niet veul zaet laten draeghen, waer door sy veul verachteren, want soo haest als de bloemen ghereesen zijn, als dan snydt men de selve met de tackxkens tot aen het loof af.

Dese zijn oock herder teghen de koude als den *Tammen Laurier*. Want in Vlaenderen wordt den *ghemeynen kleynen Laurus Tinnus* van sommighe in den vollen hof gheplant, maer bemerckt als sy des winters gewoon zijn binnens huys te staen, soo en mogen sy als dan niet buyten blijven. Leest hier van in het eerste boeck aen het vierde deel in het VI. Capittel.

Hunne eerste ghewoonelijcke plaetsen alwaer sy bevonden zijn, is in Spanien, Portugael, Italien, Langhedoc en andere werme landen. Sy gheven in Brabandt hunne bloemen in April en Mey, somwyl vroeger oft

oft later. Sy gheven overvloedige scheuten uyt de wortelen, waer door sy overvloedigh voortsetten. Sy begeiren des somers veul water, ende moeten op het vierde jaer verplant worden, want sy versoeckē wel ruym te staen in goede vette aerde.

HET XIII. CAPITTEL.

Eenighe oneyghe soorten, de welcke met den naem van Laurier eenighsints ghenoemt worden.

Van den Laureola.

OM dieswille dat dit ghewasch bladeren heeft die eenighsints ghelijck zijn aen de Laurier-bladeren, soo is hy in't Grieckx *Daphnoides* ghenoemt. In't latijn *Laureola*: even eens al oft men **Laurierken** wilde segghen. Noch wordt hy somwyl in't Grieckx *Chamæ Daphne*, *Eupetalon* ende oock *Peplion* ghenoemt: hoe wel datter oock een ander kruydeken met den naem **Duyvelsch melck** ghenoemt wordt. Het wordt van den ghemeynen man den **Cleynen Laurier-boom** geheeten, oock **Swart Cneoran**. En van Leonardus Fuschs **Zeel-bast**. Andere noement *Laureola minor*, **Mannekens Laurierken**. Het en is gheen *Tymelæa* nochte *Chamelæa*. De Italiaenen noement *Olivella*, het ghene soo veul bediet als **Kleyn Olijf-boomken** / alsoo de bladeren den selven niet seer onghelijck zijn, ende dat op de bovenste syde. In't Frans *Laureole*. In d'Engels *Dwarse Laurel*, *Spurge Laurel*. *Lauriel* oft *Lowrye*. In't Hoogh-duydts **Zeilant. Ongrepen Todten Violen**. De besien *Piper Montanum*, **Berch-peper**. En van den gemeynen man, **Mizeri-boom met het blinckende bladt**.

Ghedaente. Den *Laureola* groyt twee voet hoogh, maer ick heb somwyl planten van ontrent vier voet hoogh ghehadt. Het voeght hem wel tot boomkens, maer het is van natuere meer een heesterachtigh ghewasch, want het spreydt sich met veele tacken en syde-scheuten wydt uyt, de welcke met een dicke schorse bekleedt zijn, ende seer taey en geboogh-saem van natuere. Aen de toppen van de tacken groyen de menighvuldighe bladerkens, de welcke breedtachtigh ende lanckworpigh zijn, dick ende gelyvigh, blinckende en glad, doncker enswart bruyn groen van verwe, seer ghelijck aen de Lauwer-bladeren, maer veel kleynder:

hebbende eenen vremden groenen reuck. De bloemekens groeyen onder de bladerē, licht ofte wit groenachtigh van coleur, hol en lanck van bladerkens, waer naer de vruchten volgen, de welcke eerste groen zijn: maer ryp zijnde swarte besien, die een kert langhworpigh keirenken in hebben als een kemp-zaeyken, ende wit van keest is. Den wortel groyt diep in de aerde, ende is taey en houdtachtigh.

Oefeninghe.

DEse planten behoeven gheene regeringhe want sy comen seer ghewilligh tot den groy, ende beminnen seer den lommer ofte schaduachtighe plaetsen. Alle soorten van goede aerde is haer aen ghenaem. Sy schieten veul jonghe planten uyt den wortel, ende worden oock seer ghewilligh uyt zaet ghewonnen, op de maniere ghelijck noch meer geleert is.

Tijdt. Den *Laureola* bloeyt heel vroegh, voor den Kersdagh oft weynigh daer naer, want de besien zijn ghemeynelijck in den Mey volcomen ryp. Dit blijst altydt sijn loof behouden, ende can tegen alle strenghe koude van de open locht. Sy verliesen in het afgaen van het jaer gemeynelijck haer bladeren, behalven aen de uyterste topkens.

Plaetse. Laureola wordt veul ghevonden ontrent Naemen, in het landt van Luyck, ontrent den Maes-kandt, neffens den Rhyn, in Hoogh-Duytslandt, oock in Vranckerijck op alle onghehoude, rouwe, verlaten, berghachtighe ende belommerde boschachtighe plaetsen.

Natuer, en ghebruyck van den Laureola.

VOor al soo is waerdigh bemerckt, dat dit kleyn ghewasch eenen vremden eyghendom tegen de koude betoont, het gene ick dickmael ghesien hebbe. Soo wanneer dat het te winter tydt des nachts gevrosen heeft, soo treckt dit sijn bladerkens in malcanderen. Ende hoe felder dat de koude is, hoe meerder dat het sijne bladerkens intreckt, die tot aen sijnen struyck toe nederwaerts hanghende inghekrompen zijn. Want naer dat de koude meerder ofte minder is, daer naer sietmen sijne bladerkens inghetrocken ofte uytghespannen. Waer uyt men oock in den dagh can speuren van verminderinghe ofte vermeerderinghe van de aenstaende koude.

Desen plant zijn de bladers ende besien seer weynigh in kracht van malcanderen

malcanderen verschillende, volgens het schrijven van den Doctor GASPAR HOFMANNUS. Betoonende dat de selve heet en droogh zijn tot in den vierden graed. Waer uyt comt te volghen dat het gebruyck (voor den onwetenden) meer hinderlijck als behulpigh zijn can. Waerom dat ick van desen plant heel weynigh sijn ghebruyck sal aenroeren, om het groot peryckel van het misbruyck der ongheleerde. GASP. HOF. *lib.* 1, *c.* 21.

Onsen wel bekenden ghemeynen **Mizeri-boom** met sijne vroeghe welrieckende bloemekens, ende schoon corale roode besikens; zijn van een ende de selve natuere met den *Laureola*.

Een halve dragma (dat zijn dertigh asen) van de ghedrooghde bladeren van den *Laureola* tot poeder gheslooten, met wyn ingenomen, ofte eenighe groene bladeren in wijn gheseden, jaeghen alle taeye fluymicheden af door den stoelganck. Noch DODONEUS uyt THEOPHRASTUS, veertien ofte vijftien zadekens van *Laureola* gheslooten ende met eenighe vochtigheydt in ghenomen doen seer purgeren.

De bladeren doen oock braken, ende oock niesen in den neus ghesteecken. De selve geplet en op't Flerecijn geleydt tot datter bleynen van comen, gheneest het selve.

Water van de bladeren gheditileert, werm op de heupen van't Flegheleydt gheneest dat, ende daer mede ghewassen, neemt alle vlecken en sproeten van de huydt af.

Iemandt die met dese besien, ofte van de roode besikens vanden **Mizeri-boom** bedroghen is, het ghene ick hebbe sien ghe schieden sonder mijne wete, om dat de parsoonen veul souden drincken (het ghene seer qualijck ghedaen is) soodanighe moeten hun wachten van eenighe nattigheyt oft dranck te nutten, ende besonderlijck schoon water. Maer niet anders als alleen den mondt met wat Olie van Olyven strycken, het gene haest sal vergaen. Dit is oock goet voor de gene die met *Spaense peper*, *Piemento*, ofte met den wortel van *Aron* ofte *Calfs voet* bedroghen zijn, soete melck ofte soete boter is oock goet.

De bladeren van den *Laureola* zijn de maeghe seer hinderlijck soo wel als de besien, ende sy en ontsteecken niet alleen de keile ende den mont, maer inghenomen zijnde quetsen de inwendighe deelen des lichaems. Dese bladeren ofte vruchten heb ick een on-ervaren Chirusijn met groot ongheval weten ghebruycken.

HET

HET XIV. CAPITTEL.

Aenwijsinghe van den Laurus Alexandrina.

DEsen ghenoemden *Laurus* is by naer van alle de Herbaristen aenghesien en beschreven voor den selven plant van het **Tonghenblaedt** / het ghene ick hier maer tot onderscheydt sal besonderlijck beschrijven. Want sy hebben het eene ende het ander te samen met de selven namen genoemt, waer uyt alle het misverstandt gesproten is. Ende de wyle dat ick van beyde dē beschеyde plantē in mijnen hof over veel jaeren wel ben voorsien gheweest: soo sal ick weynigh te soecken hebben om de waerheydt aen te wijsen. Ende tot een beginsel, soo sal ick ieder sijne eyghen naemen beschrijven, uyt de welcke het misverstandt claerelijck sal ontdeckt worden.

Voor al soo is desen plant eerst ghecomen uyt het landtschap van *Troyen* van den bergh *Ida* volghens het betuyghen der oude Griecken: welcke plaetse oock van sommighe *Alexandri Troas* ghenoemt wierdt. Ende om dat de bladeren eenighsins de Lauwer-bladeren ghelijck zijn soo hebben de Griecken dit in het Grieckx *Daphne Idæa* ende oock *Daphne Alexandrea* ghenoemt: want het woordt *Daphne* beteeckent *Laurier*. Soo dat daer uyt voortscomt den naem van *Laurus Alexandrina* en *Laurus taxa* van PLINIUS. Ende van DIOSCORIDES *Chame Daphne*, ende oock *Laurus Alexandrea*. In't hoogh-duydts **Docken blaedt Zapffinkraut**. En in het frans *Laurier Alexandrin*. Soo dat desen plant noyt **Tonghen-blaedt**: maer met recht **Bloemenblaedt** ofte **Laurier met het bloeyende blaedt** soude connen ghenoemt worden. In't latijn *Laurus foliflorens* Aenghesien dat dese bladeren noyt een bladerken ofte tongesken in de midden voors brenghen, als alleen een groen wit bloemeken ghelijck in de ghedaente verhaelt wordt.

Ghedaente. Den **Laurier van Alexandrien** / is een heesterachtigh ghewasch, het ghene eenen voet hoogh groeyt, oft somwyl weynigh hoogher. Het en can gheen boom-ghewasch ghenoemt worden, als ist dat ieder scheut recht uyt den gront van den wortel voortscomt, want sy en hebben noyt eenighe scheuten noch tackxkens: tot op het uyterste top selver en is niet besyden uytgroeyende. Dese rechte scheuten en zijn eyghentlijck gheen natuerelijck hout, al zijn sy noch soo oudt en gedrooght: ende nochtans soo taey van stof als leir, selden dicker als een dunne duyve-schacht, de welcke met een licht groene teere schorse, oft velleken overtrocken zijn. De volwasschen bladeren zijn

eenen

eenen grooten vingher lanck, ende in het midden . een goet vingherlidt lanck breet, want sy verlieſen haer voor heel ſcherp, en achter wat minder. Onder en boven weynigh bruyn licht-groen, taey, effen, fijn en dun van ſtof, boven een weynigh glad oft blinckende, maer niet plat recht, dan krom en ghevouwen, hebbende aen de ondetſyde eenighe ſaechte teere aengeweſen ribbekens, die recht door en beſijden loopen. Op de ſelve onderſte ſyde des bladts comt in het midden een blaesken te voorſchijn, dat ſomwyl ſich in een teer, wit groen, heel kleyn, bloem-ghewijſe forme vertoont. Deſe bladeren beginnen van onder aen de aerde die aldaer dry in't ronde ſtaen, ende daer boven twee te ſaemen, maer de ander groeyen over en weder tot aen het uyterſte top. Den wortel is wit ſeer ghewerſelt en in malcanderen ghewaſſchen ghelijck den Aſperges, maer taeyer van ſtof ende vol ſaſelinghen.

Beſchrijvinghe van het Tonghen-bladt.

HEt **Tonghen-bladt** wordt in het Grieckx ghenoemt *Hippogloſſon, Hippogloſſum, Epigloſſon. Dalaen Zaleia. Stephane. Methrion. Samothratice. Coracovo Tamene. Diglotton* Het ghene meeſtendeel **Tonghen-bladt** ofte **Twee tongh** te ſegghen is, ghelijck wy in't latijn *Bislingua* ſegghen. Met deſe naemen moet dit gheſlacht ſich bevredighen. Want in het Hoogh-duyts heet het oock **Tinghen-bladt**. In d'Enghels *Double Tonge*. Ende oock van Fuchsius **Heil kruydt**. Dit Kruydt is oock van de ouderlinghen *Laurus taxa* ghenoemt, waer uyt het grootſte miſverſtant is voorts comen.

Ghedaente. Tonghen-bladt heeft ronde ſtelen bruyn-groen, onderhalve ſpanne hoogh, waer aen over beyde de ſyde bruyne donckergroene bladeren ſtaen, veel kleynder als van den voorſchreven *Laurus*: Maer van dle forme ende veul ſtyver van ſtof: uyt welcke middelte van de rechte boven-ſyde een kleyn ſmalder en ſcherper bladeken groeyt, een lidt lanck, van een ende ſelve ſtof als het groot bladt. Tuſſchen welcke twee bladerkens een beſiken voorts comt ſoo groot als een Erwete, rondtachtigh ende roodtachtigh als het ryp is.

Onſe weireldt ſal noch langh in dolinghe blijven aengaende de rechte kenniſſe van de Kruyden wel te beſcheydē, om ieder boom oft plant voor ſijn eyghen gheſlacht te beſchrijven, ende alle twijfelachtigheden uyt te roeyen. Het is by naer onmoghelijck kenbaer te maecken dat de *Myrtus boomen* (het ghene van de natuere een heeſterachtigh ghewaſch is, al hoe wel, door oefeninghe, tot boomkens ghebrocht worden) een

gheſlacht

ghestaeht van gewasch is op sy selven, waer van aen duysende menschen niet anders te hooren is, als dat den *Myrtus* den oprechten *Kruynaghel-boom* is. Onder de welcke veule verscheyde soorten zijn. soo met *groote als Laurier bladeren, kleyn bladeren, middelbaer bladeren, met dobbel witte bloemen*, met *Enckel ghile bloemen*, en menichte anderen, niet teghen staende datter eenen van alle de *Myrtus-boomen* oft planten die daer zijn: eenighe ghelijckenisse heeft met de *Kruynaghel boomen*, want de **oprechte Kruynaghel-boomen** zijn soo groot als onse Appel oft Peir-boomen. Noch sy en bestaen ook in gheen veranderlijcke soorten, ghelijck wy van den *Myrtus* betoonen connen. Soo dat van dierghelijcke misverstanden noch een boeck te schrijven is soo groot als den heelen Kruydt-boeck van DODONEUS.

Oefeninghe en regeringhe.

DEsen **Laurier met het bloemigh bladt** en can niet wel de herde koude verdraeghen, want ick heb in 25. jaeren dat ick dien plant ghehadt hebbe, dickmael beproeft in den hof te planten, maer zijn altyt door den vorst vergaen. Dan het **Tonghen-bladt** lijdt de koude sonder sorghe in den vollen hof. Onsen *Laurus* versoeckt goeye ghevoeyde aerde maer niet swaer: ende versoeckt tamelijck veul water. Sy vermenighvuldight door het scheyden van de wortelen. Het ghene in het voor-jaer ghescheidt: hoe wel dat het somwyl langh treurt sonder schieten.

Den wortel van **Tonghen-bladt** heeft groote kracht tot behulp van de quade Keilen. Tot welcken eynde dat het ook den naem van **Keilkruydt** heeft. Dat wy hier desen plant beschrijven comt hier maer te pas tot onderscheydt van den *Laurus Alexandrina*. Want CLUSIUS bekent selver dat hy noyt den oprechten *Laurus Alexandrina* ghesien en heeft. Want hy noemt van ghelijcken den *Bislingua* met den naem van *Laurus Alexandrina*.

Sommighe Schrijvers hebben hier in noch meerder ghefaelt, de welcke ook sommige dry en andere vier en vijf soortē vā **Salomons zegel** *sigillum Salomonis*. In't Grieckx *Poligonatum*, voor den *Laurus Alexandrina* en andere ook den *Bruscus*, dat is den **steeckenden Palm** hebben daer voor beschreven en ghenaemt.

Ick soude ook van ghevoelen zijn dat den wortel ende ook het kruydt van den *Laurus Alexandrina* alle de selve uytwerckinge doen soude met

met een beter effect ende lichter en bequamer, ghelijck van den wortel van *Bisliugua* oft **Tonghen-bladt** gheschreven is.

HET XV. CAPITTEL.

Van den geslachte van den Roosachtigen Lauwer-boom ofte Oleander.

HIer van zijn my twee soorten wel bekent. Te weten een met de bleeck-roode bloem, ende een ander met de witte bloem. Dese worden van oude tyden *Laurus Rosea*, dat is **Roosachtighe Lauwer-boom** ghenaemt: hoe wel dat sy onder de ghemeene persoonen, met desen naem weynigh bekent zijn, maer wel met den naem der Medecijnen ende Apotekers, die hem *Oleander* noemen. Ende in het Crieckx *Neris Nerion*, *Rhododendron*. Ende oock *Rododaphne*. In't latijn *Rosea arbor* en *Rosea Laurus flore albo & flore rubro* dat is **Roosen-Laurier** met **witte** en **roode Bloemen**. In't Frans *Rosage* en *Rosagine*. In Italiaens *Oleandro* In Spaens *Adelfa* en *Elocudro*. In't Hoogh-duydts **Olennder** en **Oleander-baum**. In't Engels *Oleander or Rose baye*.

Ghedaente. Oft wy hier den eenen oft den anderen beschrijven, het verschil bestaet allen in twee dingen: te weté in het verschil van't coleur van de bloemé, behalvé dat het loof van dien met de witte bloemen oock wat lichter groen van coleur is als die met de roode bloemen. Evenwel sal hier den rooden aenwijsen, om dat hy gemeynder is.

Den **Oleander** wordt hier in Nederlandt somwyl boomen van thien voet en meerder hoogh, ghelijck ick wel ghesien hebbe, doch meer kleynder als groo ter. Sy hebben eenen langhen effen houtachtighen wortel, den stam oft het hout is saecht en niet herdt, met een lichtgrauwe effen schorse overtrocken. Sy en zijn van natuer niet ghenegen tot hooghe stammen, maer meer heesterachtigh, ende bedeylen ghemeynelijck haer kroon in dry, oft somwyl vier opgaende tacken, welcke kleynder tackxkens haer selve ooc ghewoon zijn in dry scheuten, eñ wederom de kleynder oock in dry te bedeylé, tot de bloem-scheuten toe is al in dit getal van dry bedeelt Iae de bladeren van gelijcken: want sy staen dry teghen malcanderen, ende als wanneer datter somtydts eene oft twee afvallen, dan comender wederom uyt den naesten knoop andere bladeren voorts. Den middel-knoop heeft altydt kleynder bladeren. Ieder bladt is eenen goeden vingher lanck, eenen duym-breede breedt, met een rechte middel-senue recht tot den eynde toe uytloopende, ende

van beſyden met ontallijcke dwarſe ſenukens beſet: ende als men die quetſt comter veul claer ſap uyt: doch niet wit als melck Ghelijck ſommighe meynen. De bladeren zijn ſtyf, dick en herdt van ſtof, donckergroen. Waer uyt dat hy den naem van **Laurier** heeft gekreghen. De bloemen zijn als enckel Rooskens, beſtaende in vijf groote uytwendige bladerkens, ende vyf heel cleyne inwendigh: behoudelijck dat de bladerkens ſoo dicht niet in het ronde tegen malcanderen liggen. Naer dat de bloemen vergaen zijn ſoo volgen daer hauwkens aen eenen vinger lanck, rondtachtigh en ſchoon bruyn roodt, in de welcke het zaet beruſt, die van beyde de ſyden open gaen, ghelijck boon peulen. Het zaet is bruyn lanck en licht, het welck beſloten leydt in witte langhe hayrighe ſtoffe, de welcke met den windt haeſt verſtuyft ende vervlieght, ghelijck van den *Vincetocicum* ofte *Hyrundinaria*, als oock den *Apocinum Canadenſe*.

Oefeninghe en Regeringhe.

DEſe planten verſoecken een goede lochte aerde, maer geenen ſwaren gront, behoeven veul waters, ende ſeer goede ſon en locht. Sy en connen gheenen vorſt lyden, daer in moeten ſy met den *Mannekens Laurier* gheoefent zijn, s'winters ſomwyl lauw water. Maer niet te vroegh in de locht ghefteldt, ofte brengen weynigh bloemen voorts, ofte heel laet. Als de bloemen in het open gaen zijn, moeten voor den reighen beſchudt worden, ofte anders ſoo zijn de bloemen door haer dunte ende teerheydt van ſtof haeſt rot en verwelckt. Ick heb ghemeynelijck alle jaeren ryp zaet ghewonnen, het ghene ick noyt gezaeyt en hebbe, maer uyt het ghevalle zaet onder den boom, wel jonghe planten becomen. Waer uyt blyckt dat wy in Nederlandt goet zaet winnen, ende oock dat deſe boomē daer uyt voorts te telen zijn. Nochtans ſy ſchieten jonghe ſcheuten ghenoegh uyt den wortel, de welcke ingheleydt worden, ende ſomwyl twee jaer moeten inligghen. Als ſy verplant worden, moeten ten minſten dry weecken uyt de ſonne en ſtercke locht ghehouden worden.

Bemerckt.

SOmmighe voeghen onder de *Oleanders* oock den gheſlachte van de **Alp rooſen** ofte *Balſamum Italicum vulgare*. Als oock *de Vva urci* GALENI

LENI. Dat zijn **Veire duyven van Galenus**. Om dat dese planten van bladeren eenighsins ghelijck zijn aen **Lauwer bladeren**. Maer omdat sy van niemandt met eenen Lauwer-naem ghenoemt zijn, soo blijven sy hier oock buyten ghesloten.

Tijdt en plaetsen. Den **Oleander** bloeyt in braeck-maent sy comen selden voor Oostmaendt, maer het zaet eomt veel laeter. Sy groeyen in Grieeken-landt soo hoogh ende soo dick als de struycken van de Vyghe-boomen, ende binnen Roomen zijnder oock soo grooten seght BELLONIUS. In *Sicilieu* zijn de kanten van de beecken ende loopende wateren met dese bloeyende boomen seer lustigh verciert: want hy groeyt heel Italien door in het wildt.

Natuer en Ghebruyck.

DE bloemen en bladerē hebbē de selve kracht seght DIOSCORIDES. Ende AVICENNA seydt dat het heet inden derden en droogh inden tweeden graed is. Ende eenighe segghen om dat den wortel sout is, dat hy niet hinderlijck en is.

AVICENNA ghebruyckt het sap van bladeren en bloemen teghen alle ruydigheydt en rouwicheydt van de huydt.

GALENUS betuyght, **Oleander** geplet ende van buyten ghebruyckt ofte opgheleydt, heeft kracht ende eyghentheydt om te verteiren alle gheswillen, ende de selve te doen scheyden: Maer van binnen in den lyve ghenomen is seer hinderlijck, jae doodelijck: niet alleen de menschen, maer oock het vee ende beesten.

CAMERARIUS schrijft datter in Spanien zijn die de punten van de pylen in het sap van **Oleander** doppen, om de wonden die daer mede geschoten worden doodelijck te maecken.

Andere seggen dat dese bladeren in sommige heete landen soo sterck van reuck zijn, dat de selve inde bedt-steden geleydt zijnde, de vloyen dooden. Eenighe segghen, eenen tack van den **Oleander** gheslooten ende in een gracht oft put gheleydt, dat men alle de vlieghen, die daer ontrent zijn, op die plaets can doen vergaderen.

PALLADIUS leert dat wy de holen van de aerdt-muysen met dese bladeren stoppen souden, ende dat sy daer vau sterven sullen. dit soude te gheloóven zijn, als sy dese bladeren aten.

De bladeren ofte bloemen met wyn van den mensch inghenomen, is een uytnemende behulp voor de ghene die van Slanghen oft Serpenten

ghebeten zijn, want als dit vergif in den lyve teghen-gif vindt, soo en can het niet schaden, maer is behulpsaem. Maer als het gheen teghen-gif soude vinden, soude het sijn natuere als vergif uytwercken.

Den *Oleander* is ten uytersten meer doodelijck voor de beesten als voor de menschen. Want Honden, Esels, Muylen, ende veel meer andere vier-voetigh ghedierte zijn hier mede omghebrocht. Ende het teerder vee, als Schapen en Geyten en connen dit gheensins wederstaen, want als sy alleen maer het water drincken, daer de Oleander-bladeren in ghewijckt zijn, soo sterven sy.

Plempius betuyght oock dat dit groot vergif is voor beesten en menschen. Maer seght hy als't in den wyn met ruyt gesoden was mach het wel samen sonder hinder ghenut worden.

HET XVI. CAPITTEL.

Een byvoeghsel van seven vremde Indiaense boom-ghewasschen, de welcke eenighen ghelijcken schijn van Laurier-bladeren hebben.

WEl wetende dat de oprechte Herbaristen my bestraffen souden, indien ick de naervolghende onder de *Lauricren* wilde plaets geven het gene oock van eenen rechten Herbarist niet gheschieden can. Soo sal dit niet anders zijn, als een oueyghen aenhanghsel om den weet-gierighen met wat vremts sijne ooghen ende dit boeck te sluyten. Ende al ist dat ick somwyl de selve met den naem van Laurier sal noemen, soo nochtans en worden sy van my dien naem noyt toegevoeght, maer gedwonghen zijnde (uyt de ouderlinghen) desen naem voor te stellen: soo sullen sy met weynighe woorden aenghewesen en beschreven staen.

Den Laurier van Michuacan.

Fran. Her lib. 3. c. 78. NOch bevinden wy by Franciscus Hernaudez, eñ by Nardus Antonius Recchius, *in de beschrijvinghe der Kruyden van Mexico.* Desen naer-beschreven boom: in't latijn *Laurus Michuacavensis* ghenoemt, groyende in de oude provincie van *Tamitari*, in den hof van seecker Kloofter, den welcken sy in hunne tale *YTZIPEREQVA* noemen.

Dese boomen zijn een weynigh grooter als de Perse-boomen, die

niet

niet seer wydt en belommeren of beschaduen: hebbende bladeren die ghelijck aen de Limoen-bladeren zijn, dicker en kleynder: ende zijn oock seer welrieckende, die veul aenghenamer van smaeck zijn als de Laurier-bladeren. Het zaet is ghelijck aen den *Coriander*: maer een weynigh grooter, het welcke in het eerste groen is, maer daer naer swart. Waer uyt desen boom wel den aparentsten is, den ghenen een plaetse onder het gheslacht der *Laurieren* soude moghen besitten, die ick noemen soude *Laurus Mexicana baccis Coriandro simslis.* den **Laurier van Mexico met besien ghelijck den Coriander.**

Het ghewichtvan twee dragma van dese bladeren met water inghenomen stoppen den overvloedighen kamer-ganck, *Diarhea* ghenoemt. De selve op eenighe swillinghe oft pynelijcke plaetsen gheleydt stillen en nemen de pyne wegh: ende by vleesch ghekoockt, oft met sop ghesoden zijn goet voor den hoest. Sy zijn in den derden graed heet, ende ten uytersten wrangh ofte astringent.

Den Nimbo van BONTIUS.

IBON. *l.* 6 *c.*

2. IACOBUS BONTIUS beschrijft twee soorten van *Nimbo*, die hy oock *Laurus Indica* noemt. CLUSIUS en à COSTA beschrijven oock eenen *Nimbo* die een ander schijnt te wesen, immers het en zijn geen van allen eenighe soort van *Laurier*.

Dese dan van BONTIUS is een heesterachtigh ghewasch, met bladeren niet onghelijck aen den *Laurier* volghens sijn aenwijsen, lanck en smal, effen van randen, noch ghekrult, noch gheschaert. Sy hebben ribben als de *Plantago*, dat zijn *VVeghbre-bladeren*. Het heel ghewasch is doncker purper groen, ende de bladeren zijn van een dicke styve stoffe, noch dicker als die van den *Oleander*. Maer met een kleyn bloemeken uyt den witten, maer niet heel wit.

Hoe wel sy zijn van groote krachten, ende by de Indiaenen in groot ghebruyck voor het Colyck, langhduerighen afganck, watersucht, verstoptheden, ende tot menighderleye andere qualen.

Den vremden boom me de bladeren van den Kriec-draegenden wilden Laurier.

C. CLEX *c. lib* 1. *cap* 12

3. CAROLUS CLUSIUS. Betuyght in den jaere 1595. by PALUDANUS een tack van seeckeren boom ghesiente hebben die hy noemt

Arbor peregrina Lauro Cerasi folio: Welcken tack eenen voet lanck was zijnde heel teer, saeght en effen met swarte holle knoppachtighe tackxkens, aende welcke seven oft acht bladeren waeren, staende recht over malcanderen, wat grooter als onse Appel-bladeren, maer van stof en gedaente seer ghelijck aen onsen **grooten wilden Laurier**: boven glad en blinckende, maer onder doof ende met ribben beset als den selven: doch de randen effen ende niet geschaert. Uyt ieder tackxken tusschen de bladeren groeyen acht oft meer schaelkens, ghelijck een uytghevallen Eeckel, op korte steelkens, welcke schaelkens boven met tien zenukens gheteeckent zijn, ende in vijf slipkens open gaen, ende binnen vol swart zaet zijn, het ghene heet en bitter van smaeck is: uyt welcken smaeck soude eenighsins te besluyten zijn dat dit op de nature van den *Laureola* trecken soude.

Oft dit altydt groen blijft is niet bekent, want dit was van Schippers uyt *Guinea* ghebrocht: sonder dat sy wisten hoedanigh dat het vande inwoonders ghenoemt wierdt: nochte sy en kenden het ghebruyck niet. Men twijfelt ofte dit niet den boom is, die de Hollanders 1597. uyt *Java* ghebrocht hebben: die in de Braemsche tale *Abdala Gusa* ghenoemt is.

Van den Choyne.

4. IOAN HUYGEN VAN LINSCHOTEN *in de beschrijvinghe van Brasil*, seght dat aldaer eenen boom is, den welcken van de Barbaren *Choyne* genoemt wort. Den selven is van een middelbare hooghde, eñ van fatsoen en bladers en groenigheydt in alles den *Lauwer-boom* ghelijck: behalven dat hy vruchten draeght soo groot, ende ghelijck struys eyers, de welcke niet eetbaer en zijn: waer van de inwoonders kroesen ende drinckvaten maecken.

Den blindt-maeckenden Lauwer-boom.

5. ARNOLDUS MONTANUS verclaert dat in het Eylant van *Noronko* in *Brasil* eenen wonderen boom groeyt den *Laurier-boom* seer gelijck, van soodanige natuer en kracht, dat soo wie de handt over de bladeren stryckt ende daer naer over de ooghen, verliest het ghesicht voor den tydt van vier uren met een pijnelijck ghevoelen. Ende daer teghen isser eenen anderen boom, den welcken de middel en ghenesinghe is soo voor de blintheydt als van de piju.

Ravensara.

6. WY bevinden dat in *America* groote en hooghe boomen groyen, die aldaer van de inwoonders *Ravensara* ghenoemt zijn, ende de vrucht *Voarvensara*. Dese boomen hebben bladeren ofte loof ghelijck den *Laurier* doch wat kleynder. De vrucht is ghelijck aen *Groene Walnoten*: en van smaeck, soo wel de schorsse als het binnenste, den Kruy-naghel ghelijck, ende van den selven smaeck zijn de bladeren. Het bloysel is oock van de selve ghedaente, smaeck, reuck en kracht als van Giroffels-naeghel. Desen boom kryght geene vruchten, dan op het derde jaer. Hier van is een *Manneken* en *Wijfken*. En sy wassen op de hooghe berghen. Als de Inwoonders de vruchten met de bladeren willen hebben, soo klimmen sy niet de boomen op, maer kappen hem aen den wortel af. De bladeren en vruchten koocken sy met loock en gember by den visch.

Naer mijn ghevoelen is hier niet anders uyt te speuren ofte dese zijn een ghesslacht van *Myrtus-boomen*. Het is in Nederlandt een ghemeyn misverstandt, dat sy aldaer in een vaste meyninghe zijn dat den *Myrtus-boom* sonder twijfel, den *Kruynagel-boomis*: doch het is seer wydt van daer.

Apocopouck

7. *Apocopouck*. is eenen boom in alles soo in bladeren als in bloeysel den *Laureola* heel gelijck: behalven dat desen vruchten draeght de grootte van Amandelen, de welcke een krachtigh vergif zijn, uyt welcke keirenen een olie gheperst wordt, waer mede de inwoonders hun hayr smeiren.

Ick bevinde noch wel eenige soorten, de welcke hier souden connen bygevoeght worden, gelijck *Laurifolia Malabarica* ARNOLDI SYEN. Ofte *Marotti* ende meer andere, maer het dwaelt soo wydt van onsen rechten Lauwer-boomgaert, dat de waerheyt doer eenen valschen schijn te veel soude verduystert worden.

Het schijnt dat GASPAR BAUHINUS in sijnen *Pinax* noch meer andere ghesslachten soude aenwijsen, door demenighvuldighe bedeylinge der namen, soo onder de Tamme als wilde soorten, die den naem van *Laurier* souden voeren. Doch ick hebbe op het uytersste, niet alleen sijne naemen, maer alle de Auteuren en Schrijvtrs, die van dese materie iet aen den dagh brengen inder daet neirstigh doorsien, ende by mijne wete

hier

hier in niet verſuymt. Daerom ſal my grooten dienſt en voordeel ghe-ſchieden, van den ghenen die my voordere aenwijſinghe doen ſal, niet alleen aengaende den *Laurier*, maer in alle het ghene dit boeck is behel-ſende oft aenraeckende. Den ſelven ſal ick altydt, tot danckbaerheydt, mijne Leeraers ende Auteuren noemen. Soo dat ick nu ghedwonghen ben (door ghebreck van meerder kenniſſe) dit boeck te ſluyten en brenghen tot het

EYNDE.

TAFEL

TAFEL
Ofte Inhoudt van het
EERSTE BOECK

Bevattende de Oranien, Citers en Limoenen. Met de alghemeyne Oefeninghe der selve.

A

Adams-appel. 11. 46 --57. 59. 94. 98.
Adams vyghe met haere veranderinghe 58. 60.
Aenteeckeninghe van eenighe vremde voorvallen, weghens de Oranien 180.
Aerde en mest: hoedanigh, bequaem voor de boomen 118
Affnydē der bedorve en gequetste tacken is noodtsaeckelijck --155.
Affnyden der ingheleyde oft afghesoghen tacken, wanneer ende hoedanigh 139.
Affuyghen oft inleggen der boomen, haer maniere en handelinghe 136. 138.
Agro di cedro hoe t'selve ghemaeckt wordt en wat het is 54
Alcanna grooten en kleynen 137. 139.
Aldergrootsten Orani-appel 20.
Aldergrootste wratachtige spongieuse limoen 94.
Almat hoedanighe vrucht dat sy is 103
Appel van Choa. 16.
Appel van Genua. 95
Appel van Sina. 12. 16
Arbutus sijn oefeninghe 138
Aria van THEOPHRASTUS 140
Azadragh van AVICENNA. 140.

B

Beginsel ende oorsaecke van het Oculeren en Inten. 140
Begieten der boomen in den somer 157. en in den winter 160
Behulp om de schorsē bequamer te doen afpellen tot het Oculeren 125
Behulp oft beletsel tegen de mieren 175.
Bemerckinge ontrent het Oculeren en Inten van verscheyde soorten van boomen 131. 134
Bemerckinghe weghens de on-

volmaeckte oft misмaeckte oranien Limoen-vruchten 23 52. 102.
Bemerckinghe weghens den' orani-boom ofte Limoen van den heylighen *Dominicus* 96
Berberis vrucht sondersteenkens 18.
Bereydinghe der boomen om de selve te verseynden 151.
Bereydinghe der boomen om in de winter-plaets te doen 163
Besnoeyen derboomen, wanneer, waerom, en noodigh. 155
Bevruchten orani-appel 22.
Bevruchten Adams-appel 59.
Bonten orani-appel 15
Boom der wetenschap van goet en quaet 65.
Bruygoms appel van de Goddinne JUNO 45

C

Callebas Citroen. 49
Carcapulus-appel een vremde vrucht. 29
Citerachtighe Limoen. 79
Citerachtige Limoen van Amalphitanus. 90
Citerachtighe Limoen die oock een ander Limoenken in heeft 89
Citer appel van verscheyde ghedaente. 49
Citerdranck uyt appelen en persen. 103
Citer-gelijcke Limoen over den Tiber. 90
Citer-ghelijcken orani-appel 18
Citers zijn in het derde jaer eerst ryp. 48
Confijten der orani-bloemen, vruchten, schellen en anderssins. 41

D

Dadelboom sijn vremde natuer 136
Darandanas een Indiaense vrucht 21
Dat de houte tobben beter voor de wortelen zijn als steene potten. 147
Dat het plucken der bloemen en vruchten nootsakelijck is. 161.
De derde peir-gelijcke limoen 89
Distilleren der orani-bloemen &c. 36
Dolinghe en twyfelinghen der oude Schrijvers weghens de kennisse der orani-appels 3
Dorenachtighe Citer-limoen 89
Drooghen orani-appel. 28.
Dubbelen Indiaensen orani appel. 21.
Duysent Vyghen aen eenen tack 62

E

Eenen inlandtsen orani oft limoen-boom is meer waert als dry

dry Italiaenſche. 152
Eerſte Planters en zaeyers der Oranien en Limoenen in Nederlandt. 2

G

Geile bladeren aen de boomen, door wat oorſaeck. 171
Geile laſmienen van Catelonien 137 139
Ghebruyck en natuer van de limoenen 106 in oude tyden 108
Ghebruyck van de Orani-appels, ſchellen, ſap, zaet &c. 31
Ghedaente van den Citer-boom in al ſijn deelen. 47
Gedaente van den limoen-boom in't ghemeyn. 76
Ghedaente vanden Orani boom in al ſijn deelen. 8
Ghedaente van den Paradys en Adams-appel in't beſonder 57
Gedaente van den Vijgenboom *Muſa*. 62
Ghedaente oft fatſoen van tobben en potten. 147
Ghehorenden orani-appel. 12
Ghegroefden orani-appel. 15
Ghekrolden Orani-appel. 14
Ghemeynen Citroen-appel. 48
Ghemeyn gherubde limoen 86
Ghemeyn limoen. 78
Ghemeynen Orani-appel 10
Ghemeynen renſchen Orani appel. 10
Ghemeynen ſoeten Orani-appel 10.
Gheneſinghe voor de wormen 55
Gheroosden orani-appel 13
Geſoute en rouw limoenen wanneer ongheſont. 111
Gheſterden orani-appel 13
Gheſtreepte limoen. 85
Gheſtreepten orani-appel. 16
Ghetroſte limoen veul te ſamen 85
Ghevlamden orani-appel. 16
Ghevoorde limoen met ghehobbelde knorren. 86
Gheweerden orani-appel met ſchellighen aenwas 19
Goede vruchten op alle ſoorten van boomen ſonder Inten en oculeren 140
Gom der boomen, hoedanigh quaedt, met de gheneſinghe 177.
Grauwen orani-appel. 29
Groote peir-ghelijcke limoen 84
Guajavas-appel wat vrucht dat het is. 30
Gulden appel. 5.7.16 27.45.191 199.

H

HAndelinge der boomen in den winter, in ſtoven en kelders. 166
Handelinge van't oculeren 126

Handelinghe van het planten en verplanten der boomen 146 --148
Haſenoten de welcke noyt een keiren inhebben. 51
Hermaphroditum, ſijn Orani-appelen &c. 25. 26
Het Climaet en locht geeft veranderingh aen de boomen en vruchten. 105
Hoe dickmael dat de boomen moeten verplant worden 147
Hoe men de Oranien en andere boomen ſal toeſtellen om te verſeynden in andere landen. --151.
Hoe het oculeren en inten ſijn begin heeft ghenomen. 140

I

IAmbas oft Jambali, hoedanighe vrucht dat het is. 104
Iaſmienen van Catelonien haere oefeninghe. 137. 139.
Ieruſalems limoen. 98
Indiaenſche geil-ſappige limoen. --105.
Indiaenſchen Pompoen-appel 21
Ineten der ſchorſen oft kancker aen de boomen. 177
Inſtrumentē om kromme ſtammen recht te maecken. 178
Inten der Fruyt-boomen op beſondere manieren. 132
Inten der oranien en limoenen. --129
Inten was in't ghebruyck voor Chriſtus gheboorte. 142
Inwendigen Citer-gelijcken orani-appel. 27
Italiaenſe limoen met ſoetmerch --83.

K

KEnniſſe van't plucken der orani-bloemen en vruchten. 162
Kenniſſe van het zaeyen der oranien en limoenen. 119
Keyſerlijcke limoen. 83
Kleyn Calabriſe limoen. 80
Kleynen orani-boom met Myrtus-bladeren. 16
Kleyn peir-ghelijck limoen. 184
Kleynen ſoeten orani-appel van Africa. 26
Kleynen troſ-appel. 26
Klooſter-appel. 12
Koy-mem. 97
Kracht, natuer en ghebruyck der oranien. 31
Kromme boomen rechten door inſtrumenten. 178

L

LAnge ſchorſte oft monſtreuſe Citer-achtighe limoen 100
Laurus tinnus verplanten. 140
Lentiſcus ſijn oefeninge 137. 139
Limon-celle. 81

Limoen den kleynen bal ghenaemt. 79
Limoen van Amalpha. 80
Limoen van Cajeta. 80
Limoen van laura. 82
Limon poncinus. 93
Limon Sbardonius. 87
Limon Spatafora Reginorum 85
Limon Rosolinus. 87
Limon à Rivo. 81
Limon van Sinte Remo. 79
Limoen met soet vleesch. 98
Limoen sonder sap. 98
Limoen-water is ghesondt. De maniere om te maecken. 110
Lisboensen orani-appel. 12
Lotus arbor, 138
Lumia vanden H. Dominicus 95
Lumia van Genua. 95
Lumia salis, ofte spatafora nota. 97.
Lumia Valentina. 94
Luysen aen de boomen hoedanigh, met de tegen-middel 173

M

Mameis appel. 30
Maniere om te oculeren. 123. 126.
Maniere om de boomen te begieten. 160
Maugostans-appel. 29
Memmekens appel. 12
Menghelinghe van aerde, mest en zant bequaem voor de boomen. 118
Mest-koecken op de boomē leghghen, zijn schadelijck. 159
Mieren haer oorsaeck en beletsel 175
Miloen orani. 30
Myrtus verplanten. 140
Mismaeckte Citroen. 49
Mismaeckte vruchten zijn oock besondere soortē, maer op een seker maniere te verstaen. 23 50. 52. 87. 102.
Misverstant in de kenniſſe vaudē orani appel. 3
Misverstant van de water-limoenen. 105
Musa hoedanighen boom 61 sijn veranderinghe. 64 sijn natuer &c. 71
Muscadel orani-appel. 27
Muysen die de schorsen der boomen afeten haer beletsel. 174

N

Naentiens limoen. 81
Naentiens orani-appel. 16
Natuer en ghebruyck vande Citers. 54
Natuer en ghebruyck van de limoenen. 106
Natuer en gebruyck van de oranien. 31
Noodighe en bequaeme somerplaets in den hof voor de boomen. 153

Oculeren en inten, den tydt vã haer begin is niet bekent. 142
Olien maeckẽ van Iasmien-bloemen, orani-bloemen en andere. 38
Onderscheydt in regeringhe tusschen de Italiaense en inlandtsche boomen. 143. 150. 152
Onderscheyt in het oculeren tusschẽ oranien en Fruyt boomẽ 128.
Onderscheyt tusschen Citroenen en limoenen. 46
Ongheson theydt in het eten der rouwe limoenen. 111
Ongheval verhoeden in het vervoeren der boomẽ tot de winter-plaets. 165
Opbrenghen en verplanten der ghezaeyde boomkens 122
Oprechten olyf-boom, sijn oefeninghe. 139
Orani-appel ghedrooght en om den goeden reuck verbrant 21
Orani-appel met droog merch 17
Orani-appel met soete schel. 11
Orani-appel sonder korelen. 18
Orani-appel Wijfken. 22
Orani-boom met dobbel bloemẽ 19
Orani-boom met laurier-bladeren. 25
Orani-boom met Mirtus-bladeren. 16
Orani-miloen. 30
Oranien verandert door oculeré 19
Oorsaecke der geile bladeren is tweederley, 171
Oorsaecke der luysen. 173
Oorsaecke van het plucken der bloemen en vruchten. 161
Oorsake van het verplanten der boomen zijn veulderley. 147
Oorwormen haer quaedt en behoedinghe. 176

P

PAradys-appel. 46. 56. 60. 98.
Paradys broodt. 98
Pastilli van orani-bloemen maecken. 41
Pistatsen boom sijn oefeninghe 138
Plucken der orani-bloemen, en rijpe vruchten, wanneer en op hoedanighe maniere. 161
Pompel-moes hoedanige vrucht dat het is. 103
Pots-ghewijse limoen. 97
Purperen orani-appel van Indien 22.

R

REgeringhe der nieuwe gheoculeerde boomkens. 127
Ronde schorfte, oft monstreuse Citerachtighe lima. 101
Roomsche lima. 100

Rooy

Rooy limoen van Ponzinus. 92
Rottinghe der schorsen aen de boomen. 177
Rouwe spongiachtighe limoen van Calabria. 93
Rijpe oranien en limoenen ghepluckt zijnde moeten muycken. 162

S

SAechte Citerachtige limoen 89
Schorfte limoen. 88
Schijn-ghelijcke Citerachtige limoen. 91
Seeckere ghevoelens der Godtsgheleerde, welcke de verboden vrucht van Adam is. 66
Sinesen orani-appel. 12
Sippen der boomen wat het is, en noodt saeckelijck. 156
Soete lima. 99
Soete limoen van Lisbona. 83
Soet-sappighe Citroen. 49
Spelinge inde naturere der vruchten, wat het selve is. 23. 51. 121.
Spinnewebben zijn seer schadelijck aen de boomen. 176
Spongiachtighen orani-appel. 94
Swarte limoen. 58

T

TAbletten van orani-bloemē maecken. 41
Tencu hoedanige vrucht dat sy is. 103
Terebintus, oft termentynboom 138.
Toestel als de boomen inden hof staen. 153
Treuren ofte sieckten der boomen. 169
Tufat hoedanighe vrucht. 103
Tydt om de boomen in en uyt den hof te doen. 163
Tydt om de tacken in te leggen en af te suygen. 137
Tydt om te oculerē en inten 123
Tydt van het plucken der bloemen tot de distilatie 35
Tydt van het zaeyen der oranikeirenen. 120

V

VErboden boom des paradys. 70.
Verkeerden orani appel. 23.
Verkiesinghe der oculatien. 124
Verkiesinghe der wilde stammekens tot de oculeringhe 124
Verkiesinghe van Winter-plaets 166
Verkiesinghe van zaet van oranien en limoenen. 120
Vingher-appel onder de oranien 13.
Vremde ghevoelens der onderlinghen weghens den orani-appel. 3
Vremde Kruys-vyghe. 61

Vremde miswasch van Citervrucht. 51
Vremde naemen der Citroenen, met de oorsake van dien. 44
Vremde schijn-orani-appel. 28
Vrucht des paradys. 60.70.
Vyf vremde Citer-appels uyt Afriken. 52

W

WAanneer de oranien en limoen-boomen eerst in Nederlandt zijn gecomen en bekent gheworden. 2
Waschen appel. 92
Water-limoenen qualijck ghenaemt. 105
Water om de boomen te gieten, goedt oft schadelijck, hoedanigh. 157
Welrieckenden orani-appel. 21
Wilden orani-boom, sonder ocnleren oft inten heestvruchten binnen Handtwerpen. 146
Winter orani-appel. 17
Wrattighe spongieuse limoen 94

Z

ZUere lima. 99

TAFEL

van het

TWEEDE BOECK

Raeckende de Granaet boomen.

A

AFghevallen granaet-knoppen en bloemen, zijn nut en bequaem voor verscheyde qualen. 2269
Afluygē der granaet-tacken. 20 214.
Ambo oft Amba: hoedanighe vrucht. 202
Annona is een vremde vrucht 201
Appel Foles. 201.
Arosses hoedanighen appel. 203

B

BEdeylinge der granaet boomē in tamme en wilde 188

Begiten

Begieten der granaet-boomen, op wat tydt en met hoedanigh water. 221
Behulp en kracht van de granaten. 226
Beſnoyen der tacken van de granaten. 214
Bloeme des lydens brenght granaet-appels voorts. 204
Bonte dubbel granaet-bloem. 197

D

DAt de granaten van haer natuere gheen boomen en zijn 189. 215
De ghedaente der granaten in't ghemeyn. 188
De granaten laten haer inten op alleſoorten van boomen. 216
Dubbel granaet-bloemen worden ſomwyl enckel. 195

E

Eygen en beſondere naemen der granaten. 187

F

FOles is een vremde vrucht met zaet. 201

G

Geile dubbele granaet-bloem 198
Ghebruyck van de granaet-appels hoedanigh. 226
Ghedaente der granaet-boomen met bloemen en vruchten 194
Ghedaente van de bloeme des lydens, de welcke granaten voortsbrenght. 205
Ghemeynen granaet-appel. 190
Ghevlamde granaet-bloem. 197
Goyava is een ſoort van granaet-appel. 201
Granaet-appelken: 204
Granaet-appel met gout-geile korelen in. 191
Granaet appel met witte korelē in 198
Granaet-appels ſchadelijck aen de oude menſchen. 226
Granaet-appel ſonder zaet. 191
Granaet bloem vandē ooſtē 197
Granaet-planten zijn een ghewaſch om prieelē te becleedē ofte om haghen te maken 189
Granaet-peirken 191
Granaet-pruym 203
Granaten worden op verſcheyde boomen gheint &c. 216
Granaet-wijn. 224
Groote dubbel granaet-bloem. 197
Grooten gulden granaet-appel. 191
Grooten gulden Granaet met bladeren van vier voet lanck. 199
Gulden appel KOSKOMA ghenaemt 199
Gulde granaet-vruchtken. 204

H

HEt drooghen der afgheval-
len bloemen en knoppē
226.
Het zaeyen der granaet-boomē
207.
Hoedanige aerde en meſt dat de
granaten verſoecken. 210
Hoe oudt dat de granaet-boomē
zijn eer ſy bloemen voorts-
brenghen. 208

I

INten en Oculerē der granaet
boomen. 216
Inwendigen violetten gulden ap-
pel. 200
Italiaenſchen granaet-appel. 197

K

KEnniſſe der goede granaet-
boomen. 194. 207
Klachten van de onweten oefe-
naers. 209
Kleyn dubbel granaet-bloem.
196
Kleyn wolfs-melck. 217
Kracht en gebruyck van de gul-
de granaet-vrucht. 206
Kracht, natuer en gebruyck van
de granaten in't gheheel als in
ieder deel. 226

L

LAre middelbare dubbel gra-
naet-bloem. 197

M

MAngas oft Mangues hoe-
danige vrucht dat ſy is.
202.
Mangas tangas appel. 202
Mangoſtans appel. 202
Maniere om granaten te zaeyen
207
Maniere van het planten der gra-
naten. 212

N

NAtuer en gebruyck van de
granaet appels, knoppen
bloemen, ſchellen, zaet en
ſchorſen. 222
Natuerelijcke plaetſen alwaer de
granaet-boomen haer meeſte
vruchten voorts-brengen. 192

O

OEfeninghe der afgheſogen
tacken. 209. der boomen
210.
Olie van granaet-bloemen ma
ken met het ghebruyck. 226
Onbekende oorſaeck waerom de
granaten gheen bloemen en
draeghen. 209
Ongeval oft ſieckte der granaet-
boomen. 221
Oorſaecke van het afvallen der
bladeren en knoppen. 221

P

PAſſie-bloeme brenghende
goede granaet-vruchtkens

voorts. 204
Porceleyn. 217
Prieelen maecken van granaten. 215
Priesterlijcke kleederen in de oude wet verciert met granaten. 285.

R

Renschen granaet-appel 190
Roosemaryen. 202, 220
Roucou is een vremde vrucht. 203.

S

Scheiren oft snoyen der granaet-boomen, wanneer en hoedanigh. 214
Sedelijck ghebruyck onder de Heydenen door de granaet-appels. 284
Soeten granaet-appel. 202
Soet-sappighen granaet-appel. 190
Springh kruydt. 217

T

Tamme granaet-boomen hoedanigh. 189
Twee vremde soorten van granaten. 191
Tydt van het bloeyen der granaet-boomen. 195
Tydt van het plantē en verplanten der granaten. 212

V

Veranderinghe der vruchten becomen door inten en oculerē der granaten. 216
Verkiesinghe en kennisse van de beste granaet-appels. 226
Verkiesinghe van het beste zaet om te zaeyen. 207
Voortsetten van t ackxkens. 207
Vremde schijn-gelijcke granaet-vruchten. 198
Vremde voorbeldtsels door de granaet-appels. 184
Vroeghen granaet-boom. 196
Vijghe-boomen. 202

W

Welrieckende granaet-bloemen. 204
Wilde granaten wat sy zijn. 193
Witte groote dubbel granaet-bloem. 197
Wit en roode ghevlamde groote dubbel granaet-bloem. 198
Wijn-sappigen granaet-appel 190

TAFEL
van het
DERDE BOECK
Aengaende de Laurier-boomen.

A

ADragne voor laurier bekent. 258
Aerde en meſt bequaem voor de laurieren. 249
Africaenſen laurier ſonder reuck 246
Alproofen. 209
Americaenſen laurier. 258
Apocopouck. 295
Arbutus voor laurier bekent 258

B

BAkelaer hoedanigh 241
Bakelaer hoe langhgoet 255
Begieten der laurieren. 251
Beiren-druyven 291
Berch-peper 283
Beſnoyen der laurieren 251
Beſondere gheſlachten van den wilden laurier 272
Bladeren vandē laurier waer toe goet 254
Blindt maeckenden laurier 294
Bloedighen roodtachtighen laurus tinnus 277
Bloemen-bladt 286
Boſch-caneel 266
Breed-bladigen Africaenſen laurier met gheſchaerde bladerē. 246.
Bruyn groenen Luyckxſen laurier. 243

C

CAneel-boom 258. 263
Caneel-laurier met gekelcte beſien. 264
Caneel van Peru 268
Caneel-water diſtileren. 268
Choyne eenen vremden boom. 294.
Cleyn laurierken 283
Cornoeli-boom van Africken met laurier-bladers. 246

D

DAer veul laurier groeyt ſal gheen peſt comen 253
Dolinghe ende miſverſtandt weghens den laurier van america 270.
Dubbel tonghe 287

Duyvelſch

Duyvelsch melck. 283

E

Eeckel-draeghenden laurier van America. 264
Eerſten laurus tinnus van Clusius. 276
Eer-titels becomen in het plucken van den laurier. 232

F

Flerecijn gheneſen door den laureola. 285
Fijnen laurier. 237

G

Ged ooghde fijne lauwerbladeren, hoe langh goet 255
Ghemeynen laurier met bleeckgroene breede : ende ſmalle bladeren. 242. 243
Glorieuſen laurier 237
Grauwen laurier 269
Grooten laurus tinnus met het blinckende bladt. 276
Grooten laurus tinnus ſonder reuck. 278

H

Heydenſche verſierſels ontrent den laurier 234
Hoe den Caneel bereydt wordt 265
Hoe langh den caneel in ſijne kracht blijft. 269
Honde-druyven. 276
Hypocras maecken op alle ſtonden. 268

I

Indiaenſchen laurier. 244
Inten der laurieren op verſcheyde boomen 250

K

Keil-kruydt 287
Keyſerlijcken laurier 237
Kleynen laurus tinnus met blinckende bladeren. 277
Kleynen laurus tinnns ſonder reuck. 278
Kleynen Olyf-boom 283
Krieck-draeghenden laurier 273
Korck-boom. 264

L

Laurier draeght gheen bloemen in Vlaenderen, maer overvloedigh in Zeelandt 238
Laurier het manneken genaemt 236. 244
Laurier het vrouken ghenaemt. 239. 241. 244.
Laurier is bequaem om haeghen te maecken. 247
Laurier met het bloyende bladt. 286.
Laurier ſonder reuck. 278
Laurus tinnus met het droef bladt. 278
Laurus tinnus van Candien 279
Laurus tinnus van Portugael. 277
Laurier van Aldinus en is geen geſlacht van caneel-boom 269
Laurier van Alexandrien. 286

Laurier van America 256
Laurier van Mexico met besien ghelijck den coriander. 293
Licht-groenen Luyckxsen Laurier. 242

M

MAlebaersse caneel 266
Maghelaensen caneel 266
Mannekens laurierken 286
Mechvacan eenē vremdē boom. 292.
Merckelijcke achtbaerheden weghens den laurier van America. 267
Miseri-boom met hetblinckende bladt 286
Misverstant ontrent de kennisse van den laurier van America. 257
Misverstant ontrent den Persea. 261
Misverstant van alle den bloemdraeghenden laurier wilden te noemen. 238
Myrtus-boomen en zijn gheen kruynaghel-boomen 267.295

N

NAtuer, behulp en gebruyck van den oprechten laurier. 253
Natuer en gebruyck van den caneel. 267
Natuer en gebruyck vanden laureola. 284
Natuer en kracht van den laurus tinnus. 280
Natuer en oefeninghe van den wilden laurier 274
Nimbo van BONTIUS 293

O

OEfeninghe van den laurier van America. 271
Oefeninghe van den laurus tinnus. 282
Oefeninghe des winters van den laurier in't ghemeyn. 251
Oleander. 289. 291
Olie van caneel. 269
Olie van genever. 269
Olie van laurier maecken. 255
Olie van kruyd-naghelen 269
Oprechten laurier van Afriken. 257
Oprechten laurier van America 270.
Oorsaecke waerom den laurier den boom des hemelsch ghenoemt is. 234
Oorspronck van den fijnen laurier. 229

P

PArsea is voor den laurier vā America ghehouden. 256 259.
Persea van CLUSIUS. 259
Persea van Lockhorst. 260
Planten en verplanten der laurieren. 249

Plaetsen

Plaetſen waer den Caneel groyt 266.
Plaetſen waer den laurier van ſelfs voortscomt. 241

R

Ravenſara eenen vremden boom. 295
Rooſ-achtighen laurier. 289

S

Salomons zeghel. 288
Scharlaken boom. 264
Steeckenden palm. 283
Suyveren boom. 29
Swart cneoron 286

T

Tonghen-bladt. 286
Triomphanten laurier 236
Twee-tongh. 287
Tydt van het bloeyen van den laurier. 242

V

Victori-teeckenen door den laurier onder de Heydenen 230. ende onder de Chriſtenen. 231
Voorts-ſetten der myrtus-boomen. 250
Vremden boom met bladeren van den wilden krieck-draeghenden laurier. 293

W

Walſchen laurier. 242. 243
Water van caneel diſtileerē 268.
Welcken Caneel den beſten is. 269.
Welrieckendē Laurier van STAPEL. 244
Welrieckenden gheſchaerden Africaenſen laurier met ſmalle bladeren 245. en met breede bladeren 246
Welrieckenden Africaenſen laurier. 248
Wilden laurier. 273. 278
Wilden laurier van Candien 248
Wilden laurus tinnus. 277. 279
Wilden laurier wyfken met wollighe bladeren, 276
Witten Caneel. 269

Z

Zaeyen der laurieren. 249
Zeel-baſt. 286

INDEX

INDEX LATINUS UNIVERSALIS.

Id est Arborum, Plantatum ac Fructuum totius huius Operis.

A

A Dragnen. 258
A Agnus castus. 250
Alcanna maior & minor. 250
Arbor Africana loto affinis. 247
Arbor casta. 229
Arbor cœlestis. 234
Arbor columbarum. 204
Arbor Iudæ. 250
Arbor peregrina CLUSII. 28
Arbor peregrina lauro cerasi-folio 294
Arbor vitæ. 250
Arbutus 258
Aria THEOPHRASTI. 140
Aurantium callosum multiforme --- 19
Aurantium Choanum. 16
Aurantium corniculatum. 13
Aurantium digitale. 13
Aurantium distortum. 23
Aurantium dulci cortice. 11
Aurantium flore pleno. 19
Aurantium folio crispo. 14
Aurantium fœmina. 22
Aurantium fœtiferum. 22
Aurantium Hibernum sicciore medulla. 17
Aurantium Indicum. 16
Aurantium malum. 7
Aurantium mammulatum. 13
Aurantium maximum. 20
Aurantium nana myrtifolio. 16
Aurantium roseum. 13
Aurantium semine carens. 18
Aurantium Sinense. 16
Aurantium stellatum. 14
Aurantuim temperata medulla, --- 11.
Aurantium virgatum, vel varie- --- gatum, 15
Aurantium Ulysiponense. 12
Aurantium vulgare. 10
Aurantium vulgare medulla dul- --- ci. 10
Aurea mala. 5. 16
Aurea malus eduli cortice. 11
Aurea malus humelis. 16
Aure um pomum. 5. 7
Azadragh AVICENNÆ. 140

B

BAccalaurus currens & formatus, unde illud nomen. 232
Balauſtium. 188
Balauſtium flore amplo luteo ſive aureo pleno. 198
Balauſtium flore amplo niveo pleno. 197
Balauſtium flore pleno magnum. 197
Balauſtium flore pleno variegato. 197
Balauſtium medium præcox flore coccineo pleno. 196
Balauſtium medium ſerotinum flore coccineo pleno. 197
Balauſtium Orientale. 197
Balauſtium parvum flore pleno coccineo. 196
Balſamum Italicũ vulgare. 290
Biſlingua. 287
Bruſcus. 288
Buxus. 250

C

CAmphora. 269
Carcapulus. 29
Caſſia. 262
Caſſia lingna. 267
Cedromela. 45
Celaſtrus. 250
Ceraſus Trapezuntina. 273
Chamelea 283
Chriſomela 45
Cinnamomum. 262. 267
Cinguli. 7
Citromalum. 45
Citrum monſtroſum. 51
Collocaſia. 64
Corylus. 51
Cortex VVinteranus. 266
Cuci. 261

D

Dactylus Trapezuntina. 273

E

EUonimus Africana foliis laurinis fructu aculeato. 248
Euonimus Africana fructu globoſo echinato. 247

F.

FAba Græca. 273
Flos paſſionis. 204
Folium Indicum. 267
Fructus Granatulus aureus. 204
Fructus Maracot ALDINI. 204

G

GElſeminum Catelonicum 137. 139
Granata vinoſi ſaporis. 190
Granatula. 204

H

HAlimus arboreſcens. 250
Halimus portulaci folio. 250.
Hermaphroditum. 13.25.26
Heſpertuſa. 6

I

Ilex. 264

L

Laureatus? quid & unde illud nomen 233.234
Laureola 283
Lauro cerasus 273.275
Laurus Africana serrata odorata minor angusti folio 245
Laurus Africana serrata odorata maior HERMANNI 246
Laurus Alexandrina 286
Laurus Americana Fernesiana ALDINI 257
Laurus Americana glandifera 264
Laurus Americana vera 270
Laurus Baccifera communis 240
Laurus Baccifera vulgatior 240
Laurus Canellifera baccis caliculatis 264
Laurus Cæsaris 237.273
Laurus Fœmina 241
Laurus Gallica 242
Laurus Indica 257.293
Laurus Inodora 278
Laurus latifolia 237
Laurus latifolia mas quæ sterilis 137
Laurus latiorifolio 137
Laurus Leodiensis 242
Laurus Leodiensis angustifolio crispo 243
Laurus mas quæ sterilis 240
Laurus Mexicana baccis coriandro similis 293
Laurus Michuacauensis 292
Laurus Nobilis 137
Lotus Africana 273
Lotus secunda THEOPHRASTI 273
Lumia Divi DOMINICI sive salis etiam spatafora dicta 95
Lumia dulcis medullâ 98
Lumia expers medullæ 97
Lumia Hierosolimitana 98
Lumia ollulæ aspectu 97
Lumia salis, sive spatafora nota 97
Lumia Valentina 57.94

M

Malabatrum 267.269
Mala medica 44
Mala punica 187
Mala punica domestica 188
Mala punica flore simplici 189
Mala punica fructu maximo granis aureis 191
Mala punica quæ nullo est intus nucleo vel semine 191
Mala punica sativa sapore dulci 190.202
Mala punica silvestris 188
Malum Assyrium 95
Malum aurantium angustis foliis lauri 25
Malum aurantium malo Citro prægnans 27
Malum aureum 199
Malum cestianum vel sestianum 36

Malum Citrium 44
Malum Citrium vulgare 48
Malum Citrium vulgare belluatum 49
Malum cucurbitivum 49
Malum digitatum 49
Malum dulci medulla 50
Malum Granatum 187
Malum Hespericum 45
Malum medicum 18.44
Malum orbiculatum 3
Malum punicum sativum flore simplici 190
Malus Assyria PLINII 44
Malus aurantia humilis 16
Malus aurantia cortice dulci eduli 11
Malus Citria 44
Malus medica 7
Medicum Parsicum 45
Melimela 3
Morus alba 250
Musa 5.61.65.187
Myrthus 250.267.287.295

N

Nimbo BONTII 293

O

OLea silvestris 250
Oleander 289

P

PAnis paradisi 198
Persea 259.261.
Phillirea 250
Piper montanum 283
Pystacia 138
Platanus 61
Poligonatum 283
Pomcires 45
Pomum Adami 11
Pomum Adami commune 58
Pomum Adami foetum 59
Pomum Adami Regium 57
Pomum aureum 5.7.16.27.45.191.199.
Pomum aureum punicum 199
Pomum cerium 92
Pomum coronatum 188
Pomum Granatum 187
Pomum Limonium 77
Pomum MARIAE MAGDALENAE 188
Pomum Paradisi 56
Pyracanta 250

R

ROsea arbor 289
Rosea laurus flore albo & flore rubro 289
Resmarinus 250

S

SAbina 250
Sambucus 250
Sigillum SALOMONIS 288
Suber 264

T

TAmariscus 250
Taxus 250
Timilea 283
Tithymallus 217

V

VVa crispa 250
Vva urci GALENI 290

TAFEL VAN VERSCHEYDE TALEN

Met de welcke sommighe Boomen en Vruchten in dit Boeck ghenoemt en aenghevvesen vvorden.

HOOGH-DUYTSCHE EN BOHEEMSCHE NAEMEN.

Bobeerk 236
Canelbaum 264
Citrien Opffel 45
Citrinaten 45
Doeken-bladt Zapfflinkraut 286
Granaet-baum 188
Granaet Oepfel 188
Granatowe 188
Laurel 236
Lozbeerbaum/ ou Lozbeeren 236
Lozbeer-kirschen 273
Marie Magdal Opffel 188
Oleander/ou Oleander baum 289
Pomeranci 7
Tunghen bladt 287
Yngrijen todten violen 283
Zeilan 283
Zimmetrinden 264
Zimmetroerlin 264

ENGHELSCHE NAEMEN.

Citrontree 45
Double Tonge 287
Dwarse Laurel 287
Laurel 287
Lowrye 279
Oleander 289
Orange tree 7
Pom Granat 188
Rose Bayl 289
Spurge Laurel 287

FRANSCHE NAEMEN.

Canelle 264
Citrons 45
Fleur du passion 204
Laureole 283
Laurier 236
Lavrier Alexandrin 286
Limons 77
Migraine 188

Po-

Pomes d'amour 5
Pomes d'orainges 7
Pomes granades 188
Rosage 289
Rosagine 289

ITALIAENSCHE NAEMEN.

Aranci 7
Canella, cinnamomo 264
Citrangola, Citrangoli 7
Granati di Mezo sapor 188
Lauro 236
Lauro silvatico 278
Lentago 278
Malagrani agro dulci 188
Malicorium 188
Melagrano 188
Melangoli 7
Oleandro 289
Olivella 283
Pomi d'oro 5
Pomo Granato 188
Pomi ranci 7
Risse de poulle 14
Schiani 188

SPA ENSE EN PORTUGISE NAEMEN.

Adelfa 289
Canela 264
Canella del matto 266
Durillo 277
Elocudro 289
Figos de Cananor 63
Fladdo 277
Granadas 188
Granadilla 204
Iambeiro 103
Iambos 103
Las cuevas 11
Laureiro 236
Laurel 236
Lavreizo 236
Laurer 236
Limonera 77
Naranias 7
Naranza 7
Romanas 188
Toronias zamboas 95
Uva de Perro 276

GRIECKSCHE NAEMEN.

Balaustion 187
Chame Daphne 283
Cinnamomum 231
Cotarnus Tamens 287
Cromada 273
Cytinus 187
Dalaty 287

Daphne 236
Daphnoides 283
Daphne Agria 273
Daphne Alexandrea 286
Daphne Idaea 286
Diglottoy 287
Diob yzob 273
Epiglosson 287
Eupatolon 283
Gargaraleon 7
Hippoglosson 287
Kinnamon 236
Limon 77
Medicon 44
Melea medica 44
Meleon Citrion 44
Melon 287
Merid/Merion 289
Nerion 283
Rhoea / Rhoa 187
Rhododendron 289
Rodo Daphne 289
Samothracites 287
Sidion 187
Stephane 287
Zaleia 287

ARABISCHE EN HEBREEUSCHE NAEMEN.

Almat 103
Ægle 48
Cromadia 273
Darsini 263
Dartzini 263
Drathini 263
Gar 236
Gaur 236
Guilnar 187
Hader 45
Hespertusa 6
Maus 61
Mausum 61
Rimon 187
Rimmoua 187
Roman 187
Ruman 187
Trabison Curmasi 273
Trebison Curmax 273
Tufat 103
Utruggi 45

INDIAENSCHE EN SINESCHE NAEMEN.

Abdala gusa 294
Ambos 202
Annona 201
Apocopouck 295
Ariena 61
Arosses 203
Bahena 236
Bananas 61
Bananiera 61
Cais manis 266
Cameaa 266
Carcapulus 29
Carua 263

TAFEL

Change hufu 5
Choyne 294
Chufu 5
Cienko 201
Cuci 261
Cureno potto 263
Curindo gas 263
Cuurdo 266
Darandanas 21
Foles 201
Goyaua 201
Guaua 200
Guuianas 30
Iambai 103
Kely 61
Koſkoma 199
Mamay 261
Mameis 30
Mangas Tangas 202
Mangoſtans 29.202
Mangues 202
Maus 61
Mauſum 61
Mechuacan 292
Pacquao 61
Pala 61
Palan 61
Poniem bous Thory 264
Pyſang 61
Rauenſara 295
Roucou 203
Supim 31
Tamalapatra 267.269
Tambourecíſſa 200
Tiqui 236
Tufat 103
Voang giſſaye 26
Voaruenſara 295
Voaſara mami 53
Voatouleng 53
Voatrimon 53
Yencu 103
Ytziperequa 292

Druck-fouten om in het leſen aldus te verbeteren.

Bladt	*Regel*
14	23 onghkrolt. leeſt omghekrolt
27	17 oft merch. leeſt vol merch
45	26 Ioden. leeſt Goden
51	34 TAS. leeſt TESCH
54	30 Agrio di cedre. leeſt Agro di cedro
64	25 niet teghen. leeſt niet teghenſtaende
70	2 pararentis. leeſt parentis
82	1 ſpadonitus, leeſt ſpardonius
87	17 rippeken. leeſt ribbeken
92	21 Rubeus. leeſt Rubens
99	14 lumia, leeſt lima
109	20 Inſt. leeſt luſt
144	16 1643. leeſt 1473
151	9 zenſtaende. leeſt aenſtaende
155	32 de LIMAELE. leeſt de BOURNIUAL
161	14 niet meer. leeſt eens ſoo veul
183	20 allen. leeſt alleen
185	13 verboden. leeſt gheboden
192	34 langheock. leeſt langhedock
193	14 vermeurden, leeſt vermaerden
199	7 Italiaenſen, leeſt Indiaenſchen
217	26 ſout. leeſt ſoutachtich
231	16 waer. leeſt waeren
248	26 milden. leeſt wilden

APPROBATIE.

DEn Boeck CITRICULTURA beschrevē door dē Eerw. H. FRANCISCUS VAN STERBEECK Priester en behelst niet teghens het H. Roomsch Gheloof ende goede manieren, maer verhandelt seer curieuselijck de regeringhe der uythemsche boomen van *Oranien*, *Granaten*, *Laurieren* &c. Soo dat sal moghen ghedruckt worden ende in't licht comen tot groot vernoeghen van alle Liefhebbers: om daer door te connen kennen den rechten aerdt ende natuere van dierghelijcke Boomen, en voorders te leeren in corten tydt, het ghene dēn Auteur met grootē arebeydt ende door lanckdurige ondervindinge achterhaelt heeft. Actum binnen Antwerpen desen 26. Febr: 1682.

P. V. Halmale Can. Arts-priester der Cathed. Kercke van Onse L. Vrouwe. Eude Censeur der Boecken.

Corten inhout van het Privilegie.

CAREL *By der gratie Godts Coninck van Castilien, van Leon, van Arragon, Aerts-hertoghe van Oostenrijck, Hertoge van Borgoignien, van Lottrijck, van Brabandt &c. heeft verboden, dat niemandt anders dan* Ioseph Jacops *Boeck-drucker binnen Antwerpen, en sal vermogen te drucken de* Cultura ofte Regeringe der Oranien, Granaten en Laurieren, *uyt-ghegeven by den* Eerw. Heere FRANCISCUS VAN STERBEECK Priester, *'t selve naer te doen drucken, oft in andere Landen oock in de Fransche oft latijnsche taele gedruckt in dese landen te brenghen oft vercoopen voor den tijdt van negen toecomende jaeren, innegaende van den dagh van dit Octroy op pene ende confiscatie van alle, ende amende van 30. guldens voor ieder van soodanighe naerghedruckte Exemplaeren, ghelijck breeder comt te blijcken uyt de brieven dier van zijnde: ghegeven tot Brussel onder den grooten Zegel den 8. Iulij 1680 gheparapheert* Fier Vt.

Onderteeckent
LOOYENS.

Aenwijsinge voor den Boeck-binder tot het instellen der printen.

De Titel-plaet, voor den inhoudt van den Boeck.
De wapen moet het begin van de opdracht aensien.

De aenwijsende Pagie versoeckt dat de printen met de Figueren het aenghewesen ghetal moeten aensien.

Nomb. Pag.
1. AURANTIAE FLORES. 8.
2. CITRI FLORES. 47.
3. POMUM PARADISI. 57.
4. MUSA. 62.
5. LIMONIAE FLORES, 78.
6. HET INTEN &c. 126.
7. HET RECHTEN DER BOOMEN. 178.
8. MALA PUNICA. 189.
9. FRUCTUS GRANATULUS &c. 205.
10. LAURUS TRIUMPHALIS. 237.
11. LAURUS SARRATO FOLIO. 246.
12. LAURUS NON ODORATA &c. 248.
13. LAURUS VERA INDICA &c. 257.
14. PERSEA, CANELLA. 264.
DE WEENINGHE VAN ADAM. 74.

1565